

Abraham Hellenbroek als prediker

Afbeelding voorkant: *Predik het Evangelie* – Piet den Hertog

H. Brons
Abraham Hellenbroek als prediker. Een homiletische analyse
© Labarum Academic, Apeldoorn 2023
Omslagontwerp en vormgeving: Albert Bloemert
ISBN 978 90 8718 9457
c-NUR 704

www.labarum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ABRAHAM HELLENBROEK ALS PREDIKER

Een homiletische analyse

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

(with a summary in English)

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN DOCTOR AAN DE
THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT TE APELDOORN
OP GEZAG VAN DE RECTOR PROF. DR. M.J. KATER
VOLGENS HET BESLUIT VAN HET COLLEGE VAN
HOOGLERAREN
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP
D.V. DONDERDAG 29 JUNI 2023
OM 15.00 UUR PRECIES
DOOR

HENDRIK BRONS

GEBOREN OP 11 MAART 1968
TE BARNEVELD

Promotor: prof. dr. M.J. Kater
Co-promotor: prof. dr. A.C. Neele

Inhoud

1. Inleiding en vraagstelling	11
1.1 Inleiding	11
1.2 Hellenbroek als prediker	13
1.3 Heidelbergse methode	14
1.3.1 <i>Eerste fase</i>	15
1.3.2 <i>Tweede fase</i>	15
1.3.3 <i>Derde fase</i>	19
1.4 Kwalitatief dataonderzoek	19
1.5 Vraagstelling en afbakening	21
1.6 Verantwoording van de preekkeuze	22
1.6.1 <i>Als preek gehouden</i>	22
1.6.2 <i>Representatief</i>	24
1.7 Opbouw van dit onderzoek	26
2. Hellenbroek en het leven van zijn hoorders	29
2.1 Amsterdam	30
2.2 Leiden	31
2.3 Zwammerdam	32
2.4 Zwijndrecht	36
2.5 Zaltbommel	41
2.6 Rotterdam	43
2.7 Afronding	50
3. Hellenbroek en zijn homiletische vorming	53
3.1 Inleiding	53
3.2 Leermeesters in welsprekendheid en preekkunde	54
3.2.1 <i>Amsterdam</i>	54
3.2.2 <i>Leiden</i>	55
3.3 Aanwijzingen voor vormgeving	57
3.3.1 <i>Hoornbeeck</i>	58
3.3.2 <i>Knibbe</i>	59
3.3.3 <i>Tekstkeuze</i>	60
3.3.4 <i>Bronnen</i>	60
3.3.5 <i>Opbouw</i>	61
3.3.6 <i>Toepassing</i>	62
3.3.7 <i>Verwantschap van Knibbe met Hoornbeeck en Van Staveren</i>	65
3.4 Aanwijzingen voor de voordracht	66
3.4.1 <i>Hoornbeeck</i>	67
3.4.2 <i>Knibbe</i>	68

3.4.3 <i>Van Staveren</i>	68
3.4.4 <i>Francius</i>	69
3.5 Hellenbroeks leermeesters en zijn prediking	72
3.5.1 <i>Welsprekendheid</i>	72
3.5.2 <i>Vormgeving</i>	73
3.6 Evaluatie	80
4. Preekanalyse	83
4.1 Inleiding	83
4.2 Preekanalyse	86
4.2.1 <i>Preek over Jesaja 40:6</i>	86
4.2.2 <i>Preek over Jeremia 7:13-15</i>	89
4.2.3 <i>Preek over Jesaja 12:3</i>	93
4.2.4 <i>Preek over Jesaja 55:1</i>	97
4.2.5 <i>Preek over Jona 1:6</i>	102
4.2.6 <i>Preek over Lukas 1:17</i>	107
4.2.7 <i>Preek over Psalm 116:7</i>	111
4.2.8 <i>Preek over Romeinen 8:16</i>	114
4.2.9 <i>Preek over Openbaring 3:21a</i>	118
4.2.10 <i>Preek over Openbaring 3:21b</i>	123
4.2.11 <i>Preek over Zefanja 1:11-12</i>	127
4.2.12 <i>Preek over Matteüs 8:2-3</i>	129
4.2.13 <i>Preek over Lukas 18:9-14</i>	133
4.2.14 <i>Preek over Matteüs 26:65-68</i>	138
4.2.15 <i>Preek over Lukas 22:60-62</i>	142
4.2.16 <i>Preek over Lukas 23:34</i>	145
4.2.17 <i>Preek over Johannes 19:1-4</i>	149
4.2.18 <i>Preek over Hooglied 6:12</i>	152
4.2.19 <i>Preek over 1 Thessalonicenzen 5:19</i>	157
4.2.20 <i>Preek over Psalm 16:11</i>	161
4.3 Evaluatie	165
4.3.1 <i>Structuur</i>	165
4.3.2 <i>Exegese</i>	165
4.3.3 <i>Spreken over God</i>	166
4.3.4 <i>Toepassing</i>	166
4.3.5 <i>Hoorders</i>	167
4.3.6 <i>De prediker</i>	169
5. Theologische trefwoorden in de prediking van Hellenbroek	171
5.1 Inleiding	171
5.2 Bespreking van thema's en motieven	172
5.2.1 <i>Godsbeeld</i>	176

5.2.2	<i>Gods besluit</i>	184
5.2.3	<i>Vrederaad</i>	188
5.2.4	<i>Mensbeeld</i>	190
5.2.5	<i>De zonde</i>	197
5.2.6	<i>Genadeverbond</i>	198
5.2.7	<i>Christus in Zijn ambten</i>	202
5.2.8	<i>Pneumatologische aspecten</i>	205
5.2.9	<i>Aanbieding van het Evangelie</i>	207
5.2.10	<i>Heilsorde</i>	213
5.2.11	<i>Zekerheid van het geloof</i>	218
5.2.12	<i>Levensstijl</i>	225
5.2.13	<i>Gebed</i>	231
5.2.14	<i>Sacramenten</i>	234
5.2.15	<i>Het toekomstige leven</i>	239
5.3	Evaluatie	244
6.	Slotbeschouwing	247
6.1	Inleiding	247
6.2	De preek	248
6.3	De prediker	250
6.4	De hoorders	251
6.5	Exegese	253
6.6	Trinitarische prediking	255
6.7	Onderscheiden hoorders	257
6.8	Terugblik op de vraagstelling	261
6.9	Verkenning van de betekenis van Hellenbroek vandaag	263
6.10	Agenda voor verder onderzoek	267
Bijlage I:	Samenvatting van de geanalyseerde preken	269
1	Preek over Jesaja 40:6	269
2	Preek over Jeremia 7:13-15	271
3	Preek over Jesaja 12:3	273
4	Preek over Jesaja 55:1	277
5	Preek over Jona 1:6	281
6	Preek over Lukas 1:17	285
7	Preek over Psalm 116:7	289
8	Preek over Romeinen 8:16	292
9	Preek over Openbaring 3:21a	295
10	Preek over Openbaring 3:21b	297
11	Preek over Zefanja 1:11-12	299
12	Preek over Mattheüs 8:2-3	301
13	Preek over Lukas 18:9-14	303

14 Preek over Mattheüs 26:65-68	306
15 Preek over Lukas 22:60-62	308
16 Preek over Lukas 23:34	310
17 Preek over Johannes 19:1-4	312
18 Preek over Hooglied 6:12	315
19 Preek over 1 Thessalonicenzen 5:19	318
20 Preek over Psalm 16:11	320
Bijlage II: Bronuitgave <i>Vragenboekje</i> 1729 versus 1706	325
Afkortingen	397
Bronnen	399
Primaire bronnen	399
<i>Uitgaven van Hellenbroek</i>	399
<i>Archivalia</i>	400
<i>Klassieke oudheid</i>	400
<i>Patres</i>	401
<i>Joodse bronnen</i>	401
<i>Zestiende tot en met achttiende eeuw</i>	401
Secundaire bronnen	404
Summary	413
Dankwoord	419
Nawoord bij de pdf-versie	421
Curriculum vitae	423
Personenregister	425

Hoofdstuk 1

Inleiding en vraagstelling

1.1 Inleiding

Abraham Hellenbroek (1658-1731) geldt als een van de belangrijkste predikers van zijn tijd.¹ Zijn naam is in bevindelijk-gereformeerde kringen bekend van zijn catechisatiemethode *Voorbeeld der Goddelijke waarheden*, voortaan aangeduid als *Vragenboekje*. Het boek krijgt tot in de eenentwintigste eeuw tientallen herdrukken, waarvan ook in het buitenland.² Nog steeds is het in delen van de kerk in gebruik als catechisatieboekje.³ Daardoor kon het mede vorm geven aan de theologische opvattingen van vele generaties. Dat zijn werk nog steeds in de belangstelling staat, blijkt uit de recente herdruk van delen van zijn omvangrijke preekoeuvre.⁴

De waardering van Hellenbroek was er al tijdens zijn leven. De hoogleraren Melchior Leydekker en Johannes à Marck, die evenals hij tot de voetiaanse richting worden gerekend, scharen hem onder de ‘meest wijze, nette, beschaafde en godvruchtige predikers van zijn eeuw’.⁵ In de negentiende eeuw geldt hij als een van de meest aansprekende predikers in voetiaanse stijl.⁶ Schotel noemt hem een van de beroemdste predikers van zijn tijd en typeert zijn preekwijze als eenvoudig, innemend en vooral in de toepassingen vaak op een natuurlijke wijze welsprekend.⁷ Wel klinken er in diezelfde eeuw ook kritische geluiden. Zo wordt gesproken van ‘valsch vernuft, breedvoerigheid, pronken met geleerdheid’,⁸ een overmaat aan Hebreeuwse woorden en Latijnse spreuken en een smakeloze uitleg van het Hoog-

1. B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden* II, 's Hertogenbosch 1853, 58; G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* II, Utrecht 1845, 246; *BWN* VIII.1, 479-481.
2. Voor de eerste maal als *Specimen of divine truths, fitted for the use of those, of various capacities, who desire to prepare themselves for a due confession of their faith. Translated from the Dutch, for the use of the Reformed Protestant Dutch Church, of the City of New-York*, New York: John Holt, 1765. Voor zover mij bekend verscheen de meest recente Engelstalige uitgave in 2016 in Londen.
3. John Exalto, ‘Abraham Hellenbroek’, in: George Harinck e.a. (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 77-89; Abraham Hellenbroek, *Voorbeeld der goddelijke waarheden voor eenvoudigen*, Leerdam 2008.
4. In 2010 zijn grote delen van Hellenbroeks werk opnieuw uitgegeven, terwijl een volledige hertaling van Hellenbroeks werk in de komende jaren wordt verwacht.
5. W.J. van Asselt, ‘Leydekker (Leydecker, Leidekker), Melchior’, in: *BLGNP* IV, 307.
6. A. Ypeij en I.J. Dermout, *Aanteekeningen op de Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk* III, Breda 1824, 189.
7. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* II, 246.
8. A.W. Bronsveld, *De evangelieprediking*, Baarn 1909, 19-28.

lied.⁹ Intussen blijven Hellenbroeks werken tot ver na zijn dood in hoog aanzien. Ook zijn preken en commentaren worden regelmatig herdrukt. Hij is in de tweede helft van de achttiende eeuw een van de meest herdrukte auteurs van preken.¹⁰ Zijn invloed reikte tot in de Engelse kolonies in Noord-Amerika. Zo citeerde Jonathan Edwards hem een aantal keer.¹¹ Wat maakt deze prediker zo bijzonder dat zijn werk blijvende aandacht krijgt? In dit onderzoek wordt op die vraag ingegaan aan de hand van een analyse van een aantal van zijn preken.

Over Hellenbroek zijn reeds verschillende publicaties verschenen, die meestal een kerkhistorische invalshoek kennen.¹² Verschillende studies richten zich op aspecten van de prediking van Hellenbroek,¹³ terwijl Brien (1989) zich beperkt tot een bespreking van twee preken. Daarmee ontbreekt een bredere analyse van Hellenbroek als prediker. In het overzichtswerk van Brien over de prediking van de Nadere Reformatie blijft hij zelfs geheel buiten beeld.¹⁴ Gezien de brede en langdurige nawerking van Hellenbroeks preken rechtvaardigt deze tot nu toe slechts meer zijdelingse aandacht een onderzoek naar Hellenbroek als prediker. Als persoonlijke

-
9. J. Hartog, *Geschiedenis van de predikunde en de evangelieprediking in de protestantsche kerk van Nederland*, Amsterdam 1865, 103.
 10. De van Hellenbroek in die periode herdrukte preken beslaan in totaal 431 drukvellen, ongeveer de helft van het totaal van Smytegelt. J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, Kampen 1997, 142-143.
 11. Abraham Hellenbroek, *A Sermon by Abraham Hellenbroek, Sometime Minister of the Gospel at Rotterdam, from Canticles, chap. 2, v. 15*, Boston: S. Kneeland en T. Green, 1742; Douglas A. Sweeney, *Edwards the Exegete. Biblical Interpretation and Anglo-Protestant Culture on the Edge of the Enlightenment*, Oxford 2016, 328, noot 18 en Adriaan C. Neele, *Before Jonathan Edwards. Sources of New England Theology*, Oxford 2019, 16, noot 57.
 12. T. Brien, Abraham Hellenbroek (1658-1731), in: T. Brien, *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, Den Haag 1989, 181-201; W. Fieret, *Abraham Hellenbroek. Evangeliedienaar in een veelbewogen tijd*, Houten 2009; verder ook R. Bisschop, *Sions vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*, Veenendaal 1993, 93-117 en idem, 'Hellenbroek, Abraham (1658-1731)', in: *ENR* I, 331-337.
 13. Zo behandelt Bisschop in *Sions Vorst en volk* de manier waarop tijdsaspecten in de prediking van Hellenbroek naar voren komen. Zie ook W. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe. Een onderzoek naar de fundering van de boodschap in de avondmaalsprediking van Abraham Hellenbroek (1658-1731) en Bernardus Smytegelt (1665-1739)*, doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1996; Fieret, 'Hellenbroek'; J.J. van Ekeveld, 'Het wezen van het genadeverbond', in: G. Clements, J.J. van Ekeveld en P. Mulder (red.), *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning*, Apeldoorn 2018, 277-327.
 14. T. Brien, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, 2^e druk, Amsterdam 1981. Ook ontbreekt Hellenbroek in het overzichtswerk van Hugh Oliphant Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church V: Moderatism, Pietism, and Awakening*, Grand Rapids 2004.

motivatie geldt dat ik mede gevormd ben onder kerkdiensten waarin een preek van Hellenbroek werd gelezen. Dit onderzoek biedt mij gelegenheid om de actualiteit van zijn prediking te verhelderen. Daar komt bij dat ik dit onderzoek begon nadat ik als student aan de Theologische School in Rotterdam voor het eerst vooringing in zondagse diensten en met praktijkvragen rondom prediking te maken kreeg.

1.2 Hellenbroek als prediker

Dit onderzoek geeft een verheldering van Hellenbroek als prediker. Dat gebeurt door een aantal van zijn preken te lezen en te analyseren. Preekanalyse is nauw verbonden aan de homiletiek en kan er een relevante bijdrage aan leveren.¹⁵ Met dat doel is een selectie gemaakt uit de preken van Hellenbroek. Voor zover ik kan nagaan gaat het om daadwerkelijk gehouden preken. Uit het overgeleverde materiaal is een selectie gemaakt die zoveel mogelijk representatief is voor de verschillende door Hellenbroek gehanteerde genres, de spreiding in de tijd en de gemaakte tekstkeuzes. Dit materiaal wordt op verschillende manieren geanalyseerd.

Daarbij is gezocht naar methodes voor preekanalyse die toepasbaar zijn op schriftelijk overgeleverde preken.¹⁶ In dit onderzoek maak ik gebruik van de Heidelbergse methode voor preekanalyse en van kwalitatief dataonderzoek. De nadruk van het onderzoek ligt op het empirisch omgaan met het bronnenmateriaal. In de homiletiek of predikkunde wordt uitgegaan van de driehoek van tekst, hoorder en prediker. Voor een zo volledig mogelijk beeld van de prediking is het daarom belangrijk de prediker te kunnen duiden als persoon en ten opzichte van zijn hoorders. In dit geval gaat het om een historische figuur. Daarom wordt Hellenbroeks ontwikkeling als prediker in een historisch-homiletische context geplaatst en wordt hij geplaatst ten opzichte van het maatschappelijke leven van zijn hoorders. Voor een vertaling naar een hedendaagse homiletische praktijk maak ik in het slothoofdstuk gebruik van A. Baars' samenvattende weergave van gereformeerde prediking.¹⁷ Ook ga ik in dat hoofdstuk in op de receptie van

15. Stefanie Wöhrle, *Predigtanalyse. Methodische Ansätze – homiletische Prämissen – didaktische Konsequenzen*, Berlijn 2006, 5. Clyde Fant, 'Die Heidelberger Methode der Predigtanalyse: Eine Reaktion', in: Rudolf Bohren en Klaus-Peter Jörns (red.), *Die Predigtanalyse als Weg zur Predigt*, Tübingen 1989, 1.

16. Conform W.H.Th. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verbouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1-6:7*, Kampen 1996, 2.

17. A. Baars, 'Gereformeerde prediking vandaag', in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op de christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 252-253. Baars verwijst voor zijn definitie onder meer naar T. Hoekstra, K. Dijk, C. Veenhof en C. Trimp.

Hellenbroeks prediking in hedendaagse bronnen met een focus op de homiletische praktijk.¹⁸

1.3 Heidelbergse methode

In dit onderzoek zal een selectie van Hellenbroeks preken worden geanalyseerd. Stefanie Wöhrle onderscheidt drie hoofdgroepen van methodes voor preekanalyse met elk verschillende accenten: (1) de preek als zelfuiting: hoe spreekt de prediker zich uit? (2) de preek als signaalfunctie: wat roept de preek op bij de hoorder? en (3) de preek als spreekdaad: hoe dient de preek zich aan?¹⁹ Tot deze laatste groep van methodes rekent Wöhrle onder meer de zogeheten ‘Heidelbergse methode’, die zich bij de analyse niet zozeer op retorische als wel op theologische aspecten richt.²⁰

Verschillende van de door Wöhrle onderscheiden methoden zijn bedoeld voor analyse door hoorders. In dit geval is dat niet mogelijk. Het gaat om preekmateriaal uit de zeventiende en de achttiende eeuw waarop we de hoorders uiteraard niet meer kunnen bevragen. De Heidelbergse methode leent zich echter wel voor analyse van geschreven of gedrukte preken.²¹ Wöhrle ziet vooral een toepassingsgebied binnen de gemeente als model voor preekbespreking.²² Moehn past de methode toe in zijn analyse van preken van Calvijn.²³ Tegen deze achtergrond wordt ook in dit onderzoek gebruikgemaakt van de genoemde Heidelbergse methode. Waar nodig wordt deze methode aangepast voor het onderzoek naar historisch preekmateriaal uit de periode van Hellenbroek. Dat geldt met name het trinitarische aspect in Hellenbroeks prediking. In de volgende bladzijden verantwoord ik die aanpassing.

Moehn omschrijft het doel van een model voor wetenschappelijke preekanalyse als het ‘ontwerpen van een netwerk van vragen waardoor het eigene van de preek die geanalyseerd wordt aan het licht treedt’.²⁴ De Heidelbergse methode voor preekanalyse, die vooral door Rudolf Bohren is

18. Te weten Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie* en Van Eckeveld, ‘Het wezen van het genadeverbond’.

19. Wöhrle, *Predigtanalyse*, 5. Fant, ‘Heidelberger Methode’, 103.

20. Wöhrle, *Predigtanalyse*, 183.

21. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst*, 2, noot 5 geeft verschillende voorbeelden. Een voorbeeld van later datum is een analyse van een preek van C. Graafland: C.G. Graafland, ‘Een geboren Redder, analyse van een Kerstpreek, uitgesproken door prof. dr. C. Graafland op 25 december 1988 in de St. Janskerk te Gouda’, in: C.G. Graafland e.a. (red.), *Uitdagend Gereformeerd, reacties op prof. dr. C. Graafland*, Zoetermeer 1993, 17-48.

22. Wöhrle, *Predigtanalyse*, 188.

23. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst*, 2 e.v.

24. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst*, 3.

ontwikkeld,²⁵ kent drie fasen of stappen, waarin per fase vragen worden gesteld bij de preek.²⁶ Hoe werkt deze Heidelbergse methode en welke beperkingen kent ze voor gebruik in dit onderzoek?

1.3.1 Eerste fase

In de eerste fase staat de inhoud van de preek centraal. Elke geselecteerde preek wordt samengevat. Herhalingen worden er uitgefilterd of juist geaccentueerd. Bedoeling is de preken zo leesbaar mogelijk te presenteren.

1.3.2 Tweede fase

In de tweede fase volgen er vragen aan de preek. In de Heidelbergse methode zijn dat vier groepen vragen die samenhangen met de taal van de preek. De vragen die de Heidelbergse methode stelt, worden hieronder in cursief weergegeven. De daaropvolgende opmerkingen vormen een verwerking van die vragen ten behoeve van het onderzoek.

Hoe komt de Naam van God aan de orde, expliciet of impliciet?

Met deze vraag spitst de methode zich toe op het spreken over de Naam van God. Wanneer Bohren c.s. de prediking toespitsen op de verkondiging van Gods Naam, krijgt die bij hen naar haar aard een christocentrisch karakter. Dat kan ten koste gaan van het spreken over andere Personen in de Drie-eenheid. Bohren worstelt daar kennelijk zelf ook mee, want in zijn *Predigtlebre* vraagt hij regelmatig aandacht voor het werk van Gods Geest.²⁷ Daarmee is de Heidelbergse methode niet op voorhand geschikt om recht te doen aan het trinitarisch-veelzijdige spreken over God binnen de gereformeerde orthodoxie.²⁸ Die gaat immers uit van God Die Zich als drie-enig God openbaart. Binnen het tijdperk van de hoge orthodoxie staat het heilswerk van Christus in een trinitarisch raamwerk.²⁹ Bovendien krijgt binnen de beweging van de Nadere Reformatie (waar Hellenbroek deel van

25. Bohren, *Predigtlebre*, München 1980, 516-528; Gerhard Debus, 'Thesen zur Predigtanalyse', in: Rudolf Bohren en Klaus-Peter Jörns, *Die Predigtanalyse als Weg zur Predigt*, Tübingen 1989, 55-61.

26. Bohren, *Predigtlebre*, 544 e.v.; Wöhrle, *Predigtanalyse*, 187-188; Debus, 'Thesen zur Predigtanalyse', 59-61.

27. W.H. Velema, 'De plaats van de hoorder in de prediking', *Theologia Reformata* 15 (1972), 175-177.

28. Richard Muller, *Calvin and the Reformed Tradition. On the Work of Christ and the Order of Salvation*, Grand Rapids 2012, 273 wijst erop dat in de gereformeerde traditie vanaf Calvijn tot halverwege de achttiende eeuw niet alleen de leer van Christus wezenlijk was voor de theologie, maar ook andere leerstellige noties als het Wezen en de eigenschappen van God, de Drie-eenheid en Gods besluiten.

29. D. Kroneman, *Verbond en testament bij Johannes Coccejus en Herman Witsius. Een vergelijkend onderzoek*, doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht 1987, 167.

uitmaakt) het werk van de Heilige Geest veel aandacht. Dat geldt ook de prediking.³⁰ Daarom zal bij de vraag naar het spreken over de Naam nadrukkelijk aandacht zijn voor trinitarische aspecten van de prediking.

Dit roept de vraag op hoe die trinitarische aspecten in dit onderzoek worden belicht. In lijn met Baars wordt in dit boek trinitarische prediking gezien als enerzijds een binding aan het geheel van de Schrift en de belijdenis, anderzijds een veelkleurigheid in het uitstellen van de rijkdom van de Schrift.³¹ Baars volgt daarin W. Kremer, die het karakter van een trinitarisch getinte prediking samenvat als aandacht voor beschikking, verwerving en bediening van het heil.³² Kremers verbinding van verwerving en toepassing van het heil wortelt in Zondag 25 van de Heidelbergse Catechismus. Daar is het ontvangen van Christus en Zijn weldaden onlosmakelijk verbonden aan het werk van de Geest.³³ Waar Kremer beschikking verbindt aan verwerving en toepassing, volgt hij de Dordtse Leerregels.³⁴ De Ruijter kiest voor een andere benadering. Hij plaatst trinitarische prediking in het spanningsveld tussen spreker en hoorders. Het werk van de Geest krijgt invulling door participeren van de hoorder in de boodschap.³⁵ De Ruijter ziet de

-
30. C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', *DNR* 19 (1995), 137-138.
31. Baars, 'Gereformeerde prediking vandaag', 257-259.
32. W. Kremer, *Geestelijke leiding in de prediking. Inaugurale rede*, s.l. 1954; C. den Boer, 'Bevindelijke preken', in: J. van der Graaf (red.), *Op de hoogte van de beilsfeiten. Aspecten van de prediking*, Kampen z.j., 69-70; W. van Gorsel, 'Trinitarische prediking', in: C. den Boer e.a. (red.), *Transponeren. Homiletische handreiking II*, Kampen 1987, 27-38. Zie ook C. Trimp, *Klank en weerklink. Door prediking tot geloofservaring*, Barneveld 1989, 33-34. W. van Vlastuin, 'Bevindelijke prediking', *Theologia Reformata* 57 (2014), 153-163 spreekt over bevindelijke prediking met nadruk op het werk van Christus buiten ons en de Geest in ons in het perspectief van Gods Koninkrijk. Zie ook idem, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking*, Houten 2012, 132-135. A. van der Knijff heeft belicht hoe het denken over de eeuwigheid dat verbonden kan zijn aan trinitarische prediking in hedendaagse prediking expliciet aan de orde kan komen: *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*, Apeldoorn 2019, 307-387 en 397-400.
33. Zo ook C. Trimp, *Woord, water en wijn. Gedachten over prediking, doop en avondmaal*, Kampen 1985, 23 en A.N. Hendriks, *Verkondig het Woord! Bijdragen over de prediking, de predikant en de hoorder*, Bedum 2004, 8.
34. Dordtse Leerregels I, 3 en 6. Zie ook Trimp, *Woord, water en wijn*, 25 en 33-34, die de plaats van de Vader met name ziet binnen het verbond, waarvoor God het initiatief neemt en waarbinnen Hij aan Zijn Zoon de Geest ter beschikking stelt. Achter de bediening van de Geest in de prediking ziet Trimp het welbehagen als het niet te peilen plan van God.
35. Kees de Ruijter, *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*, Zoetermeer 2013, 69. De Ruijter refereert aan de renaissance van de triniteitsleer als verband tussen Gods immanente Triniteit – waarmee Vader, Zoon en Geest Zich verhouden – en Gods economische Triniteit – waarmee God Zich aan ons, mensen, openbaart, *ibid.*, 59. Dit schept ruimte voor participeren preken als oproep aan de hoorder om een 'sprekend' beeld van God te worden, *ibid.*, 66.

plaats van de Vader in de prediking vooral naar voren komen in het feit dat Hij spreekt.³⁶ Gekozen is voor de lijn van Baars, omdat die oog heeft zowel voor de rijkdom van het werk van de drie Personen als voor de toepassing van het heil en zich daarmee beweegt binnen een klassiek-calvinistische traditie³⁷ die zich uitstrekt tot de gereformeerde hoogorthodoxie uit de tijd van Hellenbroek.

Daarom zal in dit onderzoek Hellenbroeks spreken over de Naam van God, mede in de lijn van Baars, worden gezien vanuit de Triniteit. In hoeverre en wanneer onderscheidt Hellenbroek in zijn preken binnen de Triniteit en hoe brengt hij dat onderscheid ter sprake? Het gaat daarbij zowel om wat Hellenbroek zegt over de drie-enige God, als ook om wat hij zegt over het werk van de daarin onderscheiden Personen. Mijn verwachting is dat deze aanvulling op de Heidelbergse methode meer oog geeft voor de onderscheiden bijdrage van de Personen in de Triniteit in de komst van het heil in de levens van de hoorders.

Hoe gaat de prediker om met de taal van de Schrift als ‘moedertaal’ van de preek? Ligt het accent op de brontekst of op de context? Op welke manier verwerkt hij de taal van de Schrift in de preek?

De prediker spreekt als vertolker Gods Woord na. In dit deel van het onderzoek wordt nagegaan hoe Hellenbroek daar invulling aan geeft. Dat geeft aanleiding tot verschillende vragen. Klinkt bij de tekstbehandeling de spanning door die de brontekst oproept? Hellenbroek maakt in zijn prediking scherp onderscheid tussen tekstbehandeling en toepassing. Hoe vinden de overgangen in de tekstbehandeling plaats, bijvoorbeeld van uitleg naar toepassing?

De hoorders van de preek: Wat leert de preek ons over hun achtergrond? Hoe ziet Hellenbroek hen zelf? Hoe verboudt hij zich tot de gemeente?

Hier is het de vraag wat de preek ons zegt over de hoorders. Dit leidt tot de vraag in welke mate Hellenbroek geloofservaring veronderstelt. Ook is het de vraag hoe hij die geloofservaring verbindt met enerzijds de Schrift en anderzijds de leefwereld van zijn hoorders. Welke uitgangspunten hanteert Hellenbroek in de benadering van zijn hoorders? Welke verwachtingen heeft hij van hun ongelof en twijfel, en waarop zijn die verwachtingen gebaseerd? Wat veronderstelt hij over hun manier van in het leven staan?

36. De Ruijter volgt daarin Kevin J. Vanhoozer, ‘Triune Discourse. Theological Reflections on the Claim that God Speaks, Part 1’, in: Daniel J. Treier en David Lauber (red.), *Trinitarian Theology for the Church. Scripture, Community, Worship*, Downers Grove 2009, 25-50.

37. A. Baars, *Om Gods verbevenheid en Zijn nabijheid. De Drie-eenheid bij Calvijn*, Kampen 2004, 681-682 en 694-695.

Hoe gaat hij om met hun tegenwerpingen? In welke mate neemt hij afstand van zijn hoorders? In hoeverre leidt zijn gebruik van kenmerken tot een beschrijvende prediking en wat is de uitwerking daarvan op de hoorders?³⁸ Geeft hij hulpmiddelen om het gehoorde in de praktijk te brengen?

De persoon van de prediker: kan vanuit de preek een beeld worden geschetst van de prediker?

Bij dit onderdeel is het de vraag hoe we de persoon van de prediker kennen. Mede door het homiletische werk van Ernst Lange heeft zich in de homiletiek een wending naar de hoorder voltrokken. In zijn voetspoor wordt de persoon van de prediker een belangrijke schakel in het overbrengen van de boodschap.³⁹ De Heidelbergse methode sluit met deze vraag aan op de toenemende belangstelling voor de persoon van de prediker. Volgens Marinus Beute maakt deze belangstelling onderdeel uit van het hedendaagse sterke accent op het zelf. Tegelijk ziet hij de vraag naar de persoon van de prediker als iets van alle tijden.⁴⁰ Dit wordt bevestigd door de ruime aandacht daarvoor binnen de puriteinse traditie. Zo tekent John Bunyans beeld van het huis van Uitlegger ons de prediker als geestelijke leidsman voor zijn hoorders.⁴¹

In dit onderzoek zal ik nagaan hoe de persoon van Hellenbroek uit de geanalyseerde preken naar voren komt. Wat horen we van zijn diepste motivatie om het Woord te bedienen? In de preek is de prediker aan het woord: hoe begint hij zijn preek, waar komt hij uit en welke retorische middelen gebruikt hij daarbij? Omdat deze vragen sterk samenhangen met de taal van de preek, worden ze deels besproken aan de hand van een analyse op

38. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 271-308; idem, 'Hellenbroek'. J.R. Douma, *Veni Creator Spiritus. De meditatie en het preekproces*, Kampen 2000, 211-212 en 337, noot 19, volgt Brienens in diens afwijzing van een prediking die onderscheid maakt in staten en standen van het geloof. F.G. Immink, 'Een bevindelijk gereformeerde traditie. De Gereformeerde Bond en de prediking', in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer 2006, 173 ziet daarentegen plaats voor een beschrijvende prediking zonder dat de hoorders gedwongen worden tot een beslissing en stelt: 'De prediking heeft ook iets indirects, heeft de vorm van een onderwijzing die gepaard gaat met reflectie en bezinning.' Volgens Immink voorkomt het erkennen van het werk van de Geest dat we 'met het Woord en de beloften om de oren worden geslagen [...]. De oproep tot geloof en bekering gebeurt niet met het mes op de keel [...]. Waar het Woord tot ons komt, daar is ook de speelruimte van de Geest.' Idem, *Overtuigd Gereformeerd. Met sympathie voor de traditie*, Heerenveen 2021, 112.

39. Marinus Beute, *Wie ben ik als ik preek? Bronnen en herbronning van het homiletisch zelfbeeld*, Zoetermeer 2016, 75-76. Douma, *Veni Creator Spiritus*, 189 e.v. ziet de prediker behalve als heraut, ook als persoonlijke getuige van de boodschap. Zie ook Hendriks, *Verkondig het Woord!*, 66.

40. Beute, *Wie ben ik als ik preek?*, 12-14.

41. John Bunyan, *The Pilgrim's Progress*, Oxford 2003, 29-36 en 187-196.

woordniveau: Welke signaalwoorden over God en mens worden vaak gebruikt? Hoe is het gebruik van werkwoorden: actief, passief of voltooid? Hoe actief en concreet is het taalgebruik?

1.3.3 Derde fase

Nu volgt een interpretatie van de gegevens uit de analyse in fase 2. In de Heidelbergse methode ligt het accent daarbij op de toekomst van de preek. Wat doet het gepredikte Woord met de hoorders en wat doen de hoorders met het gepredikte Woord? Het gaat hier dus om de werking van de preek. De Heidelbergse methode is daarbij gericht op drie aspecten:

- Het pastorale aspect: wat vraagt de preek van de enkeling en hoe?
- Het ecclesiologische aspect: Gaat de preek ook boven de enkeling uit? Wat betekent deze preek voor het bidden, denken en doen van de hoorders? Wat voor de toekomst van de gemeente?
- Het politieke aspect: dat betreft het mogelijke effect van de preek op de samenleving. Wekt de preek op tot kritisch politiek bewustzijn of tot maatschappelijke verantwoordelijkheid, of bevestigt de preek bestaande vooroordelen?

Deze vragen uit de derde fase zijn voor preken die drie eeuwen geleden zijn gehouden, niet eenvoudig te beantwoorden. De belangrijkste oorzaak daarvan is de afstand in de tijd. Daarnaast is er relatief weinig bekend over de hoorders van die tijd. Daarom wordt dit onderdeel toegespitst op wat Hellenbroek zelf in de onderzochte preken van zijn hoorders verwacht.

1.4 Kwalitatief dataonderzoek

In aanvulling op de preekanalyse volgens de Heidelbergse methode wordt een tweede methode voor preekanalyse gehanteerd: kwalitatief dataonderzoek. De bedoeling hiervan is in dit onderzoek na te gaan hoe in Hellenbroeks prediking systematisch-theologische aspecten naar voren komen. Dit gebeurt door analyse van theologische trefwoorden. Met ‘theologische trefwoorden’ doel ik hier op thema’s en motieven van systematisch- dan wel praktisch-theologische aard. Nu heeft Hellenbroek een werk nagelaten dat zich op beide terreinen beweegt. Zijn *Vragenboekje* maakt namelijk als catechisatiemethode deel uit van het onderzoeksveld van de praktische theologie en is als zodanig al voorwerp van onderzoek geweest.⁴² Wat de inhoud betreft, beweegt het zich tevens op het terrein van de systematische

42. W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1986.

theologie. Het is om die reden wel omschreven als een dogmatisch leerboek in zakformaat.⁴³ Tegen die achtergrond is bij de selectie en ordening van de trefwoorden gebruikgemaakt van het *Vragenboekje*. Wanneer het betreffende trefwoord of thema daarin is opgenomen, vormt de verwoording in het *Vragenboekje* de invalshoek van het onderzoek.

De selectie van de trefwoorden heeft in stappen plaatsgevonden. Daarbij is gebruikgemaakt van methodes voor kwalitatief dataonderzoek. Het gaat om onderzoek in verschillende stappen die steeds zijn gedocumenteerd. Soms is teruggekomen op gemaakte beslissingen.⁴⁴ (1) De eerste stap betrof het noteren van theologische trefwoorden bij het lezen van het gehele overgeleverde preekoeuvre. Daarbij is een inductieve methode gevolgd. Na lezing van het volledige preekoeuvre zijn verschillende trefwoorden genoteerd. Trefwoorden die onder eenzelfde theologische kernwoord kunnen worden samengevat, zijn samengenomen. (2) De volgende stap was een detailonderzoek van de geselecteerde preken in een vervolglezing. Opnieuw werden trefwoorden genoteerd. In de praktijk betekende dat een uitbreiding van het aantal trefwoorden. (3) De onderzochte preken zijn ingevoerd in software voor kwalitatief dataonderzoek. Aanvankelijk werd gebruikgemaakt van het programma QDA Miner. Op basis van gebruiksvriendelijkheid is uiteindelijk overgestapt op Atlas T.I. De trefwoorden in de ingevoerde preken zijn van een code voorzien. Met behulp van de software is nagegaan of en zo ja waar en hoe de geselecteerde trefwoorden in de onderzochte twintig preken aan de orde komen. (4) Vervolgens is het gehele preekoeuvre steekproefsgewijs op dit trefwoord onderzocht. Dit gebeurde aan de hand van aantekeningen uit de eerste lezing in combinatie met herlezing van grote delen van het preekoeuvre. Aanvankelijk was het de bedoeling dat het kwalitatieve dataonderzoek hiermee kon worden afgerond. Toen de trefwoorden echter werden vergeleken met de structuur van het *Vragenboekje*, bleek er in de hoofdonderwerpen een opvallende overeenkomst te bestaan. Daarom is besloten tot een vijfde stap. (5) De trefwoorden zijn waar mogelijk ingedeeld aan de hand van de onderwerpen in het *Vragenboekje*. In hoofdstuk 5 is deze indeling verantwoord. (6) Als laatste stap is bij de uitwerking rekening gehouden met niet-uitgesproken vooronderstellingen. Deze zijn genoteerd na het opnieuw lezen van de geselecteerde preken.

43. F.R.J. Knetsch, 'Een zwakke plek in twee Rotterdamse catechismi uit het begin van de achttiende eeuw', in: A.C. Honders (red.), *Gratias agimus. Opstellen over Danken en Loven aangeboden aan prof. dr. W.F. Dankbaar*, Groningen 1975, 115.

44. Conform Katinka Bijlsma-Frankema en Emiel Droogleeveer Fortuijn, 'De kwalitatieve datamatrix als analyse-instrument', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen* 42 (1997), 448-459.

1.5 Vraagstelling en afbakening

In deze studie wordt gebruikgemaakt van de onder 1.3 en 1.4 beschreven onderzoeksmethoden als reeds binnen de Nederlandse academische wereld gebruikte methodes voor preekanalyse die toepasbaar zijn op historisch preekmateriaal.⁴⁵ De centrale vraag in deze studie is: welke homiletische en systematisch-theologische uitgangspunten blijken uit een analyse van de preken van Hellenbroek, mede in het licht van zijn catechesemethode?

Deze vraag valt uiteen in verschillende deelvragen:

- I Wat is het karakteristieke van de prediking van Hellenbroek?
 - a. Wat verwacht Hellenbroek van de hoorders van zijn boodschap?
 - b. Welke homiletische en systematisch-theologische aspecten treden op de voorgrond en in hoeverre draagt zijn prediking daarbij een trinitarisch karakter?
- II Hoe verhoudt de homiletische en systematisch-theologische praktijk van Hellenbroek zich tot:
 - a. het homiletische lesmateriaal van zijn leermeesters en
 - b. zijn catechesemethode als praktisch-theologische praktijk?

Omdat het onderzoek gericht is op het benaderen van Hellenbroek als prediker op basis van zijn overgeleverde preken, kan gesproken worden van zogeheten retrieval of ressourcement als onderzoeksmethode.⁴⁶ Het onderzoek is praktisch-theologisch van aard en is toegespitst op de homiletiek. Dat het gaat om preken die zo'n driehonderd jaar geleden zijn gehouden, geeft het onderzoek een historische setting, die tot uitdrukking komt in (1) de aandacht voor de homiletische vorming van de prediker, (2) onderzoek naar de verwachting die de prediker heeft van zijn hoorders in hun maatschappelijke omstandigheden en (3) de verantwoording van de gehouden preken in de context van hun tijd. Hoewel het onderzoek dus ingaat op Hellenbroeks vorming als prediker, betreft het geen historisch-homiletische studie. Evenmin betreft het een historisch-vergelijkend onderzoek naar de theologische opvattingen van Hellenbroek. Het dataonderzoek naar theologische trefwoorden wordt om die reden op summiere wijze in een historische context geplaatst, zonder Hellenbroek uitputtend met tijdgenoten te vergelijken. Waar mogelijk wordt

45. Eerder al heeft onder anderen Van der Knijff, *Bevindelijk preken* gebruik gemaakt van kwalitatief dataonderzoek voor deels historisch preekmateriaal, 135-143.

46. Onder verwijzing naar het werk van John Webster, 'Theologies of Retrieval', in: John Webster e.a. (red.), *Oxford Handbook of Systematic Theology*, Oxford 2010, 584; W. David Buschart en Kent D. Eilers, *Theology as Retrieval. Receiving the Past, Renewing the Church*, Downers Grove 2015, 28-39; J. Todd Billings en I. John Hesselink (red.), *Calvin's Theology and its Reception. Disputes, Developments, and New Possibilities*, Louisville 2012, xvi.

bij die duiding gebruikgemaakt van overzichtswerken van Richard Muller. In hoofdstuk 5 wordt hier een nadere verantwoording van gegeven.

1.6 Verantwoording van de preekkeuze

Al voor 1733 waren er ongeautoriseerde preken van Hellenbroek in omloop. Frederik Hendrik Hellenbroek geeft aan dat hoorders die tijdens de dienst of naderhand uit het hoofd hebben opgeschreven. Hij constateert dat deze preken ‘gansch niet conform des Autheurs eigenhandige Afschriften’ zijn. Daarom ziet hij zich ‘genootzaakt dit wanschapen Werk te stuiten’.⁴⁷ Van deze ongeautoriseerde preken zijn geen exemplaren bekend.

Hellenbroek heeft 608 preken nagelaten. Daarvan zijn er 283 als vrije of gelegenheidsstof overgeleverd. De overige preken behoren tot de commentaren op Jesaja en Hooglied. Een uitgave van 52 Catechismuspreken is door zijn neef wel overwogen, maar nooit gerealiseerd.⁴⁸ Onderzocht zal worden of en in hoeverre er aanwijzingen zijn dat de preken naderhand bewerkt zijn door Hellenbroek zelf. Zo kunnen toevoegingen als ‘etc.’ zowel wijzen op bewerking achteraf als op een openlaten voor uitwerking op de preekstoel. In het kader van dit onderzoek is een selectie gemaakt uit dat preekmateriaal. In totaal zijn twintig preken geselecteerd. Bij deze selectie is gebruikgemaakt van twee criteria: (1) het is aannemelijk dat de – al dan niet bewerkte – preken daadwerkelijk als preek zijn gehouden en (2) de selectie is voldoende representatief voor Hellenbroeks preekoeuvre als geheel.

1.6.1 Als preek gehouden

In de eerste plaats moet het materiaal betreffen dat daadwerkelijk als preek is gehouden. Hellenbroek heeft ruim tienduizend pagina’s aan preken of in preekvorm weergegeven commentaar nagelaten. Het gaat niet altijd om werkelijk gehouden preken. Een moeilijkheid daarbij is dat we niet weten in hoeverre Hellenbroek afweek van zijn voorbereide tekst. Het enige getuigenis dat op dit punt beschikbaar is, is van de hand van Hellenbroeks neef Frederik Hendrik. Hij heeft Hellenbroeks vrije preekstoffen gereedgemaakt voor publicatie. In zijn verantwoording bij het eerste deel van de *Keurstoffen* geeft hij aan dat hij ze onveranderd uitgeeft. Bij het uitspreken van de preek is Hellenbroek volgens zijn neef alleen waar de afkorting ‘enz.’

47. Frederik Hendrik Hellenbroek, ‘Voor-berigt aan den lezer’, in: Abraham Hellenbroek, *Bijbelsche Keurstoffen* I, Amsterdam: Adrianus Douci, 1733.

48. Hellenbroek, ‘Voor-berigt’.

of ‘etc.’ is geplaatst, van de uitgeschreven tekst afgeweken.⁴⁹ Bij de uitgave van de *Kruis triomph* zijn deze afkortingen door zijn neef weggelaten om het leesgemak te bevorderen.⁵⁰ Wellicht geldt dit ook voor de daaropvolgende uitgave van de *Mengelstoffen*. Dit betekent dat de tekst van de *Kruis triomph* en de *Mengelstoffen* door Hellenbroeks neef door weglating van de afkortingen is aangepast. Die weglatingen zijn moeilijk te traceren.

Er is een bijkomend argument dat kracht geeft aan de verzekering van Hellenbroeks neef dat de preken voor het overige in de uitgegeven vorm zijn uitgesproken. Hellenbroek moet over een ijzersterk geheugen hebben beschikt om de leerschool van Francius te kunnen doorlopen. Francius had de gewoonte zijn leerlingen een geheel boek van Cicero uit het hoofd te laten leren. Ook Hellenbroek heeft hoge verwachtingen van het geheugen van zijn catechisanten. Mogelijk is Hellenbroeks geheugen al op de Latijnse school geoefend in de geest van het onderwijs van Quintillianus.⁵¹ Dit zijn duidelijke aanwijzingen voor een krachtig vermogen tot memoriseren. Dat kwam vaker voor bij predikers uit Hellenbroeks eeuw, in combinatie met het vermogen om *ex tempore* (zonder voorafgaande schriftelijke uitwerking) te spreken.⁵² Een nuancering op het terrein van Hellenbroeks geheugen is wel op zijn plaats. Zijn soms losse manier van citeren van Bijbelteksten in zijn *Vragenboekje* wekt de indruk dat hij ze niet altijd letterlijk paraat had.⁵³

Van de in preekvorm uitgegeven commentaren is niet op voorhand vast te stellen of het om gehouden preken gaat. Per preek zal moeten worden gelet op signaalwoorden die wijzen op een werkelijke voordracht. Zijn er bepaalde zinswendingen die daarop duiden, zoals een vragenderwijs opgebouwd betoog? Ook kan gelet worden op de mate waarin uitweidingen over de oudheid voorkomen. In Hellenbroeks vrije stoffen komen die niet vaak voor. Waar ze frequent voorkomen, zoals in sommige preken van *De Euan-gelische Jesaia*, wijst dat erop dat het niet gaat om een daadwerkelijk in die vorm gehouden preek. Dat neemt niet weg dat althans een deel van de Je-

49. Hellenbroek, ‘Voor-berigt’: ‘Zo werden dezelve aan UL. medegedeeld, zo als ze aan my door den Overledenen overhandigt zyn; zynde in diervoegen ter Drukperse overgegeven zo als ze door zyn Eerw. woordelyk geschreven, bestudeerd, in het openbaar Verklaard en toegepast zyn.’

50. Frederik Hendrik Hellenbroek, Aanspraak, in: Abraham Hellenbroek, *De kruis triomph van Vorst Messias*, Amsterdam 1737.

51. Quintillianus, *De opleiding tot redenaar* (vert. Piet Gerbrandy), Groningen 2001, 107-108, 573-580 gaat in op de mnemotechniek die vanaf Simonides van Ceos (ca. vijfde eeuw v.Chr.) is ontwikkeld. Ook Cicero, *De ideale redenaar* (vert. en toel. H.W.A. van Rooijen Dijkman en A.D. Leeman), 9^e druk, Amsterdam 2019, 308-312 vermeldt deze techniek.

52. Herman Roodenburg, ‘The Body in the Reformations’, in: Ulinka Rublack (red.), *The Oxford Handbook of the Protestant Reformations*, Oxford 2017, 653.

53. Zie bijlage II. De rol van de zetter biedt onvoldoende verklaring voor de te signaleren afwijkingen van de Statenvertaling.

sajacyclus echt als preek is gehouden. Niet voor niets vermeldt Hellenbroek dat hij al prekend verdergaat met de behandeling van Jesaja.⁵⁴

Overigens is het bewerken van preken die postuum zijn uitgegeven niet ongebruikelijk.⁵⁵ Zo heeft Everhardus van der Hoogt de preken van Van Lodenstein bewerkt.⁵⁶ De uitgever van preken van A Brakel geeft achteraf toe dat deze deels bewerkt en deels niet authentiek zijn.⁵⁷ Waar Frederik Hendrik Hellenbroek zo stellig aangeeft dat de vrije stoffen een letterlijke weergave zijn van de gesproken tekst, zal voor de postume Hellenbroekuitgaven daarvan worden uitgegaan, tenzij er duidelijke aanwijzingen zijn voor bewerking. Dat laatste kan zich in ieder geval voordoen bij de preken uit de Jesaja- en de Hoogliedcommentaren die immers door Hellenbroek zelf zijn geredigeerd voor publicatie.

1.6.2 Representatief

In de tweede plaats moet de selectie representatief zijn. Het overgeleverde preekmateriaal valt uiteen in verschillende genres. Een relevant onderscheid gaat uit van een aantal criteria. (1) De herkomst van de stof, namelijk uit het Oude of het Nieuwe Testament. (2) De aard van de stof, waarbij het de vraag is of de preek gehouden is met het oog op het kerkelijke jaar of bij een bijzondere gelegenheid. Dat laatste betreft onder meer zijn preken ter gelegenheid van een bid- of dankdag. (3) De plaats van de stof, namelijk al dan niet als onderdeel van een vervolgserie. De commentaren op Jesaja en Hooglied vallen in deze laatste categorie. Dat geldt ook voor Hellenbroeks serie over Jeremia uit zijn *Mengelstoffen* en een aantal korte series uit zijn *Keurstoffen*. Elk van deze categorieën moet voldoende aan de orde komen. (4) Nadat op basis van de eerste drie criteria een groep preken is geselecteerd, is daarbinnen gelet op theologische trefwoorden. De trefwoorden zijn tijdens de lezing van het volledige preekoeuvre genoteerd. Voor zover een trefwoord bij de keuze van een preek een rol heeft gespeeld, wordt dat bij de preekanalyse nader verantwoord.

54. 'Voorrede', *De euangelische Jesaja: ofte Des zelfs voornamelyc euangelische prophetien; in haar samenhang [...] vertoond* III, Rotterdam: Adriaan van Dyck, 1707.

55. Arnold Hunt, *The Art of Hearing. English Preachers and their Audiences, 1590-1640*, Cambridge 2010, 147 toont dat aan voor puriteinse uitgaven in de periode tot 1640.

56. I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied voornamelyc in Nederland. Een onderzoek naar de verhouding tussen Bernard van Clairvaux en de Nadere Reformatie*, Woerden 1971, 182 stelt vast dat Van der Hoogt aan drie Hoogliedpreken 'tamelijk veel [...] naar zijn rhetorische inzichten geschaafd en bijgewerkt' heeft.

57. M. Muis, 'Wilhelmus à Brakels *De waare christen*. Toch geen preken van A Brakel?', *DNR* 41 (2017), 67 en J.A. de Kok, *Een veelbelovend verbondsprediker. Een historisch en homiletisch onderzoek naar de preken van Wilhelmus à Brakel (1635-1711)*, doctoraalscriptie, Universiteit Apeldoorn 2020, 40-41.

Preken die al eerder zijn geanalyseerd, vallen af. Dat betreft twee door Brienen onderzochte preken. Ook anderen betrokken preken van Hellenbroek in hun onderzoek, maar omdat de invalshoek van hun onderzoek een andere vraagstelling kende, vormt dat op zichzelf geen beletsel de betref-

Tekst	Datering	Stof	Publicatie
Psalm 16:11	11 januari 1728	Laatstgehouden preek	Keurstoffen I
Psalm 116:7	z.j.	Nabetrachting Heilig Avondmaal	Mengelstoffen
Hooglied 6:12	Uiterlijk 1720		Hooglied II
Jesaja 12:3	Uiterlijk 1703		Euangelische Jesaja II
Jesaja 40:6	28 februari 1683	Intrede te Zwammerdam	Keurstoffen II
Jesaja 55:1	Uiterlijk 1710		Euangelische Jesaja IV
Jeremia 7:13-15	1691-1694	Vervolgstof, tijdsaspect	Mengelstoffen
Jona 1:6	24 mei 1705	Tijdsaspect	Keurstoffen II
Zefanja 1:11-12	24 mei 1719	Tijdsaspect	Keurstoffen I
Mattheüs 8:2-3	17 augustus 1719		Keurstoffen I
Mattheüs 26:65-68	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Lukas 1:17	3 april 1706	Vorbereiding Heilig Avondmaal	Keurstoffen II
Lukas 18:9-14	z.j.	Gelijkenis	Mengelstoffen
Lukas 22:60-62	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Lukas 23:34	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Johannes 19:1-4	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Romeinen 8:16	16 februari 1710	Brief	Keurstoffen II
1 Thessalonicenzen 5:19	28 juli 1723	Brief	Keurstoffen I
Openbaring 3:21a	20 november 1718		Keurstoffen II
Openbaring 3:21b	27 november 1718		Keurstoffen II

Tabel 1.1 De geselecteerde preken in volgorde van de canon

fende preken in het kader van dit onderzoek te analyseren.⁵⁸ Op basis van deze criteria zijn twintig preken geselecteerd (tabel 1.1). Naar mijn oordeel vormen zij een goed beeld van de prediking van Hellenbroek. In hoofdstuk 4 is voor iedere preek een nadere verantwoording van de selectie opgenomen. Aan het begin van hoofdstuk 4 wordt de datering toegelicht.

1.7 Opbouw van dit onderzoek

Het eerste hoofdstuk bevat een uitwerking van de vraagstelling en een verantwoording van de methode van het onderzoek en de preekselectie. Vervolgens wordt ingegaan op Hellenbroek en het leven van zijn hoorders. Het derde hoofdstuk laat zien welke invloed Hellenbroeks leermeesters op zijn preekwijze hebben gehad. In het vierde hoofdstuk volgt de analyse van de geselecteerde preken. Na een samenvatting⁵⁹ van de preek – die in bijlage I is opgenomen – worden de vragen vanuit de Heidelbergse methode nagelopen, waaronder de vraag naar zijn omgaan met Gods Naam, zijn beeld van zijn hoorders en zijn beeld van zichzelf. In de daaropvolgende hoofdstukken worden de preken vanuit verschillende invalshoeken opnieuw onderzocht. In het vijfde hoofdstuk wordt Hellenbroeks prediking vergeleken met de structuur en de thema's van zijn *Vragenboekje*. Het onderzoek wordt afgerond met de vraag naar de betekenis van Hellenbroeks manier van preken voor predikers van nu. Als eerste ga ik nu in op Hellenbroek en het leven van zijn hoorders.

58. Daarnaast hebben Bisschop, Braaksma en De Greef verschillende preken in hun onderzoek betrokken. Dat betrof echter geen preekanalyse in de zin van dit onderzoek. Bisschop, *Sions Vorst en volk*; Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe*; en H. de Greef, *Hoe zucht het vee. Een onderzoek naar preken van gereformeerde predikanten in de periode 1713-1719 over de rundveesterfte in relatie tot Gods voorzienigheid*, masterscriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2010.

59. Conform Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst*.

Hoofdstuk 2

Hellenbroek en het leven van zijn hoorders

Om Hellenbroek als prediker te kunnen typeren, is het belangrijk meer over hem als persoon te weten. Het gaat daarbij niet om een uitgebreid historisch-biografisch onderzoek, maar om na te gaan hoe hij als prediker is gevormd en hoe hij zich als persoon verhoudt tot zijn hoorders. Dit hoofdstuk gaat in op wat Hellenbroek van hen verwacht. De nadruk ligt daarbij op hun staan in de maatschappij. Op dit punt neemt een prediker voor hoorders in die tijd een belangrijke plaats in. De prediking vormt het centrale onderdeel van de protestantse eredienst, waarbij de predikant steeds meer als spreekbuis van het religieuze geweten is gaan optreden.¹ Op die manier draagt hij bij aan de vorming van zijn hoorders. Er is een toenemende aandacht voor de manier waarop hoorders uit de zestiende en de zeventiende eeuw de boodschap van de preek ontvingen.² In ons land heeft A.Th. van Deursen op dit terrein baanbrekend onderzoek gedaan en in zijn spoor F.A. van Lieburg.³ Een belangrijke vraag daarbij is wat we van Hellenbroeks hoorders weten. Het meeste daarvan is afkomstig uit zijn preken. Datzelfde geldt voor Hellenbroeks verwachtingen van zijn hoorders.

Voor dit hoofdstuk is gebruikgemaakt van preekmateriaal dat gedateerd kon worden. Het grootste deel van zijn werkzame leven heeft hij in Rotterdam gediend (1695-1728). Daar zijn de commentaren op Jesaja en Hooglied uitgegeven en mogelijk ook ontstaan en ook de meeste nagelaten preken gehouden. Sommige preken zijn aantoonbaar van vóór zijn Rotterdamse periode. Dat geldt voor zeven preken die in Zwammerdam (1683-1691) zijn gehouden, de Jeremiaserie uit de *Mengelstoffen*, die evenals vijf preken uit de *Keurstoffen* in Zwijndrecht (1691-1694) zijn gehouden en ten slotte twee preken uit de tijd in Zaltbommel (1694-1695). Van al deze preken staan er zes in het kader van intrede of afscheid.

-
1. Jelle Bosma, 'Preaching in the Low Countries', in: Larissa Taylor (red.), *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, Leiden 2001, 353.
 2. Hunt, *Art of Hearing*, 5.
 3. Zie onder meer A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974 en F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam 1989.

In dit hoofdstuk ga ik eerst in op Hellenbroeks jeugd en opleiding, daarna op zijn verschillende standplaatsen als predikant.⁴ Bij de bespreking van zijn standplaatsen ga ik ook in op de verandering in gedrag en mentaliteit die Hellenbroek van zijn hoorders verwachtte in hun concrete maatschappelijke leefsituatie. Aan het slot van het hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag in hoeverre Hellenbroek daarbij als een vertegenwoordiger van de beweging van de Nadere Reformatie kan worden gezien.

Een belangrijke vraag naar Hellenbroeks verwachtingen van zijn hoorders blijft in dit hoofdstuk nog liggen. Het gaat daarbij om de kern van Hellenbroeks prediking: wat wil hij daarmee bereiken in het geestelijke leven van zijn hoorders? Die vraag is een van de aspecten van de preekanalyse in het vierde hoofdstuk.

2.1 Amsterdam

Hellenbroek is geboren te Amsterdam in een koopmansgezin als derde kind van Johannes Hellenbroek en Elisabeth Kluft. Hij komt dus uit de gegoede burgerij. Zijn familie is actief in de linthandel.⁵ Na hem volgen nog zes zoons en een dochter. Vóór hem zijn een zoon en een dochter geboren die al jong sterven. Abraham Hellenbroek gaat op zijn tiende naar de Latijnse school en op zijn zestiende naar het Amsterdamse Athenaeum. Hij volgt daar lessen bij Ludovicus Wolzogen (1633-1690), Johannes de Raey (1622-1702) en Petrus Francius (1645-1704). De Raey is hoogleraar in de filosofie.

4. Tenzij anders vermeld, zijn biografische gegevens ontleend aan A. Tiele, *Roem der heiligen na hun dood [...] uitgesproken, en toegepast ter gelegenheid van 't zalig afsterven van [...] Abraham Hellenbroek*, Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1732. Alardus Tiele (1672-1748) is afkomstig uit Zaltbommel. Toen Hellenbroek daar diende als predikant, studeerde Tiele in Leiden. Vanaf 1703 is hij Hellenbroeks collega in Rotterdam. A.A. van der Schans, 'Tiele, Alardus', in: *ENR* II, 387 typeert Tiele terecht als iemand die het soms 'mooier lijkt te maken dan het in werkelijkheid geval is geweest'.

5. Hellenbroeks broer Isaïc wordt als linthandelaar vermeld. Gemeentearchief Amsterdam, kwietscheldingen, archiefnummer 5062, inventarisnummer 90, periode 1716. Hij diende de hervormde gemeente van Amsterdam als ouderling, *Naam-register van al de predicanten, die t'sedert de reformatie in den jare 1578. tot heden geweest, of noch zyn*, Amsterdam: Rudolph Schouten, 1738, zonder pag. De gedichtenuitgave ter gelegenheid van zijn vijftigjarig huwelijk met Anna Ruysch bevat Isaïc Hellenbroeks wapenschild, *Ter gouden bruilofte van den heere Isaïc Hellenbroek, en mejuffrouwe Anna Ruysch, geviert te Amsterdam*, Amsterdam: Adrianus Douci, 1738. Frederik Hendrik Hellenbroek is hun zoon. J. Dirks omschrijft het wapenschild als 'van zilver, waarin een nieuwerwetsch slot of landhuis tusschen twee boomen', *Penningkundig repertorium. Mededeelingen ter aanvulling van de Penninggeschiedenis der Nederlanden* III, Leeuwarden 1891, 128.

Door Wolzogen en De Raey ondergaat hij cartesiaanse invloeden.⁶ Volgens Alardus Tiele scherpt met name De Raey Hellenbroek in de cartesiaanse logica.⁷ Wolzogen staat door zijn rationalistische verstaan van de Schrift bekend als een aanhanger van Descartes.⁸ Wolzogen treedt in 1670 aan als hoogleraar, met als hoofdvak kerkgeschiedenis. Daarnaast geeft hij lessen in de gewijde retorica.⁹ Het is niet bekend welke lessen Hellenbroek bij hem heeft gevolgd. Opmerkelijk genoeg is dat waarschijnlijk niet in de retorica. Want hoewel de kerkelijke welsprekendheid tot de leeropdracht van Wolzogen behoort, geldt die voor Tiele niet als Hellenbroeks belangrijkste leermeester op dit gebied.¹⁰ Dat is Francius, die hem onderwijst in de seculiere welsprekendheid. Als Hellenbroek in 1674 het Athenaeum betreedt, is Francius zojuist benoemd.¹¹

2.2 Leiden

In 1677 verruult Hellenbroek Amsterdam voor Leiden om zijn studie aan de Leidse universiteit te vervolgen. Zijn ouders geven hem geheel de vrije hand in zijn studiekeuze.¹² Zelf zegt hij bij zijn intrede dat zijn studievoorkeur dan al vastligt, aangezien ‘ik met den ouderdom van sestien jaren, zonder eenige leiding, als die van den grote Hertzen-neiger, daar toe gantschelyk myn keur voelde overhellen, dat ik de theologische voor alle andere studien heb gekoren’. Niettemin kiest hij in Leiden aanvankelijk voor een

6. De wetenschappelijke methode van René Descartes (1596-1650) betekende een breuk met het aristotelisme dat tot dan toe aan de Nederlandse universiteiten grote invloed had. Het cartesianisme is gebaseerd op de methode van Descartes. Al vroeg stuitte dit cartesianisme op weerstand. De bezwaren ertegen richtten zich tegen de methodische twijfel die Descartes als uitgangspunt neemt, die als aanzet tot atheïsme wordt gezien. De Bijbel valt dan immers af als a priori zekere kennisbron. Volgens critici doet het cartesianisme bovendien afbreuk aan de geloofs zekerheid. Zie J. van Sluis, ‘Cartesianisme’, in: *ENR* III, 222.

7. Tiele, *Roem der heiligen*, 44-45: Hellenbroek volgt lessen ‘onder den vermaarden De Raey eerst over de Logica, Redeneerkunde, en vervolgens over de Philosophie de Wysgeerte van Renates de Cartes’. Volgens Herman Witsius zou De Raey beweren dat wie ernstig en ordelijk wil filosoferen in twijfel moet trekken of er wel een God is; Brienens, ‘Hellenbroeck’, 181.

8. C. Graafland, ‘Schriftleer en Schriftverstaan in de Nadere Reformatie’, in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 82-83: ‘Voor de unieke existentiële geloofsrelatie, die door middel van het Woord tussen God en de mens dank zij de Geest tot stand komt, heeft Wolzogen geen oog. De verborgenheden des geloofs (mysteria fidei) zijn hem onbekend.’

9. Dirk van Miert, *Humanism in an Age of Science. The Amsterdam Athenaeum in the Golden Age, 1632-1704*, Leiden 2009, 200.

10. Tiele, *Roem der heiligen*, 44.

11. Van Miert, *Humanism*, 200.

12. Abraham Hellenbroek, *Bijbelsche keurstoffen* II, Amsterdam: Adrianus Douci, 1734, 962; Tiele, *Roem der heiligen*, 46 bevestigt deze vrije studiekeuze.

brede studie met onder meer filosofie. Hij volgt colleges bij Burchardus de Volder (1643-1709), die logica doceert en een pleitvoerder is van Descartes.¹³ Tiele spreekt van een omkeer in het leven van Hellenbroek onder de lessen van Wolferdus Senguerdius (1646-1724), die volgens A.J. van der Aa tot de aanhangers van de oude leer wordt gerekend.¹⁴ Onder zijn invloed keert Hellenbroek zich af van de cartesiaanse methode. Behalve filosofie studeert hij nu ook Bijbelse talen. Al snel volgt de overstap naar de theologische faculteit. Daar vindt hij als belangrijkste leermeesters Frederik Spanheim jr. (1632-1701) en Etienne le Moine (1624-1689). Spanheim is in 1670 Johannes Coccejus (1603-1699) opgevolgd en toont zich een voorstander van de Dordtse orthodoxie. Hij aarzelt niet zich te keren tegen de opvattingen van zijn voorganger en van Descartes.¹⁵ Le Moine staat net als Spanheim bekend om zijn rechtzinnigheid.¹⁶ Buiten de faculteit om volgt Hellenbroek privaatcolleges homiletiek bij de Leidse predikanten David Knibbe (1639-1693) en Petrus van Staveren (1632-1683). Beiden hebben aanwijzingen voor de homiletiek nagelaten.¹⁷ In een afzonderlijk hoofdstuk zal worden ingegaan op de manier waarop Hellenbroeks preekwijze zich tot de richtlijnen van deze twee leermeesters verhoudt.

2.3 Zwammerdam

Op 27 maart 1682 laat de classis Leiden en Neder-Rijnland Hellenbroek toe tot de Evangeliebediening. Er volgt op 11 augustus van dat jaar een beroep van de gemeente Zwammerdam. Nadat de politieke approbatie van het beroep vertraging oploopt, volgt toch op 28 februari 1683 de bevestiging. Hier leert hij op een buitenplaats van de familie Van der Hoeven te Bodegraven Geertruida van der Hoeven kennen, dochter uit een Rotterdams koopmansgezin. De Rotterdamse predikant Wilhelmus Eversdijk (1653-1729) bevestigt op 21 februari 1690 het huwelijk.

In het zevende jaar van Hellenbroeks predikantschap vindt een ingrijpende omkeer plaats in zijn geestelijke leven. Tiele schrijft dat de Heere Hellenbroek met een vaderlijke hand in de binnenkamers van Zijn eeuwige liefde en ontfermende genade leidde. Hellenbroek ervaart dat de 'Alge-

13. Wim Klever, *Mannen rond Spinoza (1650-1700). Presentatie van een emanciperende generatie*, Hilversum 1997, 206.

14. Bedoeld zal zijn de school van Aristoteles. Zie *BWN* XVII.1, 614.

15. D. Nauta, 'Spanheim, Fri(ericus, filius', in: *BLGNP* II, 411-413.

16. F.S. Knipscheer, 'Moine, Etienne le', in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* X, Leiden 1937, 635.

17. Zie hoofdstuk 3.

noegzaamen zich als een verzoend God' aan hem bekendmaakt. Tiele omschrijft de verandering als een overgang van een zweven op een doorkneed verstand naar een zich neerzetten en rusten op de verdiensten van Jezus. De preekstijl van Hellenbroek wordt volgens Tiele vanaf dan 'beschaafder', dat is: met meer onderscheiding naar de geestelijke staat van de hoorder. Uit zijn tijd in Zwammerdam beschikken we over enkele gelegenheidspreken. Ook uit die tijd stamt een gedicht van zijn hand ter gelegenheid van een bruiloft. Dit gedicht uit 1686 is doortrokken van verwijzingen naar de oudheid, maar niet naar de Bijbel.¹⁸ Terecht beschouwt R. Bisschop dit als een aanwijzing dat de geestelijke omslag bij Hellenbroek zich tussen 1686 en 1691 heeft voltrokken.¹⁹ Tiele plaatst de omwenteling in het zevende jaar van zijn verblijf in Zwammerdam, dus mogelijk in 1689. Gelet op de toon van de hierna nader besproken preek ter gelegenheid van de kermis,²⁰ heeft de verandering zich vermoedelijk in ieder geval vóór eind augustus 1690 voltrokken. Op welke manier komt in deze periode het leven van zijn hoorders in Hellenbroeks prediking naar voren?

Als Hellenbroek in 1683 intrede doet in de plattelandsgemeente van Zwammerdam, is het dorp herstellend van een traumatische ervaring. De verwoesting van de dorpen Bodegraven en Zwammerdam door Franse troepen op 30 december 1672 ligt nog vers in het geheugen. Hij treft een gemeenschap aan die over de nodige veerkracht beschikt. In 1685 stelt Hellenbroek vast dat kerk en huizen weer zijn opgebouwd. Sommige huizen ogen volgens hem nog fraaier dan voorheen. Er is zo veel welvaart, dat de kerk voldoende in staat is om de armen te onderhouden. Iedereen is gekleed en niemand hoeft honger te lijden.²¹

Al vroeg in zijn Zwammerdamse tijd maakt Hellenbroek zich ernstig bezorgd over het morele peil van het dorp. Dat blijkt met name uit enkele gelegenheidspreken.²² De eerste twee gelegenheidspreken betreffen herdenkingsdiensten naar aanleiding van de verwoesting van Zwammerdam. Tijdens de herdenkingsdienst gehouden op 30 december 1683 schetst Hellenbroek een tijdsbeeld van groeiend vertoon van weelde, dat ondanks het doorstane oorlogsleed Zwammerdam niet voorbijgaat. In ieder geval ziet de prediker voldoende aanleiding om te spreken over de zonden van Zwam-

18. *Huwelyks-vreugd, op de bruiloft van [...] Jeremias Ghys, en [...] Katharina Verbagen*, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1686.

19. R. Bisschop, "Een Abram in 't geloof, beproeft, opregt in wandel". Over leven, werken en invloed van ds. Abraham Hellenbroek (1658-1731)', *DNR* 44 (2020), 124-125.

20. Bij Hosea 4:15, *Keurstoffen* II, 938-948.

21. *Keurstoffen* II, 1126.

22. De preek is echter gedateerd op 10 februari 1690, *Keurstoffen* II, 1118, een datum die opmerkelijk genoeg op vrijdag valt.

merdam, al maakt hij die alleen concreet in het breder kader van het Nederlandse volk. Dat overtreedt alle geboden van de tweede tafel van Gods wet. Hellenbroeks belangrijkste verwijt aan het dorp is dat de bewoners de geloften vergeten zijn die in de tijd van de verwoesting aan de Heere zijn gedaan.²³ In de tweede preek, die in 1685 wordt gehouden, klinkt dit laatste verwijt opnieuw. Ook de inbreuk die het Nederlandse volk op Gods wet maakt, wordt bijna woordelijk herhaald. Nieuw is dat nu ook de inwoners van Zwammerdam concrete verwijten te horen krijgen.

O meinedig volk, gy hebt u verbond gebroken: waar is u bekering, waar u beternis, die gy belooft hebt? Is nu Swammerdam Godzaliger, is 't eenvoudiger en opregter als voor u ongeluk? O neen: het tegendeel is waarheid, de oude opregtigheid is vervolgen, de godzaligheid is 'er verbannen; en zy hebben plaats gemaakt voor een bedriechelyke valsheid, voor een listige kwaadaardigheid, voor een bitter nydigheid, voor een verdeelde twedragt en oneenigheid, voor een godsvergete agterklap, en voor een onvergeeffelyke lauheid in den godsdienst en godzaligheid.

Dat zijn geen mis te verstane beschuldigingen. Een geest van slapte heeft zich van de bewoners meester gemaakt, daarmee een voedingsbodem gevend aan verwijtbare zaken als oneerlijk gedrag, ruziemaken en roddel. Hellenbroek ervaart de situatie als ernstig: 'Zo verre dat indien ik hoofd voor hoofd zou onderzoeken, zeer weinige zou vinden die niet aan een van deze gruwelen schuldig staan.' Hij besluit daarom met de gewetensvraag: 'Is dat die belofte te vervullen die u mond heeft uitgesproken?'²⁴

Is de situatie in Zwammerdam werkelijk zo ernstig als Hellenbroek hier weergeeft? Om daar een oordeel over te vormen, moet het oogmerk van Hellenbroek hier worden gewogen. Hij bedoelt hier niet een representatief beeld te schetsen van de maatschappelijke situatie in zijn tijd, maar beoogt bij zijn hoorders een verandering te bereiken.²⁵ In zijn gelegenhedspreken gaat het hem vooral om een verandering van gedrag en mentaliteit. Met het oog daarop confronteert hij zijn hoorders met de waarden en normen die hij aan Gods Woord ontleent. Bij gelegenhedspreken van latere datum spitst Hellenbroek zijn boodschap ook regelmatig toe op gedragsverandering. Intussen is wel aannemelijk dat hier de teleurstelling doorklinkt van een jonge predikant die in 1683 met hooggespannen verwachtingen is begonnen. Deze teleurstelling heeft Hellenbroek er niet van weerhouden om de gemeente met zijn in zijn ogen 'geringe talentje' met ijver te dienen. Bij

23. Over Jesaja 62:24-25, *Keurstoffen* II, 1116-1117.

24. Over Psalm 66:12-14, *Keurstoffen* II, 1128.

25. Zie ook Enny de Bruijn, *De hoeve en het hart. Een boerenfamilie in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2019, 348.

zijn afscheid blikte hij daarop terug. Hij heeft de gemeente op verschillende momenten van de week ‘verscheide middelen’ aangeboden, zoals ‘Ordinaire en ook Extraordinaire Catechisatie en Gebeden des Zondags, en in de week’.²⁶

Dezelfde oproep tot gedragsverandering klinkt in de preek over de kermis, die gedateerd is op 26 augustus 1690. Omdat die datum op zaterdag valt, betreft het vermoedelijk een gelegenheidspreek.²⁷ In felle bewoordingen keert Hellenbroek zich in deze preek tegen dit dorpsgebruik. In plaats van zich over te geven aan ‘hoereryen’ en te dansen op vioolmuziek, zouden zijn dorpsgenoten behoren te wenen om de toestand van de kerk.²⁸ Nieuw in deze preek is zijn rechtstreekse kritiek op de kerkelijke gemeenschap. Tegelijk geeft hij aan dat hij met dit pleidooi zich eigenlijk tot het verkeerde publiek richt: ‘tot u rigt ik myn aanspraak, die andere zyn hier nu het minst tegenwoordig’.²⁹ In zijn afscheidspreek heeft hij daarentegen het geheel van zijn gemeente op het oog. Daarin spreekt hij over de noodzaak van inwendige verandering door wedergeboorte en voortgang in de genadestaat.³⁰ Dat is een geluid dat in zijn intredeprek in Zwammerdam niet klinkt.³¹ Er zijn meer verschillen. Anders dan in die intredeprek, wordt in deze afscheidsdienst onderscheid gemaakt tussen hoorders met een persoonlijk geloof en degenen bij wie dat ontbreekt. In latere preken zal deze onderscheiding vaak terugkomen. Tussen deze beide preken in moet de geestelijke verandering, waarover Tiele spreekt, hebben plaatsgevonden.³² Inmiddels behoort Hellenbroek tot de groep predikers die Enny de Bruijn in *De boeve en het hart* rekent tot een meer precieze en bevindelijke stroming. Juist deze groep legt veel nadruk op persoonlijke ervaring in het geloofsleven van een christen in combinatie met een oproep tot het ‘boetvaardige en toegewijde leven’.³³ Bij de intrede in Zwijndrecht bericht Hellenbroek dat er bij zijn vertrek uit Zwammerdam tranen zijn gevloeid, terwijl ‘de graagheid der gemeente nog niet verzadigt’ was.³⁴

26. Over Filippenzen 2:12, *Keurstoffen* II, 982.

27. Het is aannemelijk dat deze preek op een doordeweekse kermisdag is gehouden, temeer omdat Hellenbroek spreekt over ‘deze dag’ als een ‘dag van zonde’ en over ‘byzonder deze dag’ en tevens over ‘deze zondelyke dagen’, bij Hosea 4:15, *Keurstoffen* II, 939, 945 en 948.

28. Bij Hosea 4:15, *Keurstoffen* II, 948.

29. Bij Hosea 4:15, *Keurstoffen* II, 947.

30. Bij Filippenzen 2:12, *Keurstoffen* II, 978.

31. Zie de eerste preekanalyse in paragraaf 4.2.1.

32. Zie paragraaf 2.3.

33. De Bruijn, *De boeve en het hart*, 348-349.

34. Bij Psalm 34:12, *Keurstoffen* II, 1001.

2.4 Zwijndrecht

De gemeente Zwijndrecht brengt op 7 april 1691 een beroep uit. De gemeente is dan al zeven jaar vacant. Om een beroep uit te brengen, was toestemming van de ambachtsvrouw nodig. Zij heeft het beroep lange tijd opgehouden.³⁵ Daarop bracht de kerkenraad de zaak op de classis en tevens bij het Hof van Holland. Het Hof stelt voor om bij loting te beroepen. Vervolgens valt op 7 april 1691 het lot op Hellenbroek.³⁶ Het is niet bekend wie hem heeft bevestigd. Op 4 juni doet hij zijn intrede uit Psalm 34:12, waarbij hij openlijk afstand neemt van een geleerde preekstijl: 'ik zal mij niet ophouden in hoge speculaties, geheime profetieën of een markt van Athene voor nieuwsgierigen. Zulke kennis maakt maar opgeblazen, is een hersenschilderij, licht zonder hart.'³⁷ Uit deze Zwijndrechtse periode zijn verschillende preken overgeleverd. In de *Keurstoffen* zijn drie vrije stoffen en ook zijn preken bij intrede en afscheid opgenomen.³⁸ Ook houdt hij hier de serie preken over Jeremia, die later in *Nuttige mengestoffen* is opgenomen. Deze preken hebben een sterk waarschuwend karakter. Zijn neef Frederik Hendrik geeft in zijn voorwoord aan dat dit vooral is ingegeven door de positie van verdrukte geloofsgenoten elders in de wereld.

Zijn intredepreek valt al op door een ernstig karakter. Hellenbroek ziet als zijn voornaamste doel het bevorderen van wat hij de vreeze Gods noemt en die hij plaatst tegenover elke hang naar filosofie of speculatie in de prediking, die immers slechts een 'herssen-schildery' teweegbrengt. Hem gaat het om een prediking op 'oude en vaste gronden', met uitwerking in het hart. Als innerlijke werkingen van het hart beschouwt Hellenbroek een heilig ontzag, brandende liefde en werkelijke godzaligheid. Als predikant wil hij een veelvoud aan activiteiten ontplooien. Naast de prediking in twee zondagse diensten betreft dat catechisaties en andere godsdienstige bijeenkomsten. Met dat laatste heeft hij 'heilige bijeenkomsten en oefeningen, in onderlinge zamenspraken' op het oog, waarin hij terugkomt op zijn 'voormiddag predicatien'.³⁹ Hij onderscheidt in deze intredepreek voor alles

35. Bisschop, 'Hellenbroek', 333.

36. In zijn intredepreek spreekt Hellenbroek zelf over een beroeping door het lot. Ook geeft hij aan de wil van de Heere te herkennen in dit beroep naar een grotere gemeente, 'om onder meerder menschen en toehoorders den Heere Jezus meerder volk te kunnen werven', *Keurstoffen* II, 1001.

37. *Keurstoffen* II, 988-1006.

38. Tiele vermeldt als tekst 2 Samuël 23:4, terwijl de *Keurstoffen* een intredepreek over Psalm 34:12 bevatten. De tekst uit de *Keurstoffen* zal de juiste zijn.

39. *Keurstoffen* II, 1002.

twee soorten hoorders, namelijk zij die Gods kind zijn en zij die de ware Godsvreze ontberen.⁴⁰

Daarbij spaart Hellenbroek de gemeente van Zwijndrecht niet. In zijn afscheidspreek blikt hij terug op zijn ‘straffe predication, met ernstige overtuigingen’, met als doel mensen te overtuigen van hun zonden en hen tot omkeer te brengen.⁴¹ Hij erkent daarin naar het Bijbelwoord meer een zoon des donders dan een vertrooster te zijn geweest en motiveert dat met zijn regelmatig terugkerende zorg dat de vreze Gods in Zwijndrecht geheel ontbreekt.⁴² Om die reden houdt hij het voor mogelijk dat sommige hoorders heimelijk opgelucht zijn door zijn vertrek. Het gaat om mensen die zich niet thuis voelen onder een op verandering aandringende prediking, gericht op inperking van hun neiging tot zondigen. Toch zullen er ook hoorders zijn bij wie het anders ligt. Voor hen was Hellenbroeks prediking niet ‘lastig, maar veel eer lustig’.⁴³ Dat geldt wel in het bijzonder de ‘Kinderen, myne Aankweelingen’ in de gemeente, in wie hij de grondslag heeft geprobeerd te leggen van de vrucht die hij zo graag op zijn prediking zou hebben gezien.⁴⁴

Die waarschuwendende toon klinkt inderdaad nadrukkelijk wanneer Hellenbroek in 1693 enkele malen preekt uit Genesis 18. Hij spreekt dan over een zondenreeks van Nederland die een inbreuk vormt op de meeste van de Tien Geboden. Zo wraakt hij praktijken van vloeken, zweren, valse eden, schending van de sabbatsrust, doodslag, moord, overspel, hoererie, diefstal, onrechtvaardigheid, achterklap, leugen, haat, nijd, dronkenschap en overdaad in zijn dagen.⁴⁵ Opvallend is dat hij zich dan beperkt tot de in zijn ogen nationale zonden. Kennelijk valt het met dergelijke openlijke inbreuken op Gods geboden in Zwijndrecht nog mee. Dat is anders met openbare dronkenschap. Verontwaardigd spreekt hij over ‘smoordronken’ voorbijgangers die nota bene zojuist toehoorder zijn geweest van een rechtbankzitting waarin een doodvonnis is uitgesproken. Hoe ernstig dat verwijt ook klinkt, het wijkt inhoudelijk echter nauwelijks af van zijn waarschuwingen aan het adres van de gemeente van Zwammerdam. Wat wel afwijkt, is Hellenbroeks verzuchting of er wel werkelijk kinderen van God in Zwijndrecht wonen: ‘Ik moet bekennen, zo ik genoodzaakt wierd hier in dit ons dorp tien regtveerdige uit te zoeken, dat ik my op het uiterste zou verlegen vinden; veel meer dan om in een ogenblik vyftig onregtveerdige te zoeken’.⁴⁶

40. *Keurstoffen* II, 1003.

41. *Keurstoffen* II, 1021.

42. *Keurstoffen* II, 1022.

43. *Keurstoffen* II, 1024.

44. *Keurstoffen* II, 1026.

45. *Keurstoffen* II, 902-903.

46. *Keurstoffen* II, 924.

Hellenbroeks ernstige prediking stuitte niet alleen maar op weerstand. Dat blijkt uit de grote belangstelling uit Dordrecht bij zijn intrede, maar ook in de periode daarna. Een van hen is Helena Smunninx, van wie een bundeltje gedichten bewaard gebleven is dat de datum draagt van 1 januari 1692. Vermoedelijk heeft ze het op die nieuwjaarsdag aan Hellenbroek geschonken. Ze spreekt daarin haar verbondenheid uit met Hellenbroek:

Ik Helena Smunninx heb u dit gedicht geschreven,
omdat ik uit uw woord krijg voedsel voor mijn leven.
Ontvang dit kleine gift, 't is uit genegenheid,
God zegent u ter plaats die u heeft hier geleid.

Ze wenst hem de zegen van God, Die hem naar Zwijndrecht heeft gezonden.⁴⁷ Verder vergelijkt ze Hellenbroek met een aantal andere predikanten. Het betreft Salomon van Til, die van 1683 tot 1702 te Dordrecht stond, ds. Van Leijdsduij, met wie mogelijk J. van Boshuysen is bedoeld, die de gemeente van Zwijndrecht diende van 1677 tot 1684, en een zekere Den Bever. Smunninx kwam oorspronkelijk uit Zwijndrecht, maar is volgens Annelies de Jeu al vóór 1692 naar Dordrecht verhuisd. In haar slotgedicht waarschuwt Smunninx haar predikant dat hij 'op durp en ind' stadt' over de tong gaat. Dat gebeurt niet openlijk, want 'sij als vriend scheijnen, van achter u beklaet'.⁴⁸ Smunninx licht dat niet toe, 'een ander salt u misschien wel nader gaen uijt leggen'. Met reden veronderstelt De Jeu dat achter dit kwaadspreken achter Hellenbroeks rug om een verschil in theologische opvattingen schuilt.⁴⁹ Wat Van Til betreft: hij was een vooraanstaand coccejaans prediker, die in 1702 Dordrecht verruilde voor een leerstoel in Leiden.

Het geschenk van Smunninx is niet alleen van belang als bewijs van de toeloop naar Hellenbroeks op Voetiaanse leest geschoeide prediking. Het bundeltje geeft ook een indruk van haar vroomheid. De gedichten en de bijgevoegde tekeningen hebben overwegend betrekking op 'schuld, boete en vergeving'. De tekeningen geven een landelijke sfeer weer met herders, schapen, bossen en velden. De herder ziet op Jezus, Die Zijn schapen zoekt. Een van de tekeningen geeft een vrouw weer met een kind en aan hun voeten een skelet en een oude man. Het tekent de eindigheid van het leven, een

47. Els Kloek, 'Smunninx, Helena', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huylgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Smunninx>, geraadpleegd op 16 maart 2023.

48. Waarschijnlijk bedoelt Smunninx hier te zeggen dat sommigen zich naar Hellenbroek zelf vriendelijk uitlaten, maar achter zijn rug kwaadspreken over hem, ofwel hem 'bekladden'.

49. Annelies de Jeu, 't *Spoor der dichtersessen. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*, Hilversum 2000, 57-61.

terugkerend thema in de prediking van Hellenbroek. Het gedicht geeft aan dat een christelijke levenswandel dood en duivel overwint. Een ander gedicht heeft als boodschap dat wie werkelijk in Christus gelooft, alles ontvangt wat hij nodig heeft.⁵⁰ Ook dat sluit aan bij thema's uit Hellenbroeks prediking.

In die tijd functioneerden er in Zwijndrecht en het nabijgelegen Meerdervoort verschillende schoolmeesters. Van sommigen zijn de namen bekend. Beide dorpen maakten gebruik van de kerk van Zwijndrecht. In die tijd was het gebruikelijk dat de meesters op school de Heidelbergse Catechismus behandelden.⁵¹ Ook Hellenbroek heeft in deze periode bemoeienis met de catechisatie, zo blijkt uit zijn *Mengelstoffen*, waarin een preken-serie is opgenomen uit zijn Zwijndrechtse periode. Daarin signaleert hij een gebrek aan belangstelling om de prediking en de catechisatie bij te wonen. Wanneer er catechisatie wordt gegeven, zwerven er intussen kinderen over straat, zonder dat hun ouders hen opwekken het catechetische onderricht te volgen.⁵² Waarschijnlijk gaat het om doordeweekse catechisatielessen. Die functioneren naast de prediking van de catechismus in de tweede zondagse dienst. Dat blijkt wanneer hij zich in diezelfde preken-serie beklagt over gebrek aan respons. Nadat 'wy door een inleiding Predicatie tot de Catechismus van zo veel overtuiging als ons by na doenlyk was, nog onlangs u zogten op te wekken tot het naarstig bywonen van onze catechisatien, die zaak die gy zo gemakkelyk in uw magt hebt, als wy egter niet zien kunnen dat wy 'er maar een eenige door gewonnen hebben, die wy 'er te voren niet gewoon waren'.⁵³ Hellenbroek blijkt deze catechisatielessen zelf te verzorgen, hij spreekt immers van 'onze' catechisaties. Het verzuim stemt de prediker moedeloos en dringt hem tot vertrek: 'wat meenje dat het ons niet wel verdrietig en moedeloos maakt, om u in 't toekomende over te geven aan uw eige wegen'.⁵⁴ Dat geldt te meer, omdat Hellenbroek net als Jeremia wanhopig moet klagen dat dit volk 'na de stemme des Heeren zyns Gods niet en hoort, ende de tugt niet aan en neemt: de waarheid is onder gegaan, ende uitgeroeit van haren monde'. Zo gaat het volgens Hellenbroek niet alleen met deze ene, maar met 'meest alle predicatien; de een word op den ander zorgeloos veragt, en zy baren geen bekering'.⁵⁵ Geen wonder dat hij 'de meeste uwe die hier tegenwoordig zyt' rekent tot een diep vervallen staat

50. De Jeu, *Spoor der dichtersessen*, 61.

51. Verboom, *Catechese*, 108-111.

52. *Nuttige mengelstoffen, en Gods getrouwe waarschowinge door [...] Jeremia aan gansch Juda*, Amsterdam: Adrianus Douci, 1742, 647.

53. *Mengelstoffen*, 574.

54. *Mengelstoffen*, 574.

55. *Mengelstoffen*, 574.

van het christendom.⁵⁶ Die uit zich in de gewoonte om soms pas onder het zingen of zelfs onder het bidden de kerk binnen te komen.⁵⁷ Ook rekent hij daaronder het vertrouwen op een uiterlijke belijdenis, die intussen vrijheid geeft voor ergerlijke zonden. Maar ‘hoe zal de Heere eens al die zandgronden doen verdruiven⁵⁸ en valse woorden doen verstuiven’.⁵⁹

Het lage godsdienstige peil dat Hellenbroek in Zwijndrecht waarneemt, staat niet op zichzelf. Het gaat gepaard met sociaal onrecht. Wanneer hij spreekt over toenemend nepotisme in de rechtsgang, sluit hij niet uit dat dit ook in Zwijndrecht speelt.⁶⁰ Hij beschuldigt zijn gemeente ervan dat ze zelfs in de kerk plannen smeden voor uitbuiting van de armen.⁶¹

Hellenbroek beperkt zijn waarschuwende woorden niet tot zijn hoorders in de samenkomst. In 1693 deelt hij zijn zorgen met de kerkenraad van het nabijgelegen Dordrecht. Aanleiding is het aangekondigde optreden van toneelspelers, waartegen de Dordtse kerkenraad zich ook in 1679, 1687 en 1688, vóór Hellenbroeks komst, al ernstig had verzet. Toen de kerkenraad in 1679 het bericht bereikte dat toneelspelers Zwijndrecht wilden aandoen, trad de kerkenraad met kracht daartegen op. De kerkenraad besloot in de stad brieven aan te plakken waarin leden van de gemeente en jongeren werden gewaarschuwd zich te onthouden van ‘beschouwinge van sulcke vuylicheden’. Daarnaast besloot de kerkenraad ook de burgerlijke overheden aan te spreken, waaronder de burgemeester, de baljuw van Zuid-Holland en ‘bysonderlyck de vrouwe van Zwyndrecht, dat sy haer plaats tot sodanige ydelheden niet geliefde te laten gebruycken’. In die periode is Johanna van Beveren-de Witt (1617-1692), de zus van Johan en Cornelis de Witt, patronaatsvrouw van Zwijndrecht. Daarop week het toneelgezelschap uit naar Papendrecht. Kennelijk heeft het stadsbestuur ingegrepen. Toen de toneelspelers in het daaropvolgende jaar 1680 toch in Zwijndrecht werden gedoogd, wekte dat opnieuw het misnoegen van de kerkenraad. Daarna bleef het langere tijd rustig. In 1688 volgde er een nieuw verzoek van de kerkenraad aan de burgemeester, namelijk om ‘de noodige orders te stellen dat door den Courantier allenthalve worde bekent gemaect, dat alle spelen comedien marionetten ryffelkramen etc. uit dese stadt sullen geweert worden’. Wanneer de toneelspelers in 1693

56. *Mengelstoffen*, 495.

57. *Mengelstoffen*, 302.

58. Vermoedelijk bedoelt Hellenbroek hier ‘verdrijven’.

59. *Mengelstoffen*, 329.

60. *Mengelstoffen*, 354. Het gaat om ‘al de kunsjes en bedekte wegen om het regt te buigen in de vierscharen’.

61. Namelijk tot ‘bedriegeryen, valsheden, goddeloosheden: hoe men iemand in contracten, in koopmanschappen zal verstrikken’. Op die manier maakt men het huis van God tot een spelonk voor moordenaars; *Mengelstoffen*, 403-404.

voet aan de grond lijken te krijgen in Dordrecht, beklagt Hellenbroek zich daarover bij de Dordtse kerkenraad. Kennelijk weet die het stadsbestuur te overtuigen, want het toneelgezelschap wijkt uit naar het nabijgelegen Dubbeldam. Pas in 1712 is er opnieuw sprake van voorstellingen in Dordrecht.⁶²

Uit zijn Zwijndrechtse periode rijst onmiskenbaar een beeld op van Hellenbroek als prediker van de in leer en leven behoudende voetiaanse richting. Hoewel hij zich bij zijn afscheid beklagt over het lage geestelijke gehalte van de ouderen van de gemeente, lijkt hij wel de steun van de kerkenraad te hebben gehad. Dat blijkt al voor zijn komst, wanneer de kerkenraad zich samen met de classis verzet tegen de aanspraak die de patronaatsvrouw van Zwijndrecht maakt op het instemmingsrecht met de benoeming. Nog duidelijker blijkt de richting van de kerkenraad uit zijn optreden tegen toneelgezelschappen, net als vóór Hellenbroeks komst. Dit moet hij hebben ervaren als een steun in de rug voor zijn pleidooi voor bekering en een houding van boetvaardigheid. Volgens J.P. de Bie ‘stroomden velen naar zijn prediking toe, vooral uit Dordrecht’, terwijl bij zijn vertrek de gemeente in rouw is: ‘de rouwklage was er groter dan die van Hadradrimmun in het dal van Meggidon’.⁶³ Hellenbroek weet op dat moment dat zijn boodschap in ieder geval bij een deel van de jongeren is aangeslagen. Bovendien erkent hij dat zijn prediking sporen heeft nagelaten in gedrag en kennis van zijn hoorders: ‘zo in ‘afsnijden van veel aanstotelyke ergernissen op des Heeren dag, en anders; als ook door onder veelen een vordering in kennis, by zommige een omzien na haar staat, in anderen een verbintenis tot des Heeren dienst, in zommige zo ik hope, een lust en liefde tot het goede te bewerken’.⁶⁴ C.R. van den Berg vermeldt dat volgens overlevering velen zich na Hellenbroeks afscheid bekeerd hebben.⁶⁵

2.5 Zaltbommel

In 1694 volgt een beroep naar Zaltbommel. Hier dient hij slechts acht maanden. Al vanaf het begin van de Reformatie is het een standplaats met twee predikanten, korte tijd zelfs drie.⁶⁶ Hellenbroek wordt bevestigd door

62. J.L. van Dalen, ‘Rederijkers en Comedianten in de 2^e helft der 17^e eeuw te Dordrecht’, *Oud Holland* 17 (1899), 50-51.

63. J.P. de Bie en J. Loosjes, ‘Hellenbroek (Hellenbroeck) (Abraham)’, in: *ibid.*, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland* III, 's-Gravenhage z.j., 640.

64. *Keurstoffen* II, 1024.

65. C.R. van den Berg, *Als door vuur. De geschiedenis van de hervormde gemeente te Zwijndrecht*, Zwijndrecht 1992, 29.

66. J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der hervormde gemeente Zalt-bommel*, 's-Hertogenbosch 1873, 174-175.

zijn collega Justus Schalkwijk à Velde, die in 1699 naar Goes vertrok en daar in 1701 overlijdt. Deze wordt door Tiele, die als inwoner van Zaltbommel onder zijn gehoor zat, getekend als een ‘Man van uitmuntende gaven, en regtzinnig in de leere’.⁶⁷ De betekenis van de leer blijkt zich voor Schalkwijk à Velde uit te strekken tot de levenspraktijk van zijn gemeentelieden. Dat wordt duidelijk uit zijn steun voor het besluit van de classis Zuid-Beveland uit 1700 om alle leden onder censuur te plaatsen die zich schuldig maken aan ‘ringsteken, gaaischieten, rhetoricyspelen’ enzovoort. Als sommige predikanten weigeren dit besluit vanaf de kansel voor te lezen, tekent Schalkwijk à Velde tegen die weigering protest aan.⁶⁸ In hem vindt Hellenbroek een geestelijke vriend.⁶⁹

Ook in Zaltbommel keert Hellenbroek zich bij zijn intrede tegen een vergezochte uitleg van Bijbelteksten. Tegelijk aanvaardt hij wel het gebruik van buitenbijbelse bronnen als hakhout uit de bossen van Hiram.⁷⁰ Hellenbroeks komst geeft een impuls aan het gemeentelieven. Hij begint hier met zijn collega Justus Schalkwijk à Velde op zondagavond zogeheten repetities of besprekingen naar aanleiding van de ochtendpreek. Het feit dat deze worden bezocht onder een ‘ongemeenen toeloop van heilbegeerigen’, wijst erop dat ze in het kerkgebouw plaatsvonden.⁷¹ Aangenomen mag worden dat ook de catechismuspreek van de middagdienst na afloop werd besproken. Wanneer Hellenbroek al ruim een jaar weg is, spreekt de classis over de verplichting van de Dordtse Kerkorde (1619) om elke zondag over de catechismus te preken. Dat het daarbij gaat om de doorvoering van dat gebruik op het platteland, wijst erop dat in de steden dat gebruik inmiddels is doorgevoerd. In notulen van de classis Zaltbommel blijkt dat deze praktijk ook in de meeste dorpen inmiddels is doorgevoerd, maar dat ‘de catechismus niet rond gepredikt werd’. Bedoeld is waarschijnlijk dat het niet lukt om alle zondagen van de catechismus in hetzelfde kalenderjaar te behandelen.⁷² Gedurende enkele maanden wordt ‘de Broederen hoofd voor hoofd afgevraagd of sij alle Sondagen tweemaal prediken en Catechizeeren’, waar-

67. Tiele, *Roem der heiligen*, 52.

68. J. ab Utrecht Dresselhuis, *De hervormde gemeente te Goes en hare leeraren in 1846. Of Vier geleghenheids leerredenen, door de laatsten voor de eerste in dat jaar uitgesproken. Benevens naamlijst der hervormde predikanten te Goes sedert het begin der hervorming tot het jaar 1847*, Goes 1847, xxi.

69. Tiele, *Roem der heiligen*, 52-54.

70. *Keurstoffen II*, 1027-1045. Hellenbroek staat daarin niet alleen. Hunt, *Art of Hearing*, 287 bericht dat voor de Civil War hoorders in Engeland vaak geleerde preken hoorden en hun predikant konden bekritisieren omdat hij ‘no scholler’ of ‘no linguist’ was, zelfs wanneer ze die talen zelf niet beheersten.

71. Tiele, *Roem der heiligen*, 52.

72. Classicale acta 4-5 mei 1696, art. 33, onder verwijzing naar een plakkaat van de stadhouder van 25 februari 1622. Regionaal Archief Rivierenland, 3153 (Archief van de classis Bommel), nummer 4, p. 279, ingezien op 24 januari 2023.

op de meesten van hen een positief antwoord geven. Sommigen klagen wel dat het in de zomer moeilijk is om catechisanten vast te houden. Voor die gevallen geeft de classis in overweging om op zondag een catechisatieuur te houden.⁷³ De classis spant zich duidelijk in voor de verbreiding van de gereformeerde leer onder het kerkvolk. Het is niet duidelijk wie het initiatief heeft genomen tot deze discussie. Het feit dat wordt terugverwezen naar een plakkaat van ruim zeventig jaar daarvoor, wijst op een initiatief van binnen de classispredikanten. Zijn het de predikanten van Zaltbommel, en laat Hellenbroek hier nog zijn invloed gelden? We zullen het waarschijnlijk nooit weten.

Binnen een jaar volgt een beroep naar Rotterdam. Daar is de kerkenraad er volgens Tiele inmiddels van overtuigd dat Hellenbroek niet tot de coccejaanse richting behoort.⁷⁴ Bij zijn afscheid blijkt Hellenbroek zich er goed van bewust te zijn dat zijn verblijf in Zaltbommel, door de korte duur ervan, waarschijnlijk weinig blijvend effect zal hebben. Toch moet zijn afscheid hartelijk zijn geweest. Volgens zijn biograaf Tiele, die als jongeman ooggetuige was, begeleidt bij zijn vertrek een grote groep mensen hem naar het gereedliggende schip. Wel kunnen Tiele's herinneringen gekleurd zijn door zijn verbondenheid aan Hellenbroek.

2.6 Rotterdam

Op 3 december 1694 volgt een beroep naar Rotterdam. Hij had daar al vijf keer op een drietal gestaan. Dat een beroep tot dan toe was uitgebleven, heeft volgens zijn biograaf Tiele als oorzaak een vermoeden van coccejaanse sympathieën. In februari 1695 doet Hellenbroek intrede in Rotterdam. In 1704 volgt nog wel een beroep naar Den Haag, maar daarvoor bedankt hij. In een gelegenheidspreek geeft hij aan dat de gemeente van Rotterdam hem daar met haar liefde toe gedwongen heeft.⁷⁵ Hij komt daarna nog tweemaal op een drietal voor Amsterdam, zonder dat dit leidt tot een beroep.

73. Classicale acta 21-22 sept. 1696, art. 33. Regionaal Archief Rivierenland, 3153 (Archief van de classis Bommel), nummer 4, p. 284, ingezien op 24 januari 2023. Tijdens deze vergadering is Petrus Immens als Hellenbroeks opvolger in Zaltbommel aanwezig.

74. Tiele, *Roem der heiligen*, 53. Johannes Coccejus was de grondlegger van een heilshistorische Bijbelexegese, waarin de ontwikkeling van het verbond als uitgangspunt gold. Zie W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, Ede 1988, 137. In de praktijk van het kerkelijke leven werden volgingen van Coccejus regelmatig in de hoek van het cartesianisme geplaatst, hoewel er tussen cartesianen en coccejanen inhoudelijk weinig overeenkomst is. Van Sluis, 'Cartesianisme', 224 noemt als gemeenschappelijkheid een 'positieve en optimistische waardering van het menselijke vermogen om kennis te verwerven over God, Bijbel en natuur'.

75. Preek op 24 november 1704 over Lukas 24:29: 'Ende zy dwongen hem, zeggende: Blyf met ons'; *Keurstoffen* II, 1081-1091.

Tiele benadrukt Hellenbroeks grote ijver in de uitoefening van zijn ambt. Naast zijn gewone werk als gemeentepredikant leidt hij iedere week een godsdienstoefening aan huis en op een andere plaats in de stad. Daar heeft hij veel toeloop. Daarnaast leidt hij maandelijks een bidstond. Waar die plaatsvindt, is niet duidelijk. Ook spreekt hij wekelijks in het stadsweeshuis, mogelijk als onderdeel van zijn catechese. In 1706 verschijnt de eerste druk van zijn *Voorbeeld der godlyke waarheden voor eenvoudigen, die zig bereyden tot de beleydenisse des geloofs, meest tot particulier gebruik opgesteld*. De laatst bekende druk bij zijn leven verschijnt in 1729.⁷⁶ Wanneer het boekje na zijn dood wordt uitgebreid met een nieuw hoofdstuk en verschillende nieuwe vragen, valt het een ongekennde populariteit te beurt. Al tijdens zijn leven beleven de delen van zijn Jesajacommentaar drie tot vier drukken. Datzelfde geldt voor zijn Hoogliedpreken. De preken over Jesaja zijn in Rotterdam ontstaan. Dat blijkt uit zijn opdracht van zijn *Euangelische Jesaia* aan de gemeente, waarin hij aangeeft dat ‘de stoffe onder U gesproken en gepredikt’ nu in druk verschijnt. In 1724 benoemt het Rotterdamse stadsbestuur Hellenbroek tot bestuurder van de Latijnse school. Uit het feit dat hij tot tweemaal toe preses was van de synode van Zuid-Holland, mag worden afgeleid dat hij achting genoot onder zijn medebroeders. Tiele omschrijft Hellenbroeks stijl van leidinggeven als vriendelijk, rustig en ad rem. Classis en synode doen verschillende keren een beroep op hem om plaatselijke problemen op te lossen.

Hellenbroek treft bij zijn aankomst in Rotterdam een overwegend protestantse stad aan. In de loop van de zeventiende eeuw neemt het aandeel van de gereformeerden in het inwonertal sterk toe. In de tijd dat Hellenbroek er dient, telt de stad rond de veertigduizend inwoners. Naar levensovertuiging vormden de hervormden samen met de Walen met zeventig procent de meerderheid van de bevolking.⁷⁷

In Rotterdam vinden we in sommige opzichten een verandering in de omgang van Hellenbroek met zijn hoorders. Met name tekent zich een verschil af met zijn periode in Zwijndrecht. In de eerste plaats valt op dat het punt van de catechese in Hellenbroeks preken niet langer de brandende aandacht heeft. Mogelijk zegt dat iets over de invloed van de catechese in het voetiaanse bolwerk dat Rotterdam in deze periode is. Betekent het dat de catechiseermeesters voldoende ingang hebben onder de jeugd in Rotterdam? Of ziet hij voldoende resultaten van het catechetisch onderwijs aan de hand van zijn uit 1706 stammende leerboekje? Zijn *Vragenboekje* laat zien

76. Zie bijlage II.

77. G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling van Rotterdam en Cool in de 17^e en 18^e eeuw*, Rotterdam 1965.

dat de catechese in zijn Rotterdamse jaren wel degelijk onverminderd zijn aandacht heeft. Dat wordt bevestigd door Tiele, die het stadsweeshuis als getuige noemt voor de wekelijkse oefeningen die Hellenbroek heeft gehouden.⁷⁸ Mogelijk betreft dat catechisatielessen.

In de tweede plaats verandert in Rotterdam de aanspraak in Hellenbroeks boetepreken. Dat kan worden afgeleid uit zijn prediking op de door de Staten uitgeschreven biddagen. In Zwammerdam en Zwijndrecht spreekt Hellenbroek zich regelmatig uit over de zedelijke of godsdienstige situatie van zijn gemeente. Dat is nu niet of veel minder het geval. Nog steeds signaleert Hellenbroek voortgaand verval, maar hij spitst zijn verwijt niet langer toe op de situatie van zijn gemeente. Die omslag mag opvallend heten. Is die ingegeven door het feit dat hij niet langer als enige predikant in een dorpsgemeenschap dient? Dan zou die verandering al ingezet kunnen zijn in Zaltbommel. Daar dient hij voor het eerst in een stadsgemeente waaraan verschillende predikanten zijn verbonden. Helaas zijn ons uit zijn korte verblijf in Zaltbommel geen boetepreken overgeleverd. Die verschuiving in de toon van zijn prediking op biddagen betekent niet dat de situatie van zijn hoorders hem minder aan het hart gaat. Daarvan spreekt het feit dat hij in Rotterdam maandelijks aan huis bidstonden houdt, waarin ook de situatie van het land en de gemeente werd opgedragen.⁷⁹ De kerkenraad steunt Hellenbroek in zijn oproep tot reformatie van het volksleven. Dat wordt duidelijk uit zijn benoeming van een commissie in 1715, die zich moet inzetten voor de doorwerking van de prediking in de praktijk. Ook Hellenbroek wordt daarin benoemd, zo vermeldt Bisschop.⁸⁰

De vraag is intussen in welke mate zijn hoorders zich in Hellenbroeks tekening van zijn tijdsomstandigheden hebben herkend en in hoeverre zij die toepasten op hun persoonlijke situatie. Met regelmaat tekent Hellenbroek economische of politieke problemen om vervolgens op zoek te gaan naar onderliggende oorzaken. Wanneer in het najaar van 1705 de politieke kansen door militaire overwinningen in Vlaanderen en de Ardennen ten gunste van de Republiek keren en het land ook economische voorspoed kent, wijst Hellenbroek erop dat het gebouw van de staat scheuren vertoont en dat de koopmanschappen in verval zijn.⁸¹ Zo spreekt hij in 1715, kort na het sluiten van de Vrede van Utrecht (1713), van een 'opgedrongen' vrede die geen

78. Tiele, *Roem der heiligen*, 55.

79. Tiele, *Roem der heiligen*, 55.

80. Bisschop, 'Hellenbroek', 334.

81. *Keurstoffen* II, 341 e.v. Zie ook de preek over Zefanja 1:12, *Keurstoffen* I, 330.

welvaart brengt, terwijl nog steeds het gevaar van watersnood dreigt.⁸² Twee jaar later signaleert hij op grond van een schrijven van de overheid dat de schatkist inmiddels is uitgeput.⁸³ Mislukte oogsten of verlies van schepen op zee knagen aan de welvaart van de natie.⁸⁴

Met zijn hoorders gaat Hellenbroek op zoek naar achterliggende oorzaken van dit verval. Hij zoekt ze vaak in een afnemend besef van Gods heiligheid. Als symptomen signaleert hij dat gelijktijdig hiermee ook de spaarzin en de soberheid verdwijnen, die Nederland in het verleden zo hebben gekenmerkt; hij hekelt de toegenomen pronkzucht in kleding en het wereldse uitgaanspatroon.⁸⁵ Zelf gaat Hellenbroek volgens Tiele niet mee in de pruikenmode van zijn tijd.⁸⁶ Het lijkt erop dat de krullende haren op Hellenbroeks portret van hemzelf zijn, al kan Tiele zijn voorganger voorbeeldiger hebben willen voorstellen dan de werkelijkheid.⁸⁷ Als een andere oorzaak van het economische verval noemt Hellenbroek later ook de toenemende invloed van vrijzinnige ideeën. Concreet spreekt hij van ‘libertinisten en atheïstery’,⁸⁸ en tevens van spinozisten, rationalisten, bekkerianen, leenhofianen en hattemisten.⁸⁹ Overheden laten de verspreiding van die ideeën toe, waardoor ze wortel kunnen schieten. Anderzijds scheppen predikanten en kerkmensen zelf een voedingsbodem door de verslapping in hun levenshouding.

Keer op keer roept Hellenbroek zijn hoorders op tot een matige levenswandel. Nog in zijn laatste preek waarschuwt hij voor de leegheid van werelds vermaak. Mensen vermaken zich ‘dat ‘er de lever van schud: in Comedien, Balen,⁹⁰ Societeiten, Assambles’.⁹¹ In die preek klinkt niet meer de oproep tot de overheden door. Dat wil niet zeggen dat het vuur bij Hellenbroek op dit punt is gedoofd. Nog in 1722 roept hij op een biddag de ‘Hoofden van Staat en Steden, gebiedende overheden’ op tot verbondssluiting met de Heere.⁹² Wel zijn het maar enkele woorden die hij tot het politieke bestuur richt. In de laatste preek waarvan bekend is dat hij die op een biddag heeft gehouden, ontbreekt de oproep aan het adres van de bestuur-

82. *Keurstoffen* I, 591 e.v. Watersnood vormt een terugkerend thema in Hellenbroeks prediking. In 1699 verwijst hij naar de ‘droevige watervloeden’ in de Bommeler- en de Tielerswaard, *Keurstoffen* II, 569.

83. *Keurstoffen* I, 537.

84. *Keurstoffen* I, 536.

85. *Keurstoffen* II, 1699, 1705.

86. Tiele, *Roem der heiligen*, 65.

87. Bisschop, ‘Een Abram in ’t geloof’, 126.

88. *Keurstoffen* II, 1718, 1715.

89. *Keurstoffen* II, 1715.

90. Vermoedelijk bedoelt hij daarmee danspartijen.

91. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 8.

92. Bij Deuteronomium 29:10-13, *Keurstoffen* I, 483.

ders geheel.⁹³ Is er bij Hellenbroek een zekere mate van berusting opgetreden? Of nemen de regenten van de Maasstad inmiddels niet meer plaats onder Hellenbroeks gehoor? Dat hij nog wel hun achting geniet, blijkt uit zijn benoeming in 1724 tot bestuurder van de Latijnse school van de stad.⁹⁴ Misschien is het tegen de achtergrond van een afnemende belangstelling van de zijde van de regenten dat Tiele spreekt over de goede ingang van Hellenbroek onder de armen van de stad. Tegenover de armoede, waarin veel van zijn hoorders leven, wijst Hellenbroek in 1718 de godzaligen onder hen op hun toekomst, die beter is dan die van veel rijken.⁹⁵

Of ook de toon van Hellenbroeks avondmaalspreken in Rotterdam anders is dan in de periode daarvoor, kan niet worden nagegaan. Zijn negen overgeleverde avondmaalspreken dateren alle uit zijn Rotterdamse tijd. Wel kunnen we uit met name de voorbereidingspreken afleiden hoe Hellenbroek de zedelijke en godsdienstige situatie van zijn hoorders inschat. Want zo algemeen als Hellenbroek zich in zijn Rotterdamse boetepreken uitlaat over het zedelijk verval van zijn tijd, zo concreet is hij in deze voorbereidingspreken. Daarin lijkt hij verschillende keren te veronderstellen dat het merendeel van zijn hoorders niet werkelijk tot Gods kinderen behoort. Steeds weer klinkt de oproep tot zelfonderzoek. Soms reikt hij daartoe criteria aan die uit het maatschappelijke leven van zijn hoorders zijn genomen. In een preek uit 1712 hanteert hij een concrete zondenlijst in de vorm van onoprechtheid naar God en de naaste, liegen, kwaadspreken of daar oor aan verlenen, woordbreuk, gierigheid en corruptie.⁹⁶

In een preek uit 1720 roept hij zijn gemeente op de eigen levenswandel te onderzoeken en reikt hij concrete maatstaven aan, gekoppeld aan de tweede tafel van de wet. Hij vraagt de gemeente zich te toetsen op reinheid van ogen, oren, mond, tong en voeten. Onreinheid komt bijvoorbeeld tot uiting in begeerte, dwaze woorden, vloeken, dronkenschap of dansen. Zo wordt het lichaam dienstbaar gesteld aan de zonde en niet aan zijn Koning Jezus. Wie een onbekeerd hart meebrengt, brengt zelfs een ‘doden hond, een stinkend kreng onder een fraai overkleed’ aan de avondmaalstafel.⁹⁷ Dat hij het daarbij niet schuwt om ook de regentenstand aan te spreken, blijkt uit een preek uit 1702. Behalve dat hij ook hier mensen waarschuwt die zich schuldig maken aan vloeken, eedbreuk, spot of dronkenschap, spreekt hij nu ook van heimelijke diefstal, bitterheid, dobbelen en prostitutie. De elite spreekt hij aan wanneer hij waarschuwt tegen een leven in overdaad,

93. Bij Deuteronomium 29:19, *Keurstoffen* I, 280-292, gehouden in maart 1723.

94. Bisschop, ‘Hellenbroek’, 334.

95. Bij Openbaring 2:21a, *Keurstoffen* II, 35.

96. *Keurstoffen* II, 36.

97. *Keurstoffen* I, 948, 952.

‘verzopen in de slegtigheden van een toi en pronk van klederen, van een praal en pragt van huis-cieraden, van een wilt gezwai van statie en overdaad van maaltyden, van balen, comediën, danseryen, saletten,⁹⁸ thuisch-gezelschappen,⁹⁹ en wat dies meer is’. Wie daarin blijft leven, ‘ik moet u zeggen, gy hebt geen deel in dit voorregt der godzaligen’, namelijk een rechtmatige toegang tot het Heilig Avondmaal. Niet bekend is hoe deze waarschuwingen door de Rotterdamse regenten zijn ontvangen en in het bijzonder door de schoonfamilie van Hellenbroek, die in die kringen verkeert. Ondanks de soms felle woordkeuze heeft Hellenbroek volgens Tiele tot op het laatst veel achting ontvangen van het bestuur van de stad.¹⁰⁰ Wel toont Bisschop aan dat door een erfeniskwestie aan het einde van Hellenbroeks leven, na diens overlijden de verhoudingen tussen de families Hellenbroek en Van der Hoeven zijn bekoeld.¹⁰¹

Tot zijn dood zal hij in de Maasstad blijven. Hij vindt er een hartsvriend in Thomas Hog, predikant van de Schotse gemeente in Rotterdam.¹⁰² Mogelijk in verband daarmee schrijft hij een aanbevelend voorwoord bij de zevende druk van een door Koelman vertaald werk van William Guthrie.¹⁰³

Het gezin ervaart hier veel tegenslag. In Rotterdam overlijdt zijn dochter Elisabeth in 1712, negentien jaar oud. Hellenbroek zal ook zijn dochter Barbara Johanna overleven, die in 1725 op vijftienvijftigjarige leeftijd overlijdt. De andere vijf kinderen uit het huwelijk zijn jong gestorven. In 1728 wordt Hellenbroek emeritaat verleend wegens lichaamszwakte, benauwdheid op de borst en vermindering van geheugen. Hij is dan 69 jaar. Aan het einde van de jaren 1720 verliest zijn echtgenote een deel van haar geestesvermogen. Ze sterft op 14 april 1753.¹⁰⁴ Hij preekt nog af en toe. In 1728

98. Een huiselijke bijeenkomst in een ontvangtsalon.

99. Het gaat om bijeenkomsten waarbij om iets wordt gedobbel.

100. Tiele, *Roem der heiligen*, 61.

101. Bisschop, ‘Een Abram in ’t geloof’, 128.

102. Thomas Hog was predikant in Rotterdam van 1699 tot aan zijn overlijden in 1723. Ten onrechte vermeldt Tiele 1713 als jaartal van overlijden. Ook in een heruitgave van Tiele's lijkrede ontbreekt het juiste jaartal van Hogs overlijden. Opvallend is overigens dat deze vriendschap tussen Hog en Hellenbroek in de secundaire literatuur niet wordt vermeld. Zelfs L.J. van Valen zwijgt erover in zijn dissertatie *In God verbonden. Gereformeerde vroomheidsbetrekkingen tussen Schotland en de Nederlanden in de zeventiende eeuw, met name in de periode na de Restauratie (1660-1700)* (Apeldoorn 2019).

103. Hellenbroek, ‘Aan den eigen interest-lievenden leezer’, in: Willem Guthrie, *Des christens groot interest, ofte Het zalige deel aan Christus, getoetst en aangewesen wie het heeft, en hoe te verkrygen* (vert. J. Koelman), 7^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1707, zonder pag.

104. Bisschop, ‘Hellenbroek’, 333 en ibid., ‘Een Abram in ’t geloof’, 126. Bisschop citeert een notariële akte uit 1729, die vermeldt dat zij ‘door het souvereine welbehagen van God is geslagen in haar verstant’.

houdt hij zijn laatste preek.¹⁰⁵ Zijn tekst is dan Psalm 16:11. Halverwege 1730 wordt hij ernstig ziek, maar hij herstelt weer. Het jaar daarop raakt hij enkele dagen buiten bewustzijn. Hij overlijdt op 13 december 1731.

In zijn Rotterdamse periode ondervindt hij veel achting en liefde. Dat blijkt wanneer hij in 1704 op aandrang van de gemeente besluit voor een beroep uit Den Haag te bedanken. Hellenbroek beperkt zijn pastorale arbeid niet tot de maatschappelijke bovenlaag waaruit hijzelf afkomstig is. Daarentegen heeft hij zowel in zijn prediking als in zijn pastoraat ruim aandacht voor maatschappelijk minderbedeelden. Regelmatig noemt hij in zijn prediking dat veel van Gods kinderen in maatschappelijke armoede leven.¹⁰⁶ Een van hen is Hermannus Hermsen, een wees uit Doesburg.¹⁰⁷ Hij noemt Hellenbroek daadwerkelijk ‘mijn geestelijke vader’, ‘die mij als een kind geteeld en gebaard heeft’.¹⁰⁸ Hermsen komt door een preek van Hellenbroek over Openbaring 7:17 tot de overtuiging dat hij niet is voorbereid op de eeuwigheid.¹⁰⁹ Eveneens onder de prediking van Hellenbroek heeft ‘Christus eene gestalte in mijne ziel’ gekregen.¹¹⁰ Hermsen beschrijft zijn Avondmaalsgang onder Hellenbroek, die dan preekt over Psalm 119:57: ‘*De HEERE is mijn deel*’ en aan de tafel spreekt vanuit Jesaja 43:25: ‘*Ik, Ik ben het Die uwe overtreding uitdelg, om Mijnent wille, en Ik gedenk uwer zonden niet meer*’.¹¹¹ Later maakt een preek van Hellenbroek over Mattheüs 26:6-13 in de Laurenskerk grote indruk op Hermsen.¹¹² Tegelijk krijgt Hellenbroek volgens Tiele al tijdens zijn leven veel kritiek. Die gaat niet zover dat er bij zijn leven publicaties tegen hem verschijnen. Wel zijn twee handgeschreven spottichten bij zijn portret bekend.¹¹³ Vanaf het einde van de achttiende

105. Uitgaand van de opgave in de *Keurstoffen* II, 13. Bisschop, ‘Een Abram in ’t geloof’, *DNR*, 44 (2020), 127 lijkt deze preek in 1730 te situeren.

106. Bijvoorbeeld in een preek over Mattheüs 3:12b, *Keurstoffen* II, 319-329 en in een Avondmaalsprek over Psalm 23:11, *Keurstoffen* II, 686-695.

107. Hermanus Hermsen, *De uitnemende kracht van Christus’ liefde*, 13^e druk, Amsterdam: Höveker & Zoon, z.j., 5. Zie ook F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*, Kampen 1991, 55, 124 en 222, noot 6.

108. Hermsen, a.w., 85. Waarschijnlijk ten onrechte schrijft Pronk, zonder bronvermelding, deze uitspraak toe aan een oude boer uit Bodegraven, M. Pronk, Abraham Hellenbroek, in: *Het blijvende Woord*, A. Bergsma e.a., Dordrecht 1985, 93. Ook C.R. van den Berg situeert de uitspraak in Bodegraven, eveneens zonder bronvermelding, *Als door vuur. De geschiedenis van de hervormde gemeente te Zwijndrecht*, Zwijndrecht 1992, 30.

109. Hermsen, *Uitnemende kracht*, 15-16.

110. Hermsen, *Uitnemende kracht*, 85.

111. Hermsen, *Uitnemende kracht*, 86.

112. Hermsen, *Uitnemende kracht*, 86. Over deze stof zijn twee preken opgenomen in Abraham Hellenbroek, *De kruis triomph van Vorst Messias*, Amsterdam 1737, 14-40. Omdat de stof op het jaarlijkse Rotterdamse preekrooster voor de lijdensstijd stond, hoeft het niet om een van deze preken te gaan.

113. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht* II, 785.

eeuw zal de naam van Hellenbroek een keurmerk worden voor de behoudende richting in de vaderlandse kerk.¹¹⁴

2.7 Afronding

In dit hoofdstuk heb ik onderzocht welk beeld en welke verwachting Hellenbroek van zijn hoorders had, toegespitst op hun mentaliteit en gedrag. Daarbij is breder gekeken dan de twintig geselecteerde preken. Ook andere preken waarin Hellenbroek expliciet op de leefsituatie van zijn hoorders ingaat, heb ik in het onderzoek betrokken, in combinatie met resultaten van bestaand onderzoek naar Hellenbroek en zijn hoorders. Met name in preken uit zijn periode in Zwammerdam en Zwijndrecht spreekt Hellenbroek over de concrete leefsituatie van zijn hoorders. In Zwammerdam maakt hij zich ernstig bezorgd over het morele peil van het dorp. Hoewel hij de zonden vooral concreet maakt voor het Nederlandse volk, neemt hij verbondsbreuk waar onder zijn eigen hoorders. 'De godzaligheid is 'er verbannen.' In Zwijndrecht toont hij zich teleurgesteld over de invloed van zijn prediking op zijn hoorders. Ondanks Hellenbroeks aandringen worden de catechisatielessen maar matig bezocht. Hij beschuldigt de ouders van verzuim om aan te dringen bij hun kinderen. Volgens Hellenbroek ontbreekt de vreeze Gods in Zwijndrecht geheel. Bij zijn afscheid verzucht hij dat sommige hoorders wellicht opgelucht zijn over zijn vertrek. Voor de jongeren van de gemeente heeft hij daarentegen hoop. In Rotterdam is Hellenbroeks toon over de maatschappelijke leefsituatie van zijn hoorders minder scherp. Nog steeds benoemt hij de zonden concreet, maar dan vaak als een nationale zonde. In deze Rotterdamse tijd blijkt hij zowel in prediking als in pastoraat ruime aandacht te hebben voor maatschappelijk minderbedeelden.

Hellenbroek kan zonder meer tot de beweging van het gereformeerde piëtisme worden gerekend. Dat kent immers veel waarde toe aan een innerlijke doorleving van het verkondigde heil.¹¹⁵ Binnen ons land heeft het gereformeerde piëtisme een programmatische uitdrukkingsvorm gehad in de beweging van de Nadere Reformatie.¹¹⁶ Dat Hellenbroek ook gerekend moet worden tot deze beweging van de Nadere Reformatie, is voor

114. J. Exalto, 'De Hellenbroek-compilatie (1790) van Wouter Robbert Coster', *DNR*, 24 (2000), 127-149; Exalto, 'Hellenbroek', 77-89.

115. W. van 't Spijker, 'Orthodoxie en Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 19.

116. Ik volg in het spreken over de Nadere Reformatie de argumenten die L.J. van Valen, *In God verbonden*, 452 daarvoor opvoert, onder verwijzing naar C.J. Meeuse en K. van der Zwaag.

de meeste onderzoekers een uitgemaakte zaak.¹¹⁷ Reden daarvoor vormen het praktisch-pastorale karakter van Hellenbroeks prediking in combinatie met zijn inzet voor doorwerking van de prediking in het maatschappelijke leven. Al in Zwijndrecht geeft Hellenbroek er blijk van de overheid in zijn reformatiestreven te betrekken. Typerend is voor Bisschop tevens Hellenbroeks deelname aan de kerkenraadscommissie die een reformatieprogramma ontwerpt voor de plaatselijke gemeente.¹¹⁸ Ook zijn inzet voor catechese in zowel Zwijndrecht als Rotterdam getuigt van zijn verlangen naar een doorwerking van de leer in de praktijk. Al bij zijn leven wordt Hellenbroek gerekend tot de predikanten die sterk een programma van levensheiliging voorstaan. Vanwege zijn hervormingsijver vergelijkt Tiele in zijn lijkrede Hellenbroek met koning Josia.

117. Bijv. Brienen, 'Hellenbroeck', 200 en Bisschop, *Sions Vorst en volk*. Ik volg deze onderzoekers.

118. Bisschop baseert zijn oordeel op Hellenbroeks praktisch-pastorale benadering in combinatie met zijn aandacht voor de actualiteit; Bisschop, *Sions Vorst en volk*, 99 en *ibid.*, 'Hellenbroek', 334.

Hoofdstuk 3

Hellenbroek en zijn homiletische vorming

3.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wil ik nagaan hoe de praktijk van de prediking van Hellenbroek zich verhoudt tot wat hij van zijn leermeesters heeft meegekregen. Zij maken zowel gebruik van de klassieke retorica als van de verwerking daarvan door christelijke homileten. Omdat dit onderzoek niet historisch-homiletisch van aard is, wordt afgezien van een plaatsing van Hellenbroeks leermeesters tussen hun tijdgenoten. De enige uitzondering hierop is een vergelijking van Knibbe met Hoornbeek, gezien de sterke en directe invloed van Hoornbeek op Knibbe.

De bespreking van Hellenbroeks leermeesters wordt onderverdeeld in enerzijds de vormgeving van de preek en anderzijds het houden ervan. Met vormgeving bedoel ik het proces van voorbereiding en structurering van de preek. De keuze voor deze onderverdeling heeft verschillende redenen: (1) De indeling volgt de hoofdlijnen van de toenmalige homiletische handboeken. Zo maakt Hoornbeek op een bijna vanzelfsprekende manier onderscheid tussen het vormen en het houden van de preek, als hij stelt dat de methode van preken in deze ‘twee zaken afgedaan’ kan worden.¹ Dat betekent wel een afwijking van de moderne handboeken, die vaak de tekstkeuze en -vertaling als uitgangspunt nemen, dan wel de hoorders.² (2) Met dit onderscheid loop ik vooruit op het slot van dit hoofdstuk, waarin ik de prediking van Hellenbroek in het perspectief van de aanwijzingen van zijn leermeesters plaats. Gegeven het historische karakter van het preekmateriaal moet ik me in dit kader hoofdzakelijk beperken tot de vormgeving van de preken. De presentatie kan nog slechts worden nagegaan wat woordkeuze en gebruik van stijlfiguren betreft. (3) Daar komt nog bij dat Hellenbroeks leermeesters onderling sterk verschillen in aandacht voor vormgeving dan wel voordracht. Zo richt Hellenbroeks Amsterdamse docent Francius zich volledig op de presentatie. De combinatie van deze overwegingen rechtvaardigt een bespreking van Hellenbroeks leermeesters in

1. T. Brienens, *De eerste homiletiek in Nederland. Ontstaan, vertaling, inhoud en verwerking van de homiletiek De ratione concionandi van Johannes Hoornbeek*, Kampen 2009, 76-77 en 186-187.

2. Bert de Leede en Cisca Stark, *Ontvouwen. Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer 2017; De Ruijter, *Horen naar de stem van God*; A. Moerkerken, *Zin en mening. Een bezinning op de uitleg van de Heilige Schrift*, Houten 2010.

welsprekendheid en homiletiek aan de hand van een tweedeling in vormgeving en presentatie. Bij de vormgeving zal de nadruk liggen op de lessen van Knibbe, terwijl bij de behandeling van de presentatie juist Francius meer in het voetlicht zal staan. Het hoofdstuk zal worden afgerond met een bespreking van de invloed van Hellenbroeks leermeesters op zijn prediking. Die keuze leidt tot een beperking van het onderzoek. Een diepgaande analyse van de toepassing van de retorica door Hellenbroek blijft in dit onderzoek achterwege.

3.2 Leermeesters in welsprekendheid en preekkunde

3.2.1 Amsterdam

Van de jaren van Hellenbroek aan het Athenaeum Illustre in Amsterdam mag worden verwacht dat ze hem hebben gevormd in zowel de klassieke talen als de welsprekendheid. Daar doceerden immers Ludovicus Wolzogen en Petrus Francius retorica. Volgens Tiele was Francius Hellenbroeks belangrijkste leermeester in de retorica, aangezien hij vermeldt dat Hellenbroek zich ‘in het bysonder onder den beroemden Francius’ bekwaamt in de retorica en de Latijnse klassieken.³ Niet alleen tijdgenoten als Tiele roemen Francius’ kunde op dit gebied. Ook P.J. Schuffel noemt Francius ‘something of a special’.⁴ Zowel Wolzogen als Francius publiceerden op het gebied van de retorica. Wolzogen besteedt circa een kwart van zijn handleiding uit 1671 aan stem, houding en gebaren.⁵ Francius doceerde Romeinse geschiedenis en tevens seculiere welsprekendheid.⁶ In 1697 publiceert hij een heruitgave van Cicero’s *Pro Archia*, aangevuld met 39 aanwijzingen voor stemgebruik en 56 voor gebaren, voorzien van een toelichting.⁷ Zijn aanwijzingen ontleent hij volgens zijn voorwoord hoofdzakelijk aan Cicero. Aangenomen mag worden dat Francius zijn uitgave gebruikte bij zijn onderwijs in de retorica. Gezien de datering heeft Hellenbroek van deze uitgave geen gebruik kunnen maken. Gelet op het belang dat Francius aan de voorschrijf-

3. Tiele, *Roem der heiligen*, 44.

4. P.J. Schuffel, ‘From Minister to Sacred Orator. Homiletics and Rhetoric in the Seventeenth and Early Eighteenth Century Dutch Republic’, in: Arie-Jan Gelderbloom e.a. (red.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Belief*, Leiden 2004, 242.

5. Ludovici Wolzogen, *Orator sacer sive De ratione concionandi*, Utrecht: Johannes Ribbius, 1671. Hartog, *Predikkunde*, 177. In navolging van Hartog spreekt Schuffel van 44 hoofdstukken die Wolzogen besteedt aan de voordracht; Schuffel, ‘From Minister to Sacred Orator’, 241. Gelet op de omvang kunnen we beter spreken van aanwijzingen dan van hoofdstukken.

6. Van Miert, *Humanism*, 202; H. Roodenburg, ‘Predikanten op de kansel. Een verkenning van hun “eloquentia corporis”’, in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, 324-338.

7. Petrus Francius, *Specimen eloquentiae exterioris, ad Orationem M.T. Ciceronis Pro A. Licin. Archia accomodatam*, Amsterdam: Henricus Wetstein, 1697.

ten van Cicero hecht, mag worden aangenomen dat Hellenbroek aan de hand van teksten van Cicero of andere klassieke retors is onderwezen. Zo gaf Francius vanaf oktober 1689 gedurende een jaar lang zijn studenten onderwijs in *De oratore* van Cicero.⁸ Francius verwachtte van zijn studenten een tekst van Cicero in een week uit het hoofd te kennen, of in ieder geval binnen een maand.⁹ Francius' praktische adviezen verschijnen in 1701 in Nederlandse vertaling, zonder toelichting.¹⁰

3.2.2 Leiden

Buiten de faculteit om volgt Hellenbroek privaatcolleges homiletiek bij de Leidse predikanten David Knibbe en Petrus van Staveren. Knibbe is een zoon van een Middelburgse goudsmid met Vlaamse wortels. Hij studeerde in Leiden, waar hij vanaf 1668 predikant was. Volgens Graafland onderging hij tijdens zijn studie invloed van de Leidse hoogleraren Hoornbeeck op het gebied van de homiletiek en Leydekker in dogmatisch opzicht. De invloed van de Leidse predikant Petrus de Witte blijkt uit de belangstelling van Knibbe voor catechese. Beiden hebben een catechisatiemethode laten verschijnen.¹¹ Over het persoonlijke leven van Knibbe is weinig bekend. Wel blijkt hij veel aanzien te hebben genoten als prediker, gezien een beroep uit Amsterdam in 1671. Hij bedankt daarvoor. Later wordt zijn zoon David eveneens predikant in Leiden. Als weerslag van Knibbes Leidse privaatlessen in de homiletiek verscheen in 1675 zijn *Manuductio*. Hellenbroek verblijft dan nog in Amsterdam. Dit werk krijgt bekendheid tot over de landsgrenzen. In 1697 verschijnt een zesde druk in Genève. Een samenvatting in het Nederlands is als bijlage opgenomen in zijn Catechismusverklaring.¹²

8. Van Miert, *Humanism*, 202.

9. Van Miert, *Humanism*, 206.

10. Het gaat om een bijlage bij een vertaling van Le Faucheur: Petrus Francius, 'Bestieringen aangaande de uitspraak en gebaarmaking', in: Michel le Faucheur, *Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar* (vert. Jacobus van Zanten), Amsterdam: Hendrik Vieroot, 1741, 185-194 en Herman Roodenburg, 'From Embodying the Rules to Embodying Belief. On Eighteenth-Century Pulpit-Delivery in England, Germany and the Netherlands', in: Joris van Eijnatten (red.), *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century*, Leiden 2009. Wolzogen en Francius maken behalve door hun geschriften ook op een andere manier school. Vanaf 1722 bekleedt hun leerling Franciscus Fabricius (1663-1738) als eerste de Leidse leerstoel voor de gewijde welsprekendheid, nadat hij al vanaf 1705 in Leiden hoogleraar dogmatiek was geweest. Van hem verscheen onder meer *De redeneerkundige-godtgeleerde verbandelingen, aengaende de order in een heilige redevoering waer te neemen*, Leiden: Abraham (I) Kallewier, 1728.

11. C. Graafland, 'Knibbe, David', in: *BLGNP IV*, 256-257.

12. David Knibbe, *Manuductio ad oratoriam sacram*, Leiden: Jordaan Luchtman, 1675; idem, 'Kort onderwijs van de preek-order, om een predikatie ordentelijk te hooren, ende te herhaalen', in: idem, *De leere der gereformeerde kerk, volgens de order van den Heydelbergens Katechismus verklaart*, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1689.

Ook als uitlegger geniet hij bekendheid. Van zijn hand verschijnen verder onder meer verklaringen van de brieven aan Efeze en de Kolossenzen, die ook in het Duits worden vertaald. Zijn catechisatiemethode is na verschijning in 1685 in 86 jaar tijd 24 keer gedrukt, waardoor het als zodanig in populariteit alleen is overtroffen door Hellenbroeks *Vragenboekje*.

Van Staverens vader was een vooraanstaand koopman in Amsterdam. Zijn vrouw was verwant aan de Amsterdamse regentenfamilie Witsen.¹³ Van zijn hand verschijnen verschillende bundels met preken. In een ervan is zijn ‘Predik-ordre’ als bijlage opgenomen.¹⁴ Zijn zoon Johannes wordt later predikant in Amsterdam.¹⁵ Van beide docenten homiletiek heeft Knibbe de meeste bekendheid gekregen. Van hem meldt de *Boekzaal der geleerde Waerelt* dat ‘de Akademie-Zonen van dien tijd, voornamentlyk wegens de Predik Order, groot en nuttig gebruik maakten’ van zijn onderwijs.¹⁶ Dat dit ook voor Hellenbroek geldt, blijkt wanneer Knibbe het tweede deel van zijn Kolossenzencommentaar publiceert. Hellenbroek spreekt in een opgenomen lofdicht bijzonder lovend over zijn leermeester. Na een vergelijking van Kolosse en Leiden geeft Hellenbroek zijn indruk van Knibbe weer:

Van Geest, en kragt, en merg in 't breed vertoonen:
 Vertoonen in een trant, die straft en streelt,
 Die zegent en die vloekt, die wond en heelt,
 Die dwingt en lókt, die dreigen kan en troonen.

Wie hoorde ooit d'yver galm van KNIBBE klinken
 In Kerk-gewelv? Wie zag dien Donder-zoon,
 Dien Barnabas ooit op sijn Predik-throon,
 Gelijk een Moses, een Elias blinken?

En kent hem hier niet in sijn Letter-schrioven?
 Die over al, en altyd zig gelijkt.
 Daar spreekt sijn tong, hier schrijvt zijn hand; en 't blijkt
 Van selv dat KNIBBE spreekt, en schrijvt: sijn drivten,

13. R.B. Evenhuis, ‘Staveren, Johannes van’, in: *BLGNP I*, 357.

14. Petrus van Staveren, ‘Predik-ordre’, in: idem, *Keur van uytgelese Bybel-stoff des Ouden, en Nieuwen Testaments*, Leiden: Frederik Haaring, 1703, 333-358.

15. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam III: De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloi en inzinking*, Amsterdam 1971, 150-151.

16. *Maandelyke uittreksels, of Boekzaal der geleerde waerelt* 66 (januari), Amsterdam: Adriaan Wor en de erven Gerard onder de Linden, 1748, 453.

Zo Heilig, Hemelsch in sijn Kerk-les, leggen
 Ook in dees Huis-les bloot. Geleerde hand!
 Die ons verrijkt met stóf, met stijl, met trant,
 Van wien de bitse nijd zelv lóv moet zeggen!¹⁷

De leerling vervult hier meer dan alleen zijn plicht naar zijn docent. Hier klinken diep respect en erkentelijkheid door. Hellenbroek lijkt hier de invloed van Knibbes lesprogramma samen te vatten. Tegen deze achtergrond ligt in dit onderzoek de nadruk op de bijdrage van Knibbe in de vorming van ‘stijl’ en ‘trant’ van Hellenbroek als prediker.

3.3 Aanwijzingen voor vormgeving

Na ingegaan te zijn op Hellenbroeks leermeesters, ga ik nu in op wat Hellenbroek van hen kan hebben geleerd. Als eerste sta ik stil bij de vormgeving van de preek. Die omvat de fasen van de *inventio* (‘vinding’) en de *propositio* (‘ordening’), zoals Quintillianus (ca. 40-ca. 100 n.Chr.) die in zijn handboek omschrijft.¹⁸ In dat handboek vloeien vijf eeuwen theorievorming van de klassieke retorica samen.¹⁹ Augustinus (354-430) kiest een eigen positie binnen de klassieke retorica met zijn *De doctrina christiana*.²⁰ Hoewel niet blijkt dat Knibbe dit werk zelfstandig heeft bestudeerd, heeft hij in ieder geval via Hoornbeek invloed ondergaan. Het handboek van Knibbe staat daarmee niet op zichzelf. In zijn inleiding erkent hij dat ruitelijk. Knibbe erkent de grote waarde van het werk van diverse leermeesters in de welsprekendheid en geeft aan dat hij naar de gewoonte van de bij heeft gedwaald in hun tuinen.²¹ Gezien de sterke en directe invloed van Hoornbeek op Knibbe behandel ik hem als eerste.

17. A. Hellenbroek, ‘Op de uytlegging van het tweede deel des send-briefs van Paulus aan de Kolossensen, Uytgegeven door den Heer David Knibbe’, in: David Knibbe, *Den sendbrief des apostels Pauli aan den Colossensen, Schriftmatig verklaard, en tot geestelyk gebruik toegepast*, 2^e druk, Utrecht: Willem (I) van de Water, 1694, zonder pag. Hellenbroek geeft in zijn bruiloftsgedicht *Huwelyks-vreugd* uit 1686 al blijk van een vaardige pen in het vervaardigen van verzen.

18. Quintillianus, *De opleiding tot redenaar*.

19. Piet Gerbrandy, ‘Inleiding’, in: Quintillianus, *De opleiding tot redenaar*.

20. Aurelius Augustinus, *Wat betekent de Bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie* (inl., vert. en toel. Jan den Boeft en Ineke Sluiter), Amsterdam 1999. Zie voor die eigen positie van Augustinus: I. Sluiter, ‘Communication, Eloquence and Entertainment in Augustine’s *De doctrina christiana*’, in: J. den Boeft en M.L. van Poll-van de Lisdonk (red.), *The Impact of Scripture in Early Christianity*, Leiden 1999, 245-267.

21. Hij noemt in het voorwoord op zijn *Manuductio* onder meer Keckermann en Perkins.

3.3.1 Hoornbeeck

In 1645 verschijnt van de hand van de Utrechtse hoogleraar Hoornbeeck de eerste volledige homiletiek van Nederlandse bodem.²² Hoornbeeck verenigt hierin verschillende lijnen. Niet alleen heeft hij kennisgenomen van Augustinus en diens doorwerking via Bernardus van Clairvaux (1090-1153), ook heeft hij gebruikgemaakt van William Perkins (1558-1602) en Guilielmus Amesius (1576-1633). Brienens wijst erop dat Hoornbeeck maar liefst 32 keer Augustinus citeert, 29 keer Bernardus en 15 keer Amesius. Calvijn haalt hij daarentegen maar drie keer aan.²³

Welke aanwijzingen geeft Hoornbeeck zijn studenten voor de ordening van hun preken? Meer dan Amesius volgt Hoornbeeck de aanwijzingen van de klassieke retorica. Hij pleit voor een inleiding of exordium, dat dan wel aan bepaalde eisen moet voldoen. Vervolgens stelt hij het thema aan de orde. Daarop volgen analyse, verdeling en verklaring van de tekst,²⁴ overgaand van een zakelijke uitleg naar een grammaticale analyse.²⁵ De tekstuitleg sluit af met een samenvattende parafrase, waarmee de weg naar de leringen of documenta wordt geopend.²⁶ De leringen krijgen in de preek een plaats tussen uitleg en toepassing in. De toepassing bestaat uit *usus* of gebruiken. Met de *usus* of nuttigheden moet de toepassing de gewetens van de afzonderlijke hoorders bereiken.²⁷ Met deze aandacht voor nuttigheden treedt Hoornbeeck in puriteinse voetsporen. Het begrip is ontleend aan 1 Timotheüs 3:16, waar staat dat de Schrift nuttig is tot lering, weerlegging en verbetering, en aan Romeinen 15:4 dat spreekt van het gebruik van de Schrift tot lering en vertroosting. Hoornbeeck onderscheidt binnen deze praktische toepassingen vorming of leiding, vermaning, weerhouding, berisping of vertroosting.²⁸

Aan het slot van de bespreking van Knibbes aanwijzingen zal nader worden ingegaan op de verwantschap van Hoornbeeck en Knibbe op dit punt. Hoornbeeck is eerder geneigd de vormvoorschriften van de retorica te volgen. Hij lijkt aan te sluiten bij het onderscheid van Augustinus in drie effecten die een redenaar kan beogen, te weten interesse wekken, onderwijzen en overtuigen. Hoornbeeck verbindt die bedoeling aan verschillende onderdelen van de preek, respectievelijk het exordium, de uitleg met inbegrip van de documenta en ten slotte de toepassing. Elk onderdeel van de preek

22. Brienens, *De eerste homiletiek*.

23. Brienens, *De eerste homiletiek*, 224.

24. Brienens, *De eerste homiletiek*, 94-103.

25. Brienens, *De eerste homiletiek*, 106-107.

26. Brienens, *De eerste homiletiek*, 112-113.

27. Knibbe, *Manuductio*, 92.

28. Brienens, *De eerste homiletiek*, 152-181.

vraagt om een eigen stijl. De inleiding verhoudt zich volgens Hoornbeek tot de preek als het voorportaal tot de zaal²⁹ en mag de hoorders opwekken of aanvuren.³⁰ In het uitleggende deel van de preek moet alles wat in de tekst is, zorgvuldig worden opgediept. Ook dan wil de prediker de ziel raken. Vragenderwijs de hoorder meenemen heeft daarbij de voorkeur boven een lineair betoog.³¹ Het meest echter wil de prediker de hoorder raken, bewegen en overtuigen in de toepassing en dan met name in de nuttigheden van de vermaning, de bestraffing en de vertroosting.³² In die zin integreert Hoornbeek de tegenstelling in de Engelse traditie tussen ‘plain style’ en ‘grand style’. Hoornbeek combineert deze variatie van spreekstijlen met een vrij ver gaande onderverdeling van de preek. Met name geldt dat voor de documenta of leringen. Die krijgen een zelfstandige plaats tussen tekstbehandeling en toepassing, zonder dat hun status helemaal duidelijk wordt. Terecht spreekt T. Hoekstra hier van een wat gedwongen aandoende benadering die ‘zich niet geheel aan het Scholasticisme ontworsteld heeft’.³³

3.3.2 Knibbe

Wanneer Knibbe zijn homiletische aanwijzingen op schrift stelt, geeft hij aan slechts te willen ingaan op het verzoek van zijn studenten. Hij heeft niet de ambitie het werk van zijn voorgangers te overtreffen. Nadrukkelijk heeft hij dan ook Hoornbeek op het oog.³⁴ Knibbe zet in zijn *Manuductio* de toon door aan te geven dat preken een heilige handeling is. Het gaat om het recht verklaren van Gods Woord, om dat vervolgens toe te passen op de gewetens van de hoorders.³⁵ Kenmerkend voor Knibbe is ook zijn nadruk op samenhang. De delen mogen ten opzichte van het geheel niet uit de toon vallen. ‘Laat het geheel in alles, en de delen met elkaar in overeenstemming zijn.’³⁶ Het is in het kader van dit onderzoek niet doenlijk om een volledig beeld te geven van Knibbes homiletiek. Dit onderzoek geeft een dwarsdoorsnede van Knibbes benadering aan de hand van enkele praktische vragen bij de preekvoorbereiding. Hoe komt de prediker tot zijn tekst, welke bronnen gebruikt hij, hoe is de preek opgebouwd en wat wordt van de toepassing verwacht? Bij de uitwerking hiervan zal vooral gebruik worden

29. Brienens, *De eerste homiletiek*, 82-83.

30. Brienens, *De eerste homiletiek*, 88-89.

31. Brienens, *De eerste homiletiek*, 104-105.

32. Brienens, *De eerste homiletiek*, 162-179.

33. Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek*, 2^e druk, Amsterdam 1973, 119; ook aangehaald door Brienens, *De eerste homiletiek*, 258.

34. Knibbe, *Manuductio*, Praefatio, zonder pag.

35. Knibbe, *Manuductio*, 1-2.

36. Knibbe, *Manuductio*, 3: ‘Tota totis, partesque partibus congruant.’

gemaakt van Knibbes *Manuductio*, omdat die het meest uitgebreid is. Op de ‘Predik-ordre’ zal alleen worden ingegaan wanneer daarin andere accenten aan het licht treden.

3.3.3 Tekstkeuze

Het gaat Knibbe altijd om een tekst uit de boeken die behoren tot de canon. Aan de tekstkeuze stelt hij bijzondere voorwaarden. Ze moet zowel helder zijn als rijk, gevoelvol, geschikt voor de gelegenheid en vooral ‘praktikaal’. De tekst moet zowel de welwillende oplettendheid als de gewijde aandacht van de hoorders wekken. Dat geeft hun een goede verwachting van de preek en spoort hen aan om het Woord met toegenegenheid te ontvangen.³⁷ Wat Knibbe met een ‘praktikale’ tekst of preek bedoelt, maakt hij duidelijk wanneer hij zijn eisen aan een toepassing formuleert. Zijn spits ligt dan bij alles wat in deze of gene kerk beter kan dienen, altijd vanuit de behandelde tekst en naar de analogie van het geloof. De zaak die behandeld wordt, is immers hetzelfde. Het gaat om dezelfde Christus en dezelfde waarheid en vroomheid.³⁸ Knibbe verbindt hier een breed Schriftgebruik aan een van vroomheid doortrokken praktijkopvatting. Vroomheid is voor hem onlosmakelijk verbonden met waarheid en de geloofspraktijk met het geweten van de hoorder.

3.3.4 Bronnen

Bij het gebruik van bronnen gaat het in de eerste plaats om het Schriftgebruik en daarnaast om hulpmiddelen.³⁹ De bedoeling van de Schrift moet uit de woorden van de tekst en naar de mening van de Geest worden afgeleid. Ze moet niet in de Schrift worden gelegd, maar eruit worden gehaald.⁴⁰ De Schrift is altijd eenduidig. Soms is er sprake van een samengestelde be-

37. Knibbe, *Manuductio*, 8-9.

38. Knibbe, *Manuductio*, 67.

39. Interessant zijn daarbij Knibbes aanbevelingen voor het gebruik van aanvullende bronnen; *Manuductio*, 18-20. Hij biedt hier een inkijkje in zijn eigen bibliotheek. Als eerste gaat hij in op de woordstudies van Santes Pagnines (1470-1541, een Italiaanse oriëntalist die een Bijbeluitgave in de grondtalen verzorgde en van wie in 1529 te Lyon *Thesaurus linguae sanctae*, een Hebreeuws lexicon, verscheen), Valentin Schindler (1543-1604, vooral bekend door zijn vijftalige hoofdwerk *Lexicon Pentaglottum*, dat in 1612 te Frankfurt verscheen) en de lexica van Johannes Buxtorf jr. (1564-1629, hoogleraar te Bazel) en Edward Leigh (1602-1671, die in respectievelijk 1642 en 1646 lexica voor zowel het Oude als het Nieuwe Testament publiceerde). Ook een verwijzing naar Coccejus ontbreekt niet. Dan volgen aanwijzingen voor Bijbelcommentaren. Knibbe verwijst onder meer naar Calvijn, Erasmus, Theodorus Beza (1519-1605), David Paraeus (1548-1622), Franciscus Gomarus (1563-1641), Andreas Rivetus (1572-1651), vader en zoon Spanheim (1600-1649 respectievelijk 1632-1701; de zoon is Hellenbroeks leermeester) en Thomas Cartwright (1535-1603). Ook hierbij noemt Knibbe Coccejus.

40. Knibbe, *Manuductio*, 9.

tekenis, bijvoorbeeld wanneer een profetie meermalen in vervulling gaat of bij een typologie.⁴¹

We stonden al stil bij Knibbes wens tot praktijkonderwijs. Als inspiratiebronnen daarvoor beveelt hij hoofdzakelijk Engelse puriteinen aan dan wel voetiaanse theologen die verwant zijn aan de Nadere Reformatie. Dat blijkt wanneer hij zijn studenten adviseert om Perkins, Amesius, de *Contemplationes Sionis* van Joseph Hall (1574-1656), Thomas Gataker (1574-1654), Arthur Hildersham (1563-1632), Edward Reynolds (1599-1676), Thomas Goodwin (1600-1680), Hoornbeecks *Theologica Practica* en de praktische werken van Johannes Martinus (1603-1665), Franciscus Ridderus (1620-1683) en Simon Oomius (1630-1706) te gebruiken. Hierop volgen bronnen bij bijzondere preekstoffen, zoals lijdensstoffen of de Heidelbergse Catechismus. Hij eindigt met achtergrondinformatie over zowel de Bijbelse flora en fauna als de Joodse wetten en gebruiken.

3.3.5 Opbouw

De preek kent een vaste opbouw van inleiding, scopus, uitleg en toepassing:⁴²

(1) De inleiding of het exordium vormt het voorportaal of het fundament van de preek. De preek opent daarom met wat Knibbe de basis van de preek noemt. Deze basis staat in nauw verband met het thema van de tekst dat in de uitleg wordt ontvouwd.⁴³ Als basis kan een andere, heldere Schriftplaats genomen worden, maar ook een spreuk, ‘mits die ernstig en gevoelvol is’, of anders een heilig type. De lengte van de gekozen tekst kan variëren, afhankelijk van wat Knibbe aanduidt als de rijkdom dan wel de moeilijkheid van de tekst en of het serieprediking betreft.⁴⁴ Vervolgens wordt de basis in verband wordt gebracht met het gekozen Schriftgedeelte. De preektekst wordt kort in de context geplaatst van het omringende Schriftgedeelte.⁴⁵ De inleiding moet kort en duidelijk zijn, niet vergezocht, ze moet ondergeschikt blijven aan de bedoeling van de preek en stapsgewijs naar de tekst leiden.⁴⁶

(2) De uitleg opent met de scopus of het thema van de tekst, waarna de tekst wordt verdeeld. Hier verantwoordt de prediker structuur en thema van de preek. Knibbe hecht zo veel belang aan dit onderdeel, dat hij scopus en stofverdeling als een zelfstandig onderdeel van de preek behandelt. Bij de vaststelling van de scopus moeten de woorden van de tekst zorgvuldig worden onderzocht en moet de samenhang van de tekst met het tekstver-

41. Knibbe, *Manuductio*, 10.

42. Knibbe, *Manuductio*, 21.

43. De inleiding wordt genomen uit de scopus van de tekst. Knibbe, *Manuductio*, 21.

44. Knibbe, *Manuductio*, 8-9.

45. Knibbe, *Manuductio*, 21.

46. Knibbe, *Manuductio*, 28.

band worden meegewogen.⁴⁷ Het aantal delen moet zo klein mogelijk worden gehouden met een maximum van vier. Anders neemt de aandacht af.⁴⁸

(3) Nu legt de prediker de stof uit volgens de gemaakte indeling. Daardoor zijn scopus, stofverdeling en uitleg nauw met elkaar verbonden. Bij de uitleg moet de prediker niet alleen letten op het omringende tekstgedeelte, maar ook op de analogie van het geloof waarover Romeinen 12:6 spreekt. Deze analogie betreft de ‘onwankelbare en eeuwige betekenis van de Heilige Schrift’ in bijvoorbeeld de Tien Geboden en de geloofsbelijdenis.⁴⁹ Niet voor alle stoffen hoeft de prediker de afzonderlijke woorden van de tekst uitpuittend langs te lopen. Dat geldt niet voor de historische stoffen, en ook niet voor de lijdensstoffen.⁵⁰

(4) De toepassing is een ‘krachtige en invoelende toepassing van de uitgelegde tekst voor de nuttigheden van de toehoorders’.⁵¹ Direct al valt hier de nadruk op de *usus* of nuttigheden. Ook moet de toepassing nauw samenhangen met het thema van de tekst of de aard van de stof. Zo moet in een lijdensstof een spits liggen op de oorzaak van het lijden van Christus, namelijk ‘onze zonden’⁵² en tevens op de grote vertroosting die uit dit lijden voortvloeit.⁵³ In het slot van dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op Knibbes aanwijzingen voor de opbouw van de preek, waaronder die voor de toepassing. Dan wordt tevens ingegaan op de manier waarop Hellenbroek die heeft verwerkt.

3.3.6 Toepassing

Knibbe hecht groot belang aan de toepassing van het behandelde tekstgedeelte met daarbij passende leringen en bijzondere toespitsingen op de staat of het gemoed van de hoorder. Deze op de tekstverklaring gebaseerde toespitsingen naar de praktijk van de hoorders omschrijft Knibbe als *usus* of gebruiken. Met reden merkt Hoekstra daarin de invloed op van Hoornbeecks ‘brede behandeling van de *usus*’.⁵⁴ Voor de manieren van toepassing gelden voor Knibbe geen algemene wetten. Uit de tekst kan een leer worden opgemaakt ‘die ziet op geloof of vroomheid’.⁵⁵ Deze leer kan worden

47. Knibbe, *Manuductio*, 11.

48. Knibbe, *Manuductio*, 25.

49. Knibbe, *Manuductio*, 14: ‘Constans & perpetua sententia SS. Scripturae.’

50. Knibbe, *Manuductio*, 135 en 142.

51. Knibbe, *Manuductio*, 62: ‘Applicatio est nervosa & pathetica textus explicati, ad speciales auditorium usus, accomodatio.’

52. Knibbe, *Manuductio*, 147: ‘peccata nostra’.

53. Knibbe, *Manuductio*, 147.

54. Hoekstra, *Gereformeerde homiletiek*, 120-123, geciteerd door T. Brienens, *De eerste homiletiek*, 53.

55. ‘Fidem vel pietatem spectans.’ Knibbe, *Manuductio*, 67.

onderbouwd met parallelle Schriftplaatsen, argumenten of voorbeelden, maar ‘het moeten er niet te veel worden, opdat je de hoorder niet meer bedelft dan onderricht’.⁵⁶ Nuttigheden dienen volgens Knibbe tot onderwijzing, weerlegging, afkeuring, vermaning en vertroosting. Bij een vermaning moet de prediker er bijvoorbeeld rekening mee houden dat er bejaarden, geleerden, overheden, ouders en kinderen onder zijn gehoor zitten.⁵⁷ Maar ook moet hij bedenken dat sommige ‘meer verheven zaken’ niet aan allen, maar slechts aan sommigen, aan meer gevorderden als een uitnemende gave gegeven worden. Het gaat dan om gaven die niet op het wezen, maar op het welwezen van het geestelijke leven betrekking hebben.⁵⁸ Evenals de leer moeten de nuttigheden in nauw verband met de tekst staan. Knibbe acht het niet wenselijk altijd en overal de afzonderlijke nuttigheden te gebruiken. ‘Maar juist die, die zich als vanzelf aanbieden en door de Heilige Geest gemaakt zijn’, moeten gebruikt worden.⁵⁹

Opvallend is wat Knibbe schrijft over de kenmerken. Daarmee bedoelt hij ‘bewijzen waardoor de christelijke oprechtheid of de ware geestelijkheid van iemands staat bewezen wordt’.⁶⁰ De prediker moet deze niet zomaar gebruiken, maar slechts zelden en dan verstandig. Hij moet grote voorzichtigheid en onderscheidingsvermogen aan de dag leggen. Liever dan een slordig gebruik van de kenmerken heeft Knibbe dat de prediker ze helemaal niet gebruikt.⁶¹ In zijn ‘Predik-ordre’ uit 1696 is Knibbe nog terughoudender. Hij acht het veiliger dat de prediker in het geheel geen kenmerken gebruikt. Hij dient zijn hoorders beter wanneer hij uit de tekst plichten voor hen afleidt.⁶²

Wat heeft Knibbe tot deze verandering gebracht? Moeten we rekening houden met de nieuwe doelgroep die Knibbe met zijn ‘Predik-ordre’ op het oog heeft? Anders dan zijn *Manuductio* richt zijn ‘Predik-ordre’ zich immers in de eerste plaats tot gemeenteleden, voor gebruik in huisgodsdienst of andere samenkomsten ‘van vroomen Christenen onder malkanderen, tot bevordering in de Godsaligneyd, en verheerlijking van God’.⁶³ Zij konden

56. ‘Ne numero multiplicentur, ut erudias magis auditorem, quam obruo.’ Knibbe, *Manuductio*, 71.

57. Knibbe, *Manuductio*, 114.

58. Knibbe, *Manuductio*, 114: ‘Qaedam *sublimiora*, magis specialia, quae non ad *esse*, sed ad *bene esse* vitae spiritualis pertinent, quae non *omnibus*, sed *quibusdam* solum, vel *provectoribus* vel *extraordinario* dono praeditis sunt propria.’

59. ‘At primariis, & qui sponte sese offerunt & ad scopum Sp. S maxime faciunt, solum insistendum.’ Knibbe, *Manuductio*, 93.

60. Knibbe, *Manuductio*, 121: ‘*Signa* sunt argumenta quibus probatur *Christianismi* integritas, aut *status* alicujus vera spiritualitas.’ De cursivering in het citaat zijn origineel.

61. Knibbe, *Manuductio*, 121.

62. Knibbe, ‘Predik-ordre’, 19.

63. Knibbe, ‘Predik-ordre’, 5.

aan de hand van Knibbes aanwijzingen de preken makkelijker begrijpen en thuis 'herhaalen'.⁶⁴ Wil Knibbe hun daarbij op het hart binden om terughoudend met kenmerken om te gaan? Of gaat het om inzicht dat is ontstaan in de jaren na de verschijning van zijn *Manuductio* in 1679? Dat laatste speelt mogelijk mee. Weliswaar richt Knibbe zich in 1696, anders dan in zijn *Manuductio*, nadrukkelijk op gemeenteleden. Maar over hun hoofden heen kan hij wel degelijk ook zijn broeders in het predikambt op het oog hebben. Waarschijnlijker is echter dat Knibbe hier voor alles gemeenteleden maant tot terughoudend gebruik van kenmerken. Het is immers een zaak van groot gewicht een oordeel te vellen over iemands staat of zaligheid.⁶⁵

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat Knibbe nadere voorwaarden stelt aan het gebruik van de kenmerken. (1) Het gebruik ervan moet zowel noodzakelijk als mogelijk zijn. Daarvan kan sprake zijn wanneer ze het geloof of het geestelijke leven betreffen dan wel een derde zaak, mits die duidelijk in de tekst aanwezig is.⁶⁶ Op deze laatste categorie gaat Knibbe niet nader in. In zijn 'Predik-ordre' stelt hij nadere voorwaarden aan kenmerken die het geloof betreffen: 'Dat men soodanige kenteekenen stellen die altijd, in alle geloovige, en in die alleen te vinden sijn.'⁶⁷ (2) Bovendien moeten kenmerken als zodanig eenduidig en helder, (3) tot vaste conclusies leidend⁶⁸ en (4) weinig in getal zijn, omdat 'zo'n grote zaak niet gemakkelijk veel kenmerken verdraagt'.⁶⁹

Het slot van de preek moet niet verzanden in een samenvatting. Meer gepast is het om te eindigen met een belofte, een wens of een lofprijzing. Soms biedt de tekst een aanknopingspunt om met een belofte te eindigen. Een wens kan de inhoud van de preek laten doordringen tot in de ziel. Eindigen met een lofprijzing is een oud en beproefd gebruik.⁷⁰ De preek werkt duidelijk toe naar een hoogtepunt. De voordracht van de prediker mag daarmee in overeenstemming zijn. In het begin van de preek is die traag en kalm, in het middengedeelte zwelt die aan om ten slotte zeer intens en tamelijk snel te zijn.⁷¹

64. Knibbe, 'Predik-ordre', 5.

65. Een prediker kan bij het gebruik van kenmerken zelfs onbedoeld zichzelf aanklagen. Knibbe, *Manuductio*, 115.

66. Knibbe, *Manuductio*, 121-122: 'Ex. gr. 1. de fide, de vita spirituali, &c. 21. vel ubi *textus* ipse signa continet.'

67. Knibbe, 'Predik-ordre', 19.

68. Namelijk reciprook, zodat ze leiden tot onfeilbare conclusies over de staat van de mens. Knibbe, *Manuductio*, 122: 'aut statum hominis infallibiliter concludentia'.

69. Knibbe, *Manuductio*, 122: 'Ne multa enumerentur, quum res tanta non facile multa serat.'

70. Knibbe, *Manuductio*, 133-134.

71. Knibbe, *Manuductio*, 168.

3.3.7 Verwantschap van Knibbe met Hoornbeeck en Van Staveren

Tijdens zijn verblijf in de sleutelstad Leiden ontvangt Hellenbroek behalve van Knibbe ook homiletisch onderwijs van Van Staveren. Zijn aanwijzingen voor zijn leerlingen verschijnen in 1703 postuum in de vorm van een beknopte ‘Predik-ordre’.⁷² De aanwijzingen van Van Staveren vertonen op veel punten overeenkomst met die van Knibbe en zijn toegespitst op de praktijk. De inleiding of het exordium moet de hoorder direct al naar de tekst leiden en dat op een natuurlijke manier, zodanig dat de woorden van de inleiding voor de hoorder bij de tekst ‘schijnen te behooren, en daar gebooren’ worden.⁷³ Dat kan door de inleiding uit de tekst dan wel het verband te laten opkomen. De inleiding mondt uit in een bespreking van het verband, die vervolgens overgaat in de propositio of voorstelling van de tekst. De tekst moet worden onderverdeeld in zo groot mogelijke eenheden, zonder ‘op de vingers op te tellen; want dan word het een ballast voor de memorie, soo wel van den prediker, als toehoorder’. Tegelijk moet de verdeling helder zijn.⁷⁴ Dan volgt het exegetische deel. Hier moet de prediker zijn hoorders, naar het voorbeeld van de apostel Paulus, meenemen bij de overgangen in zijn preek. Hij hoeft zich daarbij niet te ‘bekreunen, in wat order de woorden van den text voorkoomen’. Het moet hem gaan om de intentie van de Schrift.⁷⁵ De toepassing behelst de *usus* of gebruiken en het slot van de predikatie. Deze zogeheten gebruiken bestaan voor Van Staveren uit ‘overtuygingen, en beweegende redenen’. Die mogen uitsluitend ontleend worden aan de behandelde tekst. In de toepassing mag de prediker geen nieuwe Schriftplaatsen invoegen buiten wat hij in het exegetische deel heeft behandeld.⁷⁶ Van Staveren onderscheidt vier hoofdgroepen binnen de gebruiken, te weten bestraffing, vertroosting, opwekking en ten slotte aan- dan wel afmaning.⁷⁷ Een prediker moet afzien van het noemen van kenmerken wanneer die niet opkomen uit de tekst. Gebruikt hij ze toch, dan moet dat het meest zijn ‘tot geruststelling van de bedroeffde’, zodat ze aan de orde komen bij het gebruik tot vertroosting.⁷⁸ Van Staveren rondt af met adviezen voor uiteenlopende teksten.

Eerder al is gesproken over de verwantschap tussen Knibbe en Hoornbeeck in hun visie op de *usus* of gebruiken in de toepassing. Bij de afronding van de bespreking van de vormgeving van de preek gekomen, kan die ver-

72. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 333-358.

73. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 335.

74. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 337.

75. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 338-340.

76. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 340.

77. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 341-347.

78. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 347.

wantschap in een breder perspectief worden geplaatst. Beiden onderscheiden een dogmatische conclusie of lering van de praktische toepassingen. Knibbe noemt als eerste het gebruik tot onderricht (dat hoofdzakelijk uit leerstellige teksten volgt) en vervolgens tot afkeuring, vermaning of vertroosting. Dat sluit aan bij Hoornbeeck, die binnen de praktische toepassingen onderscheid maakt tussen vorming of leiding, vermaning, weerhouding en berisping of vertroosting.

Opvallend is ook de grote mate van overeenkomst in de passages over het gebruik van de kenmerken. Ook Hoornbeeck maant tot terughoudend gebruik van de kenmerken.⁷⁹ Hij aanvaardt het gebruik ervan als bewijs van iemands geestelijke staat.⁸⁰ Juist deze oordelende functie noopt tot voorzichtigheid. Hoornbeeck rondt de behandeling van de gebruiken af met de opmerking dat ze moeten worden afgestemd op de situatie en de opbouw van de gemeente. Hij motiveert dat met een beroep op Perkins en Willem Teellinck (1579-1629).⁸¹ Ook voor Knibbe varieert de aard en inhoud van de toepassing, maar hij lijkt die meer te laten hangen van de behandelde tekst dan van een specifieke situatie bij onderscheiden groepen hoorders. Hoe dan ook, Knibbe spreekt minder expliciet van wisselende groepen hoorders dan Hoornbeeck dat doet. Mogelijk speelt hier mee dat Knibbe zich vooral wil richten op het geweten van de enkeling.⁸² Mede in het voetspoor van Hoornbeeck en Knibbe heeft zich een preekpraktijk ontwikkeld waarbij in de toepassing rekening wordt gehouden met de onderscheiden situatie van de hoorders. Dat is niet hetzelfde als een systematische classificatie van hoorders waarop Brienen doelt;⁸³ daarentegen kan de toepassing op een dynamische wijze worden vormgegeven, afhankelijk van de situatie van de hoorders. Ypeij typeert predikers die zich in deze lijn bewegen als ernstige coccejanen en voetianen, en stelt hen tegenover de Leidse coccejanen die zich beperkten tot aansporingen van algemene aard.⁸⁴

3.4 Aanwijzingen voor de voordracht

Bij de bespreking van de vormgeving van de preek zijn verschillende delen van het voorbereidingsproces van een toespraak samengenomen, te weten de *inventio* en de *divisio*. Als de preek is vormgegeven, volgen de laatste twee

79. Brienen, *De eerste homiletiek*, 176-177.

80. Brienen, *De eerste homiletiek*, 174-175.

81. Brienen, *De eerste homiletiek*, 176-179.

82. Knibbe, *Manuductio*, 92.

83. Brienen, *De prediking van de Nadere Reformatie*.

84. A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk III*, Breda 1824, 372.

fasen van *memoria* of meditatie en *pronuntiatio* of voordracht. Juist op dit punt lopen de aanwijzingen van Hellenbroeks leermeesters sterk uiteen. Waar Francius zich volledig richt op stem en gebaren, blijven de aanwijzingen van Knibbe en Van Staveren op dit punt zeer beperkt. Dat geldt in het bijzonder wanneer hun aanwijzingen worden afgezet tegen hun ruime aandacht voor de vormgeving.

Knibbe heeft zich in zijn preekhandleiding mede laten inspireren door Perkins. In zijn voorwoord noemt hij echter ook onder meer Erasmus, Bartholomäus Keckermann (ca. 1572-1609) en uiteraard Hoornbeek. Tussen deze verschillende benaderingen heeft Knibbe een eigen weg moeten kiezen. Tegen die achtergrond is het op zichzelf relevant om in te gaan op de verschillende opvattingen die bij Knibbes voorgangers leefden. Omdat de studie echter geen historische homiletiek is, beperkt het onderzoek zich ook op dit onderdeel tot Hellenbroeks directe leermeesters en daarnaast Hoornbeek, vanwege diens invloed op Knibbe.

3.4.1 Hoornbeek

Hoornbeek besteedt aandacht aan het houden van de preek, zij het alleen in het zesde en laatste deel van zijn *Manuductio*. Hij wil zijn studenten doordringen van het belang van gebed bij de preekvoorbereiding. Hoornbeek noemt daarbij Augustinus als autoriteit.⁸⁵ Het woordgebruik moet helder, gevoelvol en indringend zijn, en ook aanzetten tot gemoedsbeweging. Wel-sprekendheid mag geen doel op zich zijn en niet vervallen in versieringen. Gebruik van taal en stijlmiddelen moet zodanig passen bij de ernst van de zaken en daaraan onderdanig zijn, dat het als een bijzonder ‘charisma’ van de Heilige Geest kan worden beschouwd.⁸⁶ Hoornbeek onderbouwt zijn betoog opnieuw met een advies van Augustinus wanneer hij oproept om hoorders niet met woorden, maar met zaken te behagen. De stem moet bij dat alles niet vlak en monotoon zijn, al zal dit bij beginners vaak nog wel het geval zijn. Hij moet voldoende robuust zijn.⁸⁷ Gebaren moeten altijd ernstig, plechtig en heilig zijn, en passen bij de zaken. Bovendien moeten ze variëren, al naargelang van de zaak.⁸⁸ In de loop van de preek neemt het gebruik van gebaren toe van geen tot alle gebaren die gebruikt mogen worden. Hoornbeek verwijst voor nadere instructies naar de aanwijzin-

85. Brienens, *De eerste homiletiek*, 190-191.

86. Brienens, *De eerste homiletiek*, 192-193. Gezien de bijbehorende verwijzing naar 1 Korinthe 12:10-12 doelt Hoornbeek met ‘charisma’ op een geestesgave waarmee de Heilige Geest de prediker kan bedelen.

87. Hoornbeek spreekt over het in acht nemen van mannelijke pit; Brienens, *De eerste homiletiek*, 194-195.

88. Brienens, *De eerste homiletiek*, 196-197.

gen van Cicero en Quintillianus, zonder daar een voorbehoud aan toe te voegen.⁸⁹

3.4.2 Knibbe

Ook Knibbe geeft specifieke aanwijzingen voor het spreken en evenals bij Hoornbeeck gaat het om een relatief gering deel van zijn handleiding.⁹⁰ Bij de verwoording van de preek richt Knibbe zich op stem en uitspraak. De uitspraak moet gematigd en waardig, de stem eenvoudig en natuurlijk zijn, zonder zangerig te klinken en niet monotoon. De voordracht begint traag en langzaam, en zwelt in de loop van de preek aan.⁹¹ Bij de uitleg moet de stem helder en duidelijk zijn, en de gebaren bedaard en waardig. Zo merkt de hoorder dat de uitleg erop gericht is om te onderwijzen.⁹² Aan het slot van de preek moet de toon intens zijn en de uitspraak tamelijk snel. Gebaren moeten natuurlijk zijn en spontaan opkomen uit een aangedaan gemoed.⁹³ Bovendien moeten ze deftig en gematigd zijn. Uit alles moet eerbied voor God spreken en toewijding aan de ziel van de hoorders.⁹⁴

3.4.3 Van Staveren

Van Staveren pleit voor een waardige kanselstijl die zich ver houdt van hoogdravendheid en tevens van straattaal. Hij roept zijn studenten op zich te oefenen in een mannelijke stijl, die ze zich eigen kunnen maken door boeken in een dergelijke toonzetting in de moedertaal te lezen.⁹⁵ Al-

89. Brienen, *De eerste bomiletiek*, 198-199.

90. Schuffel wijst erop dat het gaat om 15 van de 213 pagina's van Knibbes handleiding. Schuffel, 'From Minister to Sacred Orator', 236n. In werkelijkheid gaat het met 13 van 173 pagina's om een iets groter, maar nog steeds gering aandeel.

91. Knibbe, *Manuductio*, 161-168.

92. Knibbe, *Manuductio*, 169-171.

93. Bedoeld zal zijn dat ze als zodanig moeten overkomen, wat niet wil zeggen dat ze niet bestudeerd kunnen zijn. Rosamund Oates wijst op een toenemende standaardisering van gebaren in de loop van de zeventiende eeuw, mede met het oog op doven onder het gehoor, 'Speaking in Hands. Early Modern Preaching and Signed Languages for the Deaf', *Past & Present* 256 (2022), 62-67.

94. Knibbe, *Manuductio*, 168-173.

95. Van Staveren, 'Predik-ordre', 356. Als voorbeelden noemt hij de Statenvertaling, de werkjes van De Bruyne en opmerkelijk genoeg *Causa Dei Heidanus*. Vermoedelijk betreft dat laatste werk *De causa Dei. Dat is: De sake Godts, verdedight tegen den mensche. Ofte, Wederlegginge van de antwoorde van M. Simon Episcopius [...] op de Proeve des remonstrantschen catechismi*, Leiden: Paulus Aertsz van Ravesteyn, 1645 van de hand van de Leidse hoogleraar Abraham Heidanus (1597-1678). Met De Bruyne bedoelt hij vermoedelijk Joan de Brune de jonge, *Wetsteen der vernuften, oft Bequaam middel, om van alle voorvallende zaken, aardighlik te leeren spreken I*, Amsterdam: Jacob Lescaille, 1644, *Iok en ernst: dat is; Allerlei deftige hofredenen, quinkslagen [...] gelijkenissen*, Amsterdam: Jacob Aertsz (I) Colom, 1644 en *Vragen en bedenkingen op't Vader-onze*, Amsterdam: Jacob Lescaille, 1644 (De Brunen vertaling van een werk van Richard Baker), verzameld in *Alle volgeestige werken*, Harlingen: Hero Galama, 1665.

tijd moeten toon en inhoud in overeenstemming zijn met de behandelde Schriftplaats. Wanneer de tekst een ‘donderstem’ voorstelt, mag hij ‘niet verder vertroosten, als om de kragt van de wanhoop te breeken’.⁹⁶ De prediker moet niet zijn belezenheid etaleren. Daarom moet hij citaten van wereldlijke auteurs en zelfs van oude godgeleerden achterwege laten, dan wel zonder bronvermelding in zijn betoog vervlechten. De stijl moet afhangen van het onderwerp. Bij bespreking van zaken past een eenvoudige stijl en bij deugden een sierlijker stijl, terwijl bij de toepassing kunst en kracht ingezet mogen worden om het gemoed van de hoorders te bewegen. Zijn stem moet langzaam zijn en in het begin van de preek tamelijk zacht. Hij moet in de loop van de preek opklimmen tot het maximale volume in de toepassing. Daarbij moet de prediker geen anderen nadoen, maar zichzelf blijven. Ook moet hij monotonie voorkomen. Zijn houding is rechtop, zijn gebaren zijn gematigd. Zijn linkerhand moet hij minder gebruiken dan zijn rechterhand. De handen mogen niet boven het hoofd reiken. De houding moet altijd waardig blijven. Verder dient ze zich te schikken naar het gevoel dat ze uitdrukt. Ten slotte moet de spreker zich afvragen welke houding bij hem past. Een jonge prediker past geen overmatige vrijmoedigheid, terwijl de mannelijke jaren deftigheid en ernst met zich mee behoren te brengen, gericht op het overtuigen van alle hoorders. De ‘oude lieden’ ten slotte past ‘veel vrymoedigheyt in ’t spreken in Christo met Paulo’.⁹⁷

3.4.4 Francius

Francius richt zich met zijn aanwijzingen voor de voordracht mede op predikers. Dat blijkt duidelijk uit zijn gebruik van het woord ‘stoel’ of ‘preekstoel’. Daarbij maakt hij geen geheim van zijn agenda. De kwaliteit van de voordracht van vele predikanten is hem een doorn in het oog, zo blijkt uit zijn *Posthuma* uit 1706.⁹⁸ Al in 1699 heeft Francius de vaders van de vroege kerk als voorbeeld gesteld om hun ‘cierlijke bewoording, kraft van zeggen, ongemeene zoetvloeiendheid’.⁹⁹ Hij noemt het ‘jammer, en op het hoogste beklagelijk, dat zo een goede zaak zo een quaaden naam heeft; dat ze in alle kerken en hooge scholen als met voeten geschopt wordt’.¹⁰⁰ Het probleem is dat veel predikers een taal hanteren die de mensen niet verstaan. Francius neemt bijvoorbeeld aanstoot aan het ondeskundig gebruik van naamvallen.¹⁰¹

96. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 340.

97. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 356-358.

98. Petrus Francius, *Posthuma*, Amsterdam: Henricus Wetstein, 1706.

99. Petrus Francius, ‘Voorreden’, in: Gregorius Nazianzenus, *Van de mededeelzaamheid* (vert. Petrus Francius), Amsterdam: Henricus Wetstein, 1699, 11.

100. Francius, ‘Voorreden’, 18.

101. Francius, ‘Voorreden’, 24-31.

Bovendien spreken ze in de ogen van Francius op een platvloerse manier over de meest heilige zaken. ‘Noch gaat het grover met zommigen, die zich niet schaamen, in ’t openbaar, Godtje en Jesusje, en diergelijke verkleeningen, van woorden niet zo zeer, dan van Godt, en zijnen Zoone, in wien geen verkleening noch vermindering valt.’ Francius laat dit punt verder rusten, omdat ‘dit geslagt zeer vermindert en byna al uitgestorven’ is.¹⁰² Wat Francius aanstoot gaf, was dat op veel kansels het taalgebruik naar zijn maatstaf te plat is, de stemmen te ruw zijn en de gebaren boers en ongepast. Het grote voorbeeld wordt volgens Francius door de Fransen geboden, die dat in diezelfde tijd ook zijn voor toneel- en schilderkunst.¹⁰³

Roodenburg vat de kritiek van Francius samen als een kwestie van goede smaak. Dat de meeste predikers niet voldoen aan Francius’ maatstaf van welsprekendheid ziet Roodenburg geïllustreerd in de goede zorg die de Amsterdamse kerkenraad tijdens de winter van 1650 uitsprak dat de predikers kou zouden vatten als ze de preekstoel uitgeput en bezweet verlieten.¹⁰⁴ Roodenburg concludeert dan met reden dat een prediker in de stijl van Francius wellicht minder bezweet de kansel zal verlaten. In die winter zullen Hellenbroeks ouders zich overigens onder de Amsterdamse hoorders hebben bevonden.

Francius geeft uitgebreide adviezen aan zijn leerlingen, waarin hij terugrijpt op de klassieke retorica. Hoewel niet kan worden nagegaan in hoeverre ze later voor Hellenbroek leidend zijn geweest, worden ze hierna toch samengevat. Ze hebben hem in ieder geval gevormd. Francius vertoont op verschillende punten overeenstemming met Cicero en Quintillianus.¹⁰⁵ Om met vermaak te kunnen worden gehoord, moet de stem voor Francius zowel ‘zoetvloeiende en bevallig’ zijn, als ‘hoogdraavende, en klinkende en bynaa treurtooneelig’, zoals hoort bij de redenaar.¹⁰⁶ Daarbij moet ze buigzaam zijn, zodat de spreker niet eentonig wordt en mag ze een bepaalde zangerigheid in zich hebben, ergens tussen echt zingen en het dagelijkse spreken in. Het stemgeluid kent drie variaties van laag tot verheven, met daartussen middelbaar. De middelbare toon functioneert als grondstem van de redevoering, waarnaar de redenaar steeds terugkeert. Spreken varieert tussen langzaam of snel en luid of zacht. Schreeuwen past niet, terwijl

102. Francius, ‘Voorreden’, 34. Zie ook S. Post, ‘Oefeningen in fictie en non-fictie. Sara Burgerhart en Smytegelt’, *Liter* 1 (1998), 56-57.

103. Roodenburg, ‘Predikanten op de kansel’, 327.

104. Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990, 79; Roodenburg, ‘The Body’, 655; Herman Roodenburg, *The Eloquence of the Body. Perspectives on Gesture in the Dutch Republic*, Zwolle 2004.

105. Cicero, *De ideale redenaar*, 422-431; Quintillianus, *De opleiding tot redenaar*, 582-610.

106. Francius, ‘Bestieringen’, 215-216.

de hoogste en de laagste toon ook vermeden worden. Een gebroken stem hoort meer bij vrouwen dan bij mannen, maar een beweeglijke stem die de ziel beroert, kan wel door mannen worden gebruikt. Verandering van de stem is afhankelijk van de stof, het onderdeel van de toespraak, het gebruik van citaten, of het aanzetten tot affecten of hartstochten. Wat betreft de stof vragen hemelse of aardse zaken, of andere specifieke onderwerpen elk om een eigen uitspraak. Dat geldt ook voor de delen van de toespraak. Hoofregel is dat de uitspraak langzaam opklimt van zacht in de inleiding, iets zwaarder aangezet daarna, tot sterker in de weerleggingen en ten slotte vol in de afronding. Citeren vraagt om maatwerk in stemgebruik. Elke emotie vraagt om een eigen stem en uitspraak. Wel moeten ze op uitzondering van de toorn na met een langzame en beweeglijke stem worden uitgesproken. Stiltes kunnen zo functioneel zijn dat ze meer zeggen dan de beste argumenten.¹⁰⁷

Voor het lichaam streeft Francius een natuurlijke elegantie na, in de stijl van de Franse redenaars.¹⁰⁸ Het lichaam moet rechtop blijven staan, zonder naar voren, achteren of opzij te buigen, maar wel beweeglijk blijven. Het moet duidelijk zijn dat er een mens op de preekstoel staat. Het hoofd mag omhoog-, omlaag- en opzijkijken, maar niet naar achteren. Omdat de ogen de spiegel van de hartstochten zijn, zijn ze cruciaal in de toespraak. Ze moeten niet langs of over de hoorders kijken, maar ook niet iemand fixeren. Dat laatste is onbeschaamd. De ogen volgen de hand, zoals de hand de stem volgt. Dat is naar de aard van de zaak alleen anders wanneer er in de inhoud van de toespraak sprake is van afwendings. De hals moet op een natuurlijke manier meebewegen, de schouders echter niet. Schouders mogen alleen bij een uitdrukking van wanhoop, afschuw of plotselinge schrik licht omhooggaan.

Armen mogen matig bewegen, maar niet te ver van het lichaam. De meeste gebaren druk je met de handen uit. De rechterhand wordt het meest gebruikt, de linkerhand volgt altijd de rechterhand. De handbeweging is vanuit de borst als zetel van de stem en gaat omhoog of omlaag. Nooit gaat de rechterhand voorbij de plaats van het hart. De beweging is kort en langzaam, en volgt altijd de stem. Bij hevige beweging worden de handen opzijgeworpen, geheven, of sluiten ze zich. Vingers zijn altijd uitgestrekt. Opsomming van de onderdelen vindt plaats door te tellen. In de voorste vinger ligt de meeste kracht, daarom heet zij wijsvinger. Handen met de palm naar boven drukken ondersteuning uit, terwijl de palmen naar beneden iets neerdrücken en een beweging opzij verachting uitdrukt. Gesloten

107. Francius, 'Bestieringen', 216-227.

108. Roodenburg, 'Predikanten op de kansel', 324-335.

handpalmen omvatten iets. Als de spreker beide handen gebruikt, doet hij dat met gelijkmatige bewegingen. Wanneer de spreker de palm van de rechterhand naar binnen keert, spreekt hij over zijn eigen emotie. De hand mag niet boven het hoofd of onder het middel komen en ook niet helemaal uitgestrekt worden. De borst mag niet vooruitsteken want dat drukt verslagenheid uit, en evenmin achteroverleunen, omdat dat op trots wijst. Geluid maken met de handen door bijvoorbeeld op de preekstoel te slaan, is verboden. De buik moet steeds van de rand van de preekstoel verwijderd zijn. In geen geval mag de buik op de rand gelegd worden. Dat is niet aangenaam om te zien en bovendien niet bevorderlijk voor de luchttoevoer van de spreker.

Lopen mag niet. Wanneer Francius opmerkt dat dit al ‘genoegzaam [door] onze hedendaagse Predikstoelen verboden’ wordt, doelt hij op de geringe ruimte die de protestantse kansels van zijn eeuw bieden voor de prediker. Een kleine beweging naar achteren of naar voren kan echter passend zijn. Voeten mogen gebruikt worden. De natuurlijke stand is vooruit. De rechtervoet mag naar rechts, de linker naar links bewogen worden.

Zoals het stemgebruik moet variëren, zo geldt dat ook voor het gebaren. ‘T eerste behaagt het oor, het laatst ’t oog.’ Men moet in de loop van de toespraak meer gebaren gaan maken. Gebaren begeleiden daarbij niet de afzonderlijke woorden, maar de uitgedrukte zaak. Uitspraak en gebaren moeten elkaar ondersteunen, zonder zich op te dringen.¹⁰⁹ De zaak zelf is het belangrijkste. Zij is het die de hoorder in beweging moet brengen.¹¹⁰ De zaak kan echter niet zonder woorden worden uitgedrukt. De spreker moet zoeken naar ‘goede, bequaame, kragtige woorden, die de zaak op het levendigst afmaalen, en op het gemoedt indrukken, zoeken en omzien’.¹¹¹

3.5 Hellenbroeks leermeesters en zijn prediking

3.5.1 Welsprekendheid

Als jonge adolescent is Hellenbroek met Francius in aanraking gekomen. Die onderwees hem niet alleen in het gebruik van stem en gebaren, maar ook in verwoording. Bij zijn intrede in Zwammerdam kondigt hij aan de klassieken te willen gebruiken om afgematte hoorders aangenaam te laten verpozen: het ‘zal misschien wel gebeuren dat wy eenig hout komen te hakken uit de bosschen van Hiram, de wereldsche geschiedenissen meen ik, en dat wy de water-emmer der Gibeonieten, de heidensche geschiedenissen, komen op te halen en te bezigen.’ Maar het eerste doel blijft ook dan om de

109. Francius, ‘Bestieringen’, 227-243.

110. Francius, ‘Voorreden’, 46.

111. Francius, ‘Voorreden’, 41.

zaken van de Schrift voor te stellen en te bevestigen.¹¹² In die preek geeft hij daar zelf invulling aan.

Na zijn omkeer in de tweede helft van zijn verblijf in Zwammerdam breekt hij met een taalgebruik dat op die manier is versierd. Tiele karakteriseert die omwenteling als zou Hellenbroek zijn spijsen nu niet meer ‘opzamelen op de markt der wereldwijzen, noch van de galerie van Zeno, de wandelplaats van Aristoteles, noch van de schoole van Epicurus, Pythagoras of Plato. Die natuur-lekkernyen hadden by hem uitgediend’.¹¹³ Het beeld dat Tiele hier schetst komt niet overeen met de werkelijkheid die uit Hellenbroeks werken naar voren komt. Over zijn gehele werk verspreid zijn citaten uit de klassieken te vinden. Dat geldt ook voor preken die hij niet zelf voor de drukpers heeft voorbereid, zo volgt uit de twintig voor dit onderzoek geanalyseerde preken. Wel kondigt Hellenbroek aan dat hij niet naar Zwijndrecht is gekomen om ‘geleertheid, om welsprektheid’ te laten horen. Integendeel, hij zal ‘geen orgel in u kerk verstrekken; ik ben daar toe niet gekomen, om u door een strelend geluit te vermaken’.¹¹⁴

Deze expliciete distantieering ten opzichte van de retorica wijst erop dat Hellenbroek zich tevens verijdt van zijn leermeester Francius. Het is maar de vraag of dat in alle opzichten geldt. Aangenomen mag worden dat Hellenbroek zich moeiteloos in de hoogste burgerlijke kringen kon bewegen. Een bewijs daarvan vormt zijn huwelijk, waardoor hij verwant raakt met de Rotterdamse koopmansfamilie Van der Hoeven. Volgens Bisschop behoort Hellenbroeks schoonfamilie tot een hogere koopmansstand dan Hellenbroeks ouderlijke huis.¹¹⁵ Niets wijst erop dat Hellenbroek zijn wijze van voordracht heeft veranderd. Dat gebeurt alleen noodgedwongen aan het einde van zijn loopbaan, wanneer zijn stemvolume afneemt. De grootste verandering is mogelijk een nieuwe innerlijke houding geweest die door verschillenden van zijn hoorders is herkend, getuige het beroep vanuit Rotterdam en zijn overwegend goede ingang daar bij zijn hoorders.

3.5.2 Vormgeving

Hellenbroek toont zich naar de vorm van zijn preken een trouwe leerling van Knibbe.¹¹⁶ Hij volgt de door Knibbe voorgestelde structuur op de voet. Dat is goed zichtbaar in de door Hellenbroek zelf geredigeerde verklaringen van Jesaja en het Hooglied. Hellenbroeks preken blijken een school-

112. Bij Jesaja 40, *Keurstoffen* II, 967.

113. Tiele, *Roem der heiligen*, 52.

114. Bij Psalm 34:12, *Keurstoffen* II, 1001-1002.

115. Bisschop, ‘Een Abram in ’t geloof’, 125.

116. H. Brons, ‘De vorming van Hellenbroek als prediker: de invloed van David Knibbe’, *DNR* 43 (2019), 112-113.

voorbeeld van de samenhang van het geheel en de delen van de preek zoals Knibbe die bepleit. Naar Knibbes voorschrift kiest Hellenbroek meestal een korte tekst. Wanneer hij daarvan afwijkt, gaat het vaak om vervolgstoffen, zoals in zijn preek over Jeremia 7 of wanneer hij het Rotterdamse preekrooster volgt voor de lijdenstijd. Een andere uitzondering betreft naar de aard van de zaak de behandeling van een gelijkenis of een wonder van Jezus en tevens de preek over Zefanja 2. In het laatste geval zal de relatief lange tekst zijn ingegeven door wat Knibbe aanduidt als de rijkdom van de tekst.¹¹⁷

Inleiding op de preek

Elke preek van Hellenbroek kent een inleiding. Naar het voorbeeld van zijn leermeester Knibbe is het doel daarvan om de aandacht van de hoorders te trekken. Hellenbroek opent zijn preek altijd met een treffende zin. Volgens Knibbe mag die zijn ontleend aan (1) een Schriftplaats, (2) een sprekende uitdrukking dan wel (3) een Bijbelse heilige. Hellenbroek heeft een duidelijke voorkeur voor het gebruik van uitdrukkingen, namelijk in veertien van de twintig geanalyseerde preken. Negen daarvan hebben een theologische strekking, terwijl er vijf algemeen van aard zijn. Daarnaast kiest hij zesmaal een Schriftwoord als uitgangspunt. Steeds gebruikt Hellenbroek de openingszin om toe te werken naar een conclusie, die als thema van de preek kan gelden. Dit thema staat altijd in nauw verband met de openingszin, al is het er nooit een letterlijke herhaling van. De inleiding is conform het advies van Knibbe altijd kort en loopt vloeiend over in het thema.¹¹⁸ De toon is altijd gematigd, behalve bij een aantal van de lijdensstoffen waar Hellenbroek al vrijwel direct de gevoelens van zijn hoorders wil bewegen.¹¹⁹ Ook daarin volgt hij Knibbe, die de lijdenspreek, naast de preek bij situaties van bijzonder gevaar, als enige preekgenres noemt waarvan de inleiding de affecten al mag raken en in beweging brengen.¹²⁰

De inleiding loopt uit in een weergave van de samenhang van de tekst met de perikoop waaruit ze genomen is. Meestal is Hellenbroek daarin uiterst beknopt door er maximaal een korte alinea aan te besteden of soms slechts een zin. In een enkel geval ontbreekt de bespreking van de samenhang met de perikoop geheel. In twee van de twintig preken gaat Hellenbroek uitgebreid in op de samenhang: (1) In de preek over Jesaja 55:1 betreft dat wellicht een latere toevoeging van de hand van Hellenbroek zelf. In *De Evangelische Jesaja* is een dergelijke uitweiding vaker te vinden bij het begin

117. Knibbe, *Manuductio*, 8-9.

118. Knibbe, *Manuductio*, 25.

119. Bij Mattheüs 26:65-68, *Kruis triomph*, 249-250; en Johannes 19:1-4, *Kruis triomph*, 419-420.

120. Knibbe, *Manuductio*, 26.

van een teksthoofdstuk. Het is aannemelijk dat Hellenbroek op die manier zijn lezers wil helpen om zijn seriepreken als een doorlopend commentaar te lezen. Dat neemt niet weg dat Hellenbroek ook in een preek die werkelijk in de gepubliceerde vorm is gehouden, het tekstverband kan verdelen op een hoger niveau dan het te behandelen tekstgedeelte. Dat blijkt wanneer hij in 1718 op twee achtereenvolgende zondagen preekt over Openbaring 3:21. In de eerste preek gaat hij met enkele zinnen in op de verdeling van de gehele tekst, waarna hij vers 21a nader verdeelt.¹²¹ (2) Bij de behandeling van het tweede kruiswoord betreft de ruime passage over het verband een functionele uitbreiding over zowel het gekozen thema van de ambten van Christus als de verschillende kruiswoorden.¹²²

Na het thema en het verband kunnen volgens Knibbe een parafrase van de tekst en een wens volgen. Hellenbroek is daarin terughoudend. In elf van de twintig onderzochte preken volgt op het verband een parafrase of wens. Bij de op de tijdsomstandigheden gerichte preken op biddagen en de preek over Jeremia 7 betreft het een parafraserende opmerking, op rustig uiteenzettende toon, over de toepasselijkheid van de tekst op de tijdsomstandigheden, waarbij Hellenbroek verwijst naar de toepassing. Drie van de onderzochte preken uit de *Kruis triumph* bevatten een wens of parafrase. Daarin wordt de hoorder juist aangezet tot beweging. In twee van die drie gevallen gaat het om een wens, te weten de preken over Lukas 22 en 23. Bij de preek over Lukas 23 wisselen de wens en de plaatsing van de tekst in zijn verband elkaar af. In de preek over Mattheüs 26 houdt de overgang tussen verband en tekstverdeling het midden tussen een wens en een parafrase. Hellenbroek trekt zijn hoorder mee naar de tekstverdeling met een 'ziet eens hoe'.¹²³ Beide preken rond het Heilig Avondmaal bevatten eveneens een wens. Bij de voorbereidingspreek over Lukas 1:17 spreekt Hellenbroek de wens uit dat het gesproken woord mensen bereid maakt en toerust om Jezus te ontmoeten aan het Avondmaal, terwijl hij van de nabetrachtingspreek over Psalm 116:7 hoopt dat ze vreugde en zielenrust opwekt bij Gods 'gunstgenoten'.¹²⁴ Zijn intredeprek in Zwammerdam bevat een wens voor alle hoorders, namelijk om hun gedachten 'tot een innige bevatting van zaken in te voeren'. Opvallend in deze eerste preek van Hellenbroek is de algemene aard van zijn wens, zonder specificatie naar groepen onder zijn hoorders. Zijn preek over Openbaring 3:21b verbindt via een parafrase verband en tekstverdeling met elkaar.¹²⁵

121. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 23.

122. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 524-525.

123. Bij Mattheüs 26:65-68, *Kruis triumph*, 250.

124. Respectievelijk *Keurstoffen* II, 525 en *Mengelstoffen*, 177.

125. *Keurstoffen* II, 37.

Uitleg in de preek

Anders dan Hoornbeek spreekt Knibbe bij de uitleg niet van het ‘opbrengen’ van een thema. Dit heeft als achtergrond dat Knibbe het thema al een plaats heeft gegeven in de inleiding. Hij laat de uitleg beginnen met de verdeling van de tekst. Hellenbroek volgt hem hierin. Evenals Knibbe verdeelt hij de tekst in maximaal vier onderdelen en gebruikt hij daarvoor korte en heldere bewoordingen. Op deze verdeling volgt de uitleg. Volgens Knibbe betreft de uitleg de woorden of de zaken van de tekst. De uitleg van de woorden is hetzij grammaticaal, hetzij retorisch van aard. De grammaticale uitleg moet zich niet uitputtend richten op de afzonderlijke woorden, maar meer op het niveau van een woordgroep. De uitleg volgens de retorica betreft de figuurlijke uitleg van een uitdrukking; de retorica helpt dan om de beeldspraak te verstaan. Waar Knibbe spreekt over de uitleg van een zaak, doelt hij op de inhoud die uit de tekst als geheel naar voren komt.¹²⁶ Van een retorische uitleg is sprake wanneer een beeld dat in de tekst ligt opgesloten, wordt uitgelegd. Bij de uitleg mag volgens Knibbe worden ingegaan op de opvatting van kettters, maar alleen als die een actuele bedreiging vormt voor de kerk. Voor Knibbe is het alternatief om de afwijkende opvatting te behandelen onder het gebruik van de weerlegging. Hoe functioneren deze aanwijzingen voor de prediking bij Knibbes leerling?

Hellenbroek maakt veel gebruik van de grammaticale uitleg. Met enige redenen merkt W. Braaksma op dat die vaak lexicografisch van aard is, dus op woordniveau.¹²⁷ Wat voor die zienswijze pleit, is de geringe aandacht voor het directe verband van de gekozen tekst en de fragmentatie van de tekst in onderdelen. Toch is daarmee niet alles gezegd. Uit de geanalyseerde preken komt een genuanceerder beeld naar voren.

(1) Vrijwel steeds is de uitleg ingekaderd door de tekstverdeling, ook wanneer Hellenbroek kiest voor een bespreking van de afzonderlijke woorden. Soms neemt hij woorden of zinsdelen samen. Binnen de geanalyseerde preken vormt de preek over Hooglied 6:12 een uitzondering op dit punt. Na een korte behandeling van de tekstverdeling gaat hij vervolgens over tot een uitleg van de afzonderlijke woorden.

(2) Wanneer Hellenbroek de Schrift uitlegt, geeft hij in het algemeen geen uitputtende weergave van de betekenis van het woord of zinsdeel. Wanneer hij ingaat op een alternatieve uitleg, is dat vaak om dwalingen te weerleggen. Dat laatste komt regelmatig voor, en vrijwel steeds in het analytische deel.¹²⁸

126. Knibbe, *Manuductio*, 39-54.

127. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe*, 45.

128. Een uitzondering hierop vormt Hellenbroeks toepassing bij de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar, die opent met een weerlegging van de relikwieënverering, bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 172. Aannemelijk is dat hij dit apologetische motief juist daar behandelt om de aandacht van zijn hoorders te wekken.

(3) De uitleg van de afzonderlijke woorden heeft zelf soms al het karakter van een toepassing. Een geliefde methode daarvoor is het eliciteren of uitdiepen van de woorden op hun betekenis voor de geloofspraktijk.¹²⁹ Daarin doet de prediking van Hellenbroek aan de puriteinen denken. De bron van deze benadering kan echter dichter bij huis worden gezocht. Knibbe spreekt namelijk over de mogelijkheid om in de toepassing aandachtspunten af te leiden uit de onderdelen van een tekst.¹³⁰ Hellenbroek past deze eliciterende omgang met de tekst regelmatig al in zijn uitleg toe.

(4) Opvallend vaak laat hij de grammaticale uitleg los. Dat geldt zonder meer voor de vier geanalyseerde preken uit de *Kruis triomph*,¹³¹ maar ook voor verschillende andere preken. Soms verruilt hij de grammaticale uitleg voor de retorische. In de preek over Lukas 18 heeft dat te maken met de aard van de behandelde perikoop, namelijk een gelijkenis. De tekstverdeling van het analytische deel volgt daar wel de tekstvolgorde, maar is geordend naar optredende personen, beschrijving van de handeling, en de betekenis daarvan. Ook bij de preek uit het Hooglied en de geanalyseerde preken over Jesaja 12:3 en 55:1 heeft Hellenbroek oog voor het metaforische karakter van de Schriftwoorden. In de preken over Hooglied 6:12 en Jesaja 12:3 gaat hij echter vrij gemakkelijk over tot niet rechtstreeks aan het Schriftwoord ontleende beeldspraak.¹³²

(5) Bij andere geanalyseerde preken volgt Hellenbroek niet de woorden, maar de zaken van de tekst. Voorbeelden daarvan zijn de nabetrachtingspreek over Psalm 116, de preek over de genezing van de melaatse uit Mattheüs 8:2-3 en de vier preken uit de brieven en Openbaring.

(6) Regelmatig brengt hij Bijbelwoorden of daaruit afgeleide theologische opvattingen in bij de uitleg van de tekst.

Toepassing van de preek

Zoals al aangegeven, hecht Knibbe groot belang aan de toepassing van het behandelde tekstgedeelte met daarbij passende leringen en bijzondere toespitsingen op de staat of het gemoed van de hoorder. Deze op de tekstverklaring gebaseerde toespitsingen naar de praktijk van de hoorders omschrijft Knibbe als *usus* of gebruiken. Deze nuttigheden dienen volgens

129. In het oog lopende voorbeelden zijn de woorduitleg van ‘fontein des heils’ in Jesaja 12:3, *De euangelische Jesaja: ofte Des zelfs voornamelyc euangelische prophetien, in haer samenhang [...] vertoon* II, Rotterdam: Adriaan van Dyck, 1703, 63-67 en ‘te bereiden’ in Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 529-531. In die laatste preek legt hij zijn hoorders uit dat er sprake is van een pleonasme; *ibid.*, 530.

130. Knibbe, *Manuductio*, 72-74.

131. Conform Knibbes aanwijzing in zijn *Manuductio*, 144, om voor lijdensstoffen net als voor historische stoffen de woorden niet uitputtend te behandelen.

132. Bij Hooglied 6:12, *Het Hooglied van Salomo verklaart* II, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1720, 1857; bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63.

Knibbe tot onderwijzing, weerlegging, afkeuring, vermaning en vertroosting. Evenals de leer moeten de nuttigheden in nauw verband met de tekst staan. Knibbe acht het niet wenselijk altijd en overal dezelfde gebruiken uit af te leiden. Een ander punt vormt het gebruik van kenmerken. Die moet een prediker niet zomaar gebruiken, maar slechts zelden en dan verstandig. Hij moet grote voorzichtigheid en onderscheidingsvermogen aan de dag leggen. Kenmerken moeten in elke gelovige herkenbaar zijn en dan ook altijd. Daarom moeten ze weinig in getal en vooral ook helder en duidelijk zijn. Het slot van de preek moet niet verzanden in een samenvatting. Meer gepast is het om te eindigen met een belofte, een wens of een lofprijzing.

Ten opzichte van zijn leermeester Knibbe ontwikkelt Hellenbroek hierin een eigen lijn. Na een korte alinea waarmee hij de aandacht van de hoorder vangt, gaat hij anders dan Knibbe in de regel over tot een indeling van de toepassing naar categorieën van hoorders. Die indeling is opvallend wisselend van aard. In vijf van de preken ontbreekt een uitsplitsing naar hoorders. In twee preken richt Hellenbroek zich op drie groepen hoorders. In de biddagpreek over Jona 1 betreft dat overheid, kerk en volk, terwijl hij zich in de nabetrachtingspreek over Psalm 116 respectievelijk richt tot mensen die weinig reden hebben om te rusten, Gods kinderen die die rust al vonden en ten slotte tot bekommerden om hun zaligheid. In de dertien andere onderzochte preken gaat het steeds om twee groepen hoorders, maar dan wel onderscheiden aangeduid. De rode draad van die tweedeling is een separatie tussen hoorders die geloven en onbekeerden.

In de drie preken met een tijdsgericht accent ontbreekt die categorische separatie.¹³³ Datzelfde geldt voor zijn intredeprek in zijn eerste gemeente.¹³⁴ Ook in de preek over Jesaja 12:3 is van separatie geen sprake; Hellenbroek richt zich dan uitsluitend op de gelovigen, die reeds delen in het geschetste zalige geluk. Waar hij in het gros van de preken wel een scheidingslijn trekt tussen zijn hoorders, spreekt hij wisselend, zowel in volgorde, aanspreekvorm en lengte, als van toon. Bij negen van deze dertien preken opent hij met een aanspraak van de onbekeerden onder zijn hoorders, bij de andere vier spreekt hij eerst de gelovigen aan. De aanspraak van hen als onbekeerden wisselt hij regelmatig af met die van ongelukkigen. Ook benoemt hij hen vanuit de behandelde tekst als mensen die weinig grond voor rust hebben, nog niet dorstigen, zorgelozen, godslasteraars, natuurlijke mensen,

133. Te weten de preek bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 428-443 en de biddagpreken bij Jona 1, *Keurstoffen* II, 252-265 en bij Zefanja 1:11-12, *Keurstoffen* I, 322-338. Bisschop, *Sions Vorst en volk*, 100 wijst terecht op het actualiserende karakter van de toepassingen in deze preken met een tijdsaspect.

134. Bij Jesaja 40, *Keurstoffen* II.

mensen die vallen maar niet weer opstaan, onbedachtzamen of als velen die buiten alle indruk van de behandelde waarheid leven. Gelovigen duidt hij regelmatig ook aan als godzaligen of kinderen van God. Vanuit de behandelde tekst spreekt hij hen tevens aan als dorstigen of aangeraakte en verlegen zondaren.

Hellenbroek volgt zijn leermeester in de belangrijke plaats die hij in de toepassing voor de *usus* of gebruiken inruimt. Het gaat in de geanalyseerde preken niet om wat Knibbe aanduidt als een 'leer'. Deze 'leer' kan bij Hellenbroek al in de analyse aan de orde komen, getuige zijn geanalyseerde preken uit Romeinen en Thessalonicenzen. De gebruiken zijn toegespitst op hun praktische betekenis voor de hoorders. Het wekt dan ook geen verbazing dat de gebruiken bij Hellenbroek steeds uitmonden in verplichtingen voor verschillende groepen hoorders. Dat is ook het geval bij de besproken preken. Voor de groepen hoorders formuleert Hellenbroek verschillende, op de tekstverklaring gebaseerde aansporingen. Die aansporingen gelden niet noodzakelijkerwijs voor alle hoorders binnen de onderscheiden categorie. Dat geeft aan de toepassing een levendig karakter. Dat laatste wordt versterkt door de wijze waarop de afzonderlijke woorden of onderdelen van de behandelde Schrifttekst terugkomen in de toepassing. Hellenbroek gebruikt die om inzichten en gevoelens op te wekken bij afzonderlijke groepen van hoorders. Vaak maakt hij daarbij gebruik van de onder de uitleg al genoemde eliciterende manier van toepassing.¹³⁵

Ook Hellenbroeks gebruik van kenmerken toont verwantschap met hoe Knibbe daarover in zijn *Manuductio* spreekt: een terughoudend gebruik is toegestaan, mits opkomend uit de behandelde tekst en zo mogelijk toegespitst op verplichtingen voor de hoorders.¹³⁶ Hellenbroek volgt Knibbe in diens terughoudendheid in het opvoeren van kenmerken. Wanneer hij wel een kenmerk van iemands geestelijke staat of toestand noemt, laat hij dat uit de behandelde tekst opkomen.¹³⁷ Een enkele keer noemt hij expliciet een kenmerk als toetssteen voor zijn hoorders, maar dan vooral in waarschuwend zinnige zin: maatschappelijk aanzien als dat van de farizeeër is nog geen bewijs van genade.¹³⁸ Andere keren gebruikt hij kenmerken om zijn hoorders inzicht te geven in hun verplichtingen en hen aan te sporen tot het nakomen daarvan.¹³⁹ Soms functioneren kenmerken impliciet, zoals bij de

135. Knibbe, *Manuductio*, 72-74.

136. Brons, 'De vorming van Hellenbroek', 110.

137. Zo volgen bij Jesaja 55:1 uit de behandeling van de tekst impliciet enkele kenmerken van de overgang naar de volle gemeenschap met God, *Euangelische Jesaja* II, 600. Datzelfde geldt voor de voorbereidingspreek over Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 532.

138. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 174.

139. Met name bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 416-418.

geanalyseerde preek over Jesaja 55:1. Het doel is dan dat zijn hoorders zich eraan toetsen. Bij die impliciete omschrijving werkt het schema van wet en Evangelie door.¹⁴⁰ Omstandigheden die gerelateerd zijn aan de werking van de wet, zijn het besef van eigen zonde en onmacht. Omstandigheden die gerelateerd zijn aan het Evangelie betreffen vooral (het verlangen naar) de gemeenschap met God en Christus en het getuigenis van de Heilige Geest. Wanneer Hellenbroek de kenmerken tot toetsing gebruikt, is dat om hoorders uit te drijven naar Christus. Voor zover hij kenmerken gebruikt in zijn prediking, is dat in aansprekende zin.

In lijn met de aanwijzingen van Knibbe is ten slotte ook de afronding van de preek. Hellenbroek geeft daarin geen samenvatting. Wel laat hij de tekstwoorden terugkomen, al dan niet letterlijk. Altijd biedt hij zijn hoorders hoop. Bij de biddagpreken gaat het om een aards perspectief dat opent wanneer kerk en samenleving kiezen voor een collectieve verandering. Eenmaal eindigt hij met een aan de kerkvaders ontleend gebed tot Jezus om de hoorders met ontferming aan te zien. Heel toepasselijk betreft dat het slot van de preek over het zien van Jezus naar Petrus na diens verloochening.¹⁴¹ Vrijwel iedere preek eindigt met een eschatologisch uitzicht. In de regel gaat dat om het wenkende perspectief voor de groep van gelovigen.

Hellenbroek neemt bij zijn intrede in Zwijndrecht expliciet afstand van een versierde preekstijl.¹⁴² Of dit een aanpassing van Hellenbroeks eigen woordkeuze betreft, valt nog te bezien. Wel is duidelijk dat hij geen verandering van vormgeving beoogt. Door de invloed die Hoornbeeck via Knibbe op Hellenbroek uitoefent, is de structuur van zijn preken van meet af aan voetiaans gekleurd. Dat blijft ook zo.¹⁴³

3.6 Evaluatie

In dit hoofdstuk is historisch-homiletisch onderzoek gedaan naar de invloed van Hellenbroeks leermeesters in homiletiek en welsprekendheid op zijn prediking. Daaruit volgt dat Hellenbroek in de opbouw en toon van

140. *De euangelische Jesaja: ofte Des zelfs voorname euangelische prophetien; in haar samenhang [...]* vertoond IV, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1710, 593-614.

141. Bij Lukas 22:60, *Kruis triomph*, 289.

142. Bij Psalm 34:12, *Keurstoffen II*, 988-1006.

143. Anders dan Bisschop, *Sions Vorst en volk*, 99, die Hellenbroek hier afstand ziet nemen van een coccejaanse preekstijl. Overigens bevestigt Bisschop in 2020 de voetiaanse invloed: 'Een Abram in 't geloof', 124. Met zijn omslag schaaft Hellenbroek zich in het gezelschap van Perkins die de zogeheten 'grand style' wil inwisselen voor een 'passionate plain style', overigens zonder dat Hellenbroeks visie op de juiste preekwijze samenvalt met die van Perkins. Zie onder andere Deborah K.J. Shuger, *Sacred Rhetoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*, New Jersey 1988, 50-54.

zijn preken in belangrijke mate zijn leermeesters is gevolgd. Wel kiest hij een eigen lijn ten opzichte van zijn leermeester Knibbe (1) door de toepassing te structureren in twee of drie groepen van hoorders en (2) in de mate waarin hij zijn toepassing al begint bij de tekstuitleg, ook wanneer hij geen lijdensstof behandelt.

Hoofdstuk 4

Preekanalyse

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk bevat een analyse van het geselecteerde preekmateriaal aan de hand van de Heidelbergse methode. Van iedere geselecteerde preek is in bijlage I een samenvatting gegeven. Daarbij wordt weliswaar hedendaagse spelling gebruikt, maar wordt toch ook zoveel mogelijk aangesloten bij het taaleigen van Hellenbroek. De analyse vindt plaats aan de hand van de deelvragen uit fase twee en drie van de Heidelbergse methode. Een meer samenhangende behandeling van theologische thema's en motieven volgt in hoofdstuk 5.

Ten aanzien van de bespreking van het gebruik van Gods Namen in deze preekanalyse aan de hand van de Heidelbergse methode zijn vooraf twee opmerkingen noodzakelijk. (1) Opvallend is Hellenbroeks geringe gebruik van de Verbondsnaam HEERE, ook wanneer de tekst daar wel aanleiding toe geeft. Dat geldt bijvoorbeeld voor de geanalyseerde preken uit Hooglied en Jesaja, die Hellenbroek zelf heeft geredigeerd.¹ De Verbondsnaam komt wel voor in twee preken uit de *Mengelstoffen* wanneer aan het begin van de preek het gekozen tekstgedeelte wordt geciteerd.² Voor die vermelding ga ik uit van een toevoeging door Hellenbroeks neef bij het gereedmaken van de kopij na het overlijden van zijn oom. Ook in deze beide preken uit de *Mengelstoffen* wordt verder de Naam Heere gebruikt. Waar de preek de Naam Heere gebruikt, ga ik in dit onderzoek van die Naam uit. (2) Een tweede algemene opmerking betreft de orde in de bespreking van Gods Namen. Gekozen is voor een trinitarische ordening. In de preken zijn allerlei Namen gebruikt voor God. Soms is daar de drie-enige God mee bedoeld en soms één van de drie Personen. Vooral voor Christus gebruikt Hellenbroek een rijk palet aan Namen. Waar Hellenbroek het over de Zoon heeft, zijn al die benamingen samengenomen. Dat geldt ook voor de Geest. De overige vermeldingen zijn in de preekanalyse samengenomen als 'God Drie-enig'. Deze laatste vermeldingen betreffen ook Hellenbroeks spreken over de Vadernaam. Een belangrijke reden daarvoor is dat niet altijd goed onderscheiden kan worden of Hellenbroek de Vader bedoelt of Gods Wezen. Wanneer

1. Zo haalt Hellenbroek de Verbondsnaam HEERE zoals vermeld in 1 Kronieken 29:2-9 aan als Heere (Adonai), *Hooglied* II, 1843. Hetzelfde geldt voor Jesaja 22:12-13, aangehaald bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 262.

2. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 177 en bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 428.

in een preek vaak en duidelijk de Vadernaam wordt genoemd, vermeld ik dat afzonderlijk.³

Bij de rangschikking van de preken voor de preekanalyse is zoveel mogelijk gelet op datering. Voor een aantal van de preken ontbreekt een datum. In die gevallen is gekozen voor een ordening naar inhoud. Daarom is de nabetrachtingspreek geplaatst na de voorbereidingspreek, die wel gedateerd is. De ongedateerde preek over de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar is geplaatst na de preek over een wonder van de Zaligmaker naar aanleiding van Mattheüs 8:2-3, die eveneens wel gedateerd is. De plaatsing van de preken uit de *Kruis triomph* vóór de preek uit Hooglied (uiterlijk in 1720 gehouden) houdt verband met het Rotterdamse preekrooster voor de lijdensweken,⁴ dat door Hellenbroek nauwkeurig is gevolgd. Ik ben er daarom van uitgegaan dat deze lijdenspreken in de loop van Hellenbroeks Rotterdamse periode zijn ontstaan en dus van ruim voor 1720 kunnen dateren. De preken over Jesaja 12:3 en 55:1 zijn direct na elkaar geplaatst, omdat beide preken waarschijnlijk onderdeel uitmaakten van dezelfde serie.

Binnen de twee bundels *Keurstoffen* is afgezien van een thematische ordening, hoewel het thema van de openingspreek daar op zichzelf wel aanleiding toe geeft. De bundel opent namelijk met Hellenbroeks laatstgehouden preek over Psalm 16:11 over het eeuwige leven. Frederik Hendrik Hellenbroek geeft echter geen verantwoording van de keuze om de bundel met deze preek te laten beginnen. Daardoor is niet op voorhand duidelijk of de selectie Hellenbroeks eigen keuze is of die van zijn neef. Waarschijnlijk heeft Frederik Hendrik de stapel preken van zijn oom zelf gerangschikt op datum, dan wel in die volgorde aangetroffen. De laatstgehouden preek komt dan als eerste aan de beurt. Aanwijzing voor deze werkwijze is dat de preken vrijwel steeds in die volgorde geplaatst zijn. Uitzondering daarop vormen de preken op biddagen, die soms op een onverwachte plaats in een van de bundels zijn opgenomen, en de gelegenhedspreken aan het slot van de tweede bundel. Deze weliswaar omgekeerde chronologie die de redacteur heeft aangehouden, vormt een aanvullend argument voor de behandeling van de geanalyseerde preken op tijdsvolgorde.

Een laatste algemene opmerking betreft de wijze van samenvatten in bijlage I. Bewust is aansluiting gezocht bij het taaleigen van Hellenbroek en daarmee bij zijn preekstijl. Dat brengt met zich mee dat de toon van de samenvatting soms die van de preek benadert. Bij de structurering van

3. Dat betreft onder meer de preken over Lukas 23:34 en Romeinen 8:16.

4. *Text-boekje, waar in alle de texten der H. Schrifture begrepen zyn, dewelke tot gedagtenisse van Christi geboorte [...] jaerlyks worden verklaert, en toegeëigent aen de gemeente Christi binnen Rotterdam*, 5^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1731.

Tekst	Datering	Stof	Publicatie
Jesaja 40:6	28 februari 1683	Intrede te Zwammerdam	Keurstoffen II
Jeremia 7:13-15	1691-1694	Vervolgstof, tijdsaspect	Mengelstoffen
Jesaja 12:3	Uiterlijk 1703		Euangelische Jesaia II
Jesaja 55:1	Uiterlijk 1710		Euangelische Jesaia IV
Jona 1:6	24 mei 1705	Tijdsaspect	Keurstoffen II
Lukas 1:17	3 april 1706	Vorbereiding Heilig Avondmaal	Keurstoffen II
Psalm 116:7	z.j.	Nabetrachting Heilig Avondmaal	Mengelstoffen
Romeinen 8:16	16 februari 1710	Brief	Keurstoffen II
Openbaring 3:21a	20 november 1718		Keurstoffen II
Openbaring 3:21b	27 november 1718		Keurstoffen II
Zefanja 1:11-12	24 mei 1719	Tijdsaspect	Keurstoffen I
Mattheüs 8:2-3	17 augustus 1719		Keurstoffen I
Lukas 18:9-14	z.j.	Gelijkenis	Mengelstoffen
Mattheüs 26:65-68	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Lukas 22:60-62	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Lukas 23:34	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Johannes 19:1-4	z.j.	Lijdensstof	Kruis triomph
Hooglied 6:12	Uiterlijk 1720		Hooglied II
1 Thessalonicenzen 5:19	28 juli 1723	Brief	Keurstoffen I
Psalm 16:11	11 januari 1728	Laatstgehouden preek	Keurstoffen I

Tabel 4.1 De geselecteerde preken in zo mogelijk chronologische volgorde

de samenvatting wordt de structuur van Hellenbroeks preken gevolgd. Na de inleiding volgt een verdeling van de tekst in bestanddelen. Dan volgt een analytisch of exegetisch deel. De preek wordt afgerond met een toepassing.

4.2 Preekanalyse

4.2.1 Preek over Jesaja 40:6

Ende een Stemme zeid, Roept: Ende by zeid, Wat zal ik roepen?

Verantwoording

Zwammerdam is Hellenbroeks eerste gemeente. Deze preek hield hij bij zijn intrede daar. Het gaat om de oudste preek die van hem bekend is. Dat is tevens de reden om de preek te selecteren. Zijn biograaf Tiele spreekt van een geestelijke omwenteling in het zevende jaar van zijn verblijf in Zwammerdam. Deze preek vormt met drie andere gelegenheidspreken⁵ de enige preken die dateren van vóór die verandering. Een belangrijke vraag is of de verandering doorwerkt in zijn prediking. De preek heeft een voor Hellenbroek ongekende lengte van ruim tienduizend woorden. Daarmee is het op de preken over Hooglied 6:12 en Jesaja 55:1 na de langste van de geanalyseerde preken. Ook in de *Keurstoffen* gaat het om een van de langste preken. Anders dan bij de preken over Hooglied 6:12 en Jesaja 55:1, heeft het er alle schijn van dat deze preek daadwerkelijk op deze manier is gehouden. Tiele vertelt dat de preek in de namiddag werd gehouden en door een grote menigte werd gehoord. Zij luisterden met ‘algemeene goedkeuring’.⁶

Structuur

Al in deze vroegste van hem bekende preek hanteert Hellenbroek de indeling die hij gedurende zijn hele leven is trouw gebleven. Als enige afwijking staat hij zichzelf toe om aan het slot van de inleiding de samenhang van het vers met de omringende perikoop te laten rusten. Als reden noemt hij tijdsdruk. Het analytische deel draagt een geleerd karakter. De vermelding van filosofenscholen en Griekse citaten zijn in dit deel te vinden. Al in dit deel vinden we een toespitsing op de persoon van de prediker. Hellenbroek maakt dat persoonlijk in de toepassing, waar hij zijn weg naar het predikambt schetst. In het tweede deel van zijn toepassing schetst hij de inhoud van zijn prediking door zijn boodschap voor verschillende groepen van hoorders uit te werken. De toepassing heeft een levendig karakter. De vermelding van ambtsdragers die zich hebben ingedrongen in de kerk zonder een ordelijke roeping, blijft functioneel. De onderscheiding van de boodschap in verschillende groepen is levendig en gericht op het bewegen van de hoorders.

5. Het gaat om twee preken ter gelegenheid van de verwoesting van Zwammerdam uit 1683 en 1685 en een biddagpreek uit 1688.

6. Tiele, *Roem der heiligen*, 48.

Spreken over God

Waar in deze tekst God spreekt, is het niet verwonderlijk dat Zijn Naam vaak wordt genoemd. Hellenbroek bedoelt steeds de Naam van de Verbondsgod of de drie-enige God. De Vadersnaam wordt niet genoemd. De Naam van de Zoon wordt daarentegen weinig genoemd. Met aanduidingen als Herder of Koning komt de Zoon vooral naar voren als het eigenlijke Hoofd van de kerk, waarvan Hellenbroek nu dienaar is. Vergeleken met sommige andere geanalyseerde preken, spreekt Hellenbroek hier relatief vaak over de Geest.

God Drie-enig of Vader	151
God de Zoon	33
God de Heilige Geest	14

Het werk van de Geest brengt Hellenbroek in nauw verband met de prediking. Vanuit het perspectief van de hoorder spreekt hij over de Geest van de oogst. Ook roept hij zijn hoorders op tot gebed om de hulp van de Geest bij de prediking. De Geest is daarmee nauw betrokken op de prediking. Bij de roeping tot het predikambt spreekt hij van bijzondere leidingen waarmee de Geest de reformatoren ('reformateurs') bekwaam heeft gemaakt. Hellenbroek ziet zijn eigen roeping niet als van dien aard. Ook is nadrukkelijk geen sprake van een rechtstreekse aanspraak als bij de profeet Ezechiël of bij Filippus. Dat neemt niet weg dat de Geest wel een rol heeft in de roeping tot het predikambt. De Geest vult met ijver, waardoor de prediker zich gedrongen weet. Daarnaast werkt God de roeping door Zijn leiding door levensgebeurtenissen heen.

Een ander aspect van het werk van de Geest voor Hellenbroek is apologetisch van aard en betreft het Schriftverstaan. Tegenover een door de menselijke rede beheerst omgaan met de Schrift, plaatst Hellenbroek de inzichtgevende leiding van Gods Geest. Kennelijk is dit voor de 24-jarige predikant die net zijn studies in Amsterdam en Leiden heeft afgerond, een aangelegen punt. Voor het verwerven van dat geestelijke inzicht is de prediking cruciaal. (1) De prediking moet verkeerde inzichten ontmaskeren. 'Roepen zal ik door wederlegginge, tot de dwalende verstanden, haar valsche gronden en ongerymde leerstukken op 't naakst ontblotende, te ondermynen en zo 't onderste boven te keren: al haar pylen zal ik zoeken op het staal van de onwrikbare waarheid te verstompen.'⁷ (2) De prediking moet helder zijn. Zo zal 'dat dikke eelt van voor de oren en herte geopent worden, daar moet hevige op geslagen worden; zal 'er aandagt in de ziel ont-

7. *Keurstoffen II*, 968.

stoken worden, daar moet sterk geschreeut werden, om den logge mensch maar eens het hoofd te doen omdrajen, en na zig toe te trekken'.⁸ Tegenover dit accent op de functie van de prediking valt het op dat Hellenbroek niet eenmaal spreekt over wedergeboorte.

Behalve in de inleiding, ontbreekt ook elders in de preek een verwijzing naar het tekstverband. Daarentegen gaat Hellenbroek nauwkeurig in op de woorden van de tekst. De sprekende stem van God legt hij uit aan de hand van andere sprekende stemmen uit de Schrift, zowel uit het Oude als uit het Nieuwe Testament. Al in het analytische deel spitst hij dit toe op de roeping tot prediker. De stem verbindt hij aan Gods Woord. Ook hier geldt een apologetisch motief in het bestrijden van 'vrij-geesten, en andere buitensporige menschen' die voor allerlei ketterijen openstaan. Bij het uitwerken van het 'roepen' van de prediker kiest Hellenbroek voor een grammaticale analyse. Prediken is roepen. Een dienaar die door God geroepen wordt om te prediken, stelt onmiddellijk de vraag wat hij moet roepen. De prediker moet zich wenden tot het Woord alleen, zonder het oor te lenen aan menselijke tradities.

Ook al luistert de prediker alleen naar de Schrift, toch staat hij zichzelf toe gebruik te maken van buitenbijbelse bronnen. De prediker mag hout nemen uit de bossen van Hiram en de tempel daarmee versieren. In de intredeprek in Zaltbommel klinkt een vergelijkbare opmerking. Toch horen we daar een andere spits. Hier in Zwammerdam mogen de klassieke functioneren als een uitstapje voor de afgematte hoorder. In Zaltbommel dienen ze uitsluitend om de boodschap van Gods Woord te verhelderen.

Hoorders en prediker

Zwammerdam kende in die tijd een overwegend agrarische bevolking. De herinneringen aan de Franse oorlogshandelingen lagen nog vers in het geheugen. Niet voor niets verwijst Hellenbroek daar al na enkele zinnen naar. De hoorders zullen weinig opleiding hebben genoten. Dat weerhoudt Hellenbroek niet van verwijzingen naar de filosofenscholen van Plato, Aristoteles, de Stoa en Zeno en van het noemen of citeren van Griekse en Hebreeuwse woorden. Wanneer Tiele spreekt van een algemene instemming met deze intredeprek, kan dat nauwelijks betekenen dat alle hoorders de boodschap in alle opzichten hebben begrepen. Hunt wijst erop dat laaggeletterden toch zeer content konden zijn met een prediker die zijn kennis in zijn prediking etaleerde. Het gaf hun dorp extra cachet ten opzichte van de omgeving.⁹

8. *Keurstoffen* II, 957.

9. Hunt, *Art of Hearing*, 287.

Zijn gehoor verdeelt Hellenbroek in drie soorten mensen. In de eerste plaats zijn er de welwillende hoorders. Het lijkt erop dat zij voor Hellenbroek de grootste groep vormen. Al in de inleiding horen we dat Hellenbroek hoopt dat zijn hoorders zullen uitblinken in geestelijke vruchten en christelijke deugden. Deze groep onderscheidt hij in mensen die nog weinig weten of juist al veel. Wie niet veel weet, moet gevoed worden met melk. Tot deze groep rekent Hellenbroek waarschijnlijk ook degenen die om welke reden dan ook bedroefd zijn. Degenen die al meer weten, zullen in de prediking vaste spijs ontvangen. Daarnaast is er een derde groep. Dat gaat om een groep openlijke goddelozen die hij dringend zal vermanen hun leven te veranderen. Bekering verbindt Hellenbroek hier nauw aan een uiterlijke verandering van het leven. Anders dan bij zijn intrede acht jaar later in Zwijndrecht en in mindere mate ook in Zaltbommel, zwijgt hij over de noodzaak van een inwendige verandering van Gods kant.¹⁰ De oproep uit Psalm 95 om te horen naar Gods Woord wordt niet op de hoorders betrokken, maar op de prediker.

Dit is een van de weinige preken waarin Hellenbroek iets over zichzelf zegt. Voor een deel gaat het om biografische gegevens. Hij spreekt over een gelukkige jeugd waarin zijn ouders hem vrij hebben gelaten in zijn studiekeuze. Verder geeft hij aan dat zijn leermeesters hem hebben gestimuleerd tot een keuze voor het predikambt.¹¹ Persoonlijker nog wordt hij wanneer hij spreekt over zijn opzien tegen het ambt dat hij een last noemt 'daar geen atlas-schouders toe genoegzaam zyn'.¹² Dat dit voor de 24-jarige dienaar meer is dan een stijlbloem, blijkt uit zijn verzuchting zo onbekwaam te zijn.¹³ Het beeld dat we hier krijgen van een zeer toegewijde Evangeliedienaar wordt bevestigd door zijn biograaf Tiele.¹⁴

4.2.2 Preek over Jeremia 7:13-15

(...) Zo zal ik aan dit huis, dat na mynen Name genoemd is, daar op gy vertrouwt, (...) doen, gelyk als ik aan Silo gedaan hebbe (...).

Verantwoording

De preek is onderdeel van een serie over Jeremia 7 en is opgenomen in

10. Voor de intredepreken in Zwijndrecht, Zaltbommel en Rotterdam zie *Keurstoffen* II, 991-992 en 1002-1003 resp. 1044 en 1079-1080.

11. *Keurstoffen* II, 962.

12. *Keurstoffen* II, 964.

13. *Keurstoffen* II, 966: 'terwyl ik uit myn zelve geheel blind, onwetende en kreupel ben omtrent de goddelyke waarheden, en 't betreden van de weg der zaligheid, 't natuurlyk verstand is met een mist van onkunde omtrent vele zaken benevelt en verwart'.

14. Tiele, *Roem der heiligen*, 60.

de bundel *Mengelstoffen* die in 1742 als laatste van Hellenbroeks werk verscheen. De Jeremiaserie is gehouden in de jaren 1692-1693, tijdens het verblijf in Zwijndrecht (1691-1694).¹⁵ Uit de duidelijke datering blijkt dat de serie tot zijn vroegst bewaardgebleven preken behoren. Daarom is een selectie uit deze serie gedaan. De keuze was aselect. Bepaalde zinswendingen in de preek maken aannemelijk dat de preek daadwerkelijk in deze vorm is gehouden. Zo verwijst hij naar zaken die hij eerder uitgebreid heeft aange-toond en richt hij zich in zijn toepassing vaak rechtstreeks tot zijn hoorders.¹⁶ De preek eindigt met een perspectief op nationaal herstel van Nederland. Zowel deze afronding als verwijzingen naar de politieke actualiteit geven de preek raakvlakken met Hellenbroeks prediking voor biddagen. Hoewel de preek daarmee het karakter heeft van een preek voor een biddag, is om twee redenen aannemelijk dat hij op zondag is gehouden. (1) De preek maakt onderdeel uit van een uitgebreide serie. (2) In de *Keurstoffen* zijn drie preken uit Genesis opgenomen met een vergelijkbare ernstige toon. Deze drie preken zijn op zondag gedateerd.¹⁷

Zijn neef Frederik Hendrik Hellenbroek is zich kennelijk goed bewust van de sombere toon in deze serie en noemt daarvoor in eerste instantie het politieke tijdsbeeld als verklaring. Daarna erkent hij dat ook Hellenbroeks visie op de gemeente van Zwijndrecht een rol speelt. In het voorwoord is een citaat uit Hellenbroeks afscheidspreek opgenomen waarin hij zijn rol als prediker zowel als die van een Barnabas – een zoon van vertroosting – als die van een Boanerges – een zoon van het onweer – ziet.

Structuur

De hoorders kunnen vanaf de eerste zin van de preek rekenen op een boodschap die wijst op de gevolgen van persoonlijke levenskeuzes. Dat functioneert als de centrale boodschap bij de tekstbehandeling. Het exegetische deel is zorgvuldig opgebouwd aan de hand van de tekst. Onderwerpen die Hellenbroek al eerder in zijn serie heeft behandeld, komen niet opnieuw terug. Ze spelen in de toepassing dan ook niet of nauwelijks een rol. De toepassing weerspiegelt de behandelde tekstgedeelten. Ze bevat aansporingen tot overtuiging, tot bedreiging en vermaning, en tot vertroosting. De vermaning keert zich tegen nationale zonden tegen beide tafels van de wet,

15. Frederik Hendrik Hellenbroek, 'Waarde en bescheiden lezer', in: Abraham Hellenbroek, *Nuttige mengelstoffen, en Gods getrouwe waarschuwinge door [...] Jeremia aan gansch Juda*, Amsterdam: Adrianus Douci, 1742, zonder pag.

16. *Mengelstoffen*, 441: 'Ai dat wy dan nog leerden vrezen voor Gods oordelen, en dat vonnis van een eindelyk verderf poogden af te keren.'

17. *Keurstoffen* II, 906, 916, 927. Voor datering zie: 'What Day of the Week', www.dayoftheweek.org, geraadpleegd op 10 maart 2022.

zij het zonder specifiek te worden.¹⁸ De vermaning eindigt met het schetsen van het oordeel dat dreigt. Het gebruik tot vertroosting blijft beperkt tot ruim een pagina. De preek kent geen eschatologisch uiteinde tot voorbij de tijd, maar eindigt met een oproep aan zijn hoorders tot bekering, uitmondend in een perspectief op nationaal herstel.

Spreken over God

De preek spreekt vrijwel alleen over de drie-enige God. Slechts eenmaal noemt Hellenbroek de Naam van Jezus en dan nog in waarschuwend zinnig. Dat wil echter niet zeggen dat Hellenbroek alleen in rechterlijke zin over God spreekt.

God Drie-enig of Vader	54
God de Zoon	1
God de Heilige Geest	1

Het Godsbeeld dat uit deze preek naar voren komt, is dat van een met Zijn volk bewogen God. God toornt over de zonden van het volk Israël, juist vanwege de grote voorrechten die het heeft ontvangen. Die toorn is gericht op bekering. Wanneer Israël niet luistert naar vermanende prediking, zullen verwoestende straffen volgen. Israël heeft al zijn Silo verloren, terwijl nu de positie van Jeruzalem op het spel staat. Dat betekent verwijdering uit de nabijheid van God. Gods aangezicht staat hier voor nabijheid. Die nabijheid kan wel terugkeren. Daarvan spreken Gods vriendelijke beloften. Waar aan het slot over Gods zegen wordt gesproken, zijn dat de verbondszegeningen die aan geheel Israël beloofd zijn en die voor geheel Israël werkelijkheid kunnen worden. Het gaat dan om een dagelijkse en persoonlijke zegen die tot uiting komt in een vreugdevolle omgang met God. De komst van die zegen hangt hier af van een nationale bekering. Hellenbroek identificeert hier Nederland met Israël.

Hellenbroek volgt in deze preek de woordvolgorde van de tekst. Hij noemt hier geen Hebreeuwse woorden. Verwijzingen naar klassieken komen we niet tegen. Hij plaatst de tekstwoorden in het verband van de perikoop die hij in serie behandelt, zonder iets van zijn vorige preek te herhalen. Zijn spreken over God is hier nauw verbonden met de taal die de Schrift hem aanreikt. De indringende en hartstochtelijk pleitende toon van de tempelprediking van Jeremia bepaalt de toon van de preek.

18. *Mengelstoffen*, 437: 'Zo blyven wy nog even als Juda al deze werken doen; wy doen dezelve en meerder grouwelen dan onze geloofsgenoeten oit gedaan hebben; stelen, doodslaan, overspel doen, valschelyk zweren; zy zyn doorgebroken in Nederland, en zy blyven al dezelve; waar ziet men eenige de minste verandering, dertelheid, overdaad, verzuim van Godsdienst, en alle godloosheid gaat ons Vaderland nog in voort.'

Hoorders en prediker

De preek gaat uitdrukkelijk in op politieke gebeurtenissen in het conflict met Frankrijk, zij het dat de spits ligt bij de godsdienstvrijheid. Een aantal malen vergelijkt Hellenbroek de neergang van Silo met de behandeling van de protestanten door de Franse koning. Die had hun positie met de opzegging van het Edict van Nantes in 1685 ernstig verzwakt. Ook trekt Hellenbroek een vergelijking met de aantasting van de godsdienstvrijheid voor geloofsgenoten in het hertogdom van Savoie en Hongarije. Een dergelijke lijn naar de actualiteit komen we vaker tegen. Dat is bij gelegenheid van bid- of boetedagen. Hoewel de toon en de structuur van de preek passen bij een preek op een biddag, zijn er echter geen concrete aanwijzingen dat de preek bij een dergelijke gelegenheid is gehouden. Hij lijkt zijn hoorders hier ook op zondag met actuele politieke gebeurtenissen te confronteren, zij het toegespitst op de verhouding van kerk en staat. Hellenbroek maakt in deze preek nauwelijks onderscheid tussen zijn hoorders. Dat valt ook zijn neef op bij het redigeren van de Jeremiaserie uit de *Mengelstoffen*: 't Is waar dat *Onderscheiden* tusschen *Godzaligen* en nog *Onbekeerde* Toehoorders, 't geen men gewoon is in de Autheurs werken te vinden, zal men hier zo niet aantreffen, zynde deze Prophetische stoffen meer *in 't gemeen*, na de gelegentheid dier tyde en volk uitgewerkt tot overtuiging, bestraffinge, ontdekkinge, en aanmaninge tot bekeringe.¹⁹

Intussen wordt iedere hoorder dringend gemaand tot bekering. In deze preek heeft Hellenbroek geen specifieke boodschap voor mensen die al een persoonlijke omgang met God kennen. Zij delen volop in de waarschuwingen om het hele leven naar God te richten. Hellenbroek identificeert zijn gehele gemeente met de hoorders van Jeremia. Dat geeft aan zijn preek een buitengewoon ernstige toon en een hoge urgentie. Waar de oproep tot bekering voortdurend klinkt, is er weinig aandacht voor hoe die verandering tot stand komt. Dat neemt niet weg dat er wel enkele troostvolle alinea's zijn in de preek. Die zijn onderdeel van het vertroostende deel van de toepassing. Ze geven aan de preek een wenkend perspectief. Hellenbroek spreekt daarbij over de levende actualiteit van Gods nabijheid en beloften,²⁰ echter zonder expliciet te worden over de betekenis van Christus daarin.

Waar Hellenbroek zichzelf bij zijn afscheid zowel als een Barnabas alsook als een Boanerges typeert,²¹ overheerst hier de Boanerges. De preek is gehouden kort na de persoonlijke verandering die Hellenbroek doormaakte

19. Hij voegt eraan toe dat hij de reden daarvan niet zal onderzoeken. Hellenbroek, 'Waarde en bescheiden lezer', zonder pag.

20. *Mengelstoffen*, 442.

21. *Keurstoffen* II, 1022. Zo ook Hellenbroek, 'Waarde en bescheiden lezer', zonder pag.

in Zwammerdam en die zijn biografie Tiele als zijn bekering aanmerkt. Met een preek bij gelegenheid van de kermis in Zwammerdam, is deze serie van Jeremia het enige preekmateriaal waarvan we met zekerheid kunnen zeggen dat ze stamt uit de tijd kort na die verandering. We leren een prediker kennen die uiterst bezorgd is over het geestelijke klimaat van zijn gemeente en ook van het vaderland. Hij wordt gedreven tot een vermanende boodschap. Hij weet wel degelijk van vertroosting door Gods genade, maar brengt die hier niet rechtstreeks in verband met Christus. Is dit eigen aan een fase in zijn persoonlijke ontwikkeling of aan de vermanende preekstof? Waarschijnlijk hebben beide factoren op elkaar ingewerkt; Hellenbroeks drang om in Zwijndrecht tot een reformatie te komen, heeft hem wellicht op het spoor van deze stof voor een prekenreeks gebracht. Opvallend is wel dat Hellenbroek ook in deze preek niet in mineur eindigt. Hij lijkt daarmee gevolg te geven aan het advies van zijn leermeester Van Staveren om enerzijds wel de ‘donderstem’ uit de tekst te laten spreken, maar anderzijds ook in zoverre te vertroosten dat de hoorders niet in wanhoop achterblijven.²²

4.2.3 Preek over Jesaja 12:3²³

En gylieden zult water scheppen met vreugde uit de fonteinen des heils.

Verantwoording

De preek is afkomstig uit het tweede deel van *De Euangelische Jesaja*, dat in 1703 is verschenen, een jaar na het eerste deel.²⁴ De preek is dus uiterlijk in 1703 gehouden. Over Jesaja 12 heeft Hellenbroek negen preken nagelaten, waarvan dit de zesde is. Na vier preken over vers 2, is dit de enige over vers 3. Op het verband gaat hij niet in. In het voorwoord op het derde deel van *De Euangelische Jesaja* geeft Hellenbroek aan verder te willen gaan met het preken over Jesaja. Dit wijst erop dat ook de preken uit het tweede deel daadwerkelijk zijn gehouden. Deze preek bevat verschillende passages die daarop wijzen. Zo geeft Hellenbroek aan bij een eerdere gelegenheid te hebben getoond dat het heil waarover Jesaja 12 spreekt, geestelijk van aard is.²⁵ Ook hanteert hij in de toepassing een gemoedelijke aanspraak met uit-

22. Van Staveren, ‘Predik-ordre’, 340.

23. *Euangelische Jesaja* II, 61-79.

24. J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987, 187-188 vermeldt een uitgave van deel 1 in 1701. Dat moet gaan om een vergissing, want de enige locatie die hij vermeldt, is de Steenblokbibliotheek van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, die zelf als jaar van uitgave 1702 opgeeft. Zie ‘Catalogus dr. C. Steenblok bibliotheek’, www.gergemined.nl/catalogus-drc-steenblok-bibliotheek, geraadpleegd op 1 februari 2023.

25. *Euangelische Jesaja* II, 62.

drukkingen als ‘wilt gy dan weten hoe’.²⁶ Het is aannemelijk dat de preek is bewerkt voor publicatie. De preek is aan de lange kant en bevat nogal wat verwijzingen naar de klassieken. De verwijzingen zijn meestal functioneel, zij het dat er sprake is van redundantie. Dat maakt het voor lezers van nu wat veel van het goede.

Voor de lengte van de preek wijst op latere toevoegingen. De toepassing vertoont sporen van bewerking. Een aanspraak aan alle hoorders samen ontbreekt, terwijl van meet af aan alleen zij worden aangesproken die al tot Gods volk behoren. Voor Hellenbroek is dat ongebruikelijk. Waarschijnlijk heeft hij in de papieren versie van zijn preek de aanspraak geschrapt van hen bij wie het ware geloof ontbreekt. Ook aan het slot van de toepassing heeft Hellenbroek zich bekort. Zoals ook in de *Kruis triomf* regelmatig voorkomt, laat hij met de aanduiding ‘enz.’ of ‘etc.’ de verdere uitwerking over aan de lezer. Dit kan wijzen op bewerking achteraf, maar ook op een openlaten van het einde voor uitwerking op de preekstoel. De combinatie van deze sporen van bewerking vormt aanleiding om niet meer dan twee preken uit het Jesajacommentaar te selecteren. Gelet op de omvang van het Jesajacommentaar is deze selectie in verhouding met de keuze uit het Hoogliedcommentaar. Behalve deze preek is een preek over Jesaja 55:1 geselecteerd. De keuze van juist deze twee is de overeenstemming in motieven als dorst, overvloed en nodiging tot het heil.

Structuur

Door in deze preek te beginnen met de heilfonteinen, volgt Hellenbroek niet de structuur van de tekst, ook niet die van de Hebreeuwse tekst. Voor hem is dat uitzonderlijk. Hij verbindt de fonteinen met de drie Goddelijke Personen. Dit maakt het voor hem mogelijk in de preek een expliciet trinitarische structuur te hanteren. De Vader is de Oorsprong en Christus de Oorzaak van de fonteinen, terwijl de Geest bij die fonteinen verkwikt. Een vierde fontein vormt het Evangelie, dat aan dorstige zondaren wordt aangeboden. Hellenbroeks trinitarisch gestempelde opvatting van het genadeverbond mag daarmee als kader of bedding van zijn exegese worden gezien. Voor het overige volgt de exegese de dragende tekstwoorden in volgorde van de tekst. Exegese en toepassing zijn inhoudelijk niet strikt afgebakend, omdat bij de exegese al ingegaan wordt op de persoonlijke toepassing van het heil. Door ‘scheppen’ als laatste woord in het exegetische deel te ontvouwen en daarbij in te gaan op het zoeken en vinden van het levende water, ontstaat een vloeiende overgang naar de toepassing. De overgang van exegese naar toepassing wordt gemarkeerd door aandringend taalgebruik in de directe rede.

26. *Euangelische Jesaja II*, 78.

Spreken over God

Ondanks de lengte van de preek komt de Godsnaam weinig voor en als Hellenbroek hem gebruikt, bedoelt hij meestal niet een van de drie Personen afzonderlijk. In het begin van het exegetische deel spreekt hij wel specifiek van God de Vader. Dan gebruikt hij Namen als ‘de uitvinder, de vaststeller, de uitwerker van alle heil’,²⁷ waarmee hij duidt op de Vader als bewegende oorzaak van het heil. Christus is er de werkende oorzaak van. Toch worden de Namen van Christus nauwelijks meer dan de Geest genoemd, en minder dan andere Namen van God. Vergeleken met andere geanalyseerde preken spreekt Hellenbroek hier juist wel veel over de Heilige Geest. Wellicht wordt dat veroorzaakt door de expliciet trinitarische insteek van de preek. Voor Hellenbroek is de Geest de ‘grootte werkmeester’ door Wie alle verbondsgoederen worden toegepast in het hart van de gelovigen.²⁸ Hellenbroek onderscheidt nog het Evangelie en de sacramenten als respectievelijk vierde en vijfde fontein. Via deze laatste twee fonteinen komt de actuele bediening van het heil. Dat is door aanbidding. Hoe Evangelie en sacramenten zich tot de andere drie fonteinen verhouden, maakt Hellenbroek niet expliciet. Hij lijkt te bedoelen dat ze bepaald worden door de voorgaande lagen. Daarmee is er vanaf het begin van de preek aandacht voor de bediening van het heil.

God Drie-enig of Vader	50
God de Zoon	28
God de Heilige Geest	16

Gaandeweg het exegetische deel verschuift de focus in het spreken over het genadeverbond van het ontwerp naar de bediening. Dat wordt zichtbaar wanneer Hellenbroek spreekt over het water uit deze fonteinen. Nadat hij de betekenis van dit water verbonden heeft aan het Evangelie als fontein van heil, behandelt hij de uitwerking van water op mensen of op harde, dorre aarde. De voedende en reinigende kracht van het water is voor Hellenbroek verbonden met elk van de drie Goddelijke Personen. Gods liefde veroorzaakt de waterstroom, Christus biedt een stroom van zaligheid, terwijl het werk van de Geest is om met dit water te verkwikken en van de zaligheid te verzekeren. Volgens Hellenbroek gebruikt Gods Geest hier de uitwerking van water als een metafoor²⁹ voor de zegen van het genadeverbond, opgevat in samenhang met het Nieuwe Testament. Scheppen van water uit de heils-

27. *Euangelische Jesaja* II, 63.

28. *Euangelische Jesaja* II, 64.

29. ‘Zinnebeeld’, *Euangelische Jesaja* II, 71.

fontein wordt getekend als een verkwikkende, persoonlijke ervaring van de verbondsgoederen. Het exegetische deel krijgt een heilsordelijk accent wanneer Hellenbroek spreekt over het scheppen door de verlorene ziel. Geloof en gebed vormen de handen of emmers om te scheppen. God belooft Zijn komst op dit uiterlijke gebruik van de genademiddelen.

Hellenbroek gaat in deze preek niet in op de Hebreeuwse woorden. Wel citeert hij frequent klassieken. Dat doet hij steeds om zijn betoog te illustreren, maar nooit als wezenlijk argument. Dat is anders met het gebruik van Joodse bronnen. Met een beroep op Kimchi motiveert hij zijn keuze voor een messiaanse interpretatie van het heil.³⁰ Een andere opvallende trek van de Schriftbehandeling in het exegetische deel is Hellenbroeks eliciteren (hij spreekt van ‘uitrafelen’³¹) van drie dragende woorden in de tekst, te weten ‘fontein’, ‘water’ en ‘scheppen’. Daarbij legt hij regelmatig een verband met de geestelijke goederen van het genadeverbond. Als zodanig onderscheidt hij in deze preek wedergeboorte, rechtvaardigmaking, heiligmaking en bewaring. Het exegetische deel is een combinatie van een theologisch-trinitarische uiteenzetting en een vertaling van drie centrale woorden van de tekst naar de goederen van het genadeverbond.

Hoorders en prediker

In het begin van het exegetische deel vraagt Hellenbroek veel van zijn hoorders als het gaat om kennis van klassieken en Joodse uitleggers. De toepassing richt zich niet afzonderlijk op de onbekeerden. Zij worden in deze preek niet expliciet aangesproken. Wel spreekt Hellenbroek in zijn exegetische deel over de belofte en de aanbidding van het Evangelie in de prediking. Dan gaat hij ervan uit dat daarin het Evangelie aan alle hoorders wordt aangeboden.³² De toepassing neemt daartoe het vertrekpunt in de natuurstaat van de mens, die vergeleken wordt met een dorre woestijn. Dat Hellenbroek nauwelijks ingaat op die dorre natuurstaat, kan heel goed samenhangen met het seriekarakter van zijn preken. In zijn behandeling van Jesaja 12:1 is Hellenbroek al ingegaan op de geestelijke werkelijkheid van Gods toorn. Opvallend in de geanalyseerde preek is dat Hellenbroek zijn hoorders allen oproept zich die toorn te realiseren. Hij roept ook Gods kinderen op om die tijd zonder God in hun herinnering terug te halen. Voor al zijn hoorders moet dat besef uitdrijven naar Gods heilsfontein. Opvallend in deze preek is dat hij geen maat of intensiteit geeft van de geestelijke ervaring van Gods toorn als voorwaarde voor het toegaan tot

30. *Euangelische Jesaja* II, 69.

31. *Euangelische Jesaja* II, 65.

32. *Euangelische Jesaja* II, 69.

de fonteinen.³³ In plaats daarvan kleurt Hellenbroek zijn spreken over de ervaren zondigheid mede in vanuit de ervaren dorst naar heil. Elders in de preek contrasteert hij juist de ervaring van te bezwijken onder het zien van eigen zonden met de verkwikking door geestelijk water.³⁴

Het heil komt volgens Hellenbroek tot zijn hoorders in de weg van het genadeverbond, zo stelt hij aan het begin van het exegische deel van de preek.³⁵ Hellenbroek veronderstelt bekendheid bij zijn hoorders met wat die weg inhoudt. Hij lijkt die weg te schilderen bij het uitwerken van het woord 'scheppen' aan het slot van het exegetische deel, maar maakt dat niet expliciet. Langs een weg van gaan, zoeken, vinden en scheppen 'met een ledig vat' worden de verbondsgoederen iemands deel.³⁶ In de toepassing spreekt hij van een radicale, blijvende genezing van geestelijke blindheid en melaatsheid.³⁷ De daadwerkelijke ontvangst van het heil geldt dorstigen. Het heil verzadigt hen via rechtvaardiging, wedergeboorte en heiligmaking. Deze volgorde, die Hellenbroek ook in zijn *Vragenboekje* hanteert, wordt niet als een noodzakelijk chronologische volgorde gepresenteerd.

De toon van de preek is gericht op het bewegen van de hoorders, hetzij door te manen, hetzij door te lokken. Hellenbroek wil zijn hoorders bewegen gebruik te maken van de heilsfonteinen. Dat geldt met name Gods kinderen, hoewel het aanbod van genade hier niet tot hen wordt beperkt. Hij probeert vooral de aantrekkelijkheid van de heilsfonteinen te schilderen. Steeds weer richt hij zich daarbij op Gods kinderen. Hij roept hen op hun ziel als een dorstig land voor God te stellen, schreeuwend om water. Zijn beschrijving van de weg naar de heilsfonteinen is bedoeld om geestelijke leiding te geven. Pastoraal roept hij op het heil bij echte heilsfonteinen te zoeken en er rekening mee te houden dat scheppen niet altijd direct vreugde geeft. Hij voegt daaraan toe dat zelfs voor wie scheidt met een bevende hand of een gebogen geest, toch vreugde ontstaan zal bij het scheppen. Gods kinderen kunnen daarom beter zonder schroom scheppen.

4.2.4 Preek over Jesaja 55:1³⁸

O! alle gy dorstige, komt tot de wateren.

Verantwoording

De preek is opgenomen in het vierde deel van *De Euangelische Jesaja*, dat

33. *Euangelische Jesaja* II, 74.

34. *Euangelische Jesaja* II, 71.

35. *Euangelische Jesaja* II, 63.

36. *Euangelische Jesaja* II, 72.

37. *Euangelische Jesaja* II, 76.

38. *Euangelische Jesaja* IV, 593-614.

in 1710 is uitgegeven.³⁹ De preek is met twintig pagina's gewoon lang. In zijn voorwoord geeft Hellenbroek als reden dat hij soms verschillende preken heeft samengevoegd. Vanwege de lengte mag aangenomen dat dat hier het geval is. Het gaat dan waarschijnlijk om daadwerkelijk gehouden preken, al hoeft dat niet voor alle onderdelen te gelden. Evenals de eerste preek van andere hoofdstukken van Jesaja begint de preek met een indeling van het nieuwe hoofdstuk. Aangenomen mag worden dat die later is toegevoegd. Dat geldt ook van uitweidingen over de zienswijze van Grotius en rabbijnse uitleggers. Zoals ik al opmerkte bij de preek over Jesaja 12, vormt de combinatie van diverse aanwijzingen voor bewerking aanleiding om niet meer dan twee preken uit het Jesajacommentaar te selecteren.

Structuur

Bij zijn samenvoeging is Hellenbroek uitgegaan van zijn gebruikelijke structuur van inleiding, analyse en toepassing. In veel preken volgt het analytische deel de structuur van de tekst, vaak ingezet met een ontleding op woordniveau. Hier wijkt hij daarvan af. Na de vraag wie hier spreekt, gaat hij in op de betekenis van het woord 'dorstigen'. Hij sluit dat af met een beschrijving van de bewustwording van de geestelijke dorst. Omdat Hellenbroek zich hierbij vooral baseert op Schriftplaatsen, is het aannemelijk dat ook deze beschrijving in de oorspronkelijke preek onderdeel heeft uitgemaakt van het analytische deel. In de daaropvolgende behandeling van de afzonderlijke tekstwoorden springt hij van 'alle' terug naar 'o' en vervolgens naar 'de wateren' en weer terug naar 'komt'. Gelet op de zorgvuldige opbouw van Hellenbroeks andere geanalyseerde preken is het aannemelijk dat de oorspronkelijke preken wél de klassieke structuur hebben gekend, waarbij de eerste handelde over 'o alle gij dorstigen' en de tweede over 'komt tot de wateren'. In de toepassing is het karakter van de nodiging toegespitst op de situatie van de hoorder als een al dan niet ervaren dorst. Dat zou dan betekenen dat vooral de toepassing van de eerste preek is gebruikt.

Spreken over God

In deze preek komt de Naam van God of de Vader relatief vaak voor, te weten anderhalf keer zo veel als de Naam van Jezus. Hierbij zal meespelen dat Hellenbroek in het analytische deel relatief vaak Namen van God gebruikt. In zeker vijftien gevallen bedoelt hij daarmee God de Vader. De achtergrond

39. Van der Haar, *Schatkamer*, 188 vermeldt 1702 als jaar van uitgave van de eerste druk van de delen 3 en 4, zonder daarvoor een locatie op te geven. Ik veronderstel dat dit een vergissing is, gezien de datering van de opdracht van Hellenbroek in deel 4 op 22 april 1710, het jaar van de eerste druk zoals vermeld door STCN. Die datering is vanaf de eerste druk in 1710 in de achtereenvolgende uitgaven te vinden.

daarvan is dat Hellenbroek veronderstelt dat Jesaja hier God de Vader sprekend invoert. Dan spreekt Hellenbroek hier dus ongeveer even vaak over de drie-enige God als over de Zoon. Opvallend is dat hij vaak met evocerende woorden over God spreekt, ook in het analytische deel. Over God spreekt hij hier regelmatig met bijvoeglijke naamwoorden als de ‘levendige’, ‘oneindige’ en ‘volzalige’ God. Al in het analytische deel is Hij een God Die Zelf nodigt en naar Wie een zondaar dorst. In de toepassing volgen er meer bijvoeglijke naamwoorden als ‘algenoegzaame’ en ‘medelydende’ God. Enerzijds tekent Hellenbroek de ‘leelykheid’ van de zonde waarop Gods toorn rust, anderzijds benadrukt hij Gods genadeaanbod als weg tot gemeenschap met God. In het slot van de preek spreekt Hellenbroek in dat verband over God als Oceaan van genade, maar zonder dat de mens één met Hem wordt.

Evenals bij andere stoffen uit het Oude Testament valt op dat de Heilige Geest weinig wordt genoemd. In dit geval betreft het één vermelding. Wel is in ruime mate aandacht voor het werk van Gods Geest, maar dan zonder expliciet over Hem te spreken. De enige vermelding is zelfs met betrekking van het werk van de Geest in Diens ‘reinigmakende en vertroostende’ werking. Hellenbroek ziet de Geest als Bewerker van ervaringen van dorst naar en verzadiging met genadewateren. De Geest brengt tot inzicht van geestelijk gebrek en toont daarop het verkwikkende karakter van de aangeboden beloften van het Evangelie.

God Drie-enig of Vader	63
God de Zoon	39
God de Heilige Geest	1

In de toepassing gebruikt Hellenbroek van Gods Namen meestal de Naam van Jezus. Door de hele preek heen spreekt hij met een relatieve rijkdom aan Namen over Hem, zoals Middelaar, Lam en Borg. Sommige daarvan hebben bij uitstek een intieme klank. Dat heeft – wellicht bewust – een uitlokkend effect.

Na een hoofdstukindeling aan het begin van het analytische deel volgt een uitgebreide verantwoording van wie hij onder dorstigen verstaat. Daarbij is er minder aandacht voor de uitleg van afzonderlijke woorden dan in veel andere preken. Al vrij snel gaat Hellenbroek over tot een Bijbels-theologische verantwoording of een toepassing naar het geestelijke leven. Aanvankelijk gebruikt hij vooral argumenten vanuit het tekstverband. Daarop baseert hij zijn keuze dat het zowel dorstigen uit de Joden als uit de heidenen betreft. Vervolgens gaat hij in op de aard van de dorst. Die kan zowel een waar te nemen toestand van gebrek betreffen als een ervaren tekort. Dat laatste vertaalt zich in begeerte, ofwel dorst. Hij spoort zijn hoorders aan,

door zowel over de mogelijke verzadiging te spreken als over de dreiging van eeuwige dorst. Over de hel spreekt hij in deze preek tienmaal in vier afzonderlijke passages, waarvan drie keer in de toepassing. Hij bereidt zijn hoorders daarop voor door in zijn inleiding te spreken over de kwelling van Tantalus in de hel, met altijddurende honger en dorst. Dat is direct ook de enige verwijzing naar buitenbijbelse voorbeelden. Daarmee is het gebruik van de Griekse mythologie in deze preek sober en functioneel.

Al in het analytische deel gaat Hellenbroek in op de geestelijke betekenis van dorst. Het gaat hem om zielendorst zoals genade die uitwerkt. Vanaf die constatering gebruikt Hellenbroek hoofdzakelijk theologische argumenten met een accent op de heilsorde. Wel bouwt hij zijn argumentatie op in gesprek met de tekst. De betekenis van dorst in het tekstverband spitst hij toe op de eerste toenadering van een zondaar tot Christus als Zaligmaar, zonder dorst naar andere heilsgoederen uit te sluiten. Dat betekent dat Hellenbroek het boek Jesaja op een sterk christologische wijze leest. Deze heilsgoederen omschrijft Hellenbroek ook wel als verbondsgoederen. Ook hier hanteert hij in zijn exegese een theologische argumentatie. De overgang van dorst naar verzadiging omschrijft hij als een ontvangen en zich toe-eigenen van de verbondsgoederen. Die overgang wordt bepaald door het schema van wet en Evangelie. Reeds de verbreking door de wet is een werking van de genade. De dorst die daardoor ontstaat, drijft uit naar de goederen van het genadeverbond.

Hoorders en prediker

Hij onderscheidt zijn hoorders in bekeerden en onbekeerden. Onbekeerden roept hij op zich te vergewissen van hun toestand van dorst. Daarmee wil hij hun hart onrustig maken en in hun ziel een ervaring van dorst teweegbrengen. Hij schetst die ervaring van dorst aan de hand van kenmerken die hij impliciet opvoert. Zijn bedoeling is dat de hoorders zich daaraan toetsen. Bij de beschrijving van deze kenmerken werkt het schema van wet en Evangelie door. Kenmerken die gerelateerd zijn aan de werking van de wet, zijn het besef van zonde en van eigen onmacht. Een aantal malen werkt Hellenbroek toe naar een climax in een besef van Gods toorn over de zonde en van veroordeling daaronder. Kenmerken die gerelateerd zijn aan het Evangelie betreffen het verlangen naar gemeenschap met God en naar Christus. Aan het begin van de toepassing wordt de hoorders gevraagd zich af te vragen of zij ooit iets van deze kenmerken hebben herkend. Die overweging is voor Hellenbroek ernst. Hij waarschuwt voor een 'vliegende toestemming van gebrek',⁴⁰ zonder geestelijke, werkelijk doorleefde diepgang. Met dat alles heeft

40. *Euangelische Jesaja* IV, 609.

Hellenbroek een pastorale bedoeling. Hij wil zondaren naar Christus leiden. Met dat oogmerk spreekt Hellenbroek over Christus als een Fontein Die altijd overvloedig van heil.

Hellenbroek wil met kracht de nodiging uit de tekst tot klinken brengen. Die nodiging geldt volgens Hellenbroek ook de onbekeerden, zij het met een voorbehoud. Er geldt wel een bevel van geloof en bekering, maar Hellenbroek geeft aan dat zonder dorst niemand komen zal. In de meest inhoudelijke bespreking van de nodiging gaat Hellenbroek nog verder in zijn voorbehoud. Hij onderscheidt daar een tweede, nauwere cirkel van genodigden. Die tweede cirkel betreft dan uitsluitend mensen die hun dorst reeds gevoelen. Op andere plaatsen echter betreft hij de nodiging ook op mensen die gebrek aan water hebben, zonder dat als probleem te ervaren. Hoe dan ook zet Hellenbroek in op een herkenning van de ervaring van geestelijke dorst en wel zodanig dat de noodzaak om te komen, gaat dringen. Bij de bekeerden dringt hij erop aan gebruik te maken van de nodiging tot de wateren. Hellenbroek beschrijft in zijn aanspraak tot de gelovigen de manier waarop de overgang naar Christus plaatsvindt. Dat is een psychologische beschrijving van de verandering in de gelovige. Als eerste krijgt een dorstige de genadewateren in het oog. Het zicht daarvan werkt door in zijn verstand. Daardoor gaat hij Jezus als beminnelijk zien. Dat heeft tot gevolg dat zijn genegenheden naar Christus uitgaan. Nu vertrouwt hij zich aan Jezus toe en biedt zich aan tot sluiting van een verbond. De vereniging met Jezus die daarop volgt, beschrijft Hellenbroek in woorden van de tekst: Nu is de dorstige tot de wateren gekomen en is hij één met Jezus. Deze vereniging met Christus heeft gevolgen voor de kennis van Hem. Essentieel is de gerechtigheid van Christus. De ziel schreeuwt daarnaar. Hellenbroek ziet de kennis daarvan niet als een eindpunt in het geestelijke leven, maar wel als een belangrijke weldaad, naast het verlangen naar heiligmaking en verlossing. Vooral in het slot van de toepassing heeft hij oog voor wie te beschroomd is om te komen. Hij probeert hen naar Christus als de Heilsfontein te drijven. Waar God hier dorstigen nodigt tot de wateren, zijn er die hun dorst zien als een reden om weg te blijven. Dat is dwaas. 'Deze noodiging is voor u, of zy is voor niemand.'⁴¹ De preek eindigt met een eschatologisch perspectief.

Hellenbroek is hier aan het slot van zijn Jesajacyclus gekomen. Het jaar van uitgave is 1710. De preken die hier zijn samengevoegd, zullen kort daarvoor zijn gehouden. Hellenbroek is dan ruim tien jaar predikant in Rotterdam. Hij heeft bedankt voor het beroep uit Den Haag en is in de kracht van zijn leven. Opnieuw is Hellenbroek zeer bewogen met de bestemming

41. *Euangelische Jesaja* IV, 613.

van zijn hoorders. Met zijn prediking wil hij hen raken in hun bestaan. Dat doet hij vanuit de tekst. Zo wil hij bij zijn hoorders een besef van urgentie wekken. Via zorgvuldig gekozen en gearrangeerde argumenten wil hij het verstand tot een oordeel brengen en vervolgens het gevoel raken, zodat in de wil een beslissing gaat rijpen. Tegelijk is hij volop orthodox-gereformeerd in zijn belijden van de geestelijke onmacht van de mens. Hij laat zijn hoorders daar echter niet in rusten, maar daagt ze voor het aangezicht van de God van Jesaja Die hier spreekt. Ook in deze preek blijkt Hellenbroeks bijzondere taalvaardigheid. Hij gebruikt die hier functioneel, gericht op het overtuigen van zijn hoorders. Over de uiterste dorst zegt hij: 'wilt gy 'er hier niet onder dorsten, onder stenen; zo zult gy 'er eens in de eeuwigheid over moeten weenen'.⁴²

4.2.5 Preek over Jona 1:6⁴³

Ende de Opperschipper naderde tot hem, ende zeide tot hem, Wat is u, gy hartslopende? staat op, roept tot uwen God.

Verantwoording

De preek betreft een stof op een biddag. Omdat dit genre een wezenlijk onderdeel uitmaakt van Hellenbroeks preekmateriaal, is besloten er twee te selecteren. De keuze is willekeurig gedaan met dien verstande dat de door H. de Greef behandelde preek over Exodus 9:3 buiten beschouwing is gebleven.⁴⁴ De preek over Jona 1:6 dateert van 24 mei 1705. Het is de tijd van de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). Het overlijden van prins Willem III in 1702 drukt een stempel op de politieke verhoudingen binnen verschillende gewesten. Als zeemacht raakt Nederland ver achter bij Engeland.⁴⁵ Daar komt bij dat in het jaar 1705 voor het bondgenootschap waar Nederland deel van uitmaakt, een overwinning in Frankrijk uitblijft. Dat komt mede doordat de beloofde Duitse troepen niet tijdig arriveren. De hertog van Marlborough kan zijn offensief op Huy pas in juli starten. Snel daarna loopt hij vast in Spaans Brabant.⁴⁶ Mogelijk houdt de biddag verband met dit verwachte offensief. Een dank- of biddag was een

42. *Euangelische Jesaja* IV, 610.

43. *Keurstoffen* II, 252-265.

44. De Greef, *Hoe zucht het vee*, 13-16.

45. Nederland is in de jaren 1700-1713 nauwelijks meer dan een zeemogendheid van tweede rang; G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het Vaderland* II, 6^e druk, Baarn 1928, 431.

46. Olaf van Nimwegen, *De veertigjarige oorlog 1672-1712*, Amsterdam 2020, 283-285; Groen van Prinsterer, *Handboek*, 436.

aangelegenheid van het gehele volk. De overheid schreef een dergelijke dag uit, soms op initiatief van de kerk.⁴⁷

Structuur

De preek volgt de gebruikelijke structuur, maar heeft ook specifieke elementen. Dit is een van de preken waarin Hellenbroek in het analytische deel rechtstreeks overgaat tot de toepassing. Hij maakt daarbij tweemaal gebruik van een drieslag. Eerst onderscheidt hij het optreden van de opperschipper in verwondering, vermaning en onderwijzing. Daarna spreekt hij van opperschippers in staat, kerk en gezin. Hellenbroek wil aan het slot van het analytische deel zijn toepassing sterk uitbreiden. Hij breekt dat af met een 'etc.', om alsnog tot de toepassing over te gaan. De structuur daarvan leunt sterk op de drieslagen uit het analytische deel. Het slot van de toepassing is niet volledig uitgewerkt, getuige de vele 'etc.' in de laatste alinea's. Dit kan wijzen op bewerking achteraf, maar ook op een openlaten van het einde voor uitwerking op de preekstoel.

Spreken over God

Hellenbroek gebruikt in deze boetepreek vrijwel uitsluitend de Namen God en Heere. Dat is steeds als een aanduiding van de Godheid als eenheid. Slechts eenmaal klinkt de Naam van de Zoon. Dat geldt ook voor de Geest. Het werk van de Geest is om stem en 'stoot' te geven aan het Evangelie, zodat de zondaar wakker schrikt.

God Drie-enig of Vader	57
God de Zoon	1
God de Heilige Geest	1

De figuur van Jona wordt in enkele zinnen geïntroduceerd, zonder dat hij tegen de achtergrond van het Bijbelboek wordt geplaatst. Een bespreking van de achtergronden van het Bijbelboek ontbreekt. De uitleg is gericht op een analyse op woordniveau voor de schipper, Jona's slaperigheid en de oproep van de schipper. De behandeling van die woorden structureert zowel het analytische deel als de toepassing. Voor de woordstudie naar de schipper schroomt Hellenbroek niet om het grondwoord te noemen. In de toepassing werkt Hellenbroek de 'hardslapendheid' van Jona uit naar verschillende groepen hoorders. De toepassing krijgt daardoor een associatief karakter.

47. Volgens de Dordtse Kerkerde, art. 66 kunnen predikanten in tijden van nood de overheid vragen een biddag uit te schrijven.

Hoorders en prediker

Kennelijk is er op deze biddag een behoorlijke opkomst. Hellenbroek ziet velen van het volk onder zijn gehoor. Zijn rechtstreekse, felle aanspraak van openbare bestuurders doet vermoeden dat ook zij zich onder zijn gehoor bevinden. Hij schetst geen rooskleurig beeld van deze groepen onder zijn hoorders. Bestuurders zijn wel wakker in staatszaken, maar laten na voldoende stelling te nemen in beslissingen die de openbare moraal aangaan. De daarmee gepaard gaande vrijheid biedt volop ruimte voor bordelen en schouwburgen. Overheden stellen bovendien ruime grenzen aan de vrijheid van pers en godsdienstuitoefening. Hellenbroek spoort hen aan om op dit punt een striktere agenda te voeren. Als gevolg van deze laksheid onder bestuurders, waarmee ook kerkelijke leiders behept zijn, neemt Hellenbroek een toenemende losheid onder het volk waar. Daarbij richt Hellenbroek zich exclusief tot de gegoede burgerij, waarvan hij zowel kleding, haardracht als vrijetijdsbesteding op de korrel neemt. Hoe concreet Hellenbroek hier ook is, toch noemt hij geen specifieke voorbeelden uit de plaatselijke situatie. Daarin wijkt hij af van zijn Zwijndrechtse tijd en ook van zijn Zeeuwse tijdgenoot Bernardus Smytegelt (1665-1739).⁴⁸ De toepassing naar de lokale situatie laat hij hier over aan zijn hoorders.

Hellenbroek toont zich volop bewust van zijn verantwoordelijkheid als prediker. Hij is bereid daarbij stelling te nemen tegen zowel de maatschappelijke als de kerkelijke elite. Onder zijn ambtsbroeders ziet hij een groot verval. Hij maakt zich zorgen om ambtsverwaarlozing in prediking en pastoraat. De prediking richt zich volgens Hellenbroek steeds minder tot de praktijk, terwijl predikers steeds meer op zoek zijn naar vondsten en nieuwigheden. Hellenbroek neemt hier afstand van een sterk allegorische prediking zoals die in de coccejaanse school werd ontwikkeld. Opvallend is het belang dat Hellenbroek hier hecht aan pastoraat. Dat zijn geen lege woorden. Later zal zijn biograaf Tiele Hellenbroeks pastorale optreden omschrijven in termen die het ideaalbeeld naderen dat hier achter Hellenbroeks woorden verscholen ligt.⁴⁹ Hier in 1705 ziet Hellenbroek een predikant die binnen een dergelijk profiel valt als een gunstige uitzondering. Hij gaat niet in op zijn eigen functioneren of dat van zijn Rotterdamse medebroeders. Wel gaat hij ervan uit dat zijn hoorders hem als een getrouw prediker zien. Als prediker identificeert Hellenbroek zich met de opperschipper en geen

48. De Middelburgse predikant Bernardus Smytegelt verzette zich bijvoorbeeld tegen de bijdrage van de Zeeuwse koopvaardij aan de slavenhandel, W. van den Broeke, 'Smytegelt en de slavernij. De opstelling van ds. B. Smytegelt in het debat tussen zeventiende-eeuwse, Zeeuwse predikanten over de slavenhandel. De zeventiende-eeuwse discussie: voor- en tegenstanders', *DNR* 39 (2015), 156-159.

49. Tiele, *Roem der heiligen*, 60.

moment met Jona, die een geroepen profeet is. Wel onderstreept Hellenbroek de ernst van Jona's verzuim, door dat te spiegelen aan zijn roeping tot profeet. Jona had hier kunnen optreden als zendeling, maar laat dat na. Hellenbroek ziet hier een individuele mogelijkheid van spreken tot heidenen. Dat zendingsbewustzijn krijgt geen concrete uitwerking naar kerk of staat.

Opnieuw komt Hellenbroek naar voren als iemand die vertrouwd is met buitenbijbelse bronnen. Met enkele buitenissige voorbeelden van intense slaperigheid lijkt hij de belangstelling van zijn hoorders te willen trekken. Dat hij daarbij eenmaal in het Grieks citeert, zal hij nauwelijks als een bezwaar hebben ervaren, omdat het een kort citaat betreft. Niettemin zal het citaat over veel hoofden zijn heen gegaan. Tussen de citaten door geeft hij commentaar op de geloofwaardigheid ervan. Het Korancitaat vergezelt hij met de opmerking: 'zo moet men liegen, als men wil dat het niemand zal geloven'.⁵⁰ De opmerking heeft niet zozeer een apologetische, als wel een retorische achtergrond. Dat blijkt wanneer hij kort daarna de vinger legt bij de chronische geestelijke slaperigheid van veel hoorders.

50. *Keurstoffen* II, 255.

4.2.6 Preek over Lukas 1:17⁵¹

Om den Heere te bereiden een toegerust Volk.

Verantwoording

Omdat Hellenbroek verschillende Avondmaalsstoffen heeft nagelaten, is besloten daaruit een keuze te maken. Deze preek is willekeurig gekozen. Het gaat om een voorbereidingspreek voor het Heilig Avondmaal die Hellenbroek op zaterdag 3 april 1706 heeft gehouden. Dat is het jaar van verschijnen van zijn *Vragenboekje*. Het Heilig Avondmaal werd in Rotterdam vier maal per jaar gevierd. Het was gebruikelijk om op twee zaterdagavonden voorafgaand aan de bediening van het Heilig Avondmaal een zogeheten ‘proefpreek’ of voorbereidingsdienst te houden.⁵² Het is niet duidelijk of Hellenbroek zelf het Avondmaal zal bedienen. Wanneer het Avondmaal in de Zuiderkerk werd bediend, was dat wel de gewoonte. In de andere kerkgebouwen ging op zondagmorgen een andere predikant voor.⁵³ De preek is geselecteerd om inzicht te krijgen in Hellenbroeks prediking rond het Heilig Avondmaal.

Structuur

De preek volgt een voor Hellenbroek kenmerkende structuur. Na een inleiding volgen een analytische behandeling van de preektekst en daarna een toepassing. De inleiding leidt het thema van de preek in. De opbouw van het analytische deel is ordelijk en volgt de tekstverdeling. De analyse beperkt zich niet tot de exegese, maar bevat ook bewijsvoering vanuit de dogmatiek en een uitwerking van de gewenste kwaliteiten van de hoorders van de Messias ten tijde van Johannes de Doper. In de toepassing komen elementen uit het analytische gedeelte terug, waaronder de eisen die gelden voor de hoorders van de Messias. De toepassing komt overwegend op uit de tekstanalyse. Hellenbroek spitst de toepassing geheel toe op de aanstaande bediening van het Heilig Avondmaal.

Spreken over God

Hellenbroek duidt het gebruik van de Godsnamen in de geciteerde Bijbelteksten in deze preek vaak christologisch. Hoewel Hellenbroek Kurios ziet als een vertaling van de Verbondsnaam Jehova, beschouwt hij beide Namen

51. *Keurstoffen* II, 524-535.

52. F.A. van Lieburg, ‘Publieke gereformeerde eredienst in een grote Hollandse stadskerk’, in: F.A. van Lieburg e.a. (red.), *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote Kerk van Rotterdam*, 215-216. Hellenbroek is zich goed bewust van de afwijking van de Rotterdamse gemeente van de Dordtse Kerkorde in dit opzicht, die uitgaat van zes Avondmaalszondagen per jaar. Dit gezien zijn medewerking aan de *Ordres en gebruiken, welke plaats hebben in de classis van Schieland*, Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1727, 163.

53. *Text-boekje*, 131-132.

als een aanduiding van Christus. Als sleutel daarvoor gebruikt hij het door Lukas geciteerde Jesaja 40:3.

In onderstaand overzicht is aangegeven hoe vaak Hellenbroek de Namen van God gebruikt. Vaak spreekt Hellenbroek over God. Meestal bedoelt hij dan de drie-enige God. De Vader wordt in deze preek slechts driemaal genoemd en dan steeds in Zijn verhouding tot de Zoon. Hellenbroek ziet de plaats van de Vader in deze preek in de eeuwige vrederaad en ondersteunt dat met Bijbelplaatsen als Filippenzen 2:9 en Handelingen 2:36.

God Drie-enig of Vader	38
God de Zoon	73
God de Heilige Geest	6

De Zoon wordt onder verschillende Namen genoemd. In sommige daarvan komt de Naam God voor: Heere God en zelfs Israëls God. De meest voorkomende Naam is Heere Jezus en dan vooral in de toepassing. Verder komen onder meer de Namen Messias en Middelaar voor. Tegenover het frequente gebruik van de Naam van God de Zoon valt op dat de Heilige Geest slechts zesmaal wordt genoemd, steeds onder die Naam. Dat gebeurt in de regel in verbinding met het woord van de engel dat Johannes vol zal zijn van de Heilige Geest. Ondanks deze geringe expliciete vermeldingen van de Geest geeft Hellenbroek Hem een belangrijke plaats bij de prediking. De Geest is verantwoordelijk voor de ‘dadelyke bewerking’ van het hart tot ‘goede dispositien’. Het gaat daarbij zowel om de wedergeboorte als moment in de tijd, als ook om het ombuigen van de menselijke wil. Waar Hellenbroek dit werk aan het slot van de preek toeschrijft aan de Heere en niet aan de Geest, is dat niet om iets terug te nemen van de eerder geschetste taak van de Geest. Het duidt ook niet op een ondergeschikte plaats van de Geest. Wel spreekt eruit dat voor Hellenbroek de Geest niet alleen werkt. Hij plaatst het werk van de Geest hiermee in trinitarisch perspectief.

In het analytische deel van de preek geeft Hellenbroek verschillende malen een uitwerking van een dogmatisch onderwerp. Wanneer hij spreekt over de Messias, verbindt hij daaraan de notie van de Godheid van Christus en Zijn positie als Verbondshoofd in de vrederaad. De tweede dogmatisch getinte passage is bij de bespreking van het toebereiden van de hoorders. Hellenbroek benadrukt dan dat alleen de Geest kan toebereiden voor het ontvangen van genade en hij keert zich daarbij tegen opvattingen die geestelijke vermogens in de mens leggen. Hellenbroek brengt deze dogmatische gegevens als zelfstandige bewijsvoering in, met een gelijke mate van gezag als de preektekst. Het dogma functioneert daardoor als een sleutel

bij de exegese. Evenals het gehele analytische deel is ook deze behandeling van dogmatische onderwerpen beschrijvend van aard. De bespreking van de geestelijke vermogens van de mens bij het ontvangen van de Bijbelse boodschap fungeert als overgang naar de toepassing. Daardoor verloopt die overgang soepel. Hoewel Johannes vervuld is met de Heilige Geest, zal hij de woorden slechts tot de oren van de hoorders brengen, zo geeft Hellenbroek aan. Hij ziet het toerusten van de hoorders van Johannes als een werk van Gods Geest.

In het analytische deel kiest Hellenbroek de Schrifttekst als uitgangspunt. Daarbij schrikt hij niet terug voor het citeren van Griekse zinsdelen. De verdeling van de gekozen tekst bepaalt de structuur van de tekstanalyse. Een verbinding met de perikoop of de bredere geschiedenis ontbreekt. Wel verbindt Hellenbroek de tekst met parallelle plaatsen in het Oude Testament en met teksten over het werk van de Doper en de afhankelijkheid van de prediker van God en Zijn Geest (1 Kor. 2, Rom. 8 en 2 Kor. 3). De laatste teksten gebruikt Hellenbroek om zijn positie naar de remonstranten en socinianen af te bakenen. Tegenover hen beklemtoont Hellenbroek dat hoorders onbekwaam zijn tot het goed, zodat zij zich niet zelf kunnen voorbereiden op de komst van Christus in hun leven.

In het analytische deel ligt de nadruk op de brontekst. Hellenbroek citeert die letterlijk. Daarbij schrikt hij er niet voor terug elementen in te voegen van buiten de tekst of de tekstperikoop. Hij gebruikt geen klassieke stijlfiguren uit buitenbijbelse bronnen als illustratie. In de toepassing verschuift het accent naar de context. De praktische aanwijzingen in de toepassing zijn deels terug te voeren op de behandeling van de brontekst in het analytische deel. In die zin is er een nauw verband tussen brontekst en toepassing. Ook elementen uit de context bepalen mede de inhoud van de toepassing, waaronder de aanstaande Avondmaalsviering en Hellenbroeks visie op zijn hoorders.

Hoorders en prediker

Hellenbroek is kritisch naar zijn hoorders. Hij stelt hun geestelijke staat als kinderen van God onder kritiek. Zijn kritiek betreft zowel hun innerlijke leven als hun levensuitingen. Hij toetst hun innerlijke leven aan mogelijke blijken van een echte bekering. Hij vreest die in veel gevallen te moeten missen. Specifiek wijst hij zonden van dronkenschap, overspel, gierigheid en wereldsgezindheid aan. Hij maakt niet concreet wat hij met hun wereldsgezindheid bedoelt. De hemelsgezinde houding waartoe hij oproept, werkt hij daarentegen wel uit met aanbevelingen op gedragsniveau.

Hellenbroek ziet zijn hoorders niet op voorhand als ware kinderen van God. Sterker nog, hij veronderstelt dat velen slechts met een uiterlijke

belijdenis leven.⁵⁴ Hij motiveert die visie in het analytische gedeelte vanuit de perikoop waartoe de tekst van de preek behoort. Hij sluit aan bij de aanspraak van Johannes de Doper tot zijn hoorders over hun vermeende rechten als kinderen van Abraham. Hellenbroek benadrukt dat alleen geestelijke kinderen van Abraham in die rechten delen. In de toepassing benadert hij zijn hoorders in eerste instantie als collectief, met name wanneer hij hen confronteert met het gewicht van de aanstaande Avondmaalsbediening. In zijn toepassing onderscheidt hij regelmatig naar groepen hoorders. Als belangrijkste onderscheid functioneert het al dan niet gerechtigd zijn tot deelname aan het Avondmaal op grond van een werkelijke bekering.

Pas in de toepassing richt Hellenbroek zich rechtstreeks tot zijn hoorders. In het grootste deel van de toepassing kiest hij voor een profetische distantie, die merkbaar opkomt uit pastorale zorg. Hij benadrukt die distantie door zijn identificatie van de rol van Johannes de Doper met zijn eigen plaats op de kansel. Vooral in het eerste deel van de toepassing gebruikt hij daarbij scherpe woorden die aandringen op zelfonderzoek door de hoorder. Hellenbroek gebruikt de afstand tussen hem en zijn hoorders om hen te doordringen van de noodzaak van bekering. Hij laat zijn hoorders niet gaan zonder troost. Hij rondt af met een perspectief van persoonlijk heil en verbindt daaraan een concrete verwachting. Uit het einde van het analytische deel blijkt dat die verwachting uitsluitend gegrond kan zijn op het werk van Gods Geest. Kennelijk wil Hellenbroek zijn hoorders hoop geven op het werk van die Geest.

Het beeld dat hier van de prediker naar voren komt is dat van een herder die achter zijn kudde aan gaat. Met grote taalvaardigheid toont hij zich met zijn hoorders bewogen. Hellenbroek benadrukt zijn gezag als prediker door zich te identificeren met Johannes de Doper. Beiden zijn geroepen om te prediken. Tegelijk toont Hellenbroek zich in deze preek een pastor. Hij wil in deze avond voorafgaand aan de Avondmaalsviering zijn hoorders oproepen tot zelfonderzoek. Daartoe geeft hij een aantal indringende vragen mee naar huis. Zo beoogt hij de heiligheid van het sacrament hoog te houden. Het gaat hem daarbij om het heil van de zielen van zijn hoorders. Enerzijds roept hij mensen die niet weten van het zaligmakende werk van Gods Geest in hun leven op zich te onthouden van de tafel. Deze hoorders moeten ernst maken met het zoeken van een aandeel in het offer van Christus. Anderzijds dringt Hellenbroek aan op een gestalte van verootmoediging, gericht op de komst van Christus in de tekenen van het sacrament.

54. Uit zijn nagelaten voorbereidingspreken, die alle uit zijn Rotterdamse periode dateren, blijkt dat hij bij een groot deel van zijn hoorders geen geestelijk leven veronderstelt.

Opvallend is dat het taalgebruik in de overgang van analyse naar toepassing verandert. Waar de analyse een beschrijvend karakter heeft, is het taalgebruik in de toepassing juist persoonlijk. Hellenbroek schakelt over naar de directe rede en spreekt daarbij zijn hoorders aan op hun levenshouding. Eerst volgen enkele alinea's die de hoorders moeten overtuigen van de ernst van hun toestand. Deze alinea's beschrijven de noodzakelijke verandering in actieve werkwoorden, maar waarbij de hoorders zelf niet het subject zijn. Subject zijn hier wonderen of tranen, of dat wat in het hart omgaat. Daarna roept Hellenbroek hen op tot verandering. Zijn taalgebruik is op die verandering gericht. Verschillende keren beginnen in de toepassing zijn zinnen met uitroepen als 'o' en 'och'. De verandering waarop hij zich richt, is geestelijk van aard. 'Laat uw hert eens als voor den Heere antwoorden? (...) O! wat leit 'er op veler zielen weinig indruk van de hoogheid van den Heere Jezus, tot een heilig Ontzag voor hem?'⁵⁵ Hij geeft concrete aanwijzingen aan zijn hoorders en is in die gevallen op actie gericht, namelijk om zich ernstig te bezinnen over hun staat, zich voor God te vernederen en tot een 'werkzame Geloofs-oeffening' te geraken en hun verbond met God te vernieuwen, dan wel zich er voor het eerst in te begeven. Van de zonde moet werkelijk afstand worden genomen.⁵⁶

4.2.7 Preek over Psalm 116:7⁵⁷

Myne ziele, keert weder tot uwe ruste, want de HEERE heeft aan u welgedaan.

Verantwoording

Deze ongedateerde preek komt uit de *Mengelstoffen* en daarmee uit de laatst uitgekomen bundel die door Hellenbroeks neef is geredigeerd. De daarin opgenomen preken serie over Jeremia dateert uit de Zwijndrechtse periode, maar voor de overige preken ontbreekt een aanwijzing voor datering. Wel kan er een aanwijzing voor datering worden gevonden in de toon van de preek. Terecht constateert Braaksma bij zijn onderzoek naar Hellenbroeks Avondmaalspreken uit de *Keurstoffen* dat in zijn nabetrachtingspreken waarschuwend elementen niet ontbreken.⁵⁸ Dat geldt ook voor deze preek uit de *Mengelstoffen*. Tegelijk valt de innige en gloedvolle toon van een groot deel van de preek op. Die innigheid vormt een indicatie voor een datering na de Zwijndrechtse tijd. De preek is geselecteerd om inzicht te krijgen in Hellenbroeks prediking rond het Heilig Avondmaal. Bijkomende reden voor selectie is dat deze preek buiten het onderzoek van Braaksma is gebleven.

55. *Keurstoffen* II, 533.

56. *Keurstoffen* II, 534.

57. *Mengelstoffen*, 176-190.

58. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe*, 50-52.

Structuur

Binnen Hellenbroeks vaste stramien vallen twee dingen op. (1) Hellenbroek besteedt in deze preek relatief weinig aandacht aan exegese en juist veel aan toepassing. Dat blijkt nog niet uit de lengte van de toepassing die met drie pagina's ruim één pagina korter is dan het analytische deel. Het verschil met veel andere preken is dat Hellenbroek ook binnen het analytische deel overgaat tot een toepassing. Daardoor beslaat de toepassing meer dan de helft van de preek. (2) De uitleg volgt wel de verdeling van de stof, maar gaat nauwelijks in op de afzonderlijke woorden. In deze preek is sprake van een omgekeerde beweging. Waar Hellenbroek in de uitleg ingaat op menselijke onrust, functioneert de uitleg van de psalm meer als een illustratie dan als vertrekpunt van het betoog.

Spreken over God

Dit is een van de weinige preken waarin de Verbondsnaam wordt gebruikt. Het betreft alleen de tekstweergave aan het begin van de preek. In de preek wordt de Verbondsnaam geciteerd als Adonai. In deze nabetrachtingspreek ligt het accent op de gemeenschap met God als Vader. Ook wanneer Hellenbroek de Namen God en Heere gebruikt, is dat vaak in de verhouding van een gelovige die zich als een kind beschermd weet. Maar liefst 32 maal van de ruim honderd vermeldingen van de Godsnaam betreffen deze relatie.

God Drie-enig of Vader	98
God de Zoon	3
God de Heilige Geest	1

Tegenover het veelvuldig spreken over de Vader staan weinig directe verwijzingen naar de Naam van Jezus. Hij wordt slechts driemaal genoemd. Dat gebeurt in één zin in de toepassing onder de Namen Jezus, Rustplaats en Ark. Hoewel dit in belangrijke mate zal zijn ingegeven door de tekstkeuze, vormt dat toch een opvallende trek in deze nabetrachtingspreek. Die staat immers in het teken van het sacrament dat die ochtend is bediend, waar Persoon en werk van Christus centraal staan. Toch komt het werk van Christus wel aan de orde. Ruim tien keer spreekt Hellenbroek over (herstel van) de gemeenschap met God, waarvan driemaal expliciet langs de weg van verzoening. Langs die weg ervaart de gelovige dat Gods toorn is weggenomen. Dat brengt vrede met God.

De uitleg in deze preek volgt wel de afzonderlijke woorden, maar schenkt slechts eenmaal aandacht aan hun betekenis in de grondtaal. Dan betreft het uitsluitend een meervoudskwestie, waaruit Hellenbroek afleidt dat de

rust waarover de psalm spreekt, een meervoudig karakter heeft. Aan de samenhang van de tekst besteedt hij juist wel aandacht. In andere preken blijft dat meestal beperkt tot een passage aan het slot van de inleiding. In deze preek gaat Hellenbroek ook in de uitleg in op de samenhang. Dat is dan om te illustreren dat David interne onrust kent. Dat raakt wat hiervoor al is geconstateerd over het vertrekpunt van het betoog in het exegetische deel. Hellenbroek begint de uitleg met een uiteenzetting over de verhouding tussen verstand en wat hij omschrijft als ‘hartstocht’ in de menselijke geest en hun invloed op ervaringen van rust. Aan het slot van de toepassing verbindt hij de preek aan de verschillende uitingen van genade in het leven van de gelovigen. Hij spreekt dan zowel over de weg van de genade als over het wezen van de genade en roept zijn hoorders op die niet met elkaar te verwarren. Hellenbroek maakt niet duidelijk hoe deze uitingen zich verhouden tot het Schriftgedeelte en geeft ook geen nadere aanwijzingen hoe ze eruit zijn af te leiden. Wel is duidelijk dat de aansporing pastoraal is bedoeld, namelijk om te voorkomen dat zijn hoorders zichzelf een te hoge lat leggen: ‘gy hebt het misschien al en gy kent het niet’.⁵⁹

Hoorders en prediker

De vloeiende betooglijn geeft aan de preek een toegankelijk karakter. Omdat in de uitleg nauwelijks wordt ingegaan op de grondtaal, hoeven de hoorders niet te struikelen over als geleerd ervaren passages. Daarbij komt dat de preek van begin tot eind is doorgloeid van het pathos van de prediker. Het is merkbaar dat hij zich tot al zijn hoorders wil richten. Daarbij onderscheidt hij verschillende groepen hoorders. In deze preek zijn dat er drie. (1) De onbekeerden. Van hen zijn er velen aan het Avondmaal aangegaan. Zij worden scherp gewaarschuwd hun slaap van zorgeloosheid niet op te vatten als de rust waarover de psalm spreekt. (2) Gelovigen. Zij worden aangespoord opnieuw de grond van hun rust op te zoeken, dan wel daarbij te blijven. Dat vraagt een heilige levenshouding, want die brengt rust. Hellenbroek veronderstelt dat zijn hoorders voldoende bekend zijn met de concrete vormgeving van een heilige wandel. (3) Bekommerden. Daaronder verstaat hij mensen die niet zeker zijn over hun genadestaat. Zij worden opgeroepen tot zelfonderzoek, onder de oproep zich wel een juist beeld te vormen van Gods weg van genade. Ze moeten wat hij de trappen op die weg noemt, niet verwarren met het wezen van Gods genade. Hellenbroek veronderstelt de kennis van die stappen bij zijn hoorders. Hij maakt ze niet expliciet. Dat hij ze hier noemt, is niet om de focus van zijn prediking bij die trappen te leggen. Integendeel, hij wil juist dat zijn hoorders zich rich-

59. *Mengelstoffen*, 189.

ten op het wezen van genade dat hij eveneens bekend veronderstelt bij zijn hoorders. Daarbij geeft hij tevens aan dat dit niet altijd bestaat in heftige beweging van de hartstochten.

Hellenbroek komt in deze preek naar voren als een prediker die zijn hoorders wil bereiken. Hij zet zich in om in hun mentale wereld te komen en heeft daarbij aandacht voor hun gevoelswereld. Al in de inleiding maakt hij identificatie mogelijk met hartstochten die de menselijke geest kunnen beroeren, van angst en droefheid tot rust en vreugde. Door de verhouding van verstand en gevoel als raamwerk voor de uitleg te kiezen, kan Hellenbroek ook in dat onderdeel van de preek bijna vanzelfsprekend de gevoelens van zijn hoorders benoemen. Door heel zijn preek heen legt Hellenbroek een sterke bewogenheid aan de dag; in onderscheid tot veel andere preken doet hij dat ook in zijn uitleg. Zijn empathische vermogen zet hij in om zijn hoorders in beweging te krijgen. Dat komt niet in mindering op zijn opvatting over Gods soevereiniteit. Genade blijft noodzakelijk om een werkelijke verandering te bereiken. Zijn invoelende opstelling laat bovendien onverlet dat Hellenbroeks grondhouding ten opzichte van zijn hoorders er een is van een profetische distantie als een kritisch tegenover. Dat maakt het voor de prediker mogelijk hun een spiegel voor te houden. In het bijzonder voor de onbekeerden geldt dat de prediker zich niet met hen vereenzelvigd. Daarbij hoeven zijn hoorders niet naar huis te gaan met het idee dat hun rol alleen passief is. Ze krijgen aan het slot van de preek concrete adviezen voor verandering van gedrag en mentaliteit mee, zoals aanhouden in het gebed en niet te klein denken over wat al aan genade is ontvangen.

4.2.8 Preek over Romeinen 8:16⁶⁰

De zelve Geest getuigt met onzen Geest, dat wy Kinderen Gods zyn.

Verantwoording

De preek is gehouden in 1710, dat is vier jaar na de eerste publicatie van het *Vragenboekje*. Verschillende zinswendingen wijzen erop dat de preek daadwerkelijk is gehouden. (1) De toepassing kent regelmatig een directe rede ('vraag je'). Opvallend is dat Hellenbroek de directe rede al aan het slot van het exegetische deel hanteert. (2) Op verschillende plaatsen is de toepassing ingekort, vooral in het laatste gedeelte. De preek is geselecteerd omdat de preektekst uit de nieuwtestamentische brieven komt en omdat Hellenbroek in deze preek nadrukkelijk ingaat op het trefwoord 'verzekering van het geloof'.

60. *Keurstoffen* II, 410-419.

Structuur

Hoewel ook deze preek de vaste structuur kent van Hellenbroeks preken, wijkt hij in deze preek af van de invulling ervan. De inleiding is nog geen halve pagina. Het exegetische deel gaat al snel over in een dogmatische uiteenzetting over het getuigenis van Gods Geest. De belangrijkste pijlers daarvan zijn de kenmerken van het ware geestelijke leven, de hulp van de Geest bij het ophelderen ervan in het eigen leven en de vermelding van de bijzondere ervaring van de ‘overstraling’ met Gods Geest. Bij dit dogmatische deel valt de pastorale toon op. In feite is Hellenbroek hier al met zijn toepassing bezig.

De toepassing zelf volgt niet de gebruikelijke opbouw van enkele vermaningen voor verschillende doelgroepen, gevolgd door vertroosting voor gelovigen. Deze keer opent de toepassing met een heilsordelijke uitwerking van het getuigenis van onze geest. De uitwerking heeft een praktische spits, namelijk om het eigen geestelijke leven eraan te toetsen. Hellenbroek verbindt het getuigenis van onze geest aan de kenmerken van echt geestelijk leven. Hij leidt die af uit Gods Woord. Hij beperkt zich daarbij tot een omschrijving van het ware, zaligmakende geloof, de wedergeboorte en uitingen van een kinderleven. In de daaropvolgende waarschuwing aan onbekeerden legt Hellenbroek existentiële accenten in de geloofsbeleving van ware kinderen van God.

Spreken over God

De tekst brengt een sterke nadruk op het werk van de Geest met zich mee. Niettemin is het de Naam van God die het meest wordt genoemd. Zevenmaal wordt daarmee nadrukkelijk God de Vader bedoeld, steeds in relatie tot de Geest. De Naam van Christus klinkt in de preek veel minder vaak dan in andere preken. Gelet op het tekstverband hoeft dat niet te verbazen.

God Drie-enig of Vader	100
God de Zoon	10
God de Heilige Geest	48

Hellenbroek gebruikt deze tekst om een verantwoording te geven van zijn visie op de zekerheid van het geloof. Dat is een belangrijk onderwerp onder de vertegenwoordigers van de Nadere Reformatie. Zo besteedt Wilhelmus à Brakel, Hellenbroeks Rotterdamse collega, er geruime aandacht aan in zijn *Redelijke Godsdienst*.⁶¹ Anders dan À Brakel kiest Hellenbroek niet voor

61. Wilhelmus à Brakel, *Logikê latreia, dat is Redelyke godtsdienst* I, 18e druk, Rotterdam Hendrik van den Aak (wed.) en zoon, 1767, 30-32.

een systematische uitwerking. Hij behandelt het onderwerp aan de hand van zijn tekst. Invalshoek is daarbij het getuigenis van de Geest.

Alleen in de eerste helft van het exegetische deel is er sprake van exegese van de tekst. Hij gaat daarbij een enkele keer in op de betekenis van een woord, te weten ‘medegetuigen’.⁶² Hij leidt uit het kindschap van de gelovigen af dat er ook sprake is van een ander kindschap, namelijk van satan. Dat is de afleiding van een zaak uit de tekst. Voor de beschrijving van de manier waarop we kind van God kunnen worden, gebruikt hij zijn preektekst. Opvallend is dat hij wil denken vanuit de termen die de tekst hem aanreikt. Pas wanneer hij komt tot de beschrijving van de kenmerken van het kindschap, komt hij tot een dogmatische omschrijving aan de hand van begrippen die buiten de tekst liggen.

Deze preek is een van de weinige plaatsen in de onderzochte preken waar Hellenbroek expliciet spreekt over fasering in het geestelijke leven, ofwel standen in het genadeleven. Hij onderscheidt ten principale twee fasen die beide samenhangen met het spreken van de Heilige Geest. De eerste trap betreft relatief minder sterke getuigenissen van de Geest en tevens het concluderen van het kindschap aan de hand van de kenmerken die Gods Woord aanreikt. Voor deze eerste trap heeft Hellenbroek in zijn toepassing veel, pastoraal getinte, aandacht. Ook in deze eerste fase kan de gelovige in verwondering en met veel verzekerdheid en blijdschap uitroepen: ‘O God, Gij zijt mijn God.’ Hellenbroek spreekt de tekst na wanneer hij het aanroepen van God als Abba als werk van de Geest ziet. De tweede fase of trap kent een Goddelijke overstraling. Hellenbroek omschrijft deze fase vooral in negatieve termen: volgens hem is het niet goed mogelijk er woorden aan te geven. De bewoordingen doen denken aan Bernardus.⁶³ Opvallend is dat hij deze trap in het exegetische deel vermeldt zonder er in de toepassing op terug te komen. Daarmee lijkt hij deze tweede trap niet als normatief te presenteren.

Waar Hellenbroek in deze preek over twee fasen of standen in het genadeleven spreekt, wil dat niet zeggen dat hij het genadeleven voor het overige als een en hetzelfde ziet. Hij veronderstelt in deze preek een zekere dynamiek in het genadeleven. Wanneer hij de kenmerken van het werk van de

62. Hellenbroek lijkt hierin zijn leermeester Knibbe te volgen, die aangeeft dat niet van elk afzonderlijk woord een woordstudie nodig is.

63. Bernardus van Clairvaux omschrijft de mystieke vereniging met Christus als Bruidegom als genezing met behulp van olie en zalf. Wel onderscheidt Bernardus meer fasen in de weg van de bruid naar Christus dan Hellenbroek; I. Boot, *Hooglied*, 51-60. Olie en zalf zijn attributen die verbonden zijn met de Heilige Geest. A. de Reuver, *Verborgene omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002, 42 merkt terecht op dat Christus deze Geest schenkt, Die anderzijds de Zoon en de Vader openbaart.

Geest beschrijft waaraan een gelovige zich mag toetsen, geeft hij aan dat een gelovige zelden in dezelfde kalmte blijft. De zekerheid wordt aangevochten. Wanneer echter het getuigenis van de Geest zich bij dat van de mens voegt, geeft dat de gelovige blijdschap.⁶⁴ Bij het uitwerken van de kenmerken sluit Hellenbroek aan bij de goederen of weldaden die in Christus zijn. Vanuit het in zijn inleiding genoemde beeld van de ondertrouw komt hij als eerste weldaad uit bij het geloof. Dat ziet hij als een plus ten opzichte van een uiterlijke kennis of toestemming. De plus van het echte geloof bestaat uit een persoonlijke, hartelijke en onvoorwaardelijke onderhandeling met Jezus in een diep besef van zonden en eigen onmacht. Die onderhandeling of omgang met Jezus leidt tot een daad van aannemen van de ‘volle’ Jezus, zowel tot rechtvaardiging als tot heiliging. Als tweede noemt Hellenbroek de wedergeboorte die uit twee delen bestaat. Ook nu sluit hij aan bij zijn inleiding. Het gaat bij de wedergeboorte om het herstel van Gods beeld. Dat begint met dat krachtige genadewerk van Gods Geest in onze ziel waardoor die van dood levend wordt, ons verstand wordt verlicht, onze wil wordt geheiligd en onze emoties en morele keuzes worden geordend. Zo wordt het kind steeds meer gelijk aan het beeld van zijn Vader. Als derde kenmerk noemt hij de kinderlijke houding die een gelovige ontvangt. Daarmee sluit hij rechtstreeks aan bij het Schriftgedeelte.

De mystiek getinte omschrijving van de trap van overstraling komt op uit de woorden van het tekstverband. Het spreken over het Vaderschap van God is hier nauw verbonden aan het kindschap. Dat wil niet zeggen dat er voor Hellenbroek geen relatie is met andere weldaden, zoals de rechtvaardiging. Wel laat het zien dat hij zich ook hier wil uitdrukken in termen die de tekst aanreikt. Zo laat hij ook de verwante notie van verzegeling door de Heilige Geest (Ef. 1:4) liggen. Deze preek en de preek over 1 Thessalonicenzen zijn de enige van de geanalyseerde preken waarin Hellenbroek expliciet tot een afgebakende fasering van het geestelijke leven komt.⁶⁵

Hoorders en prediker

Hellenbroek onderscheidt ook in deze preek zijn hoorders in bekeerden en onbekeerden. Voordat hij zich richt tot beide categorieën hoorders, komt

64. *Keurstoffen* II, 418.

65. Opvallend is dat Hellenbroek op zijn sterfbed wel degelijk lijkt te spreken van een standelijk genadeleven. Hellenbroek geeft dan aan te denken ‘wat het al in heeft, met een Drieëinig God verzoend te zijn, en hoe de Heere mij grond geeft om te geloven dat ik voor mijzelf daar ook deel aan heb’, hoewel dat nog niet de uiteindelijke vrede is: ‘men heeft zo lang te strijden als men niet in de overwinning is ingegaan’; Tiele, *Roem der heiligen*, 74. Mogelijk sprak Hellenbroek in huiselijke kring of op gezelschappen anders, of meer in detail, over de leiding van de Geest dan op de kansel.

hij eerst tot een definitie van de kenmerken van het ware kindschap. Deze lange algemene opening van de toepassing is voor Hellenbroek bijzonder. Hij motiveert die afwijkende gang van zaken niet. De kenmerken betreffen twee algemene begrippen, te weten geloof en wedergeboorte. De definitie daarvan is toegespitst op de praktijk van het geestelijke leven. De bedoeling is dat mensen zich aan deze definities toetsen. Als derde kenmerk noemt Hellenbroek de gedragingen van een kind.

In de oproep tot de onbekeerden komen aspecten naar voren die typerend zijn voor predikers die worden gerekend tot de Nadere Reformatie.⁶⁶ (1) Hij maant tot voorzichtigheid in het vaststellen van het getuigenis. (2) Het getuigenis komt in de regel niet dan na een periode van intensieve geestelijke strijd. Naar de bekeerden is Hellenbroek bijzonder pastoraal. Zij moeten zich door de kenmerken niet laten afschrikken, maar die tot hun troost gebruiken. Opvallend is dat Hellenbroek in het toepassende deel niet nader specificeert. Waar hij in het exegetische deel spreekt van de bijzondere ervaring van een overstraling in het kindschap, geeft hij daarvoor dus geen concrete aanwijzingen tot nadere toetsing. Daardoor wordt het begrip niet praktisch gemaakt. Het krijgt het karakter van een signaalwoord voor ingewijden.

Hoewel Hellenbroek niet vaak spreekt over het kindschap van de gelovige, is het duidelijk dat hij spreekt vanuit een persoonlijke ervaring. Dat geldt in het bijzonder de overstraling. Zoals gezegd, is dit een van de weinige keren dat hij over een dergelijke bijzondere ervaring spreekt. Die ervaring is voor hem niet normatief. Daarvan getuigt de toepassing die zich geheel richt op het getuigenis van Gods Geest als zodanig. Belangrijker dan de mystieke ervaring van overstraling is voor Hellenbroek de vraag of zijn hoorders het getuigenis van Gods Geest werkelijk kennen. Dat toont een pastoraal hart bij het spreken over de verzekering van het geloof.

4.2.9 Preek over Openbaring 3:21a⁶⁷

Die Overwint, ik zal hem geven met my te zitten in mynen Throon.

Verantwoording

De preek dateert uit 1718 en daarmee uit de tweede helft van Hellenbroeks periode in Rotterdam. De preek is op zondag 13 november gehouden. Dat de preek werkelijk is gehouden, blijkt wanneer Hellenbroek in de inleiding verwijst naar het Bijbelgedeelte dat hij zojuist heeft gelezen.⁶⁸

66. Zie ook A. Baars, 'Classificatie', in: *ENR* III, 245.

67. *Keurstoffen* II, 22-36.

68. Kennelijk verzorgde de predikant de Schriftlezing zelf.

De zondag daarna zal hij vers 21b behandelen. Hellenbroek kondigt dat tekstdeel alvast aan als een verbijzondering van de belofte die hij nu behandelt, namelijk te zitten in Christus' troon. De preek is om ten minste twee redenen geselecteerd. (1) Ik vind het relevant om te zien in hoeverre Hellenbroek samenhang aanbrengt in een vervolgstof die hij niet als commentaar uitbrengt. Om die reden is ook de vervolgpreek geanalyseerd. (2). In deze op een zondag gehouden preek valt de aandacht voor maatschappelijke omstandigheden op. Voor biddagpreken is dat niet bijzonder, voor preken die Hellenbroek op zondag heeft gehouden, is dat wel het geval.

Structuur

Hoewel de preek de gebruikelijke structuur volgt, is de uitwerking op het eerste oog minder coherent dan we meestal bij Hellenbroek zien. Dat komt mede omdat het slot van de inleiding niet functioneert als samenvatting voor de preek. De openingszin verwijst naar het thema van geloofsvolharding te midden van geloofsafval. In het slot van de inleiding mondt dat uit in een typering van de gemeente van Laodicea aan de hand van dat thema. Het exegetische deel blijkt zich vervolgens echter anders te onttollen. Na de ontleding van de tekst in belofte en wie ze betreft, beperkt de uitwerking van de tekst zich tot die belofte. Als reden wordt opgegeven dat het onderwerp van overwinning op zonde en wereld recent al aan de orde is geweest. Dat wijst op serieprediking.⁶⁹

Wanneer Hellenbroek de belofte van te zitten in Gods troon uitwerkt, volgt hij niet de woordvolgorde van de tekst. Hij verantwoordt die keuze niet. In plaats daarvan gaat hij direct over tot een beschrijving van de troon. Hij gebruikt voorbeelden uit de klassieken⁷⁰ om in te gaan op de praktijk dat anderen deelden in de heerlijkheid van een troon. Vervolgens werkt hij de heerlijkheid van de troon van Jezus uit. Hij baseert zich daarbij op verschillende woordbetekenissen van het Griekse woord voor troon en verwijst naar Christus' Middelaarswerk. Als loon daarop was Hem bij contract deze troon toegezegd. Dat opent de troon voor Gods kinderen, die daar zeer nabij Hem zijn. Vervolgens benadrukt hij dat het zitten op de troon een genadegave is.

69. Mogelijk bij de behandeling van een andere brief uit het begin van Openbaring. Zie opmerking bij de samenvatting van deze preek in bijlage I.

70. Zo was er in Klein-Azië sprake van een *throgismos* of op-de-troon-zetting, als onderdeel van een initiatierite in een mysteriegodsdienst. De Grieken kenden onder hun goden wat Hellenbroek bijzittende goden noemt. Vermoedelijk heeft hij de twaalf Olympische goden in gedachten, die op diverse plaatsen in de oudheid zijn uitgebeeld. Romeinen kenden volgens Hellenbroek hun *consentes*. Hij verwijst dan naar de zogeheten *Di* of *Dei Consentes*, die onder andere in de tempel van Hadrianus in Efeze waren afgebeeld. Charlotte R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden 1987, 331-336.

De toepassing opent met het schetsen van de heerlijkheid die voor gelovige overwinnaars is weggelegd. Dat sluit nauw aan bij de onderscheiden zinsdelen van de tekst en biedt direct een woord voor Gods kinderen. Met de Bijbelse voorbeelden van Mozes en David en voorbeelden uit de ongewijde geschiedenis richt Hellenbroek de aandacht op het wonder dat ‘gy nietige wurmpjes, geringe menschjes in de wereld, mogen zeggen naar de hemel te zullen klimmen’.⁷¹ Hij veronderstelt daarbij een grote mate van kennis bij zijn hoorders. De reeks voorbeelden van mensen die vanuit een lage maatschappelijke status tot toposities zijn opgeklommen, moet voor de meeste van zijn hoorders duizelingwekkend zijn geweest. Opnieuw is dit een aanwijzing dat Hellenbroek op de kansel klassieke bronnen is blijven citeren.

Spreken over God

De tekst geeft als plaats van handeling de hemelse troon waarin de Vader en de Zoon zijn gezeten. Zij worden dan ook het vaakst vermeld, waarbij de Zoon de meeste nadruk krijgt. De vermelding van de Vader is meestal vanuit de tekst of om de uitvoering van de Goddelijke besluiten te verwoorden. De handelende Persoon is steeds Christus, waarbij de handeling zich beperkt tot de troonzitting zelf en het toekennen van een plaats in de troon.

God Drie-enig of Vader	36
God de Zoon	76
God de Heilige Geest	2

De Geest wordt slechts tweemaal vermeld en dan niet als handelende Persoon. Wie hier handelt is steeds de Zoon, ook in het schenken van genade. Hellenbroek komt hiertoe doordat hij genade vanuit zijn tekst typeert als het zitten in de troon. Die genade geeft Jezus. Ze is gevolg van Diens ‘contract’⁷² met Zijn Vader.

De inleiding plaatst de tekst in zijn verband van Christus’ brief aan Laodicea. Dat gebeurt daar vooral om de zorgeloosheid van die gemeente te confronteren met haar droevige staat. Zelfs in Laodicea zullen echter mensen het verderf ontvluchten. Voor hen geldt de uitlokkende belofte van het zitten in de troon. Aan het slot van de toepassing komt die treurniswekkende staat van de gemeente van Laodicea terug om daarmee de sociale armoede van vele hoorders te omschrijven.

De belofte is uitlokkend voor de godzaligen onder de hoorders. Hun volhardend zoeken van de hemelse heerlijkheid zou onbekeerden moeten aan-

71. *Keurstoffen* II, 30.

72. *Keurstoffen* II, 26.

sporen anders over die godzaligen te oordelen. Voor onbekeerden zijn er wel scherpe waarschuwingen tegen hun neiging hun troon op aarde op te richten. Naar hen klinkt er geen nodiging vanuit de belofte. Wel wenst Hellenbroek dat hun blinde ogen opengaan voor echte, hemelse rijkdom. Waar de tekst aangeeft dat de gelovigen de troon van Christus gegeven wordt, benadrukt Hellenbroek de eenzijdigheid van Gods genade. De troon van Christus is ‘zelfs voor hemelbestormende Reuzen te ongenaakbaar. Elk moet hier wagen tot dat hy hem gegeven wordt.’ Dus alles moet gegeven worden. Het moet ‘een enkle genadegifte zyn, een vry geschenk, een onverdiend en genadig gegeven’.⁷³ Christus geeft dat geschenk en volgt daarmee het besluit van Zijn Vader.

Aan de basis van de troontheologie die zich in deze preek ontvouwt, ligt daarmee het eeuwige genadeverbond. Hellenbroek spreekt in dit verband over het contract waarin de Vader aan de Zoon de troon toezegt als loon op Diens Middelaarswerk. Hier vinden we vele parallelle Bijbelplaatsen als Psalm 110, Jesaja 9, Mattheüs 28 en Johannes 5. Christus stelt de Hem toegezegde troon open voor de Zijnen, zoals Hij bad in het Hogepriesterlijke gebed (Joh. 17:22). Wanneer Hellenbroek het meest wezenlijke gevolg daarvan beschrijft, springt hij – terwijl hij zich nog in het exegetische deel bevindt – over op overtreffend taalgebruik. Hun wacht ‘eenen allerzaligsten rust-staat, na dat zy hier allen den onrust en de moejelykheden van de wereld zullen ontworsteld zyn’.⁷⁴ Hun zaligheid en de troost liggen uitsluitend in de geloofsvereniging met Christus. Heilsordelijke aspecten zijn in deze preek het beslissende karakter van vrije genade en het schetsen van de natuurstaat als strafwaardig. Het accent ligt daarbij op het reformatorische schema van wet en Evangelie.

Hoorders en prediker

Hoewel Hellenbroek in deze preek regelmatig klassieke bronnen citeert, veronderstelt hij geen basiskennis van de klassieken. Het gebruik van klassieken oogt functioneel: (1) Hij vergelijkt de ongekende wereldlijke promoties van laaggeplaatsten tot hoge ambten met de genadige verheffing van maatschappelijk armen tot de hemelse heerlijkheid. (2) Hij opent een handelingsperspectief om vanuit weinig naar een koninklijke status te geraken. Daarmee geeft hij zijn hoorders hoop.

Kennelijk bevinden veel hoorders zich in lage rangen van de maatschappij. Aan het begin van de toepassing lezen we dat Gods kinderen in ‘de thronen en heerlijkheden van de wereld zo weinig delen’ en ‘tot haar lot

73. *Keurstoffen* II, 29.

74. *Keurstoffen* II, 29.

meest armoede, veragting en zukkelingen in de wereld hebben'.⁷⁵ Omdat Hellenbroek in zijn inleiding uit de brief aan Laodicea heeft geciteerd over de ellendige toestand van die gemeente, kan hij aan het slot terugkomen op wat die toestand in armoede betekent. Hij vertaalt dat dan primair als maatschappelijke armoede. Die dient als donkere achtergrond voor de komende verlossing van velen van zijn hoorders. Dat is een verlossing uit hun aardse behuizing, als dikwijls 'uit een klein huisje, van een gering kamertje, uit een laag keldertje, van een hard en sober beddetje, uit eenen arme en behoeftige omslag, immers van onder moejelyke en zondige lastigheden van deze tyd'.⁷⁶ Hellenbroek lijkt die armoedige omstandigheden niet in verband te brengen met sociaal onrecht. Hij plaatst de armoede van velen van zijn hoorders tegenover het wenkende perspectief van hemelse heerlijkheid en wil hen daarmee troosten met en uitlokken tot hemelsgezinde gedachten.

Over de rijken spreekt hij in de derde persoon als 'blinde wereldlingen' die jagen naar 'thronen, naar kronen. Naar staat, naar aanzien'. Hier ontbreekt een expliciete verwijzing naar de brief aan Laodicea, waaruit de tekst genomen is. In plaats daarvan citeert Hellenbroek de Romeinse geschiedschrijver Plutarchus, wanneer die G. Marius verwijt⁷⁷ dat hij, om de eerste te zijn, verzuimde de beste te zijn. Dan volgt een rechtstreekse aanspraak van de rijken, gericht op een omkeer van een weg naar het verderf. Voor zover er rijken onder Hellenbroeks gehoor zijn, heeft hij geen hoge verwachting van hun geestelijke staat.

Hellenbroek geeft hier leiding aan geestelijke vragen onder zijn hoorders. Hij spitst die toe op de gelovigen onder hen. Hen spoort hij aan tot een leven in de nabijheid van Christus door een actieve geloofsvereniging. Dat geeft hun troost en geloofs zekerheid, ongeacht een lage aardse positie. Het voedt hun hoop. Het betekent wel dat hun zaligheid afkomstig is van en tot vervulling komt in de hemelse troon (en dus geen aardse context heeft). Hellenbroek toont zich zielenherder door niet alleen af te dalen tot de maatschappelijk lage status van veel van Gods kinderen, maar vervolgens de vinger te leggen bij hun natuurstaat, waarin zij voor God vuil en strafwaardig zijn. Dat accent op de toorn van God over de natuurstaat blijkt verschillende functies te hebben. (1) Aanvankelijk tekent Hellenbroek die lage positie om de gedachten en gevoelens van Gods kinderen te laten uitgaan naar de hemelse heerlijkheid, die wacht. Hun verlangens en levenskeuzes moeten daarnaar gericht en genormeerd zijn. (2) Vervolgens gebruikt

75. *Keurstoffen* II, 31.

76. *Keurstoffen* II, 35.

77. Plutarchus (46-125). Zie Plutarch, *Life of Antony* (vert. C.B.R. Pelling), Cambridge 1988, 1-2. G. Marius (156-86 v.Chr.), leider van de zogeheten Populares en tijdgenoot van Cicero (106-43 v.Chr.), in: Cicero, *De ideale redenaar*, 452.

Hellenbroek dit vertrekpunt van de natuurstaat om in te gaan op vragen rond heilszekerheid. Hij geeft aan dat voor die vragen vaak aanleiding is. En passant noemt hij zelfonderzoek belangrijk en nodig, zonder op dat belang nu verder te willen ingaan. Het gaat hem nu om wat geloofszekerheid kan bieden. Die zoekt hij in geloofsvereniging met Jezus en een nauwe wandel met Hem. Dan zullen de glans en de rust van Christus' heerlijkheid regeren over het eigen gevoelsleven en de eigen wil.

Hellenbroek toont zich hier sterk bewogen met de levensomstandigheden van zijn hoorders. Hij kent de lage maatschappelijke positie van velen van hen en spreekt daarover met een pastoraal hart.⁷⁸ Tegelijk is zijn prediking niet gericht op een verandering in welvaart in dit aardse bestaan. Voor maatschappelijk welgestelden heeft hij uitsluitend waarschuwendende woorden die ervan uitgaan dat er onder hen weinig van Gods kinderen worden gevonden.

4.2.10 Preek over Openbaring 3:21b⁷⁹

Gelyk als ik Overwonnen hebbe, ende ben gezeten met mynen Vader in zynen Throon.

Verantwoording

De preek dateert evenals de vorige uit 1718 en is een week later gehouden, eveneens op zondag. Er zijn meer preken uit Openbaring uit de jaren tussen 1714 en 1723, zonder dat er voor het overige aantoonbaar sprake is van aaneengesloten serieprediking.⁸⁰ De selectie van deze preek heeft verschillende achtergronden: (1) een vraag is in hoeverre Hellenbroek samenhang aanbrengt in een vervolgstof die hij niet als commentaar uitbrengt en (2) de preek geeft uitwerking aan de theologische trefwoorden 'genadeverbond' en 'eeuwigheid'.

78. Tiele, *Roem der heiligen*, 61 benadrukt in zijn biografie dat die bewogenheid oprecht is. Vaak was Hellenbroek op bezoek onder de armen. Dat had voor hem de voorkeur boven de feestelijke gezelschappen van maatschappelijk welgestelden, waartoe hijzelf behoorde.

79. *Keurstoffen* II, 36-50.

80. Zo behandelt hij Openbaring 1:7 op 12 februari 1716 (*Keurstoffen* I, 117), Openbaring 1:18 op 25 april 1717 (*Keurstoffen* II, 64) en Openbaring 3:12 op 5 mei 1716 (*Keurstoffen* II, 130). Zo bezien is er geen sprake van een chronologische behandeling. Die laatste datum valt overigens op dinsdag, zie: 'Kalender omzetter', www.genealogieonline.nl/naslag/kalender, geraadpleegd op 7 februari 2023). Hemelvaartsdag viel in dat jaar op 21 mei, zie: 'Data voor pasen, hemelvaart en pinksteren', hemel.waarnemen.com/aarde/pasen.html, geraadpleegd op 7 februari 2023). Mogelijk is er een vergissing opgetreden in de datering. Die is dan van de hand van Hellenbroek zelf, omdat zijn neef de preken slechts op datum ordent. Wanneer de preek gehouden zou zijn op zondag 5 mei 1718, is alsnog sprake van een chronologische behandeling, zij het onderbroken door andere stoffen.

Structuur

De serieprediking van Hellenbroek over deze tekst uit Openbaring vertoont weinig onderlinge samenhang. De preken kunnen zelfstandig worden gelezen. Daarin toont deze korte serie uit Openbaring verwantschap met de opbouw van de als preekverzameling vormgegeven commentaren op Jesaja en Hooglied.

De preek volgt de gebruikelijke structuur en toont daarbij een sterke samenhang. De openingszin van de inleiding verbindt de hemelse erfenis van Christus met die van Zijn volk. Dat deelt in dezelfde erfenis, al is er verschil in mate. Aan een erfenis is soms een voorwaarde verbonden. Voor Christus was dat strijd. Ook daarin deelt de kerk. In een enkele alinea komt het tekstverband aan de orde. Het belangrijkste doel daarvan is een afbakening ten opzichte van de stof van de week daarvoor. Toen stond de erfenis centraal, nu de manier van verkrijgen. Vervolgens legt de tekstindeling de tekst open naar de overwinning van Christus en de wijze waarop mensen daarin delen. De tekstuitleg neemt de onderscheiden tekstdelen als uitgangspunt voor een thematische uitwerking. We lezen achtereenvolgens (1) hoe en op wie Christus heeft overwonnen, (2) dat Zijn troon geen aardse troon is, maar Zijn koninklijke majesteit aangeeft, die Christus samen met Zijn Vader uitoefent en (3) wat dat alles betekent voor de verwachting van Gods kerk.

Daarop volgt hoe Gods kinderen deze tekst kunnen gebruiken. Hellenbroek probeert hen tot geloofsdaden aan te zetten. Dat begint met het erkennen van Christus als Koning. Door meditatie kunnen blijdschap en verlangen worden gewekt. Dat is belangrijk om zeker te zijn van hulp, maar ook daarvan dat deze Koning aan Gods rechtvaardige eis heeft voldaan in de plaats van Zijn onderdanen. Hij toont Zich hun Voorspraak. Dit leven dicht bij de troon geeft nu al zekerheid van een plaats in Zijn troon straks.

Spreken over God

De nadruk in deze preek op Christus als Koning komt terug in het aantal vermeldingen van Zijn Naam. Die wordt veruit het meest genoemd. Daarnaast brengt de Bijbeltekst met zich mee dat Hellenbroek vaak spreekt over God, vanuit de verhouding tussen de Zoon en de Vader. Tevens noemt Hellenbroek de Godsnaam om Gods ontzagwekkende majesteit en de realiteit van Zijn toorn te tekenen.

God Drie-enig of Vader	106
God de Zoon	131
God de Heilige Geest	1

De aanduidingen van Christus zijn meestal met Zijn bekende Persoons- of ambtsnamen Zoon, Christus, Jezus of Koning. Enkele malen gebruikt Hellenbroek een innige aanduiding als Zondeborg, Bloedvriend, Hoofd, Man of Broeder. Dat is steeds in de toepassing naar Gods kinderen. Bedoeling is dan hun hart uit te lokken. Hellenbroek veronderstelt in de preek het werk van de Geest, zonder dat expliciet te benoemen. Dat werk van de Geest blijft ook impliciet waar Hellenbroek spreekt van de persoonlijke verschijning van Christus voor het geloofsoog. Die verschijning blijkt een beslissend verschil te maken tussen onbekeerden en verzekerden, dus in de komst van het heil.

Omdat de zinsdelen van de tekst het raamwerk van deze preek vormen, kiest Hellenbroek ervoor geen uitleg te geven van de afzonderlijke woorden. In plaats daarvan eliciteert hij in zijn uitleg de zinsdelen naar aspecten van het werk van Christus als Koning. Zelfs in Zijn overgave toonde Hij Zich een moreel Overwinnaar van Zijn vijanden. Waar Hellenbroek veelvuldig spreekt over het koningsambt van Christus, is het koninkrijk hoofdzakelijk verbonden met geestelijke noties. Het strekt zich weliswaar uit tot de natuur, maar openbaart zich als koninkrijk van genade in de kerk en voert langs die weg tot de hemelse heerlijkheid. Daarbij tekent het genadeverbond zich af als bedding van de koninklijke heerschappij. Dit genadeverbond wortelt voor Hellenbroek in de eeuwigheid. De spilfunctie van de hemeltrouwen in zijn tekst maakt het Hellenbroek mogelijk op een voor hem vanzelfsprekende manier het koningsambt van Christus te verbinden met de eeuwigheid. Die vormt voor hem de herkomst en de toekomst van de Christusregering. Denken vanuit de eeuwigheid prevaleert hier boven een dynamische, heilshistorische ontvouwing van het koninkrijk in de tijd. Hij laat de Schrift spreken door een veelvuldige ondersteuning met parallelle Bijbelplaatsen.

Hoorders en prediker

Ook al is deze preek een direct vervolg op de vorige geanalyseerde preek, toch vinden we niets over de maatschappelijke positie van de hoorders. Het koninkrijk van Christus behoudt in deze preek een geestelijk, op het hiernamaals gericht karakter. Hellenbroek maakt daarbij ook in deze preek onderscheid tussen gelovigen en hen die het ware geloof missen. Deze laatsten krijgen in de toepassing iets minder aandacht dan de gelovigen, maar worden wel persoonlijk en met klem aangesproken. Godzaligen krijgen concrete aanwijzingen voor het erkennen en overdenken van en zich onderwerpen aan Christus als hun Koning. Ze worden opgeroepen meer geloof te oefenen op het koningschap van Christus.

Hoewel de preek de heilsorde niet nadrukkelijk ter sprake brengt, is ze nauw met de opzet van de preek verweven. Reeds de openingszin plaatst de

erfenis van Christus in het perspectief van de mede-erfgenamen, Zijn kinderen. Direct daarop volgt een accent op de innige band tussen Christus en Zijn kerk met de Bijbelse beelden van bruid en Bruidegom, en Wijnstok en rank. In het begin van het exegetische deel brengt Hellenbroek de weg van Christus tot Zijn erfenis in verband met die van Zijn kinderen. Voor allen geldt dat die door strijd is. Waar Hellenbroek daarna vooral ingaat op die strijd van Jezus, legt hij in het slot van het exegetische deel de basis voor de toepassing naar Gods kinderen. Alleen Christus heeft immers de schuld van de zonde, de vloek van de wet en de toorn van de zonde gedragen tot overwinning. In de toepassing roept Hellenbroek Gods kinderen ertoe op Christus veel in het oog te houden om zich zo van die erfenis te verzekeren. Impliciet functioneert daarbij op de achtergrond het schema van wet en Evangelie.

De toepassing opent met de verbinding tussen Christus' overwinning en het gevolg daarvan voor de kerk. Als eerste komt aan de orde hoe onbekeerden deze tekst kunnen gebruiken. Opvallend is dat Hellenbroek hen aanvankelijk niet als zodanig benoemt. De aanspraak verschuift van allen die Christus niet in het oog hebben of Zijn Naam zonder innerlijk ontzag horen noemen, tot openlijke vervolgers. Daarmee is duidelijk dat hier mensen zonder kennis van de genade zijn bedoeld. Dat wordt helemaal duidelijk wanneer hun gedrag beschreven wordt als verzet tegen Gods vrije welbehagen, ongehoorzaamheid aan deze Koning en voorbijgaan aan het aanbod van genade. Die beschrijving heeft als doel dat zijn hoorders zich laten vermanen en Jezus aanvaarden als hun Koning.

Hellenbroek toont zich innerlijk overtuigd van de Bijbelse werkelijkheid van twee bestemmingen na dit leven. Hij treedt op als getuige van de hemelse heerlijkheid die wacht voor Gods Kerk. De preek is doorademd van het besef van die heerlijkheid, ook in het exegetische deel. Dat wekt geen moment de indruk van een verhandeling, maar klinkt als het verslag van iemand die dicht bij de hemelse troon is geweest. Ook voor onbekeerden heeft Hellenbroek een boodschap. Hij vraagt hun het oog op Jezus te richten. Jezus biedt Zich hier aan als Koning. Het aanbod van het heil functioneert daarbij als aanzet tot overgave en onderwerping. Opvallend is wel de naar een passieve luisterhouding neigende, wensende toon als het gaat om de zichtbaarheid en kenbaarheid van Jezus: 'O! had gy het geluk maar, dat gy hem een ogenblik zaagt op dien throon zyner heerlijkheid; wat zoud gy voor hem nedervallen; wat zoud gy u verfoejen, dat gy hem niet eerder in die heerlijkheid gekend had.' In deze woorden spreekt de afhankelijkheid van een werkelijke, krachtige komst van Jezus in de Woordverkondiging. Verkondigen van Christus is voor Hellenbroek niet hetzelfde als bekendmaking in het hart. De prediker weet zich afhankelijk van het getuigenis van de Geest.

4.2.11 Preek over Zefanja 1:11-12⁸¹

Huilet gy inwoonders der leegte (...).

Verantwoording

De preek betreft een stof op een door de overheid uitgeschreven biddag. Omdat dit genre een wezenlijk onderdeel uitmaakt van Hellenbroeks preekmateriaal, is besloten er twee te selecteren. De keuze is willekeurig gedaan, met dien verstande dat de door De Greef behandelde preek over Exodus 9:3 buiten beschouwing is gebleven.⁸² De Zefanijapreek is gehouden op 24 mei 1719. Hellenbroek is dan zestig jaar. Het is vijf jaar na de Vrede van Utrecht. Dat zijn de eerste vijf jaren in Hellenbroeks ambtelijke loopbaan dat Nederland vrede kent. De preek vertoont sterke overeenkomsten met andere preken in dit genre. Toch is er wel verschil. Hellenbroek lijkt het economische verval in zijn tijd als een gegeven te accepteren. Hij ziet het als Gods rechtvaardig oordeel over Nederland. Deze in het oordeel berustende toon is anders dan preken uit het begin van Hellenbroeks tijd in Rotterdam. Wel is er sterke overeenkomst met de toon van de Jeremiaserie uit zijn Zwijndrechtse periode. Verschillende uitdrukkingen wijzen erop dat de preek daadwerkelijk is gehouden. Dit is een van de weinige preken uit de *Keurstoffen* die niet op datum is opgenomen. De preek staat tussen twee andere die in 1723 zijn gehouden.⁸³

Structuur

De preek volgt de gebruikelijke structuur. De openingszin is bijzonder confronterend met het Bijbelcitaat waarin de Heere aankondigt de goddeloosheid van Sodom en Gomorra te gaan onderzoeken. Hellenbroek verbindt dit aan de toestand van Jeruzalem in zijn tekstvers en geeft aan dat hij in de toepassing op de actualiteit van dit tekstvers zal terugkomen. De tekstuitleg staat ten dienste van de toepassing. In de laatste alinea's veranderen toon en inhoud van vermanend naar juichend en vol heil. Er zijn geen verwijzingen naar buitenbijbelse bronnen.

Spreken over God

In deze preek wordt de Godsnaam alleen genoemd als die van de God van Israël. De tweede en de derde Persoon worden niet uitdrukkelijk genoemd. Hellenbroek sluit nauw aan bij het godsbeeld dat uit zijn tekstvers spreekt. God beklagt Zich over de onverschilligheid van het volk ten opzichte van

81. *Keurstoffen* I, 322-338.

82. De Greef, *Hoe zucht het vee*, 13-16.

83. *Keurstoffen* I, 338. Ook de preek over Amos 5:6-8 uit 1718 is tussen preken uit 1723 geplaatst. Ook dan gaat het om een preek die op een biddag is gehouden, *Keurstoffen* I, 435.

welke impuls dan ook. Hoewel de Naam van Christus niet wordt genoemd, krijgt de preek een christocentrisch accent bij de nodiging uit Jesaja 1:16-19 om samen met God te richten, met als uitzicht een genadige vergeving.

God Drie-enig of Vader	89
God de Zoon	0
God de Heilige Geest	0

Hoewel de preek relatief lang is, bevat ze geen uitweidingen die wijzen op een latere toevoeging. De woordexegeese vindt plaats binnen de afbakening van de tekst en hangt nauw samen met de toepassing. Wanneer Hellenbroek ingaat op de betekenis van het grondwoord *machasj* als stampen, gaat hij in op het instrument van vijzel en kom. Zowel de vernietigende kracht van de vijzel als de holle schaal komen in de toepassing terug. Dat geldt ook voor Zefanja's beeldspraak van onderzoek met een lantaarn en van wijn die vermengd is met droesem. De toepassing zet deze beelden in een dynamische context door ze als metafoor te gebruiken voor Gods handelen met Nederland. Zefanja's beeld van een leeg land wordt zowel verbonden met de economische situatie van de Lage Landen als met de dreiging van het oordeel. Nederland ligt daarvoor open als een schaal voor een vijzel of mortier. Op dezelfde krachtige manier komt het beeld terug van de lantaarn waarmee God Israël doorzoekt. God zal onderzoek doen naar de toestand van Nederland en dan zal de zondige houding van het volk blijken. Er zijn geen lantaarns nodig om dat te zien. Het oordeel is daarom niet ver weg.

Hoorders en prediker

De toon van de preek is sterk waarschuwend. Jeruzalem heeft de eerste vermanende straffen van God niet ter harte genomen, maar naast zich neergelegd. Zoals daarom het oordeel over Israël onafwendbaar was, zo spreekt Hellenbroek over Nederland. Wel kent het einde nog een perspectief van maatschappelijke en geestelijke welvaart, mits de raadgevingen uit het tekstverband worden opgevolgd. Hellenbroek nodigt zijn hoorders om met God in het gericht te treden en langs die weg de reinigende kracht van Gods genade te ervaren.

Evenals andere tijdgebonden woorden van Hellenbroek, spitst deze bid-dagpreek zich toe op ware verootmoediging en bekering. Toch is deze preek op onderdelen wel anders. Waar Hellenbroek in andere biddagpreken voor alle lagen van de samenleving een specifiek woord heeft, geldt zijn advies nu vooral de koopmansstand. Hen roept hij op om oneerlijke praktijken na te laten. Voor stadsbestuurders, onderwijzers of medepredikanten heeft hij hier geen specifieke boodschap. Zijn tekstkeuze bood hem daar op zich wel

gelegenheid voor. Nadrukkelijk spreekt hij over de expliciet atheïstische gevoelens die hij waarneemt. Hij wekt niet de indruk ervan uit te gaan dat zijn hoorders die gedachten koesteren. In zijn toepassing beperkt hij zich tot een oproep om Gods voorzienigheid op te merken in het dagelijkse leven. Op die manier zullen mensen Gods hand erkennen en herkennen in hun leven. Impliciet lijkt hij een verband te leggen tussen een leven zonder besef van Gods voorzienigheid en atheïstische gevoelens.

Vergeleken met de veel vroegere preek uit Jona 1:6 ontbreekt in deze preek een oproep aan de overheid om de verspreiding van libertijnse ideeën door overheidsmaatregelen aan banden te leggen. Bevonden de opinieleiders uit onderwijs en burgerlijke regering zich niet meer in groten getale onder zijn gehoor? Ten aanzien van de handelspraktijken doet Hellenbroek wel een rechtstreekse oproep. Hij stelt de oneerlijke handelwijze van Nederlandse handelaren aan de kaak. ‘Nu worden Nederlands koophandel, neringen en bedryven meest zeer zondig behandelt, met veel liegen, bedriegen, verongelykingen.’⁸⁴ Handelslieden onder de hoorders worden opgeroepen hun handel en geld aan de Heere te heiligen. Vóór alles roept Hellenbroek zijn hoorders op tot bekering, zowel collectief als persoonlijk. Ieder moet op deze biddag als met een lantaarn ‘die styve onbekeerlykheid elk op zyn grond’ onderzoeken.⁸⁵ Hellenbroek ziet hier een geestelijk verval dat zich uit in onverschilligheid. Aan die onverschilligheid liggen onbekeerlijke harten ten grondslag. De weg van de bekering krijgt in deze preek weinig nadruk.

Hellenbroek is goed op de hoogte van zowel de politieke als de economische situatie van zijn tijd. Hij is zich bewust van de afnemende politieke invloed van de Republiek en haar toenemende afhankelijkheid van Engeland en Frankrijk. Ook signaleert hij de economische neergang van Nederland, zoals die zich vertaalt in afnemende welvaart van families. Geldt het ook voor zijn eigen familie en die van zijn vrouw, die beide hun kapitaal hadden verdiend in de handel? Hoe dan ook geeft de tekst uit Zefanja aanleiding om juist het verval van koopmanshuizen te noemen.

4.2.12 Preek over Mattheüs 8:2-3⁸⁶

Ende ziet, een Melaatsche quam, ende aanbadt hem, zeggende: Heere, indien gy wilt, gy kont my reinigen (...).

84. *Keurstoffen* I, 335.

85. *Keurstoffen* I, 336.

86. *Keurstoffen* I, 1010-1024.

Verantwoording

De preek dateert van 17 augustus 1719. Daarmee is het een preek uit de latere periode. Stijlkenmerken als de sterke samenhang tussen exegese en toepassing, en het stimulerende taalgebruik in de toepassing maken duidelijk dat de preek daadwerkelijk is gehouden. Het is een van de weinige preken over een wonder van Jezus. Dat was de reden om deze preek te selecteren. Opvallend is de ruime aanbieding van het Evangelie in deze preek.

Structuur

Binnen de gebruikelijke structuur kent de preek een relatief korte inleiding. De toepassing maakt iets meer dan de helft van de preek uit. Van de tekst van de toepassing is hooguit vijftien procent gericht tot Gods kinderen. Daarmee richt de toepassing zich vooral op onbekeerden. Een krachtig retorisch middel is de beschrijving van melaatsheid. Eerst wordt die indringend getekend, ondersteund vanuit klassieke bronnen. Al in het verklarende deel neemt Hellenbroek melaatsheid als teken van geestelijke ellende of een zwak geloof. Met vijf van de ruim zes pagina's is echter het grootste deel van de tekstverklaring gericht op de interactie tussen Jezus en de melaatse man. In de toepassing wordt teruggegrepen op de geschetste melaatsheid, waarbij die functioneert als kenmerk van de geestelijke natuurstaat van alle mensen, namelijk als onrein en onmachtig ten opzichte van God.

Spreken over God

Omdat de preek Jezus als onderwerp heeft, is het niet verbazingwekkend dat Zijn Naam vaak wordt genoemd. Opvallend is wel dat de andere Godsnamen veel minder genoemd worden. De preek krijgt daardoor een christocentrische spits. God komt in deze preek dichterbij in Zijn Zoon.

God Drie-enig of Vader	35
God de Zoon	80
God de Heilige Geest	1

Hellenbroek spreekt op een uitlokkende manier over Christus in Diens bereidheid om te genezen. De preek bevat een sterke aandrang om tot Jezus te gaan en tekent een ruim aanbod van genade. Tegelijk kent de preek ook trinitarische dimensies. Hoewel de Geest slechts eenmaal expliciet wordt vermeld, is er veel aandacht voor Zijn ontdekkende werk. Daartoe tekent Hellenbroek de melaatsheid in schrille tonen. Daarbij gebruikt hij een keur van Bijbelplaatsen over zowel de ernst van melaatsheid als de lelijkheid van de zonde. Daarnaast tekent Hellenbroek de trekkende werking van de Geest, ook hier zonder de Geest nadrukkelijk te noemen. In feite

laat Hellenbroek zelfs in het midden of het initiatief uitgaat van de Geest, van Christus of van de melaatse zelf. Het gaat om het komen in onwaardigheid.

Aan God de Vader besteedt Hellenbroek in deze preek niet alleen weinig woorden, maar ook weinig aandacht. Wanneer hij spreekt over het welbehagen, bedoelt hij hier de vrijmacht van Jezus Zelf en niet die van de Vader. Dat geldt ook in het spreken over de rechtvaardigmaking. De handelende Persoon is dan Christus. De rechtvaardiging is in deze preek een aspect van de reiniging dat ook de heiligmaking omvat. In de aanspraak van hen die reeds geloven, aan het slot van de preek, ligt de focus zelfs in zijn geheel op heiligmaking en verheerlijking.

Theologisch gezien positioneert Hellenbroek Christus in Zijn verschillende ambten. Hellenbroek introduceert Christus als Profeet, Die de woorden van de Bergrede kracht bijzet door dit wonder. In het wonder zelf manifesteert Christus Zich vooral als Priester. Hoewel een priester niet zelf van melaatsheid kan reinigen, is het vaststellen van de reiniging wel bij uitstek een priesterlijke taak. De priester is daarbij de hoeder van de cultische reinheid. Hellenbroek ziet de reinheid hier in de eerste plaats als geestelijke reinheid. Het wonder is tevens een toonbeeld van de koninklijke macht van Christus. Van deze verschillende ambten vermeldt Hellenbroek alleen het profetische ambt van Christus expliciet en dat uitsluitend om de plaats van deze geschiedenis binnen het Bijbelboek te duiden. Het gaat Hellenbroek kennelijk niet om vertoon van geleerdheid of godsdienstige degelijkheid.

Een andere theologische typering van de preek betreft het gehanteerde schema van wet en Evangelie. Dat schema past heel goed om de preek theologisch te typeren, beter nog dan een typering als een trinitarische benadering. Hellenbroek gebruikt de overgang van melaats naar rein om de geestelijke verandering te duiden als gevolg van het optreden van Jezus. Dit optreden veronderstelt een zodanig besef van geestelijke onreinheid dat de wondermacht van Christus niet langer kan worden gemist. Daarop opent of realiseert zich het machtswoord van Jezus in zowel een uiterlijke als een innerlijke reiniging.

In deze preek is aandacht zowel voor het verband van deze geschiedenis als voor woordstudie. Hellenbroek citeert de Bijbelwoorden regelmatig in de grondtaal. De woordstudie naar de aard van het aanbidden door de melaatse is functioneel: de uitkomst ervan ondersteunt dat hij Christus meer dan alleen burgerlijke eer geeft. Hellenbroek heeft oog voor het tekstverband, als hij opmerkt dat de genezing direct na de Bergrede wordt behandeld, als onderdeel van een reeks van wonderen. Hij benadrukt daarmee dat Jezus de daad bij het woord voegt.

Bijzonder trefzeker is het citeren van Chrysostomus over het antwoord

van Jezus.⁸⁷ Chrysostomus' retorische analyse functioneert als scharnier tussen exegese en toepassing. Christus toont met Zijn antwoord Zijn bereidheid zowel als Zijn macht. Precies die samenloop opent in de toepassing een ruim aanbod van genade voor mensen die hun geestelijke onreinheid ervaren. In hun buurt bevindt zich een gewillige geneesheer die bij machte is om te reinigen.

Opvallend in deze preek is dat Hellenbroek zich in zijn toepassing houdt aan de structuur van de tekst. Twee personen staan daarin centraal, te weten de melaatse en Jezus. In de toepassing verbindt Hellenbroek deze twee personen met zijn hoorders. Hij streeft naar geestelijke identificatie met de melaatse en roept op om gebruik te maken van Jezus. Hellenbroek wil zich volledig bewegen binnen het taalveld van de tekst. Dragende woorden als 'melaatsheid', 'willen', 'kunnen' en 'reinigen' dragen de preek van begin tot eind.

Hoorders en prediker

Ook in deze preek veronderstelt Hellenbroek dat een deel van zijn hoorders Jezus niet kent als Zaligmaker. We zagen al dat zij in deze preek de meeste aandacht krijgen. Hun geestelijke ellende wordt beschreven aan de hand van het ziektebeeld van melaatsheid. Dat wordt niet nader geconcretiseerd naar levenskeuzes of levensstijl. Ditmaal volstaat een confrontatie met melaatsheid. Het effect dat daarmee wordt beoogd, is om de hoorders zodanig op te schrikken dat ze Jezus gaan zoeken. Vervolgens wijst Hellenbroek op de nabijheid van Jezus zowel als op Zijn bereidheid om te genezen. Wie zo overtuigd van zijn geestelijke melaatsheid tot Jezus komt, hoeft niet te twijfelen aan Zijn macht en bereidheid.

Ondanks dat het thema van melaatsheid daar aanknopingspunten toe geeft, gaat Hellenbroek in deze preek niet in op de maatschappelijke aspecten ervan. Motieven als maatschappelijke uitsluiting en de eraan verbonden sociaaleconomische gevolgen laat hij rusten. Dat zal een bewuste keuze zijn, waar hij zich in andere preken goed bewust blijkt te zijn van de maatschappelijke armoede van veel van zijn hoorders. Over de maatschappelijke situering van zijn hoorders blijkt in deze preek echter weinig.

In deze preek wendt Hellenbroek zijn exegetische en retorische vermogens geheel ten dienste van zijn hoorders aan. De preek vormt een geheel waaraan ieder onderdeel bijdraagt. Dat geeft aan de preek de indruk van een barok muziekstuk met grote interne samenhang, in deze preek nog meer dan in andere. Tegelijk toont Hellenbroek zich diep bewogen met zijn hoorders. Hun eeuwige bestemming weegt hem zwaar en beweegt hem

87. Zie de samenvatting van deze preek in bijlage I.

tot een sterke aandrang tot het komen tot Christus. De bereidwilligheid van Jezus zoals die uit de tekst opkomt, vloeit daardoor rechtstreeks naar Hellenbroeks hoorders.

4.2.13 Preek over Lukas 18:9-14⁸⁸

Ende hy zeide ook tot zommige, die by haar zelven vertrouwden, dat zy rechtveerdig waren, ende de andere niets en agteden, deze gelykenisse. Twee Menschen gingen op in den Tempel om te bidden (...).

88. *Mengelstoffen*, 159-176.

Verantwoording

Met de *Mengelstoffen* sluit Frederik Hendrik Hellenbroek de uitgaven van zijn oom af. Deze niet-gedateerde preek uit de *Mengelstoffen* is een van de weinige preken van Hellenbroek over een gelijkenis. Dat was de reden om deze preek te selecteren. Een tweede reden waren de terugkerende motieven van boete en berouw in deze preek. In de *Keurstoffen* vinden we een serie uit 1722 over de gelijkenis van het grote Avondmaal en een preek uit 1714 over de gelijkenis van de onrechtvaardige rentmeester. De stof is steeds uit Lukas genomen. In de *Mengelstoffen* is daarnaast een preek over de gelijkenis van de koopman en de parel uit Mattheüs opgenomen. Dit geringe aantal overgeleverde preken over nieuwtestamentische gelijkenissen staat in contrast met het veel grotere aantal van overgeleverde preken over beeldende stoffen uit het Oude Testament. Van dat laatste getuigt alleen al het Hoogliedcommentaar.

Evenals de andere preken uit het eerste deel van de *Mengelstoffen* heeft deze preek een titel. In de *Mengelstoffen* ontbreekt een titel alleen bij de preken uit de Jeremiaserie. Deze preek heeft als titel: *De ydele roem der stille geruste, nevens het zuivere ken-merk van een ware boetvaardige; In het onderscheiden gedrag van den ootmoedigen Tollenaar, en den werkheiligen Pharizeus. Aangetoont uit Luc. XVIII. Vers 9-14.* Een dergelijke titel ontbreekt in de door Hellenbroek zelf geredigeerde commentaren en bovendien in de *Keurstoffen*. Dat roept de vraag op of de titel is toegevoegd door Frederik Hendrik Hellenbroek. Een aanwijzing daarvoor is dat Abraham Hellenbroek in de geanalyseerde preken zelden expliciet spreekt over het gebruik van kenmerken. In deze preek doet hij dat wel, maar dan in negatieve zin: het maatschappelijke aanzien van de farizeeër is op zichzelf geen ‘merkten’ van een goede staat.⁸⁹ Bovendien spits Hellenbroek de preek vanaf de openingszin niet toe op een kenmerk, maar op het gebed. Dat blijkt ook uit zijn conclusie aan het slot van zijn inleiding en, voorafgaand aan de tekstverdeling, dat Christus hier de plicht tot vurig en gelovig gebed wil inscherpen.⁹⁰ Daarmee geeft hij de preek een andere spits dan uit de titel naar voren komt.

Structuur

De preek over Lukas 18 volgt de gebruikelijke structuur. Hellenbroek opent zijn inleiding met het verschil dat God maakt tussen trage bidders en hen die vurig zijn van geest. Deze openingszin leidt naar de vraag wat een gebed echt maakt. Ook in de titel klinkt dat verschil door. Daarmee ligt de vraag

89. *Mengelstoffen*, 174.

90. *Mengelstoffen*, 160-161.

op tafel die de hele preek doortrekt. Zo leidt Hellenbroek zijn hoorders naar het verband van zijn tekst, waarin voor hem het gebedsonderwijs van Jezus centraal staat. Thema van zijn preek is dat het echte gebed in geloof gebeurt, zonder op zichzelf te vertrouwen en met verachting van alle andere hulpmiddelen. Dat geeft de preek vanaf het begin een thematisch karakter. Aannemelijk is dat dit verband houdt met het karakter van de behandelde tekst, namelijk een gelijkenis.

In deze preek gebruikt Hellenbroek al in het analytische deel woorden die het gemoed kunnen bewegen. Een voorbeeld vormt het schilderen van het ‘plegtelyk treurgebaar’ van de tollenaar in het slaan op zijn borst en daarmee op de plaats van zijn hart ‘om te tonen, dat hy dat kende als de oorzaak en bronader van al zyn quaad, (...) daar zit die wurm die my byt, (...) die hel die my verschrikt; ach kon ik het eens scheuren, kon ik het ruimte geven op dat ik van naarheid niet verstik, van verkropping niet en berst’.⁹¹ Het voorbeeld illustreert dat dit gebeurt vanaf het moment dat hij over de tollenaar spreekt. Daarmee wijkt hij af van zijn gewone werkwijze, waarin pas in de toepassing een verandering van toon valt te bespeuren.

Spreken over God

Hoewel het hier gaat om een gelijkenis die Christus heeft uitgesproken, komt Zijn Naam naar verhouding weinig voor in de preek. Meestal spreekt Hellenbroek over de drie-enige God. Over de Geest spreekt hij in deze preek niet eenmaal rechtstreeks.

God Drie-enig of Vader	82
God de Zoon	38
God de Heilige Geest	0

Daarentegen komt het werk van de Geest nadrukkelijk aan de orde. Hellenbroek spreekt van een beginnend verlangen naar genade. Het gaat gepaard met een besef van ootmoed en verbrijzeling van hart. In het begin van de toepassing noemt hij het gebed als uiting van dat besef. Dat is onder het gezicht van zonde en toorn, en onder ervaring van persoonlijke schuld en onmacht. Hellenbroek laat deze ervaring niet op zichzelf staan. Vrijmoedig spreekt Hellenbroek van het toevertrouwende geloof waarmee de tollenaar tot Christus gaat. Het is een geloof dat toevlucht neemt. Tegelijk tekent Hellenbroek hier een geloof dat zekerheid zal ontvangen. Hoewel Hellenbroek zich bedient van het in coccejaanse kringen gehanteerde onderscheid

91. *Mengelstoffen*, 169.

tussen een toevluchtnemend en een verzekerd geloof,⁹² verbindt hij de beide vormen van geloof nauw aan elkaar. Het ontbreken van zekerheid drijft bij deze tollenaar des te meer uit naar Christus.

Ook in deze preek volgt Hellenbroek nauwkeurig de orde van de tekst. Zijn verklaring daarvan is ditmaal gericht op de vroomheidspraktijken van de farizeeër en de tollenaar. Als punt van vergelijking in de gelijkenis neemt hij de gebedspraktijk van beiden en het oordeel van Christus daarover. Hellenbroek treedt in zijn exegese van de gelijkenis niet buiten dat punt van vergelijking. Een enkele keer gaat hij in op de betekenis van een woord. Dat betreft het gebed van de tollenaar om genade. Hellenbroek noemt dan niet het grondwoord, maar geeft wel aan dat het een vraag is om verzoening.⁹³ Voor hem biedt dat de basis in de tekst om uit het gebed van de tollenaar een geloofsdaad te kunnen afleiden.

Hellenbroek houdt de gestalte van verootmoediging en die geloofsdaad dicht bij elkaar. In zijn inleiding noemt hij die in één zin ('waarom hy dan ook nadert tot God in nederigheid, in de verdiensten van een ander'), terwijl hij ook in zijn toepassing de toestand van verbrokenheid van hart vaak in verband brengt met het naderen tot de plaats van verzoening. Wel benadrukt Hellenbroek in deze preek sterk de ervaren diepte van die verbrokenheid met woorden als 'nedergebogen', 'alleronwaardigst', 'hopeloos', 'magteloos' en 'erkennt dat gy een zondaar zyt'.⁹⁴ Deze gestalte is voor Hellenbroek een doorleefde, ervaren werkelijkheid, als grondhouding van een waarachtig smeekgebed. Hij brengt die houding steeds in verband met het naderen tot God, dus niet als doorleefde werkelijkheid buiten een ontmoeting met God. Doordat hij in het smeekgebed van de tollenaar ook een toevluchtnemen tot de plaats van verzoening onderscheidt, kan Hellenbroek de verootmoediging van de tollenaar toch in nauw verband brengen met zijn geloofsdaad. Rechtvaardiging als vrucht van het geloof verbindt hij eveneens nauw met dat geloof. Opvallend is dat hij niet ingaat op de vraag in hoeverre de tollenaar zich bewust is van zijn rechtvaardiging en evenmin op rechtvaardiging als nadere weldaad van het geloof. De door Hellenbroek gehanteerde accenten wijzen op een onderliggend schema van wet en Evangelie. Hellenbroek blijft weg van een allegoriserende uitleg van deze gelijkenis in coccejaanse zin. Zo is er bij Hellenbroek geen spoor te vinden van een verwijzing vanuit

92. A. Baars, *'De eenvoudige Heidelberger ...!' Een korte geschiedenis van de Catechismuspreek in Nederland*, Apeldoorn 2012, 51 en C. Graafland, *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie*, Wageningen 1961, 160.

93. De Statenvertaling vertaalt in Lukas 18:13 ἰλάσθητί met 'wees genadig'. Het kan ook vertaald worden als een gebed om vergeving of verzoening.

94. *Mengelstoffen*, 174-175.

de farizeeër naar het ‘Pausdom’, waaraan Vitringa zich wel waagt bij zijn uitleg van deze gelijkenis, die in 1715 in vertaling verschijnt.⁹⁵

Hoorders en prediker

Hellenbroek houdt rekening met een ernstige gebedspraktijk bij zijn hoorders. Tegelijk waarschuwt hij zijn hoorders dat dat niet voldoende is om rechtvaardig voor God te zijn. Daarom dringt hij aan op zelfonderzoek en verootmoediging voor het aangezicht van de Heere. Bepalend is of er een begin is van genade. Een indicatie daarvoor is een ernstige gebedspraktijk, maar een beroemen daarop juist niet. God ziet niet naar de heftigheid van gemoedsbewegingen, maar naar de oprechtheid van het gebed. Bemoediging uit het voorbeeld van de tollenaar is er voor hen die onder een zwaar gewicht van Gods toorn over hun zonden leven. Dit is met de preek over Psalm 116 de enige geanalyseerde preek waarin Hellenbroek spreekt van mensen die bekommerd zijn over hun zaligheid. Hellenbroek spoort hen aan het voorbeeld van de tollenaar in zijn gang naar de tempel te volgen. Voor hen is de tempel de Persoon van Christus. Die alleen kan bekleden met klederen van gerechtigheid.

Hellenbroek toont zich in deze preek diep bewogen met de geestelijke toestand van zijn hoorders. Met grote ernst waarschuwt hij zijn hoorders voor een ongegronde beslissing over hun genadestaat. Tegelijk werpt hij zijn hoorders niet terug op zichzelf, maar dringt hij aan op een ootmoedig en intens gebedsleven, gericht op de levende Christus.

4.2.14 Preek over Mattheüs 26:65-68⁹⁶

Doe verscheurde de Hogepriester zyne klederen, zeggende, Hy heeft [God] gelastert, wat hebben wy nog getuigen van node? (...)

Verantwoording

De preek is afkomstig uit de *Kruis triomph van Vorst Messias*. Uit deze bundel zijn vier stoffen gekozen. De selectie is willekeurig tot stand gekomen. In de lijdensweken gold een preekrooster dat ‘met consent’ van de kerkenraad van de Hervormde gemeente van Rotterdam was vastgesteld.⁹⁷ In de editie van 1791 wordt speciaal Hellenbroeks *Kruis triomph* aangeraden voor wie zich op de lijdensprediking wilde voorbereiden. Over Hellenbroek merkt de redacteur dan op dat ‘diens gedachtenis onder ons nog in zegening is en

95. Campegius Vitringa, *Verklaring van de Evangelische parabolen* (vert. Johannes d’Outrein), Amsterdam: Hendrik Strik, 1715, 755.

96. *Kruis triomph*, 249-259.

97. *Text-boekje*.

hopelijk lang zal blijven'.⁹⁸ Volgens dit tekstboekje is er op de woensdagochtend van de derde lijdensweek een preek over deze stof gehouden. Dat was in de Grote of Laurenskerk. Wellicht heeft Hellenbroek in een van zijn Rotterdamse jaren bij die gelegenheid gepreekt. Dat zou volgens het Rotterdamse preekrooster dan betekenen dat hij de zondag ervoor om 9.00 uur eveneens in de Grote Kerk is voorgegaan.⁹⁹ Zoals alle preken in de *Kruis triomph* heeft ook deze preek een titel: 'Christus werd als een Gods lasteraar veroordeelt ter dood, en in zyn prophetisch ampt bespot'. Deze titel komt overeen met het Rotterdamse preekrooster.¹⁰⁰

Structuur

Hoewel deze preek de vertrouwde structuur volgt, kent ze accenten die in de *Kruis triomph* vaker voorkomen. In het analytische deel zien we nauwelijks tekst- of woordexegese. De verhaallijn staat centraal. Daarbij is de preek doorvlochten met tegenstellingen. Dat alles maakt het analytische deel levendiger dan bij veel andere preken. De tegenstellingen voeren vrijwel allemaal terug op het diepe lijden van Christus als Gods Zoon. In de eerste helft van de toepassing wil Hellenbroek verwondering opwekken over dit diepe lijden. In feite continueert hij hier de lijn en de toon van het analytische deel. Vervolgens richt hij zich tot de onbekeerden in een oproep tot bekering. Hij sluit af met enkele woorden tot troost van Gods kinderen.

Spreken over God

De preek is sterk op de Persoon van Christus gericht. Dat blijkt uit het gebruik van Namen voor God. Meestal is dan de drie-enige God bedoeld. Zeven keer spreekt Hellenbroek over God in relatie tot de Zoon en daarboven nog zesmaal als Vader. Meestal is dat om te refereren aan het gegeven dat hier Gods Zoon terechtstaat. Eenmaal komt de Vadernaam ter sprake om de eeuwige oorsprong van de Zoon te noemen. Veel vaker dan over de Vader spreekt Hellenbroek over de Zoon. Hij gebruikt daarvoor verschillende Namen. Zo noemt hij Hem Jezus, Zoon van God, Zoon des mensen, Messias, Hoeksteen, Heiland of Zaligmaker. De Geest wordt niet expliciet genoemd. Ook Zijn werk komt niet nadrukkelijk ter sprake. Het speelt op de achtergrond wel mee in de oproep aan de hoorders. Zij worden opgeroepen zich door meditatie over God in Zijn volmaakte deugden enerzijds te

98. 'Aanspraak', in: *Orde der feest- en lijdens-texten, welke jaarlijks gepredikt worden voor de Nederduitsche hervormde gemeente te Rotterdam*, Rotterdam: Abraham Bothall, 1791, x.

99. *Text-boekje*, 39. Zie ook Van Lieburg, 'Publieke gereformeerde eredienst', 211-214. Van Lieburg vermoedt met goede reden dat de vermelding van Hellenbroek in de uitgave van 1791 niet losstaat van de kort daarvoor verschenen vijfde druk van de *Kruis triomph*.

100. *Text-boekje*, 62.

verwonderen en anderzijds over het lijden van Christus te verootmoedigen. Dat alles heeft de bekering en vertroosting van de hoorders als doel, elk naar hun genadestaat.

God Drie-enig of Vader	53
God de Zoon	71
God de Heilige Geest	0

Zowel in het analytische deel als in de toepassing geeft Hellenbroek uitdrukking aan zijn christologie door het werk van Christus als Profeet en Priester te belichten. Hij doet dat in termen van een tegenstelling: Christus wordt hier bespot als een Profeet Die waarheid spreekt, terwijl Hellenbroek het toekomstige optreden van Christus als Hogepriester contrasteert met de manier waarop Kajafas er invulling aan geeft. Ook wordt Christus zowel een rechter als rechtvaardig genoemd. Dat is eveneens om de tegenstellingen die deze lijdensgeschiedenis oproept, te benadrukken.

In deze preek besteedt Hellenbroek in vergelijking met andere preken weinig aandacht aan de grondtaal. Waar in andere preken de woorden van de tekst de bouwstenen vormen voor het analytische deel, volgt Hellenbroek hier de verhaallijn. Een enkele maal beroept hij zich op een buitenbijbelse bron. Voor zijn beschrijving van de kleding die de hogepriester buiten de tempel draagt, beroept Hellenbroek zich op de ‘geleerde Seldenus’, zonder hem nader te introduceren.¹⁰¹

Hellenbroek legt veel nadruk op de vervulling van profetieën uit het Oude Testament in de bespotting die Jezus hier ondergaat. Hij verwijst daarbij zowel naar de Psalmen als naar de profeten Jesaja, Micha en de Klaagliederen van Jeremia. Dat gebeurt zowel in het analytische deel als in de toepassing.

In de preek is er een sterke spanning voelbaar tussen de vervulling van de Messiasbelofte in Christus en de feitelijke afwijzing door de leiders van het volk. Hellenbroek veroordeelt hen in felle woorden als ‘geveinsden’, ‘schijnheiligen’ en ‘huichelaars’, verwijt hun ‘tomeloze boosaardigheid’ en noemt het Joodse sanhedrin een bloedraad en zelfs een raad van goddelozen. Vervolgens spiegelt hij – in afwijking van de vorige geanalyseerde preek – het sanhedrin aan de kerkelijke vergaderingen binnen de pauselijke hiërarchie.¹⁰²

101. Bedoeld wordt John Selden. Zie ook John Selden en James Ussher, *De anno civili veterum Iudaeorum. Macedonum et Asianorum anno Solari*, Leiden: Pieter (I) van der Aa, 1683. Het boek is ingeleid door Le Moine, Hellenbroeks leermeester in Leiden.

102. Zij het dat de verwijzing in deze preek geen betrekking heeft op een gelijkenis. De preek over Lukas 18:9-14 behandelt wel een gelijkenis.

Hoorders en prediker

De ontzetting over het lijden van Christus gebruikt Hellenbroek om zijn hoorders te waarschuwen. Ook in deze preek maakt Hellenbroek een scherpe tweedeling tussen zijn hoorders. Hij verdeelt hen in onbekeerden en godzaligen of gelovigen. De onbekeerden waarschuwt hij vanuit het toekomstige oordeel dat hun wacht. Dat moet hen dringen tot bekering. Opvallend is dat hij geen directe parallel trekt met de afwijzing van Jezus door het sanhedrin. Een indirect verband ziet hij wel in de afwijzing van het aanbod van genade en het bespotten van Jezus.

Anderzijds roept Hellenbroek ook gelovigen op om de oorzaak van dit lijden te overdenken. Hij wijst daarbij op hun persoonlijke zonden en schuld. Dat heeft een verootmoedigend effect. Hellenbroek omschrijft gelovigen als 'die des doods waardig' zijn. Tegelijk wijst Hellenbroek op de troost die daaruit voortvloeit voor wie in geloof op dit lijden ziet. Het gaat hier om de rechtvaardiging van een schuldige. Hellenbroek beperkt die rechtvaardiging niet tot een bepaalde groep van gelovigen. Dat wijst op een nadruk op de forensische rechtvaardigmaking. Tevens kan worden opgemerkt dat hij spreekt over een bevrijding van straf die in de toekomst ligt: 'dat hy hier des Doods schuldig verklaart is, zal u van de eeuwige Dood en Verdoemenis bevryden.' De verwijzing naar Romeinen 8:34 die daarop volgt, legt een heilshistorisch accent op Goede Vrijdag en Pasen als voltooiing van het heil. Tegelijk valt de volle nadruk op de persoonlijke troost uit het lijden van Jezus door een in geloof daarop zien, ongeacht hoe sterk of zwak dat geloof is. Hellenbroek toont zich sterk onder de indruk van het lijden van Christus. Hij bouwt de spanning van de lijdensgeschiedenis gedurende de hele preek op. Hij benut de overdenking van het lijden voor een individuele spits naar zijn hoorders. Hij wil niets liever dan dat de overdenking van dit lijden ook voor zijn hoorders persoonlijk tot heil is.

Vergeleken met veel andere behandelde preken valt een aantal verschillen op die iets zeggen over de persoon van Hellenbroek. Zo gebruikt Hellenbroek hier relatief veel voorbeelden uit de klassieken. Hij ontleent voorbeelden van bespottingen aan Plutarchus, Seneca en Cato en hij verwijst naar Julius Pollux¹⁰³ voor een beschrijving van een Grieks kinderspel. Hellenbroek schrikt er niet voor terug om de Griekse namen van die spelen te

103. In 1930 legt ook Van Unnik een verband tussen dit Bijbelgedeelte en het door Pollux genoemde kinderspel. Hij volgt daarin *Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Akad. Van Wetenschappen te Amsterdam, afd. Letterkunde*, Reeks IV, deel 11 (1911), 39-53, die hij als ontdekker van dat verband ziet en K. Kuiper, *Atheens jongensleven*, Haarlem 1922, 50. W.C. van Unnik, 'Jesu Verhöhnung vor dem synedrium', in: idem, *Sparsa Collecta. The collected essays of W.C. van Unnik I*, Leiden 1973, 1-5. Hellenbroek legt dit verband dus al zo'n twee eeuwen eerder dan Kuiper.

gebruiken. Het grootste deel van zijn hoorders zal deze verwijzingen niet hebben kunnen thuisbrengen. Dergelijke vermeldingen waren niet ongebruikelijk. Hellenbroek toont zich hiermee een kind van zijn tijd.

Een tweede opvallend onderscheid betreft verschillen met stoffen buiten de *Kruis triomph*. Dan doel ik op de stijlfiguren die hij gebruikt. Deze preek is doorweven met paradoxen. ‘De Rigter van de gantsche Aarde wordt Veroordeelt van hem, dien hy al voor zijn Rigterstoel in de wolken des hemels had gedaagt; de Waarheid van leugenaars, de Vorst des Levens van slaven des doods, de Christus van rechte Antichristen, de Zone Gods van kinderen des duivels.’¹⁰⁴ Ook gebruikt hij vormen van eindrijm of binnenrijm. Als voorbeeld van het laatste kan een zin uit het analytische deel gelden: ‘Nog klimt de smaad al hoger: een schuim van guiten slaat een Regtveerdigen met vuisten; men beukt, men slaat den Zaligmaker.’ Deze zin bevat tevens een paradox tussen guiten en een rechtvaardige, terwijl het gebruik van de werkwoorden de zin naar een climax voert. Een voorbeeld van eindrijm komt uit de toepassing: ‘de Schuldige misdoet, en de Onschuldige die boet.’ Ook hier gebruikt Hellenbroek een paradox. Hij toont zich hier bijzonder taalvaardig in een barok taalidroom dat soms verwantschap heeft met dichters als Jeremias de Decker (1609-1666) en Johannes Vollenhove (1631-1708).

4.2.15 Preek over Lukas 22:60-62¹⁰⁵

Ende terstont als hy noch sprak kraeyde de hane. (...)

Verantwoording

De preek is afkomstig uit de *Kruis triomph*. Zoals opgemerkt zijn uit deze bundel vier stoffen gekozen. In dit geval was er een bijkomende reden om deze preek te kiezen, namelijk de match met het trefwoord ‘vrederaad’. Volgens het Rotterdamse preekrooster werd deze tekst behandeld op de vrijdagochtend van de derde lijdensweek. Locatie was de Zuiderkerk.¹⁰⁶ Het is niet bekend in welk jaar de preek is gehouden. Het is de vraag of de preek in zijn geheel in deze vorm is gehouden. Dat geldt met name voor het begin van het exegetische deel dat een verhandeling bevat over het kraaien van de haan. Hellenbroek etaleert daar zo uitgebreid zijn kennis van Joodse en klassieke bronnen dat niet alle citaten functioneel zijn in het betoog. Indien Hellenbroek ze daadwerkelijk op deze manier heeft gebruikt, is dat een aanwijzing (1) voor een vroege datering, dan wel (2) daarvoor dat we

104. *Kruis triomph*, 256.

105. *Kruis triomph*, 275-289.

106. *Text-boekje*, 43.

de mededeling van Tiele dat Hellenbroek afstand had genomen van het citeren van klassieken met een korrel zout moeten nemen. Gelet op het lovende karakter van de grafrede is de laatste veronderstelling het meest waarschijnlijk. De titel luidt conform het preekrooster ‘Petri heilzame bekeringe, en tranen’.¹⁰⁷

Structuur

De toepassing neemt niet de hele tekstanalyse, maar alleen het kraaien van de haan als uitgangspunt. Op zichzelf vormt dat een aanwijzing voor een samenvoeging van twee preken. Omdat de preek echter niet langer is dan de meeste preken uit de *Kruis triomph*, is dat echter niet waarschijnlijk. Ondanks de kenmerkende structuur kent deze preek een aantal opvallende afwijkingen. Naast het genoemde veelvoud aan citaten uit klassieke bronnen betreft dat de focus van de toepassing. Die is nagenoeg geheel gericht tot mensen die wel met Petrus vallen, maar hem niet volgen in zijn opstaan. Hun hart blijft hard als steen. Hellenbroek rekent zulke hoorders weliswaar niet expliciet tot mensen zonder genade, maar wekt wel die indruk. Hij plaatst hen tegenover Gods kinderen, naar wie weinig aandacht uitgaat. Het lijkt erop dat Hellenbroek ook hen betreft in zijn indringende oproep tot bekering. Pas aan het slot van de toepassing worden de gelovigen expliciet bij de preek betrokken in het gebruikelijke eschatologische perspectief. Dat betekent niet dat er voor hen geen aandacht is in de preek. De boodschap voor de gelovigen bevindt zich in deze preek vooral in het exegetische deel. Verschillende keren kent dat een bewogen toon, zoals in de beschrijving van het Zich omkeren van Jezus. Daarbij valt de nadruk enerzijds op Gods primaat in de daaropvolgende omkeer van een mens, anderzijds op de Goddelijke ontferming en goedheid als werkende oorzaak. Op die momenten lijkt Hellenbroek impliciet om herkenning te vragen bij het gelovige deel van zijn hoorders. In de toepassing ligt de nadruk juist op vermaning en aandrang tot bekering van de goddeloze.

Spreken over God

Deze lijdensstof heeft naar zijn aard veel aandacht voor het handelen van Christus in Zijn lijden. Nadruk heeft Zijn pastorale omgang met Petrus. Hellenbroek gebruikt verschillende Namen voor Jezus die Zijn Middelaarswerk benadrukken. Het gaat om de Namen van Zaligmaker, Heiland, Meester, Geneesmeester en Herder. Opvallend is dat hij die Namen allemaal in het exegetische deel gebruikt en dan vooral in de tweede helft daarvan. Dat gaat samen met een wervende en dringende toon.

107. *Text-boekje*, 70.

Vaker nog dan de Naam van de Zoon wordt de Naam van God genoemd. In deze preek gaat het daarbij niet of nauwelijks om God de Vader. De nadruk ligt op de toewending van God in Christus, zoals ook naar Petrus. Wel wordt de Godsnaam verbonden aan het genadekarakter in de omkeer van de mens. Dat is vanaf de opening onderdeel van de prediking. De uitwerking is sterk separerend. Het werk van de Geest komt daarbij vooral naar voren als handelen van Christus. De beide keren dat de Geest wordt genoemd, gaat het om de Geest van Christus.

God Drie-enig of Vader	63
God de Zoon	48
God de Heilige Geest	2

Het berouw van Petrus functioneert als tegenbeeld van het berouw van mensen zonder genade. In eerste instantie zet Hellenbroek daarbij in op een dringende vermaning en vervolgens schetst hij de uitwerking van dat berouw van Petrus als wenkend perspectief. Dit handelen van God in de omkeer van Petrus krijgt in het exegetische deel een vertroostende spits naar Zijn ontferming over Petrus. In de toepassing nodigt Hellenbroek zijn hoorders tot het heil door te verwijzen naar Gods beloften die Hellenbroek hun toe mag 'kraejen'. Wie uit zijn geestelijke dood opstaat, zal het licht van Christus opgaan.¹⁰⁸

In deze preek volgt Hellenbroek de structuur van de tekst zonder dat voortdurend expliciet te maken. Daardoor bevat de preek weinig woordexegese. Wel opent het exegetische deel ermee. Dat is om het onmiddellijke karakter van het Goddelijke ingrijpen te benadrukken. Voor het overige valt de nadruk in het exegetische deel op het dramatische verloop van de gebeurtenissen. Over het algemeen doet hij dat met levendige en op de emotie inwerkende woorden. Hellenbroek voegt daarmee een dramatisch accent toe aan de ingehouden verteltoon van Lukas.

Hoorders en prediker

De lijdenstijd bood in Rotterdam de mogelijkheid van intensieve kerkgang. Dagelijks werd er gepreekt.¹⁰⁹ Hellenbroek geeft geen specifieke informatie over zijn hoorders. De preek is in die zin tijdloos. Kenmerkend voor de preken uit de *Kruis triomph* zijn de indringende toon en de sterke aandrang tot inkeer tot het lijden van Christus. Zijn hoorders zullen dat hebben verwacht. De preek zal door hen zijn ervaren als een van de taferelen die in deze lijdenstijden dagelijks vanaf de Rotterdamse kansels werden geschil-

108. *Kruis triomph*, 288.

109. Zie *Text-boekje*.

derd. Hellenbroek nodigt hen uit om van toeschouwer deelnemer te worden. Hij spreekt hen daarbij aan op een oprecht berouw van zonden en wil hen doordringen van eeuwigheidsernst.

In deze lijdenspreek toont Hellenbroek met nadruk zijn geleerdheid. Ook voor hoorders van toen kan dat als al te overvloedig zijn overgekomen. Hij laat zien dat hij over een rijke kennis van de Talmoed beschikt. Hellenbroek ziet zijn taak als prediker voor zijn hoorders als die van de haan voor Petrus. De prediker moet de gemeente wakker schrikken uit hun geestelijke slaap. Hij is als een morgenwekker voor zijn hoorders. Die worden allen geroepen te ontwaken en zich te bekeren. Als prediker maakt hij die wekroep concreet. Hoorders kunnen zich aan hun slaap ontworstelen. Ze moeten dan voortdurend bedenken voor Gods aangezicht te leven en daarbij Gods Woord als richtsnoer nemen. Over hun zonden moeten ze oprecht berouw tonen. Op een dergelijke houding zal God Zijn genade aan hen tonen.

4.2.16 Preek over Lukas 23:34¹¹⁰

Ende Jezus zeide, Vader, vergeeft het haar; want zy en weten niet wat zy doen.

Verantwoording

De preek is afkomstig uit de *Kruis triumph*. Zoals opgemerkt zijn uit deze bundel vier stoffen gekozen. Het meeslepende woordgebruik wijst op een werkelijk gehouden preek. Hij bevat geen afgebroken woorden of zinnen die duiden op een samenvattende schets. Hij lijkt in deze vorm te zijn gehouden. De preek is gehouden volgens het door de kerkenraad van Rotterdam vastgestelde rooster. Anders dan de meeste preken van Hellenbroek heeft deze preek een thema: ‘Christus bid voor zyne vyanden’. Dit thema komt letterlijk overeen met de opgave in het preekrooster uit 1731, het jaar van Hellenbroeks overlijden.¹¹¹ Het gekozen thema is beperkter dan de eigenlijke scopus van de preek. Volgens datzelfde rooster gaat het om de veertigste preek, die op de woensdagochtend van de zesde lijdensweek wordt gehouden. Wanneer het gewone winterrooster is gevolgd, betreft het een ochtenddienst in de Laurenskerk.¹¹² Dit kan verklaren dat de preek relatief kort is.

Structuur

Waar de preek de vertrouwde structuur volgt, kent ze tevens accenten die in de *Kruis triumph* vaker voorkomen. Het analytische gedeelte kent een dramatische spanning die voortdurend verder wordt opgebouwd. Het wordt

110. *Kruis triumph*, 523-534.

111. Het betreft een herdruk van een uitgave uit 1711.

112. Hellenbroek zou daar dan de zondag voorafgaand aan deze op een doordeweekse dag gehouden preek om 9.00 uur zijn voorgegaan.

afgerond met een waarschuwing voor onbekeerden zich niet in slaap te laten sussen door het feit dat Christus bidt voor Zijn vijanden. Nodig blijft een oprechte bekering. In de toepassing richt Hellenbroek zich geheel tot Gods kinderen. Hij spoort aan tot vergevingsgezindheid naar vijanden en tot een vertrouwde omgang met God als Vader. Dat zal verzekeren van het aandeel in Christus.

Net als in andere lijdenspreken uit de *Kruis triomph* is er ook hier nauwelijks sprake van tekst- of woorduitleg. Nog in de inleiding plaatst hij het tekstgedeelte in het verband van de zeven kruiswoorden. Hellenbroek gebruikt het Bijbelse getal zeven als heenwijzing naar de volheid van Christus' werk. Dat illustreert hij met een krachtige tegenstelling: waar een slang vanaf een hout aan Adam een dodelijke slag toebreacht, roept de tweede Adam hier het leven toe. Het daaropvolgende analytische deel plaatst de hoorder van meet af aan in de spanning van de kruisiging als feitelijke gebeurtenis. Het taalgebruik spoort aan tot meditatieve gedachten over Christus' lijden. Hellenbroek sluit daarbij aan op eerdere elementen uit het kruisevangelie. Na de tekstverdeling grijpt hij terug op Christus' geseling, kroning met de doornenkroon, kruisnageling, kruis en de bespottung door de schare. Hij kleurt die scènes in met op emotie gerichte woorden: 'Jezus zo deerlyk afgemat en verflauwt, zo vol van onverdragelyke, ja onbegrypelyke pynen, door voorige geessel-slagen en door-prikkels, en nu daar hangende doorklonken in handen en in voeten met felle nagels, verwondert u dat zo een Jezus nog kan bidden.'¹¹³ De preek kent opvallend veel verwijzingen naar klassieke bronnen.

Spreken over God

Het perspectief van de preek is de gebedsaanspraak van God de Vader door Zijn Zoon. Aanleiding is het eerste kruiswoord, waarin Christus tot Zijn Vader bidt. De gekozen invalshoek stempelt het gebruik van de Namen van God. Ruim zeventigmaal spreekt Hellenbroek over God als Vader (en dus niet over de drie-enige God) en nog vaker over de Zoon. Hij handhaaft die aanspraak vooral in het exegetische deel. In de toepassing gebruikt hij de pendant van dit gebed in Handelingen 7, waar Stefanus de Heere om vergeving bidt voor zijn vijanden. Toch klinkt ook in de toepassing de Vadernaam. Gods kinderen wordt dringend aangeraden het voorbeeld van Jezus te volgen door de Vadernaam veel aan te roepen.

God Drie-enig of Vader	115
God de Zoon	86
God de Heilige Geest	6

113. *Kruis triomph*, 526.

Voor de Persoon van Christus gebruikt hij een veelheid aan Namen. Regelmatig klinken de ambtsnamen van Profeet, Priester of Koning. Een enkele keer gaat het om Namen waaruit een vertrouwde omgang spreekt, zoals Vriend, Bruidegom en Broeder. Opvallend is dat die al in de inleiding voorkomen. Al op dat moment wil Hellenbroek aansporen tot een innige overweging van het behandelde kruiswoord. Andere benamingen die mogelijk op innigheid duiden zijn Lam, Heiland, Middelaar en Martelaar.

Opvallend is ook hoe de dogmatische aspecten die Hellenbroek in zijn inleiding inbrengt, in het overige van de preek functioneren. Waar hij met zijn openingszin het tekstgedeelte plaatst in het licht van de vrederaad, komt hij daar later nauwelijks op terug. Het spreken over de vrederaad functioneert als opstap om het ambtswerk van Christus aan de orde te stellen. In de vrederaad is Christus afgezonderd tot Zijn drievoudig ambtswerk van Profeet, Priester en Koning. Anders dan de vrederaad vormt deze ambtstheologie wel een rode draad door de preek. In het exegetische deel van de preek spreekt hij zowel over het profetische als het priesterlijke ambt van Christus.

Opvallend is hoe hij vanuit de tekst oog heeft voor de gebedsworsteling van Jezus in Zijn lijden. Dan laat Hellenbroek zijn hoorders stilstaan onder het kruis. Bij dit gevoelvolle karakter van de preek verliest Hellenbroek zijn theologische kader niet uit het oog. De beloften van het Oude Testament kondigen deze drievoudige ambtsbediening al aan. In Zijn komst op aarde oefent Christus die ambten uit, daartoe bekwaam gemaakt door de Vader. Ook op Golgotha komen deze ambten tot uitdrukking. Hij hangt daar als Koning en toont Zich in Zijn woorden een Profeet en in Zijn werk een Priester. Waar de scopus van de tekst strikt genomen de priesterlijke bede van Christus betreft, biedt dit theologische kader Hellenbroek een vanzelfsprekend aangrijpingspunt voor de uitwerking van de verzoening als een wezenlijk onderdeel van Christus' priesterlijke werk. Hellenbroek verbindt dit priesterlijke werk met verschillende Schriftgegevens uit het Oude en het Nieuwe Testament. Beeldend is de vermelding van de granaatappels aan het kleed van de hogepriester waarmee hij het heiligdom betrad om te offeren en te bidden.¹¹⁴ Hellenbroek maakt daarbij onderscheid tussen Christus' gebed in algemene zin en dat voor Zijn uitverkorenen. Voor de laatsten eist Hij meer dan dat Hij smeekt. Vervolgens haast Hellenbroek zich om deze ingevoegde dogmatische onderscheiding niet te laten heersen over de tekst. Hij nuanceert zijn betoog door aan te geven dat Jezus hier bidt

114. Exodus 28:34-35. Dat de hogepriester op Grote Verzoendag een wit kleed zonder granaatappels droeg, blijft onvermeld, zodat de gang van het betoog daardoor niet wordt onderbroken. Hellenbroek bereikt daarmee een maximaal retorisch effect.

zonder dit onderscheid aan te brengen. Dat laat Jezus geheel aan Zijn Vader over.¹¹⁵

Scherp is het oordeel van Hellenbroek over de Joden in hun afwijzing van Jezus. Niet alleen is daarom de stad verwoest, maar ook zal het volk erom verworpen worden, zonder dat er sprake is van vergeving. Dit oordeel is aan het slot van de analyse verbonden aan een verwerping van Jezus uit opzet. Daar behoudt Hellenbroek dat oordeel voor aan de leiders, hier breidt hij het uit naar het hele volk. Dat is wel opvallend, omdat hij elders met meer nuance over het heil voor het Joodse volk spreekt.¹¹⁶

Hoorders en prediker

In de inleiding en het grootste deel van de preek richt Hellenbroek zich tot alle hoorders. Dat verandert aan het slot van zijn analyse. Dan richt hij zich tot onbekeerden. Uit het feit dat Christus bidt voor Zijn vijanden, mogen zij geen onbezorgdheid afleiden. Christus bad hier immers voor onwetenden. Zij waren in een blinde drift opgestookt, terwijl leiders van het volk daarentegen weloverwogen handelden. Uit het gegeven dat we niet lezen dat Jezus voor mensen bad die met opzet handelden, trekt de prediker geen rechtstreekse conclusie. Het functioneert als achtergrond voor de retorische vraag of onwetendheid tot verontschuldiging leidt. Nu dat niet zo is, gebruikt Hellenbroek de vraag zowel tot zelfonderzoek voor al zijn hoorders als tot troost voor de gelovigen. Die troost volgt uit een positieve uitkomst van hun zelfonderzoek naar ervaringskennis van wet en Evangelie. Bepalende vragen zijn daarbij of zij hun zonden kennen, daar droefheid over hebben ervaren en of ze voor verzoening tot Jezus zijn gevluht. Wat dan vooral kan troosten, is dat Jezus voor zonden die in blindheid zijn gedaan, gebeden heeft en die verzoent.

In de toepassing richt Hellenbroek zich hoofdzakelijk tot mensen die delen in het ware geloof. Pas aan het slot is een bedreiging opgenomen aan hen die ‘het aanbod der Genade veragten’. Zij worden gemaand tot voorzichtigheid. Gelovigen daarentegen spoort hij aan tot verschillende gebruiken van deze tekst: (1) Zachtmoedigheid naar het voorbeeld van Jezus en de martelaren uit de kerkgeschiedenis. Hoewel het de vraag is of de hoorders vertrouwd waren met Hellenbroeks bronnen – Justinius en Gregorius – schrikt hij er niet voor terug ze te noemen, wellicht om daarmee de genoemde martelarengeschiedenis meer gezag te geven. Met het navolgen van hun zachtmoedigheid worden de godzaligen aan

115. *Kruis triomfb*, 528-529.

116. *Euangelische Jesaia IV*, 995 en 1002, aangehaald door Willem Westerbeke, *Toekomstverwachting voor de kerk van Christus. Beschreven door Nederlandse theologen I*, Middelburg 2011, 144-147.

Christus gelijkvormig. De beste manier om dat te bereiken is om, net als de Gekruisigde, te bedenken dat vijanden niet weten wat zij doen. (2) Je toevertrouwen aan God als Vader, juist in zware verdrukking. Wie dan alleen op de omstandigheden let, geeft zich over aan twijfel. Beter is te zien op de vastheid van Gods genadeverbond, de geestelijke wedergeboorte, het kinschap en de liefde van God. Een wolk van moeiten moet niet laten twijfelen aan God als Vader. Die Naam wordt daardoor niet vernietigd, maar juist bevestigd, aldus Hellenbroek.¹¹⁷ Hun toevertrouwen in Christus en de Vader verzekert hen van de wetenschap dat Christus voor hen bidt.

Hellenbroek toont hier over een scala aan retorische middelen te beschikken, die hij geheel ten dienste stelt van de verkondiging. Evenals in andere lijdenspreken gebruikt hij veel tegenstellingen. De kruisgang van Christus wordt indringend getekend. In de inleiding vergelijkt hij het kruis met een preekstoel en aan het begin van de toepassing opnieuw. Ook spreekt hij daar van het kruis als gebedshuis. Dat zal de aandacht van zijn hoorders gescherpt hebben en wellicht hebben geleid tot een identificatie van Christus en de verkondiger. Tussen die beide vermeldingen toont de verkondiger zich de mindere van zijn Zender: Christus 'is geen predikant die wat zegt en niet doet; die lasten op leit en zelf niet aanroert'.¹¹⁸ Die nederige vermelding van de prediker heeft als functie heen te wijzen naar de trouw en wat Hellenbroek de menslievendheid van Christus noemt. In die menslievendheid klinkt Hellenbroeks eigen bewogenheid met zijn hoorders door. Hij onderbouwt deze menslievendheid met de vermelding van Gods liefde tot de wereld in Johannes 3:17,¹¹⁹ zonder daar overigens een nodiging aan te verbinden. Opvallend is hoe pastoraal Hellenbroeks toon in de toepassing is. Hij wil de hoorders die zich tot de godzaligen mogen rekenen, verzekeren van Gods goedheid naar hen. De diepte of hoogte van de kennis van die goedheid is niet bepalend, wel de vastheid van de genade die God aan hen betoont door wedergeboorte en geloof.

4.2.17 Preek over Johannes 19:1-4¹²⁰

Doe nam Pilatum dan Jezum, ende Geesselde [hem] (...).

117. *Kruis triomph*, 533.

118. *Kruis triomph*, 528.

119. Daaruit spreekt een brede opvatting van de wereld als kosmos, zonder inperking tot de uitverkorenen. Wel spreekt Hellenbroek onmiddellijk daarna over Gods raadsbesluit, zonder dat overigens te betrekken op de uiverkiezing, *Kruis triomph*, 528.

120. *Kruis triomph*, 419-432.

Verantwoording

De preek is eveneens afkomstig uit de *Kruis triomph*. Zoals opgemerkt zijn uit deze bundel vier stoffen gekozen. Volgens het preekrooster van de Rotterdamse kerkenraad is de preek op de dinsdagavond van de vijfde lijdensweek gehouden.¹²¹ Wanneer aangenomen wordt dat Hellenbroek gebruik heeft gemaakt van *Het lyden van de Heere Jesus Christus kortbondig verhandeld* van Franciscus Burmannus jr. (1671-1719), is de preek na 1701 gehouden.¹²² De overgeleverde tekst geeft geen aanwijzingen dat Hellenbroek of zijn neef de preek met het oog op de uitgave heeft geredigeerd. Als titel is geplaatst ‘Christus bid voor zyne vyanden’. De titel komt letterlijk overeen met de vermelding van deze preekstof in het Rotterdamse preekrooster.¹²³

Structuur

Binnen het bekende stramien bevat de preek verschillende karakteristieken van een lijdensstof.¹²⁴ De onderdelen van de preek vertonen een sterke samenhang. De inleiding is functioneel en vat met de openingszin het thema van de preek samen. Christus wordt hier inderdaad getekend in grote pijn en onder diepe smaad. Verschillende keren komen de kernwoorden ‘smert’ en ‘smaat’ terug, zowel om het lijden van Christus te omschrijven als om de ernst van de zonde te typeren. Al in het analytische gedeelte probeert Hellenbroek zijn hoorders in hun gemoed te raken. Het gaat dan vooral om de herhaalde oproep zich de lijdende Jezus voor ogen te stellen. Wel schakelt Hellenbroek in deze fase van de preek soms over op een meer afstandelijk taalgebruik, bijvoorbeeld met enkele apologetische passages gericht tegen het gebruik van relikwieën. Dergelijke passages volgen systematisch na een vermelding van een martelattribuut, waarmee Hellenbroek een retorisch effect bereikt. Dit analytische deel kent verschillende verwijzingen naar klassieke bronnen. De verwijzingen zijn niet altijd functioneel.

In de toepassing wordt het beeld van de lijdende Christus met indringende woorden en scherpe tegenstellingen uitgewerkt. Met bijzonder plastische woorden schildert Hellenbroek Christus’ verwondingen en de smaad die Hem wordt aangedaan. De preek mondt uit in een oproep aan zijn hoorders. Onbekeerden confronteert hij met het dreigende oordeel, dat hij uitwerkt aan de hand van de attributen waarmee Jezus hier gepijnigd en bespot is. De toekomst die de godzaligen wacht, tekent hij aan de hand van dezelfde attributen op een antithetische wijze. In de weg naar een godzalige

121. *Text-boekje*, 43.

122. Zie bij de samenvatting van deze preek in bijlage I.

123. *Text-boekje*, 109.

124. Zie paragraaf 3.5.2.

toekomst is een boetvaardige houding van geseling van het zondige vlees noodzakelijk.

Spreken over God

Gelet op de aard van de preek staat het lijden van Christus centraal. Zijn Naam wordt het meest genoemd. Driemaal noemt Hellenbroek de Naam van de Vader. Tweemaal is dat als Vader van de Zoon, eenmaal in relatie tot de godzaligen, die Hem als Vader leren kennen. In de andere gevallen dat de Godsnaam wordt genoemd, is niet specifiek de verhouding tot de Vader bedoeld, mogelijk met uitzondering van het tweemaal spreken van Christus als Gods Zoon.

God Drie-enig of Vader	14
God de Zoon	85
God de Heilige Geest	0

De beweging van de preek is steeds naar de lijdende Christus toe. De Geest wordt niet expliciet genoemd, Zijn werk evenmin. Net als in de andere geanalyseerde preken richt Hellenbroek zich mede op de hartstochten van de hoorders. De prediker wil in deze preek met het beeld van de lijdende Christus de harten in beweging brengen. Godzaligen worden in de eerste plaats opgeroepen zich te verwonderen over de verzoening die hun deel is. Over de wijze van toe-eigening van die verzoening spreekt Hellenbroek hier niet. Tevens moet het lijden van Christus voor gelovigen een aansporing zijn om hun eigen zondige aard te geselen. Naar onbekeerden ligt het accent op het rechterlijke aspect van het schouwspel. Hellenbroek benadrukt het belang van Jezus als Borg. Over de weg om Jezus als Borg te leren kennen, spreekt hij hier niet.

Hellenbroek volgt de tekst op de voet. In sommige gevallen gaat hij in op de woordbetekenis. Daarop ligt echter niet de nadruk, ook niet wanneer hij ingaat op de geseling als lijfstraf. De focus ligt op het zo indringend mogelijk schilderen van de gebeurtenissen. Daarmee staat de spanning centraal die de Bijbeltekst oproept. Hellenbroek waagt zich nauwelijks aan theologische uitweidingen. Wel plaatst hij de tekst op essentiële momenten in een duidelijk theologisch kader. Het lijden van Christus is voor Hellenbroek ten diepste plaatsvervangend van aard en gericht op de verzoening van Zijn Kerk. Hellenbroeks spreken over Christus als Borg en over de verzoening als enige middel om Gods toorn te ontlopen, veronderstelt een juridisch kader. Dat de toepassing van de verzoening voor Hellenbroek beperkt is tot de uitverkorenen, maakt hij hier niet expliciet. De verantwoordelijkheid voor de toe-eigening legt Hellenbroek geheel bij zijn hoorders, zonder daarin expliciet te refereren aan het werk van de Geest.

Hoorders en prediker

Omdat de preek op een avond is gehouden, zullen velen in de gelegenheid zijn geweest die bij te wonen. Hellenbroek schat zijn hoorders hoog in door hun veel klassieke bronnen voor te houden. In het analytische deel citeert hij in het Grieks en het Latijn en noemt hij verschillende auteurs. Het is de vraag of hij daarmee werkelijk zijn hoorders dacht te bereiken. Wel zal hij zijn publiek hebben geïmponeerd; mogelijk was dat in deze fase van de preek zijn doel.

Vanaf de toepassing zijn de citaten uitsluitend Schriftplaatsen. Steeds zijn ze functioneel. Zo tekenen de Hoogliedcitaten Jezus in Zijn schoonheid en Zijn liefde, terwijl de verwijzingen naar Jesaja de diepte van Zijn lijden benadrukken. Op sleutelmomenten in de toepassing roept Hellenbroek zijn hoorders op om hun oog op de lijdende Christus te richten. Daarop volgt een appèl dat afhankelijk is van de geestelijke situatie van zijn gehoor. Daarbij weet hij van twee soorten hoorders. Voor onbekeerden heeft hij nog geen pagina tekst; die pagina bevat echter wel een indringende oproep om Jezus tot Borg te maken. Het overige van de zeven pagina's van de toepassing is gericht tot de godzaligen.

Hellenbroek toont hier meer dan in andere preken zijn bekendheid met klassieke bronnen. Het gebruik ervan zal in zijn ogen functioneel zijn geweest. Het taalgebruik is krachtig en beeldend en wordt gekenmerkt door tegenstellingen. De kracht van de preek ligt in de focus op een thema dat in verschillende motieven terugkomt. De 'smert' en 'smaat' die Jezus worden aangedaan, tekent hij zo indringend dat alle hoorders daar verslagen onder zullen zijn geweest. Vervolgens benadert hij hen met een boodschap die is afgestemd op hun geestelijke situatie. De toe-eigening van die boodschap laat hij in grote mate aan zijn hoorders over.

4.2.18 Preek over Hooglied 6:12¹²⁵

Eer ik het wiste, zette my myne ziele [op] de wagens van myn vrywillig volk.

Verantwoording

De preek is afkomstig uit het tweede deel van Hellenbroeks Hoogliedverklaring. Het eerste deel verschijnt in 1718. Zijn belangstelling voor het Hooglied dateert al uit zijn Zwijndrechtse tijd, blijkens een lofdicht van Hellenbroek op de postume uitgave van de Hoogliedverklaring van Jacobus Oldenburg (1653-1690). Uit dit lofdicht blijkt al welke invalshoek Hellenbroek neemt bij zijn eigen exegese van Hooglied:

125. *Hooglied II*, 1843-1866.

Kom zoek, en vind hier, Jesus Liefelingen!
 Een herte-schat van oude en nieuwe dingen;
 Den Geestelijken kern, het waare pit,
 Dat onder een verbloemde taal-schors zit.
 Hier word dit Lied schrifturelijk ontduisterd,
 En met een glans verstaanbaar opgeluisterd.¹²⁶

Ruim twee decennia later volgt Hellenbroeks eigen Hoogliedcommentaar. Tussen het eerste en het tweede deel van Hellenbroeks verklaring van het Hooglied liggen twee jaren. In het tweede deel ontbreekt een inleiding. In de inleiding op het eerste deel geeft Hellenbroek aan dat hij ingaat op de zogeheten geestelijke en verborgen betekenis van het Hooglied. Hij ziet die in de huwelijksverbintenis tussen Jezus en Zijn bruidskerk.¹²⁷ Hellenbroek richt zich in zijn commentaar vooral op Gods kinderen. Voor hen wil hij de verborgen wegen van Jezus met het hart en van het hart met Jezus aanwakkeren en besturen.¹²⁸ Evenals in het Jesajacommentaar is de tekstbehandeling opgesteld in preekvorm. Hellenbroek zegt daarvan dat hij ‘de Verklaringe der zake in zig zelve, deed gevolgt worden van de byzondere Gebruikmakingen die daar in leggen voor den ziel’.¹²⁹

De preek over Hooglied 6:12 kan niet in deze vorm zijn gehouden. Daarvoor is hij te lang. In omvang is de stof ruim het dubbele van veel preken uit de *Keurstoffen*. Wellicht gaat het om een samenvoeging van preken. De levendigheid van de toepassing wijst erop dat het oorspronkelijk wel uitgesproken stoffen betreft. Dat geldt vooral wanneer de hoorder rechtstreeks wordt aangesproken. Soms lopen dan een directe of indirecte aanspraak door elkaar (‘ziet men’ of ‘ziet gy’), wat wijst op een omwerking van de stof. De sporen van bewerking vormen aanleiding om niet meer dan één preek uit het Hoogliedcommentaar te selecteren. De keuze van deze preek is op aselechte wijze gedaan.

Structuur

De lengte van deze preek wijst op een samenvoeging van twee preken, dan wel een uitbreiding van de oorspronkelijke preek. Het laatste is het meest waarschijnlijk, gezien het exegetische deel. De inleiding en de toepassing

126. A. Hellenbroek, ‘Op de wel-gegronde en regt-zinnige uitbreidinge over de dry eerste capittelen van Salomons Hooge-lied’, in: Jacobus Oldenburg, *Schriftmatige verklaringe over de drie eerste capittelen van Salomons Hooge-lied*, Dordrecht: Simon onder de Linde, 1691, 2*4^v. Deels ook aangehaald door Boot, *Hooglied*, 212.

127. ‘Opdragt’, in: *Hooglied I*, zonder pag.

128. ‘Aan de lezers’, in: *Hooglied I*, zonder pag.

129. ‘Aan de lezers’, in: *Hooglied I*, zonder pag.

hebben een voor Hellenbroek gebruikelijke lengte. Het exegetische deel is daarentegen veel langer en bovendien niet zo levendig. Het bevat diverse herhalingen en uitweidingen. Waarschijnlijk heeft Hellenbroek in zijn preek het gedeelte over de wagens laten rusten en dat pas met het oog op de uitgave schriftelijk uitgewerkt. Deze uitweiding over de wagens beslaat ongeveer een derde van het analytische deel, terwijl hij hier in de toepassing nauwelijks aandacht aan schenkt. Mogelijk realiseerde Hellenbroek zich dat zijn analytische deel te beperkt was uitgewerkt om in een volledige tekstverklaring te voorzien. Dat wijst erop dat hij in zijn preekvoorbereiding de vrijheid nam het exegetische deel toe te spitsen op wat in de toepassing aan de orde zou komen.

Spreken over God

Vele malen komen algemene Namen voor God voor. Vrijwel steeds is daar de drie-enige God mee bedoeld. Slechts driemaal gebruikt Hellenbroek de Vadernaam. Dat is steeds met betrekking tot de eeuwigheid. Tweemaal legt hij een verband met de verkiezing tot zaligheid. Hellenbroek schrijft die dan toe aan de Vader samen met de Zoon. De derde keer dat de Vader wordt genoemd is in verband met de gewilligheid waarmee Christus Zich Borg stelde voor de uitverkorenen.

Ook in deze preek komt de Naam van Christus vaak voor. Namen die liefde uitdrukken of uitlokken komen vooral voor in de toepassing. Het gaat dan om Namen als Grote Meester, Zieleborg en Zielesiefte.

God Drie-enig of Vader	83
God de Zoon	101
God de Heilige Geest	10

Vergeleken met andere preken is de Geest met tien vermeldingen relatief vaak genoemd. Bijna steeds is dat in relatie tot het werk van de Geest. Hellenbroek ziet de mens zonder Geest als een dor geraamte. Alleen de Geest brengt leven en vermogens. Het gaat om een onweerstaanbare kracht die zich manifesteert in een 'Trekken, een Scheppen, een Baaren, een Opwekken'. Tevens beproeft de Geest die vermogens door de bruid in moeiten te brengen. Anderzijds geeft de Geest verlichting van het verstand. Dat maakt het mogelijk zelfs de 'allerdiepste geheimen, de onverstaaenbaarste verborgenheden, en verder de gansche zaligmakende leere der genade, met alles dat daar in anders tegen het verstand, tegen de vooroordelen, en valsche gronden van mensen in de natuur aanloopt' van harte te omhelzen. Gevolg is dat de ontwaakte gelovige alle kennis omverwerpt die zich tegen

God verheft.¹³⁰ Hier neemt Hellenbroek een positie in die tegengesteld is aan zijn cartesiaanse leermeesters. Spreekt hij hier uit persoonlijke ervaring?¹³¹ In de toepassing komt hij daarop terug door expliciet te spreken van ‘dertele en wederstrevige tyden’ waarin hij leeft, waar ‘een geheele zwerm van weelderige verstanden, van onbezonnene Wysgeeren, in doorbreken, die niet anders doen dan alle verborgenheden des geloofs te beknibbelen’.¹³² Daarentegen moeten de gedachten gevangen worden genomen in Christus. Verlichting door de Geest is op die manier nauw verbonden aan Christus-kennis. Hellenbroeks toespitsing op het werk van de Geest is echter niet in de eerste plaats polemisch, maar pastoraal van aard. Christus verlicht de Zijnen niet alleen door Zijn Geest, maar daardoor maakt Hij hen ook tot mensen die helemaal tot Zijn dienst bereid en voorbereid zijn. Hij gebruikt en beheerst hen met Zijn Geest.¹³³

Hellenbroek schaaft zich met zijn allegorische uitleg van het Hooglied in een rijke traditie die terugvoert tot de rabbijnen. Hellenbroek weet zich schatplichtig aan die traditie, maar neemt daarin volgens I. Boot een eigen plaats in. Terecht wijst Boot erop dat Hellenbroek vergeleken met Bernardus minder ver gaat in het vergeestelijken van het detail, maar meer rekening houdt met wat Hellenbroek zelf omschrijft als de ‘letterlijke verbeelding’ die uit de tekst vloeit.¹³⁴ In de voorliggende preek blijkt dat bij zijn behandeling van de vraag wat onder wagens kan worden verstaan. Daarbij wijst hij veel allegorische verklaringen van deze wagens als strijdwagens af als oneigenlijk.¹³⁵

In deze preek richt Hellenbroek zich maar één keer op een taalkundige kwestie. Dat is minder vaak dan we bij de geanalyseerde preken uit zijn Jesajaverklaring zien. Die ene keer betreft de vraag of Ammi Nadab een eigennaam is, dan wel vertaald moet worden als ‘mijn vrijwillige volk’. Hij spitst zijn uitleg toe op de vraag in hoeverre de bruid aan de Bruidegom een wagen aanbiedt. Daarbij verwijst hij naar vele parallelle plaatsen in het Oude Testament en ook naar Handelingen, 2 Timotheüs en Filippenzen over de bereidheid tot een offer. Sowieso valt het in deze preek op dat hij zijn exegese veelvuldig uitwerkt met behulp van andere Bijbelplaatsen.

130. *Hooglied II*, 1850-1851.

131. Zie wat Tiele, *Roem der heiligen*, 50-51 schrijft over verandering bij Hellenbroek.

132. *Hooglied II*, 1859.

133. *Hooglied II*, 1847.

134. Boot, *Hooglied*, 237.

135. *Hooglied II*, 1885: ‘Dat is hier geheel buiten ’t spoor’.

Hoorders en prediker

Ook waar Hellenbroek zich volgens zijn voorwoord bij zijn Hoogliedpreken nadrukkelijk wil richten op de wedergeborenen onder zijn lezers, veronderstelt hij in deze preek toch dat de meesten van zijn hoorders zich daar niet bij kunnen rekenen. Dat komt tot uiting in hun onwilligheid, die hij concreet benoemt en uitwerkt. Opvallend is dat in deze toepassing een oproep tot bekering ontbreekt. Daarentegen roept hij Gods kinderen op tot gewilligheid. Hij spoort hen aan met concrete aanwijzingen. Aan het slot van de toepassing verandert het taalgebruik met relatief veel overtreffende trappen, alternatieve benamingen voor de Bruidegom en woordspelingen met reiswaagens. Dat alles zal een uitlokkend effect op de hoorders hebben gehad.

De preek gaat uit van een ontwikkeling in het genadeleven bij de godzaligen onder zijn hoorders. Die ontwikkeling is in deze preek niet breed uitgewerkt, althans niet systematisch. De uitwerking betreft met name de overgang van de eerste komst van de ziel tot Jezus en de latere omgang met Hem. Die eerste komst kenmerkt zich al door een sterke mate van vrijwilligheid. Hellenbroek benadrukt de werkzaamheid van de Geest in de onderliggende wilsverandering. Dit noemt hij de inwendige bekering of het werk van de wedergeboorte in het hart die uitmondt in geloof en heiligmaking.¹³⁶ Hellenbroek werkt die dogmatische begrippen niet nader uit. Waar hij in het exegetische deel ingaat op grote voorrechten van Gods vrijwillig volk, zoals rechtvaardigheid, vrede en blijdschap,¹³⁷ komt hij daar in de toepassing niet op terug. De spits van de preek ligt in een oproep een ontvankelijke en bereidwillige houding naar Jezus te vertonen. Wie vreemd is aan Jezus, moet zijn onwil laten varen, terwijl hoorders die zich tot het gelovige volk van Jezus mogen rekenen, meer bereidheid moeten tonen Hem daadwerkelijk te ontvangen.

De Hoogliedbundels van Hellenbroek stammen uit de late periode van zijn leven. Zijn Jesajacommentaar is dan afgerond. Het valt op dat de prediker zich meer dan in *De Euangelische Jesaja* slechts op een deel van zijn hoorders richt. Hij wil vooral onderwijs geven aan Gods kinderen. Wat ook opvalt, is zijn negatieve indruk van het geestelijke gehalte van zijn tijdgenoten. Hij wijt dat in deze preek aan de opkomst van de rede bij beslissingen in godsdienstige zaken. Niet het Woord, maar het op eigen overwegingen gebaseerde oordeel van de mens wordt steeds vaker beslissend. Nauw daarmee verband houdt de verwachting dat zij nauwelijks bereid zijn om te horen. Hellenbroek hoort nog maar zelden dat mensen wedergeboren worden. De noodzaak van wedergeboorte wordt door tijdgenoten zelfs be-

136. *Hooglied II*, 1849, 1859.

137. *Hooglied II*, 1846.

spot.¹³⁸ Anderzijds wil de prediker de hoorder terugbrengen naar de eerste liefde waarin een zondaar tot Jezus overging. Hellenbroek noemt dat een beginsel dat in de grond van de zaak altijd blijft en gekenmerkt wordt door een hartelijke overgave, zowel van het verstand als van het hart, aan God en Christus.¹³⁹

4.2.19 Preek over 1 Thessalonicenzen 5:19¹⁴⁰

En bluscht den Geest niet uit.

Verantwoording

Hellenbroek heeft deze preek gehouden op 28 juli 1723, acht jaar voor zijn overlijden. Tiele geeft aan dat in de laatste jaren van Hellenbroeks bediening zijn stemvolume afneemt. Mogelijk treedt dat in deze tijd al op, wat kan verklaren dat deze preek vrij kort is. Dat geldt ook voor sommige andere preken uit deze periode. Uit verschillende zinswendingen blijkt dat de preek daadwerkelijk is gehouden. Voortdurend wendt Hellenbroek zich tot zijn hoorders. Opvallend is dat exegetische uitweidingen geheel ontbreken. Binnen het corpus van overgeleverde preken is dit een van de meest op de geloofspraktijk gerichte. Dat is de eerste reden om deze preek te selecteren. De tweede is dat de preektekst genomen is uit de nieuwtestamentische brieven.

Structuur

Hoewel de opbouw van de preek de vertrouwde indeling volgt, komen we een uitwerking als in deze preek bij Hellenbroek niet vaak tegen. De inleiding ontvouwt naar gewoonte het thema. Met enkele krachtige zinnen verbindt Hellenbroek de eeuwige tempelvlam in Jeruzalem met het vuur waarover Paulus hier spreekt. Hellenbroek refereert daarbij aan Joodse en Griekse bronnen.¹⁴¹ De verwijzingen wekken de verwachting dat hij hier later in de preek op zal terugkomen, zeker waar het bronmateriaal ingaat op Gods deugden in verhouding tot de menselijke kleinheid en op Gods soevereine ingrijpen in het ontsteken van het offervuur. Hij laat die aandachtspunten echter rusten. Het klassieke bronmateriaal dient hier uitsluitend om de aandacht van de hoorders te trekken. Verrassend in deze preek is dat het exegetische deel niet de tekst volgt, maar rechtstreeks overgaat naar een

138. *Hooglied* II, 1859.

139. *Hooglied* II, 1850-1851.

140. *Keurstoffen* I, 356-364.

141. Wanneer hij spreekt over het vuur dat in Perzië altijd moet branden, citeert hij in het Grieks en Latijn. Hij citeert bovendien Philo over het onderscheid tussen heilig en onheilig; *Keurstoffen* I, 357.

theologische verhandeling over God als Geest en over Geestesgaven. In de tweede helft van het exegetische deel vloeien uitleg en toepassing in elkaar over. Hier is de toon nog beschrijvend, zij het dat ook hier veel met emotie of oordeel geladen woorden voorkomen.¹⁴² De duidelijk gemarkeerde toepassing kenmerkt zich door de directe rede.

Spreken over God

Opvallend vaak spreekt Hellenbroek in deze preek over de Geest. Gezien de tekstkeuze wekt dat geen verbazing. Opmerkelijk is wel dat de Vader en de Zoon niet of nauwelijks worden genoemd. Wanneer Hellenbroek de Godsnaam noemt, bedoelt hij daarmee steeds de drie-enige God, zonder onderscheid naar Personen. De preek heeft daarmee een sterke focus op de Persoon van de Heilige Geest.

God Drie-enig of Vader	23
God de Zoon	2
God de Heilige Geest	75

Hellenbroek behandelt zijn tekst als een zelfstandige eenheid, los van het tekstverband. Wel plaatst hij de tekst in een heilshistorische ontwikkeling door het vuur van de Geest te spiegelen aan het vuur van de offerdienst. Deze heilshistorische lijn biedt hem aanknopingspunten voor een bevindelijke benadering van zijn tekst. Die aanknopingspunten vindt hij vooral in de parallel tussen het ontvlammen van het altaarvuur en het levende genadewerk in een mensenhart. Beide hebben de aanblazing van Gods Geest nodig om ontstoken te worden.

In zijn tekstbehandeling laat Hellenbroek ditmaal een woorduitleg achterwege. In plaats daarvan behandelt hij al direct de praktisch-theologische boodschap van de tekst. Hellenbroek komt op die boodschap aan de hand van Handelingen 7, waar Stefanus zijn hoorders ervan beschuldigt de Geest altijd te weerstaan. In deze pneumatologisch-geladen preek zou verwacht kunnen worden dat Hellenbroek het eenzijdige werk van de Geest benadrukt. Hellenbroek gaat evenwel niet in op de wedergeboorte als Godsdaad. Hij had daarvoor wel een basis gelegd in zijn inleiding door te spreken over het vuur op Elia's altaar dat door Israëls God is aangestoken. Zo immers ontsteekt ook Gods Geest Zijn vuur in de wedergeboorte. Maar in plaats

142. Als voorbeeld het volgende citaat uit *Keurstoffen* I, 360: 'Als men godvrugtigen, en byzonder klein-gelovigen, wanneer zy in eenige geestelyke verlegentheid zyn, en als zy over zielesmerte, of duisterheden klagen, en om raad komen vragen, haar dan hard bejegend en voor het hoofd stoot, en zo het werk Gods in haar een stuid doet krygen: hare ziele smartelijke bedroeft, en moedeloos worden doet.'

van een accent op Gods vrijmacht en eenzijdige kracht, legt Hellenbroek alle nadruk op de menselijke verantwoordelijkheid. Dit accent lijkt Hellenbroek te zijn ingegeven door de scopus van de tekst, die immers de menselijke keuze als uitgangspunt heeft.

Zodra Hellenbroek het accent legt op de menselijke verantwoordelijkheid, neemt hij positie in ten opzichte van de remonstranten. Zij gebruiken volgens Hellenbroek deze tekst om een mogelijke afval van heiligen te onderbouwen. Deze overweging van apologetische aard is pastoraal getoonzet. Zijn afgrenzing naar de remonstranten dient als impuls tot een nauwe, persoonlijke omgang met God. Hoorders moeten hun van God ontvangen gaven als een kapitaal beleggen om te leven van de rente daarop. Hellenbroek sluit met die op actie gerichte beeldspraak aan bij het motiverende taalgebruik van de tekst.

Hoorders en prediker

We lezen in deze preek enkele Griekse woorden in de inleiding. Hij kan daarmee herkenning hebben opgeroepen bij het hoogopgeleide deel van zijn hoorders en op anderen indruk hebben gemaakt, dan wel hen hebben onderwezen. Al in het analytische deel vereenzelvigt hij de hoorders van Paulus met zijn eigen hoorders. Hij stelt zich niet de vraag in hoeverre dat terecht is, ook al gaat het bij de Thessalonicenzen om een groep gelovigen die pas onlangs tot het christendom is toetreden.

De hoorders vallen voor Hellenbroek uiteen in bekeerden en onbekeerden, al gebeurt dat pas in de toepassing. Beide groepen kunnen Gods Geest uitblussen. In het exegetische deel benadert hij zijn hoorders nog zonder hen op voorhand te onderscheiden naar hun geestelijke staat. Dat kan omdat Hellenbroek hier nog in beschrijvende zin spreekt, zij het al wel met de oproep zich aan zijn beschrijving te toetsen. In de toepassing worden onbekeerde hoorders opgeroepen om Gods signalen in hun leven niet tegen te staan. De essentie van de houding van onbekeerden is dat zij niet anders doen dan de Geest uitblussen. Voor hen als groep heeft Hellenbroek slechts een korte alinea, die eindigt met felle woorden over de dreigende straf. Concrete aanwijzingen voor gedragsverandering ontbreken. Heeft deze geringe aandacht voor onbekeerden te maken met de relatief late datering van deze preek? Waren er toen al minder hoorders en dan vooral liefhebbers van zijn prediking?

In de toepassing spreekt Hellenbroek met name naar Gods kinderen met diepe bewogenheid. Hij heeft oog voor hun geestelijke situatie. Hij erkent hun periodes van geestelijke inzinkingen, die kunnen uitmonden in twijfel over de eigen geestelijke staat. Heel pastoraal roept hij op om dan niet gering te denken over wat God in hun leven begon. Daarnaast spreekt hij

met kennis van hun kleinmenselijke neigingen. Predikanten die niet van hun smaak zijn, moeten ze niet verachten en ze mogen zeker niet met anderen neerbuigend over hen spreken. Ook moet men niet verachtelijk spreken over mensen die nog maar weinig van Gods genade kennen. Hoorders moeten geen zonden toelaten in hun leven en ver blijven van een wereldse levenshouding. Daarmee blust men de Geest uit. Hij benadrukt steeds weer het belang van gewoontevorming voor gebed en meditatie als geloofspraktijk. Zo blazen we de Geest aan.

Dit is een van de weinige van de onderzochte preken waarin Hellenbroek nadrukkelijk melding maakt van trappen in het geestelijke leven. Hij spreekt van trappen in het 'ware genadewerk van des Heeren Geest in het hert'.¹⁴³ Een bladzijde verder blijkt Hellenbroek niet een systematische heilsordelijke uitwerking daarvan op het oog te hebben, maar gaat hij in op een verschil in intensiteit. Dat betreft de levendigheid waarmee de deugden van geloof, hoop en liefde functioneren in de geloofsbeleving van de hoorders.¹⁴⁴ Hij waarschuwt daarbij voor een te kritische rol van het verstand. Dat gebeurt wanneer hoorders het verstand als tegenstem laten optreden voor de vertroosting door de Geest.¹⁴⁵

Hellenbroek wil zijn hoorders aanzetten tot beslissingen. Hij spreekt hen daarbij soms aan met dreigende woorden, maar vaker met gunning. Er zijn twee momenten van intense dreiging. Het eerste moment vinden we aan het begin van de toepassing, in de schets van het onuitblusbare helse vuur. Het tweede sluit de aanspraak van de onbekeerden af met de dreiging dat het uitblussen van de Geest een opmaat is van de zonde tegen de Heilige Geest. Hellenbroek brengt deze climax zonder praktisch-pastorale nuancering.¹⁴⁶

De gunnende toon treffen we vooral in die gedeelten waar Hellenbroek oog heeft voor geestelijke inzinkingen in het leven van Gods kinderen. Hij knoopt daarbij aan bij de door hem onderscheiden geestesgaven van geloof, hoop en liefde. In de loop van een mensenleven kunnen die wisselen in levendigheid. Hellenbroek gebruikt de tekst om aan te sporen tot het nemen van verantwoordelijkheid. Daartoe gebruikt hij een krachtige, aan de tekst ontleende metafoer van vuur dat onder as bedolven wordt. Zo moeten wij ons hart niet laten meeslepen door aardse zaken of laten verstrikken in zonden. In plaats daarvan moeten wij het in een persoonlijk gebedsleven richten op God en Zijn Woord. Zo komt Hellenbroek tot de allitererende

143. *Keurstoffen* I, 358.

144. *Keurstoffen* I, 359.

145. *Keurstoffen* I, 360-361.

146. Dat wil niet zeggen dat deze houding geen pastorale achtergrond heeft. Kennelijk weegt voor hem de ernst van Gods toorn waarover Paulus in het begin van het hoofdstuk spreekt zwaar.

oproep: Blus Gods Geest niet uit, maar blaas Hem aan. De gunning die Hellenbroek hier aan de dag legt, spoort steeds aan tot persoonlijke keuzes. Opvallend is het contrast in Hellenbroeks benadering van zijn hoorders. Waar naar onbekeerden een dreigende toon overheerst, valt richting Gods kinderen een vaak mild en uitnodigend taalgebruik op.

4.2.20 Preek over Psalm 16:11¹⁴⁷

Verzadinge der vreugden is by u aangezichte; Lieflykheden zyn in uwe rechterhand eeuwiglyk.

Verantwoording

Met deze preek opent het eerste deel van de *Keurstoffen*. Dat is tevens de reden om deze preek te selecteren. Dit eerste deel is de eerste uitgave die Frederik Hendrik Hellenbroek van de preken van zijn oom verzorgt. Hellenbroek heeft deze preek volgens de opgave in de *Keurstoffen* op 11 januari 1728 gehouden, dus drie jaar voor zijn dood.¹⁴⁸ Het is het jaar waarin hem emeritaat is verleend. Mogelijk houdt de tekstkeuze verband met de eindigheid van het leven. In zijn omgeving vallen mensen weg, onder wie drie jaar hiervoor zijn hartsvriend Thomas Hog. Hellenbroeks stemgeluid en ook zijn geheugen zijn dan minder geworden. Hij gaat nu en dan nog voor. De voorafgaande zondag heeft hij over verlangen naar verzadiging met Gods beeld gesproken vanuit Psalm 17:15, en kort daarvoor over de vergankelijkheid van het leven vanuit Psalm 90:3.¹⁴⁹ Volgens Tiele is dit de laatste preek die hij heeft gehouden.¹⁵⁰ Kennelijk leefde bij Hellenbroek in deze periode een sterke verwachting van het hemelleven. Keer op keer treft in de preek het diepe verlangen naar volmaakte verzadiging in God. Opmerkelijk genoeg eindigt zijn *Vragenboekje* met het citeren van deze tekst.

Structuur

De structuur volgt de bekende opzet van inleiding, exegese en toepassing. Vanaf de inleiding is het duidelijk dat de preek het hemelleven als thema heeft. Hellenbroek motiveert exegetische keuzes deels vanuit dat thema. Dat maakt hij expliciet bij zijn keuze om andere redenen voor vreugde die David in deze psalm kan hebben beoogd, niet uit te werken. In zijn exegese volgt hij de woordvolgorde van de tekst. In de toepassing neemt Hellenbroek de onuitsprekelijke dingen als uitgangspunt. De elementen van de exegese ko-

147. *Keurstoffen* I, 1-13.

148. Niet duidelijk is waarom Bisschop, 'Een Abram in 't geloof', 127, de preek in 1730 lijkt te situeren. Ook Tiele, *Roem der heiligen*, 72 gaat uit van 1728.

149. *Keurstoffen* I, 5 en Tiele, *Roem der heiligen*, 72.

150. Tiele, *Roem der heiligen*, 72.

men in de toepassing in samenhang terug. Het uitgangspunt zijn steeds de afzonderlijke woorden van de tekst. Hellenbroek waarschuwt daarbij voor het najagen van lege dingen in deze wereld en schildert daarbij de eeuwige straf als afschrikwekkende bestemming. Voor gelovigen wacht een heerlijke toekomst. Bij de uitwerking van zowel de straf als de zegen functioneren de tekstwoorden regelmatig als aangrijpingspunt voor een beroep op de hoorder. Waar een onbekeerde moet beseffen dat Gods aangezicht vertoorned is, mag een gelovige weten van Gods vriendelijk aangezicht in Christus.

Spreken over God

Hellenbroek spreekt in deze preek relatief vaak over de drie-enige God en in veel mindere mate over God de Zoon. Dit accent hangt wellicht samen met het thema van de preek. Voor de drie-enige God gebruikt hij de Namen Heere en God. Hoewel in Psalm 16 steeds de Verbondsnaam wordt gebruikt en de Statenvertaling daarom kiest voor de Naam HEERE, gebruikt Hellenbroek in zijn preek steeds de Naam Heere. Voor de Statenvertalers is dat de vertaling van Adonai. Die Naam legt, meer dan de Verbondsnaam, de nadruk op het Koningschap van God. Het is niet duidelijk of Hellenbroek bewust afziet van het gebruik van de Verbondsnaam. Wel valt het op dat slechts eenmaal nadrukkelijk God de Vader is bedoeld. De Vader duidt voor Hellenbroek in deze preek op de toekomstige plaats voor Gods kind in Diens troon, dicht bij Jezus. God komt naar voren als het hoogste goed. Alleen God kan de ziel van de mens verzadigen, voor wie een gehele wereld nog niet genoeg is.

God Drie-enig of Vader	66
God de Zoon	20
God de Heilige Geest	0

Voor de Zoon van God heeft hij een rijkdom aan Namen, variërend van Jezus, Christus, Messias, Koning, Hoofd, Bruidegom en Verlosser tot Middelaar. Deze diversiteit aan Namen voor de Middelaar komt vooral in het exegetische deel voor. Hellenbroek noemt Hem alleen in de tekstuitleg als de Messias. De Zoon van God wordt getekend als de Middelaar van de zaligen in de hemel. Het werk van de Middelaar en de genade die Hij schenkt, krijgen niet of nauwelijks uitwerking. Het gebruik van de andere Namen van Jezus is gericht op het uitlokken van het gelovige hart tot Christus, ook in het exegetische deel.¹⁵¹ Over de Heilige Geest spreekt hij in deze preek

151. De heerlijkheid van de hemel bestaat mede in nabijheid van de verheerlijkte 'Middelaar in alle die lieflyke betrekkingen, die hy op de zaligen heeft van haar Hoofd; haar Bruidegom, haar Koning, haar Verlosser te zijn'; *Keurstoffen* 1, 3.

niet expliciet. Dat gebeurt vaker bij preken vanuit het Oude Testament. Dat wil niet zeggen dat Hellenbroek de Geest geen plaats toekent.

In het geciteerde gedicht neemt Hellenbroek de wedergeboorte als noodzakelijk uitgangspunt voor het hemelleven. Wat die nieuwe geboorte teweegbrengt in verstand en wil van de mens, krijgt in deze preek geen aandacht. Duidelijk is wel dat Hellenbroek niet verwacht dat het hemelse perspectief zonder die nieuwe geboorte aantrekkingskracht op zijn hoorders zal hebben. Bij gelovigen wil Hellenbroek 'een geheel ander gordyn openen'. Hen roept hij op hun hemelse toekomst te overdenken. Zijn impliciete boodschap daarbij is dat de Geest hun harten moet richten naar de wenkende verzadiging met God. Op aarde is het zicht daarop immers maar door nevels heen en van korte duur, zo benadrukt hij in de aanspraak van de gelovigen.

De preek richt zich op de toekomstige verering en genieting van God. Opnieuw neemt Hellenbroek de Schrifttekst als uitgangspunt van de preek. Hij citeert geen Hebreeuwse woorden. De exegese richt zich op de afzonderlijke woorden. Dat de tekst spreekt over het hemelleven, leidt Hellenbroek af uit de oneindigheid die zijns inziens met het woord 'eeuwiglijk' moet zijn bedoeld. Hij onderzoekt niet in hoeverre het verband van de psalm aanwijzingen geeft voor wat met eeuwigheid is bedoeld, hoewel de verwijzing in het Nieuwe Testament naar Psalm 16:10 daartoe aanleiding geeft. In het analytische deel kiest Hellenbroek eenmaal voor een polemië met Grotius. Hellenbroek keert zich dan tegen een geheel aardse opvatting van de verzadiging waarover de psalm spreekt.

Hellenbroek plaatst de verzadiging van vreugde onmiskenbaar in de hemel. Waar hij daar met hartstocht over spreekt, houdt hij de grens tussen God en schepsel in acht. Slechts eenmaal spreekt hij van een 'dadelijke vereniging met God en Jesus, zo overstelpt met genoegens, zo hemelsch verlustigd, dat 'er als een gedurig verslonden zijn in liefde wezen zal, van God tot de ziel, en van de ziel tot God'. Hier gloeit tussen de regels iets door van een verlangen naar een werkelijk ervaren *unio mystica* tussen Christus, de ziel en God. Hellenbroek duidt hier echter niet op een opgaan van het schepsel in God als een mystieke eenwording. De gelovige behoudt immers zijn eigenheid. De identiteit van de gelovige vindt in die verzadiging zelfs zijn volkomen vervulling.

Hoorders en prediker

Hellenbroek wil zijn hoorders uitdagen hun verzadiging in de hemel te zoeken. Hij doet dat door twee verschillende manieren van leven tegenover elkaar te plaatsen en daarbij te letten op de uitkomst ervan. Wie zich alleen op de aarde richt, zal met de aardse dingen vergaan. Hellenbroek tekent

dat aardsgerichte in felle woorden. Waar hij in zijn jeugdgedicht *Huwelyksvreugd* geen probleem ziet in dansen en vrolijk zijn, neemt hij nu een tegen-gestelde positie in. Hij toont zich begaan met zijn gehoor. Zijn aandrang naar aardsgerichte hoorders vindt vooral plaats door het schetsen van de toekomstige bestemming die hun zonder bekering wacht.¹⁵² Hij is concreet in het aanwijzen van in zijn ogen ongepast aards vermaak. Hij lijkt te veronderstellen dat zijn hoorders eraan deelnemen. Of bevindt de betreffende groep Rotterdammers zich in deze eindfase van Hellenbroeks dienstwerk niet meer onder zijn gehoor? Tiele wijst erop dat Hellenbroeks fysieke gesteldheid in zijn laatste levensjaren zodanig afneemt dat zijn stemvolume daaronder lijdt.

Hij sluit zijn aanspraak van de onbekeerden af met te spreken van de aanbidding van genade waaronder zij leven. Daarbij valt op dat de aandrang of het persoonlijk appèl tot aanneming summier is. In deze preek is er geen aandacht voor de vraag naar de echtheid van het genadeleven. Gelovigen worden in deze preek niet opgeroepen tot zelfonderzoek, maar voortdurend uitgelokt om hun aandacht en verwachting op het hemelleven te vestigen. Naar hen is Hellenbroek bijzonder evocerend. Aan het slot van de preek benadrukt hij de troost die hun hemelse verwachting werpt op hun aardse armoede en gebrek.

Dit is de enige preek waarvan Hellenbroeks persoonlijke ervaring bekend is. Tiele bericht ons dat Hellenbroek na afloop aangaf vol te zijn van de verzadiging van vreugde waarover hij gesproken had en wel 'meer dan hij op den predikstoel had kunnen uitdrukken'.¹⁵³ De woordkeuze in de toepassing is gericht op verandering bij de hoorder. Opvallend is in deze preek het regelmatige gebruik van tegenstellingen. Niet alleen worden aardse en hemelse verzadiging tegenover elkaar geplaatst, ook binnen afzonderlijke zinnen is er vaak sprake van tegenstellingen. Dat geldt vooral de toepassing. Hellenbroek gebruikt krachtige woorden om het leven en het levenseinde te schetsen van een mens die alleen maar op de aarde is gericht. Dat doet hij vooral door woorden uit de tekst te verbinden met de leefwereld van de hoorder. Harde woorden van buiten de tekst schuwt hij niet, maar hij gebruikt die slechts in beperkte mate (eenmaal spreekt hij over de hel en eenmaal over verdoemenis). Opvallend is zijn treffende gebruik van beeldende taal in de toepassing ('stameltaal', 'schemerlicht' en 'schaterende halleluja's'). In deze preek citeert hij een gedicht. Dat is uniek binnen zijn oeuvre. Niet duidelijk is wie de auteur ervan is. Het gedicht gebruikt uitdrukkingen die ook bij Hellenbroeks leermeester Knibbe voorkomen in

152. *Keurstoffen* I, 8.

153. Tiele, *Roem der heiligen*, 72.

diens verklaring van Efeze.¹⁵⁴ Hellenbroek heeft laten zien dat hij in staat is om dichtwerk van dit niveau voort te brengen. Niet uitgesloten is dat hijzelf de auteur ervan is.

4.3 Evaluatie

Uit de preekanalyse volgens de Heidelbergse methode kunnen verschillende lijnen worden getrokken. In deze evaluatie vat ik het resultaat van de analyse samen.

4.3.1 Structuur

De preken blijken een vast stramien te volgen. Binnen deze structuur zijn allerlei variaties denkbaar. Zo varieert de lengte van de toepassing en begint de toepassing soms al in het exegetische deel. Regelmatig etaleert Hellenbroek zijn kennis van de grondtalen en de klassieken. Dat is niet altijd functioneel. Met name in preken die hijzelf heeft gereedgemaakt voor de drukpers, zijn niet-functionele uitweidingen te vinden. Dat wijst op latere toevoegingen van zijn hand.

4.3.2 Exegese

Hellenbroeks tekstkeuze is weloverwogen. Dat blijkt met name bij zijn preken op biddagen, waarin hijzelf soms aangeeft dat het gaat om een passende stof voor dat moment. In andere gevallen laat hij zich leiden door serieprediking of door het Rotterdamse preekrooster voor de lijdenstijd. Zijn tekstuitleg in het analytische deel is soms al toepassend van aard. Dat gebeurt bijvoorbeeld door het eliciteren of ‘uitrafelen’ van de dragende woorden van een tekst.¹⁵⁵ In de preken uit de *Kruis triomph* is het analytische deel zelfs volop gericht op het wekken van de hartstochten van zijn hoorders. Ook bij de geanalyseerde preken uit de brieven van Paulus blijkt

154. David Knibbe, *De brief van Paulus aan die van Ephesen, Schriftmatig verklaart en geestelijk toegepast* I, Leiden: Johannes Verbessel, 1694, 175: ‘Seg dikwils, als gy tot de sonde verlost word: sal ik een hoog en hemels zaad en tot een Christen geboren, my gedragen als een Heyden?’ Na Hellenbroeks dood duikt het gedicht op in een Rotterdamse uitgave van Helperus Ritzema, *De uitmuntende beerschap der zeer overvloedige genade Gods boven de vermeerdere zonde. Aangetoond uit Romeinen V:12-21*, Rotterdam: Jacobus Bosch, 1774, 460, die een ‘zekerer’ dichter citeert: ‘Zoud’ ik, een hoog en Hemels zaad / En tot een Koningryk geschapen, / Verzaken mynen hogen staat / En aan de wereld my vergapen? / Neen, Heer, Gy zyt myn troost geheel, / Myn Burgt, myn toevlucht, myn Erfdeel.’ Geesjen Pamans, *Egt verhaal van geestelyke bevindingen*, Zwolle: Simon Clement, 1775, 759 citeert eveneens een ‘zekerer digter’: ‘Uitverkoren heilig zaad, / Tot een Koningryk geboren! / Veragt dog niet u hogen staat, / Laat nooit de wereld u bekoren.’

155. *Euangelische Jesaia* II, 65.

Hellenbroek al in het analytische deel volop over te gaan tot de toepassing van de Schriftwoorden. Niet altijd laat Hellenbroek zich dan rechtstreeks leiden door zijn tekstuitleg. Hetzelfde Bijbelwoord kan bij hem voor de onderscheiden groepen hoorders regelmatig verschillende dingen betekenen. Die betekenis houdt mede verband met zijn visie op zijn hoorders.

4.3.3 Spreken over God

Er is een grote variatie in Hellenbroeks spreken over God. Dat komt mede tot uitdrukking in de mate waarin hij de Goddelijke Personen noemt. Daarbij is Hellenbroeks spreken over God trinitarisch van karakter, al maakt hij dat niet altijd expliciet. In de twintig geanalyseerde preken gebruikt hij in 55% van de vermeldingen de Naam van de Vader dan wel die van de drie-enige God, in 37% bedoelt hij Gods Zoon en in 7% de Heilige Geest. Hij ziet de Vader als Oorsprong en de Zoon als de Fontein van het heil. Dat blijkt uit het regelmatig noemen van de Naam van Christus. Hoewel hij relatief weinig expliciet over de Geest spreekt, kent hij aan Zijn werk een belangrijke plaats toe. De Geest is beslissend voor de nieuwe geboorte van een mens, maar ook voor de toepassing van de andere weldaden van Christus en voor de verzekering van het geloof.

Van veel preken kan tevens gezegd worden dat zij christocentrisch zijn. In zijn toepassing spreekt Hellenbroek vaak met grote innigheid over Christus. Ook dan is het zijn doel om zijn hoorders te lokken. Hij wil zijn hoorders niet alleen via hun verstandelijke vermogens bereiken, maar ook via hun affecten of aandoeningen. In het volgende hoofdstuk kom ik hierop terug bij de behandeling van Hellenbroeks mensbeeld.

4.3.4 Toepassing

Hellenbroek overbrugt de afstand tussen de tekst en zijn hoorders door een inleiding die zijn hoorders meeneemt naar de tekstverdeling. In het vorige hoofdstuk is al gewezen op zijn kernachtige openingszinnen. In het hoofddeel van de preek heeft zijn nadruk op Goddelijke eigenschappen als Gods goedheid, bereidheid en genoegzaamheid en op de nabijheid van Jezus, dan wel de schildering van Diens lijden, datzelfde effect. Hetzelfde geldt voor de parallellen die Hellenbroek aanwijst tussen de levenssituatie van zijn hoorders en die van het tekstgedeelte. Met name bij preken op biddagen benadrukt hij de actualiteit van het tekstgedeelte. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat hij regelmatig zijn mensbeeld in de preek uitwerkt om daarmee zijn hoorders te bereiken. De bedoeling van deze vormen van overbrugging is de hoorder te leiden naar de Schrift. Hij wil zijn hoorders onder het gezag van Gods Woord brengen. Hij verwacht alles van de kracht van de verkondiging, onder de bediening van Gods Geest.

De toepassing van de tekst bestaat uit het vermanen, dringen of lokken van zijn hoorders, meestal onder verwijzing naar de woorden van de tekst. Bij de vermaning en de aandrang vormen de ongewisheid van het aardse leven en de ernst van de komende eeuwigheid belangrijke argumenten. Toch kan zijn prediking niet als boeteprediking worden getypeerd. Wel is de nadruk op verootmoediging en verbrijzeling voor Gods aangezicht een belangrijk onderdeel van zijn prediking en voert die soms de boventoon, afhankelijk van de tekstkeuze. Maar ook wanneer de oproep tot boete een overwegend element is in de preek, staat die altijd in het teken van een veranderingsmogelijkheid. Hellenbroek laat de ernst die hij predikt als argument voor de gewenste verandering gelden. Dat geldt ook voor de lokking van de hemelse heerlijkheid waarmee hij veel preken afsluit. Ook lokt hij zijn hoorders regelmatig met de bereidheid van een ‘volle’ Jezus om hen te ontvangen en te verzadigen. Daarmee geeft hij zijn hoorders hoop en zet hij hen aan om hun zaligheid uitsluitend in Jezus te zoeken.

4.3.5 Hoorders

In Hellenbroeks visie op zijn hoorders valt een ontwikkeling waar te nemen. Hoewel uit de periode vóór Hellenbroeks geestelijke omkeer slechts één preek is geanalyseerd, valt wel een geestelijk klimaat op dat afwijkt van zijn latere preken. Hellenbroek wil bij zijn intrede in Zwammerdam zijn hoorders door aanrading tot geestelijke ontwikkeling brengen. Deze verwachting is in latere preken verdwenen. Dan legt hij bijna stelselmatig het accent op de werking van Gods genade in bekering en geloof. Dat ontslaat voor hem de mens niet van zijn verantwoordelijkheid voor zijn eigen levenskeuzes. Hellenbroek vermaant zijn hoorders wanneer ze concrete zonden aan de hand houden, zoals overspel, gierigheid en wereldsgezindheid. Hij is kritisch naar vrijetijdsbesteding, kleding en haardracht van de gegoede burgerij. Richting hoorders met een lage maatschappelijke status toont hij een bewogen hart. Juist onder hen vindt hij naar verhouding meer godzaligen. Hij troost hen met een toekomst van hemelse heerlijkheid.

In latere preken ziet Hellenbroek zijn hoorders vaak langs scherpe lijnen. Bij de preken op biddagen beweegt zijn categorisering mee met de groepen die hij in de tekst onderscheidt. In de meeste andere preken maakt hij onderscheid tussen hen die genade kennen en hen bij wie dat ontbreekt. Een belangrijke uitzondering binnen de geanalyseerde preken vormt zijn preek over Jeremia 7. Daarin benadert hij zijn hoorders als in zijn biddagpreken.

Zijn prediking is er sterk op gericht dat de onbekeerden onder zijn hoorders overgaan tot de staat van genade. Hij wil hen afbrengen van een valse

of ingebeelde rust, zoals hij dat aanduidt.¹⁵⁶ Mensen die daarentegen genade kennen, roept hij op zich te oefenen in hun geloof. In het beoordelen van hun staat moeten zij niet te hard met zichzelf handelen.¹⁵⁷ In twee van de geanalyseerde preken heeft hij een derde groep hoorders op het oog, namelijk bekommerden. Alle hoorders vermaant hij, spoort hij aan of lokt hij om hun staan voor God ernstig te nemen. De weg die Hellenbroek naar Jezus tekent, brengt een radicale omkeer. Met name in zijn zondagse prediking is dat merkbaar. Hoorders zijn dood of levend. Ernstig en bewogen tekent Hellenbroek het leven zonder God, en de doorwerking van de zonde.

Terwijl alleen de Heilige Geest levend maakt, wil Hellenbroek zijn hoorders zich ervan bewustmaken dat het leven alleen in Jezus te vinden is. Dat wil niet zeggen dat de zondaar Hem onmiddellijk in het oog heeft. Afhankelijk van de Bijbeltekst diept Hellenbroek de dorst, de schuld van de tollenaar of het besef van melaatsheid uit die tussen een zondaar en God in staat. Altijd wil hij dan de zondaar bij Jezus brengen, waarbij hij er diep van overtuigd is dat alleen Gods liefde dat kan doen. Die trekkende liefde loopt uit op wat Hellenbroek omschrijft als onderhandelingen met een 'volle' Jezus. Het accent ligt daarbij op Jezus zoals Hij in het Woord wordt aangeboden en geschilderd, in tegenstelling tot het beeld dat de hoorder zelf van Jezus maakt. Nooit gaat die aanbieding voor Hellenbroek buiten het Woord om. Verzekering volgt op gebruik van de genademiddelen, waaronder gebed, meditatie en een heilige wandel. Hellenbroek sluit niet uit dat in de preek verzekering volgt, maar legt daar in de onderzochte preken niet de nadruk op. Hij geeft zijn hoorders huiswerk mee. Met name Gods kinderen moeten steeds weer en meer werk maken van de rijkdom die in Christus te vinden is.

Het trinitarische karakter van Hellenbroeks spreken over God werkt door in de benadering van zijn hoorders. Het levenscheppende werk van de Geest markeert hij met de wedergeboorte en laat hij zich uitstrekken tot alle aspecten van het geloofsleven. Hij spreekt over het geloofsleven vanuit wat de tekst hem aanreikt. Dat geldt ook voor zijn spreken over kenmerken van het geloof. Wel brengt het trinitarische karakter van zijn prediking een aantal regelmatig terugkerende accenten voor het leven van de gelovige met zich mee. (1) Er is een fluctuatie in het geloofsleven. De Geest wil van het geloof verzekeren. (2) Steeds weer benadrukt Hellenbroek het belang van inkeer van de zondaar, om zich te verootmoedigen. Dat accent past in een schema van wet en Evangelie. (3) Het levende geloof richt zich op een 'volle' Jezus en onderhandelt met Hem over deelnemen aan of ontvangen van de genadegoederen.

156. *Keurstoffen* II, 416-418; *Mengelstoffen*, 171 en 174.

157. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 416.

4.3.6 De prediker

Hellenbroek heeft een hoge ambtsopvatting. Dat blijkt al bij zijn intrede in Zwammerdam, waar hij de taak die wacht zwaarder vindt wegen dan het hemelgewelf dat op de schouders van Atlas rust. Op dat moment ziet hij als hoofdtaak van de prediker het onderwijzen van zijn hoorders in de christelijke leer en hen op te voeden in een passende levenswandel. Later verandert zijn inzet. Bij zijn komst in Zwijndrecht ziet hij zichzelf in een profetische rol ten opzichte van de gemeente. Daarom identificeert hij later zichzelf in de preek over Jona 1:6 met de waarschuwende opperschipper, terwijl hij in de preek over Lukas 1:17 zijn rol vergelijkt met die van Johannes de Doper. Dat is niet zijn enige rol. In de toepassing toont hij zich regelmatig de Barnabas of zoon van vertroosting die zijn neef ook in hem ziet. In het overgrote deel van de geanalyseerde preken komt het accent te liggen op de prediking als voertuig van Gods effectieve genaderoop waarop een persoonlijke omkeer en een leven uit een waar geloof volgen. De prediking vormt voor Hellenbroek het voertuig van deze ingrijpende veranderingen in mensenlevens. Hij stoort zich daarom aan de verwaarlozing van pastorale aspecten van het ambt door zijn collegapredikers. In zijn preek over Jona 1:6 neemt hij daarom afstand van de allegorische preekstijl van de coccejaanse school. Naar zijn mening is die steeds op zoek naar iets nieuws voor de hoorders, zonder dat hun ziel voedsel ontvangt.

Hoofdstuk 5

Theologische trefwoorden in de prediking van Hellenbroek

5.1 Inleiding

Na de preekanalyse aan de hand van de Heidelbergse methode volgt nu een analyse met behulp van kwalitatief dataonderzoek. Gekozen is voor onderzoek aan de hand van systematisch- of praktisch-theologische trefwoorden uit Hellenbroeks *Vragenboekje*. In het eerste hoofdstuk is de selectie van deze trefwoorden verantwoord. Mijn uitgangspunt is de indeling van het *Vragenboekje*. In sommige gevallen is bij de indeling van de trefwoorden afgeweken van de inhoudsopgave daarvan. Sommige trefwoorden zijn er nauwelijks in terug te vinden, zoals de nodiging tot het heil en de verzekering van het geloof. Omdat het boekje wel aanknopingspunten biedt, zijn deze onderwerpen toch besproken. In sommige gevallen is het trefwoord in het geheel niet opgenomen in de versies van het *Vragenboekje* die bij Hellenbroeks leven zijn verschenen. Dat betreft de vrede raad en in grote lijnen ook de zekerheid van het geloof. Dat deze trefwoorden hier toch worden besproken, heeft twee redenen. (1) Uit de kwalitatieve data-analyse blijkt dat ze herkenbaar zijn in Hellenbroeks prediking. (2) Ze komen als thema wel voor in versies van het *Vragenboekje* die na Hellenbroeks dood zijn verschenen. In onderstaande tabel worden de theologische thema's van het onderzoek in dit hoofdstuk naast de inhoudsopgave van het *Vragenboekje* geplaatst. Bij de theologische thema's zijn soms trefwoorden samengenomen, bijvoorbeeld bij de bespreking van Gods eigenschappen.

Theologische thema's		Inhoudsopgave Hellenbroeks Vragenboekje (1706)*	
1	Godsbeeld	1	Van de kennisse Gods
		2	Van de Schriftuur
		3	Van God
2	Gods besluit	4	Van Gods besluiten
		5	Van de Scheppinge
		6	Van de Voorzienigheid
		7	Van het Verbond der Werken
		8	Van het Beeld Gods
		9	Van de Zonde
6	Genadeverbond	10	Van het Verbond der Genade
7	Christus en Zijn ambten	11	Van den Middelaar des Verbonds
8	Pneumatologische aspecten	12 →	Van de Roepinge
		13	Van de Kerke
9	Aanbieding van het Evangelie	14 →	Van de Regtvaardigmakinge
10	Heilsorde	15 →	Van het Geloove
11	Verzekering van het geloof		
12	Levensstijl	16 →	Van de Heiligmakinge. Van de Goede Werken
		17	Van de Wet Gods
13	Gebed	18	Van het Gebed
14	Sacramenten	19	Van de Sacramenten
15	Het toekomstige leven	20	Van des Menschen Uiterste

Tabel 5.1 Theologische thema's en de inhoudsopgave van het Vragenboekje

* Voorbeeld der godlyke waarheden voor eenvoudigen, die zig bereyden tot de beleydenisse des geloofs, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1706.

5.2 Bespreking van thema's en motieven

Hellenbroek leefde in de overgangperiode van de gereformeerde hoogorthodoxie naar de late orthodoxie. Volgens Muller wordt de late fase gekenmerkt door het ontstaan van verschillen binnen de gereformeerde confessies, mede als het gevolg van hervormingsbewegingen als de Nadere Reformatie. Hellenbroeks *Vragenboekje* komt uit in de periode van de hoogorthodoxie, waarin ook theologen als Witsius en À Marck publiceerden.¹

Om de theologische thema's en trefwoorden enigszins te kunnen plaatsen

1. Richard A. Muller, *Post-Reformation Reformed Dogmatics* III, Grand Rapids 2003, 32 (hierna afgekort tot Muller, *PRRD*).

in de theologische discussies van Hellenbroeks tijd, is gezocht naar een systematische introductie. Gekozen is om waar mogelijk Muller als uitgangspunt te nemen, gecombineerd met een dogmatisch handboek uit Hellenbroeks tijd. Wanneer een onderwerp niet of nauwelijks bij Muller aan de orde komt, zijn er alternatieve overzichtswerken gebruikt. Bij de keuze voor een tijdgenoot ligt het voor de hand een uitgave te nemen die kort voor Hellenbroeks *Vragenboekje* is verschenen. De vraag is dan welke uitgave zich daar het beste voor leent. Een van de werken waar Muller regelmatig uit citeert is À Marcks hoofdwerk *Medulla*. À Marck was vanaf 1689 hoogleraar in Hellenbroeks studiestad Leiden, waar hij gelijktijdig doceerde met Hellenbroeks leermeester Spanheim jr., die inmiddels van collegetaken was vrijgesteld.² Om die combinatie van redenen is gekozen voor de Nederlandse vertaling van À Marcks hoofdwerk *Medulla*. Die verschijnt in 1705, een jaar voor de eerste uitgave van het *Vragenboekje*. In tabel 5.2 is de inhoudsopgave van het *Vragenboekje* vergeleken met À Marcks *Merch der christelijke godsgeleerdtheid*. De overeenkomsten zijn soms zodanig dat de indruk ontstaat dat Hellenbroek À Marcks *Merch der christelijke Godsgeleerdheit* voor zich heeft gehad bij de opstelling van zijn *Vragenboekje*. Dat geldt onder andere bij de behandeling van het genadeverbond. Anders dan in tabel 5.1 is de indeling van het *Vragenboekje* nu tot op het niveau van de subparagrafen opgenomen.

De uitwerking van de verschillende thema's is als volgt. In de inleiding wordt het thema verbonden aan een overzichtswerk en À Marcks *Merch*, eventueel aangevuld met een nadere verdieping van de theologische discussie. De methode die daarbij gevolgd wordt, is beschrijvend-analytisch van aard.³ Vervolgens wordt nagegaan hoe het thema aan de orde komt in de twintig geanalyseerde preken. De geselecteerde preken zijn onderzocht op expliciete vermeldingen van de thema's en tevens op de tendens die soms impliciet uit de preek naar voren komt. Bij dat alles moet in acht worden genomen dat Hellenbroek zijn preken nooit als een dogmatisch werk heeft bedoeld. Het gaat in het onderzoek daarom niet om een systematisch-theologische beoordeling van zijn preken, maar over de vraag of en hoe de thema's uit zijn *Vragenboekje* terugkomen in Hellenbroeks preken. De inleiding wordt afgerond met de behandeling van het thema in zijn *Vragenboekje*. Elk thema wordt afgerond met een evaluatie.

2. E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem, 'Spanheim jr., Frederik', in: idem (red.), *Repertorium van geschiedsschrijvers in Nederland 1500-1800*, Den Haag 1990, nr. 453.

3. Conform Adriaan C. Neele, *Petrus van Maastricht (1630-1706). Reformed Orthodoxy: Method and Piety*, Leiden 2009, 24.

Inhoudsopgave Hellenbroeks Vragenboekje (1706)		Structuur van À Marcks <i>Merch</i> (1705)*	
1	Van de kennisse Gods	1	Van de Naame en Beschrijvinge der Godtsgeleertheit
2	Van de Schriftuur	2	Van het Beginsel der Godtsgeleertheit, of de Heilige Schriftuire
		3	Van de Godtsdienst
3	VAN GOD. 1. In 't Gemeen, 2. Van Gods Namen, 3. Van Gods Eigenschappen, 4. Van de Drie Persoonen	4	Van Godt in sijne Naamen, Weesen, en Eigenschappen, aangemerkt.
		5	Van de Drie-Eenheit der Goddelijke Persoonen
4	Van Gods besluiten	6	Van Godts Besluiten
	Van de Praedestinatie	7	Van der Menschen Voorschikkinge tot de Saaligheid of tot de Verdoenisse
5	Van de Scheppinge	8	Van de Eerste Scheppinge der Weerelt
		9	Van de Goede en Kwaade Engelen
6	Van de Voorzienigheid	10	Van Godts Voorsienigheid
7	Van het Verbond der Werken	11	Van de Dienst en Wet Godts
		12	Van de Tien Gebooden der Goddelijke Wet
8	Van het Beeld Gods	13	Van den Mensche in sijn Weesen aangemerkt
		14	Van de Staat der Eerste Rechtheit
9	VAN DE ZONDE. 1. Van Adams val, 2. Van de Erfzonde, 3. Van de Dadelyke Zonde en de Straffe der Zonde	15	Van der Menschen Sonde, en des selfs Verscheidene Soorten
		16	Van de Straffe der Sonde
10	Van het Verbond der Genade	17	Van het Verbont der Genaade, en Euangelium, met des selfs Verscheidene Bedeelinge
11	Van den Middelaar des Verbonds	18	Van de Middelaar des Genaade-Verbonts
	1. Van den Naame Jesus 2. Van den Naame Christus	19	Van de Persoon van Jesus Christus
	3. Van zijne Ampten. A. Van zijn Prophetisch Ampt, B. Van zyn Priester Ampt, C. Van zyn Koninglyk Ampt 4. Van zyne naturen	20	Van Jesu Christi Driederleie Ampt

* Johannes à Marck, *Het merch der christelijke godts-geleertheit*, Amsterdam: Gerardus (I) Borstius, 1705. Zie ook R. Reeling Brouwer, *Grondvormen van theologische systematiek*, Vught 2009, 250 voor een bespreking van de indeling die À Marck hanteert.

	5. Van zyne Staten Van de trappen der Vernederinge A. Zyne Nedrige Geboorte, B. Zyn Lyden, C. Zyne Dood, D. Zyne Begravenis, E. Zyne Nederdaling ter Helle, F. Van het Einde zyner vernederinge Van de Trappen der Verhooginge A. Zyne Opstanding, B. Zyne Hemelvaart, C. Zyn Sitting ter Regterhant Gods	21	Van Jesu Christi Tweederleie Staat
		22	Van de Plichten des Genaaden-Verbonds, zijnde het Geloove en de Bekeeringe
12	Van de Roepinge	23	Van de Krachtdadige Roepinge Godts
13	Van de Kerke		
14	Van de Regtvaardigmakinge	24	Van de Genaadige Rechtveerdichmakinge
15	Van het Geloove		
16	Van de Heiligmakinge. Van de Goede Werken	25	Van de Waare Heilichmakinge, en de Goede Werken
17	Van de Wet Gods		
18	Van het Gebed	26	Van het Gebet, mitsgaaders het Vasten, het Waaken, de Aalmoesen, en de Geloften
		27	Van de Seekere Bewaaringe
		28	Van de Weederbaaringe, Aanne- minge, Versoeninge, en Verlossing- ge
19	Van de Sacramenten	29	Van de Zeegelen des Genaade-Verbonds
	1. Van den H. Doop	30	Van de Christen Doop
	2. Van het H. Avondmaal	31	Van het Aavontmaal des Heeren
		32	Van de Waare Kerke of Gemeente Godts
		33	Van het Verscheiden Kerkbestuur
20	Van des Menschen Uitersten. 1. Van de Opstandinge, 2. Van het Laatste Oordeel, 3. Van het Eeuwige Leven	34	Van de Saalige Verheerlijkinge des Menschen

Tabel 5.2 De inhoudsopgave van het Vragenboekje en de structuur van À Marcks Merch.

5.2.1 Godsbeeld

Inleiding

Wanneer Muller de Godsleer van de gereformeerde hoogorthodoxie beschrijft, constateert hij enerzijds een verdere vastlegging en anderzijds een doorgaande ontwikkeling.⁴ Dat laatste is mede ingegeven door het opkomende rationalisme. Bij een afnemende invloed van de aristotelische methode winnen Descartes en Spinoza aan invloed. Het cartesianisme brengt niet alleen een radicaal andere wetenschappelijke methode, maar geeft ook impulsen voor een inhoudelijke aanpassing van de Godsleer. Dat laatste blijkt uit het pleidooi van Vorstius dat er opeenvolging is in God.⁵ Dat trekt de eeuwigheid in de tijd, wat de klassiek-gereformeerde leer van de vrijheid van God ondermijnt. Bovendien ondergraaft het socinianisme het idee van Gods straffende rechtvaardigheid.⁶

À Marck bevindt zich midden in dit krachtenveld. Hij behandelt het bestaan van God bij de Godsleer. Volgens Muller heeft dat als achtergrond de verwerping van het praktisch atheïsme.⁷ Tegenover de socinianen houdt hij staande dat de aanwezigheid van Personen in God niet strijdt met Gods eenvoudigheid. Tekenend is in dit verband dat À Marck zijn behandeling van de Drie-eenheid begint met de omschrijving als ‘eene Eenheit van Drie’, waarbij hij tegelijk wel aantekent dat deze Drie ook Eén zijn.⁸ Tegenover Vorstius stelt hij dat er in God geen samenstelling of opeenvolging kan zijn.⁹

Dat laatste front klinkt ook in À Marcks bespreking van Gods wijsheid. De kennis die bij God is, strekt zich tot alles uit en is volledig onafhankelijk van de mens.¹⁰ De wijsheid van God staat in relatie tot Zijn macht en Zijn wil. God kent eerst Zichzelf, en daarna andere dingen.¹¹ Zijn kennis is niet samengesteld, maar is wel in staat tot onderscheidingen. God gaat ook over ‘gebeurlyke’ of contingente dingen.¹² Wie daarentegen God afhankelijk maakt van gebeurtenissen in de tijd, voedt daarmee volgens À Marck het praktisch atheïsme: ‘Gelyk elk sien kan, dat op dese wijze van eenige hedendaagsche, soo wel als oude Wysgeeren, Got in de Weerelt verandert,

4. Muller, *PRRD* III, 115.

5. Muller, *PRRD* III, 121.

6. Muller, *PRRD* III, 121.

7. Muller, *PRRD* III, 178.

8. À Marck, *Merch*, 5.1.

9. À Marck, *Merch*, 4.24.

10. À Marck, *Merch*, 4.35.

11. À Marck, *Merch*, 4.36.

12. À Marck, *Merch*, 4.36.

en alsoo met 'er daat verloochent wort.¹³ Rechtvaardigheid behoort met heiligheid en goedheid tot de eigenschappen van God die tot uitdrukking komen bij de uitvoering van Gods wil. Muller wijst erop dat À Marck Gods rechtvaardigheid behandelt vanuit Gods heiligheid.¹⁴

Hellenbroek maakt onderdeel uit van de gereformeerde orthodoxie, waarin het spreken over God nauw verbonden is met het spreken over Zijn Namen en eigenschappen.¹⁵ Voor Hellenbroek is God te kennen uit Zijn schepping en uit de Schrift. Een van de bekendste citaten uit het *Vragenboekje* betreft de natuurlijke Godskennis. In lijn met À Marck leert Hellenbroek zijn catechisanten dat het ontkennen van het Godsbestaan meer een wens is dan een zeker weten. Waar dit citaat in de eerste druk uit 1706 nog ontbreekt, maakt het in 1729 wel onderdeel uit van het *Vragenboekje*.

Om God te kennen tot zaligheid is de Bijbel nodig. In zijn *Vragenboekje* onderscheidt Hellenbroek drie hoofdeigenschappen van God, te weten Gods wetenschap, wil en macht. Bij de uitwerking daarvan blijkt hij onder Gods wil vooral te denken aan Gods eeuwige besluit en Gods rechtvaardigheid. Over Gods goedheid spreekt hij niet, althans niet in de nog bekende uitgaven van het boekje die bij zijn leven zijn verschenen. Merkwaardig genoeg schaarst hij in deze uitgaven Gods eenheid, geestelijkheid en onzichtbaarheid eveneens onder Gods mededeelbare eigenschappen, terwijl hij juist daarvoor Gods eenvoudigheid onmededeelbaar had genoemd!¹⁶ Dat wordt anders in de versies van het *Vragenboekje* die vanaf 1746 verschijnen, dus na Hellenbroeks overlijden. Dan wordt Gods eenheid niet langer bij de mededeelbare eigenschappen genoemd. Bovendien komen Gods goedheid, genade en barmhartigheid dan bij Gods wil aan de orde. Opvallend is nog dat in het *Vragenboekje* Gods heiligheid ontbreekt. De vraag is nu hoe dit Godsbeeld in de geanalyseerde preken naar voren komt.

Godsbeeld in de geanalyseerde preken

Om in relatie tot het *Vragenboekje* na te gaan hoe Hellenbroek spreekt over God, zijn de geselecteerde preken onderzocht op trefwoorden die duiden op de Namen en de eigenschappen van God. Daarbij is ook gelet op tref-

13. À Marck, *Merch*, 8.12.

14. Muller, *PRRD* III, 498; À Marck, *Merch*, 4.45.

15. Dat deze ordening afwijkt van die van Calvijn in zijn *Institutie*, betekent volgens Muller niet dat Gods eigenschappen voor Calvijn niet van belang zijn. Muller, *PRRD* III, 88-89 wijst erop dat Calvijn in zijn Schriftverklaring Gods eigenschappen uitvoerig behandelt.

16. Te weten, in de eerste druk uit 1706 en de zesde druk uit 1729. Voor de eerstvolgende bekende uitgave uit 1745 geldt hetzelfde. Pas vanaf 1746 verschijnt de thans gangbare tekst over Gods eigenschappen, terwijl in sommige latere uitgaven wordt teruggegrepen op de oorspronkelijke tekst, onder andere in de uitgaven bij De Koning te Dordrecht in 1767 en die bij Abrahams te Middelburg in 1805.

woorden die zien op de verhouding tussen de Personen. De Vadernaam komt vaak in relatie tot het Zoonschap van Christus aan de orde en dan meestal in de leer van de verlossing. In zijn preek over Romeinen 8 krijgt het getuigenis van de Geest over het Vaderschap veel nadruk. Ook dan functioneert dat als onderdeel van de verlossingsleer. De behandeling krijgt daar een praktische toepassing naar de zekerheid van het geloof.¹⁷

Wanneer aan de hand van de geanalyseerde preken wordt nagegaan hoe Hellenbroek spreekt over God, vallen verschillende karakteristieken waar te nemen. (1) Hellenbroek baseert zijn spreken over God primair op de voorliggende Bijbeltekst. Dit Schriftgebonden en gehoorzaam spreken over God geeft aan de preken een soms verrassend karakter ten opzichte van het *Vragenboekje*. Accenten in die tekst bepalen in hoge mate of en hoe de afzonderlijke Personen van de Goddelijke Drie-eenheid in de preek naar voren komen. In alle onderzochte preken komt de Naam van God als de drie-enige God veelvuldig voor. Dat ligt anders voor de Namen van de drie Goddelijke personen. Van hen wordt Gods Zoon het meest genoemd, vaker ook dan de Godsnaam. Waar de Zoon wordt genoemd, is dat ten opzichte van de andere Personen relatief vaak met Namen die verbinding en nabijheid uitdrukken. Dat gebeurt het meest in de toepassing en dan vaak richting de ‘godzaligen’ onder de hoorders. In de preken over oudtestamentische stoffen met een waarschuwend karakter klinkt de Christusnaam minder vaak. Een belangrijke uitzondering is de preek over Hooglied.

(2) Steeds loopt de preek uit op de ontmoeting en gemeenschap met God, vaak met een eschatologische spits. Deze nadruk op ontmoeting en gemeenschap wordt in alle preken uitgewerkt in het komen tot en het onderhouden van een persoonlijke band met God.

(3) De tekst is voor hem beginpunt, maar geen eindpunt van zijn preek. Regelmatig breidt Hellenbroek zijn spreken over God uit ten opzichte van de gekozen tekst. In de regel onderbouwt hij dat met Schriftcitaten. Soms is dat tot verduidelijking van de tekst die bepreekt wordt, maar ook wel ter aanvulling. In dat laatste geval worden regelmatig Bijbels-theologische of dogmatische noties van buiten het tekstverband in de preek vervlochten.¹⁸

(4) Hellenbroek laat zich kennen als een trinitarische prediker. Soms is zijn prediking theocentrisch van aard. Het meest komt dat aan het licht in zijn biddagpreken,¹⁹ waarin nauwelijks aandacht is voor de afzonderlijke Personen in de Godheid. In deze preken valt de volle nadruk op het anders-zijn van God ten opzichte van de hoorders. In dit spreken van God als tegen-

17. Zie paragraaf 5.2.11 in dit hoofdstuk.

18. Zo opent de preek over het eerste kruiswoord met de eeuwige vrederaad, *Kruis triomph*, 523.

19. Van de geanalyseerde preken: Zefanja 1:11-12, *Keurstoffen I*, 322 e.v. en Jona 1:6, *Keurstoffen II*, 252 e.v.

over overheerst de kritische, profetische toon die in andere preken vaak in mindere mate aanwezig is. Hellenbroek zet profetisch in om zijn hoorders aan te sporen tot terugkeer naar God. Datzelfde geldt voor vergelijkbare profetisch getinte preken, als de Jeremiaserie uit de Zwijndrechtse tijd.²⁰

Bij Hellenbroek is een theocentrisch accent vaak verbonden aan het spreken over Gods eigenschappen, die voor hem een eenheid vormen. In de prediking functioneert het spreken over Gods eigenschappen als een duiding van hoe God Zich bekendmaakt. Het spreken over wat God is, gaat daarmee over in Wie God is. De deugden verbindt Hellenbroek zowel aan de drie-enige God, als aan de afzonderlijke Personen. In de geanalyseerde preken spreekt hij vooral over de eigenschappen van God als drie-enig Verbondsgod²¹ en God de Zoon.²²

Opvallend is in dit verband hoe de bundel *Keurstoffen* opent. In de openingspreek over Psalm 16 lezen we dat God geheel genoegzaam is. In Hem vindt een mens verzadiging. Zo richt Hellenbroek de aandacht van zijn hoorders op God. Met Hem zijn ontmoeting en omgang mogelijk. In de preek over Psalm 16 neemt Hellenbroek daarvoor zijn uitgangspunt in een van Gods eigenschappen, te weten Diens goedheid. Hellenbroek gebruikt daarvoor in de preek over Psalm 116 het woord ‘gemeenschap’ en geeft aan dat daarvan slechts sprake kan zijn omdat de toorn van God in Christus is weggenomen. Hellenbroek sluit daarmee aan op een thema dat ten minste vanaf de Reformatie onderdeel uitmaakt van het spreken over God. Terecht wijst Reeling Brouwer erop dat zowel Melanchthon als ook reeds de vroege Calvin over God spreken volgens wat hij het schema zonde-wet-genade noemt,²³ ofwel het schema van wet en Evangelie. Hellenbroek ziet de ontmoeting met God fundamenteel geblokkeerd door de zonde. Als gevolg daarvan staat Gods toorn die ontmoeting in de weg. Hellenbroek verbindt het spreken over Gods toorn met het spreken over Gods rechtvaardigheid. In vijftien van de geanalyseerde preken spreekt hij expliciet over Gods toorn over de zonde. Eenmaal noemt hij de mens buiten Christus toornwaardig, in andere gevallen spreekt hij vanuit het perspectief van God. Daarmee spreekt hij in deze preken vaker over Gods toorn dan over Zijn rechtvaardigheid.²⁴

20. *Mengelstoffen*, 271-676.

21. Bijvoorbeeld bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 482.

22. Preek over Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1022.

23. Reeling Brouwer, *Grondvormen*, 227. Ten onrechte karakteriseert Reeling Brouwer deze orde als een ‘retorische’. Die woordkeuze doet onvoldoende recht aan het existentiële karakter van het reformatorisch spreken over zonde en genade.

24. Over Gods rechtvaardigheid spreekt hij naar aanleiding van Psalm 16:10, *Keurstoffen* I, 6 en 9; Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 969; Mattheüs 26:65-68, *Kruis triomph*, 257; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 162; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 526, 528 en 532; en Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 3-44 en 49.

Wanneer Hellenbroek over God spreekt, gebruikt hij het woord ‘recht’ of ‘rechtvaardig’ vooral in verband met de geloofswelddad van de rechtvaardigmaking en soms door te spreken over God als Rechter,²⁵ dan wel over Christus als de Rechtvaardige of als Rechter,²⁶ of over Gods rechtvaardige verbolgenheid.²⁷ Opgemerkt mag worden dat dit spreken over Gods rechtvaardigheid vaak in de context staat van het kerkelijke jaar. Op de preken over Openbaring 3 na gaat het steeds om stoffen in de lijdenstijd dan wel op biddagen.

Uit dit veelvuldig spreken van Hellenbroek over Gods gerechtvaardigde toorn over de zonde blijkt dat hij God als een rechtvaardig God ziet. Voor Hellenbroek strijdt Gods rechtvaardigheid niet met andere eigenschappen van God, zoals Gods barmhartigheid. Met een rijk kleurenpalet spreekt hij in de geanalyseerde preken over de Goddelijke eigenschappen. Hij kent God almacht, oneindigheid en eeuwigheid toe en benadrukt regelmatig Gods majesteit. Cruciaal is voor hem ook Gods ontferming. Met die laatste eigenschap komt Hellenbroeks Godsbeeld op een klassiek-gereformeerde spanning,²⁸ die doorklinkt in de prediking. Als over de eigenschappen van de Goddelijke Personen gesproken wordt, krijgt Gods algenoegzaamheid veel nadruk.²⁹ Als hij over afzonderlijke eigenschappen van God spreekt, komen verschillende malen de eigenschappen naar voren die Gods verhevenheid benadrukken. God is voor hem de Allerhoogste,³⁰ vol majesteit.³¹ Ook spreekt hij over Gods heiligheid,³² almacht³³ en alwetendheid.³⁴ Vaker nog spreekt hij over eigenschappen die Gods nabijheid tonen, zoals de goedheid,³⁵ de liefde³⁶

25. Bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 482; Zefanja 1:11-12, *Keurstoffen* I, 62; Psalm 16:10, *Keurstoffen* I, 6; Mattheüs 26:65-68, *Kruis triomph*, 258; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 528.

26. In preken uit de *Kruis triomph* over Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 528 en 532 en Johannes 19:1-4, *Kruis triomph*, 426 en 430 en verder over Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 28.

27. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 263.

28. Heidelbergse Catechismus, Zondag 4.

29. Over Gods algenoegzaamheid spreekt hij bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 10; Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 76; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 613, waar hij ook spreekt over Gods volzaligheid, *ibid.*, 604 of algelukzaligheid, *ibid.*, 608 en tevens van de volheid van Jezus, *ibid.*, 613; 1 Thessalonicenzen 5:19, *Keurstoffen* I, 363.

30. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 287.

31. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 175.

32. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 165, 167 en 175.

33. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 280; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 534.

34. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 170; Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 288.

35. Over Gods goedheid spreekt hij bij Psalm 16:10, *Keurstoffen* I, 5-6 (naast algenoegzaamheid, gunst en vriendelijkheid); Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1855 (naast Gods almacht); Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 74; Jesaja 40, *Keurstoffen* II, 962; Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 429 (tegenover Gods strengheid); Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 526 (samen met Gods mededogen).

36. Over Gods liefde spreekt hij bij Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 527; Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 874.

en de barmhartigheid³⁷ van God. God de Vader wordt getekend als vol ontferming,³⁸ terwijl dat predicaat ook voor Christus geldt. Jezus wordt vaak in uitlokkende woorden aangeprezen. Eigenschappen die Hellenbroek in een dergelijke op de aandoeningen gerichte manier gebruikt, zijn volheid of algenoegzaamheid, gewilligheid en menslievendheid.³⁹ Hellenbroek handhaaft het evenwicht in zijn spreken over God door Jezus ook Rechter te noemen.

Hellenbroek brengt eigenschappen zowel afzonderlijk als in onderlinge samenhang ter sprake. Een opvallende trek in Hellenbroeks spreken betreft de onderlinge samenhang waarin hij Gods eigenschappen ter sprake brengt. Wanneer hij over twee of meer eigenschappen tegelijk spreekt, richt hij zich vaak op die eigenschappen die een mens tot God kunnen lokken. Zo spreekt hij over Gods eeuwige liefde in combinatie met Zijn 'vrye genade, en eindeloze barmhartigheid'.⁴⁰ Opvallend is ook de wijze waarop hij over Gods vrijmacht spreekt. Dat God eeuwig en soeverein is, blijkt in sommige preken vooronderstelling van zijn denken. In de geanalyseerde preken maakt hij dat expliciet door te spreken over het 'eeuwig contract' tussen Christus en de Vader dat opkomt uit 'dat soevereine welbehagen Gods'⁴¹ of over het genadeverbond.⁴² Op grond daarvan is vrije genade voor hem essentieel in de bekering. 't Zijn zondaren die hy bekeert, en hy vind ze als zondaren: Wy beginnen niet eerst in de genade, maar God; wy maken 't begin niet van onze bekering, maar alleen de Heere.'⁴³ Waar Hellenbroeks prediking van die diepe overtuiging doortrokken is, mag het opvallen dat hij in de onderzochte preken Gods soevereiniteit of vrijmacht slechts een aantal keren expliciet aan de orde stelt en als hij Gods soevereiniteit ter sprake brengt, verbindt hij die soms met de goedheid van Jezus als 'vrymachtig Opperhoofd'⁴⁴ van Zijn Kerk om zondaren te ontvangen. Het besef van soevereiniteit mag dan zondaars tot overgave brengen, 'met toevlugtneming tot den Heere Jezus en zyne vrye genade' in 'volle overlatinge van alles aan de

37. Over Gods barmhartigheid bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63 (samen met Gods liefde en genade als bron van heil); Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 169 (tegenover Gods recht) en 170 (als bron van genade).

38. Over Gods ontferming bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 78 en Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 527.

39. Bij Psalm 16:10, *Keurstoffen* I, 3 en Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 180; Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 74 en Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 601, 609; Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1016; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 176.

40. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63.

41. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 44 resp. 47.

42. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 62-64, 72, 78, 79.

43. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 278.

44. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1847.

alwyze, goedertierene, en vrymachtige wille van Jezus'.⁴⁵ Gods welbehagen functioneert daar als een poort tot de zaligheid.

In veel van de geanalyseerde preken ligt de nadruk op de Persoon en het werk van Christus als weg tot God. Bij de onderzochte preken gold dat voor de stoffen uit *De euangelische Jesaia*, het *Hooglied* en voor de meeste nieuwtestamentische stoffen. In die preken valt zelfs zoveel nadruk op Christus, dat van christocentrische preken kan worden gesproken. In de preek over Romeinen 8:16 ligt de nadruk juist op de Geest, Die de verbinding met God in het hart van de gelovige bewaart en bevestigt. Ook de preek over 1 Thessalonicenzen 5:19 kent een pneumatologisch accent. Hier gaat het om de invloed van de Geest op het zielenleven. Ook wanneer de Geest niet expliciet wordt genoemd, wordt Diens invloed vaak verondersteld. Dat betreft met name Hellenbroeks spreken over Gods werk in mensen. In ruim de helft van de onderzochte preken komt de wedergeboorte expliciet aan de orde als wedergeboorte, levendmaking dan wel overwinning van de geestelijke dood. Gelet op de ruime aandacht voor de Persoon en het werk van Christus en het werk van de Heilige Geest mag Hellenbroeks prediking trinitarisch worden genoemd. In ieder geval geldt dat voor zijn Godsbeeld. In lijn met Calvijn⁴⁶ gaat Hellenbroek ervan uit dat God de Zoon en God de Heilige Geest volledig van hetzelfde Wezen zijn als God de Vader. Zo kan Hellenbroek onbekommerd spreken over Christus als Jehova.⁴⁷

Evaluatie

Terwijl Hellenbroek zich bewust is van de actuele filosofische en theologische discussie, neemt hij in zijn prediking de voorliggende Bijbeltekst als uitgangspunt voor zijn spreken over God. Het kennen van God uit de Bijbel is voor Hellenbroek een concrete werkelijkheid die een wezenlijk onderdeel vormt van het menselijke bestaan. In de wereld om hem heen ziet hij volop tekenen van Gods aanwezigheid. Dat betekent niet dat Hellenbroeks Godsbeeld opkomt uit de natuur. Wel is er sprake van een wisselwerking. Wat het geloof uit Gods Woord verstaat, wordt herkend in het alledaagse bestaan.⁴⁸ De kennis van God kan voor Hellenbroek worden onderscheiden in Wezen, Namen, eigenschappen en Personen. In de onderzochte preken spreekt Hellenbroek niet over God als Wezen, maar juist wel in Zijn Namen, eigenschappen en Personen. In de preken noemt hij een rijkere variatie aan Na-

45. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 175 resp. Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* II, 1014.

46. Baars, *Gods verbevenheid*, 656.

47. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 526.

48. Zo ook terecht Ard Borsje en Gert van Klinken over Hellenbroek in: 'Een kerkgang in Rolde met Psalm 8:2: U die aan de hemel Uw luister toont', *Kerk en Theologie* 70 (2019), 209-211.

men dan in zijn catechisatieboekje. Bij het spreken over Gods eigenschappen ligt dat anders. Hellenbroek laat het onderscheid tussen mededeelbare en onmededeelbare eigenschappen⁴⁹ niet functioneren in de onderzochte preken. Bovendien krijgt een aantal van de eigenschappen die in het boekje onderscheiden worden, geen plaats in de onderzochte preken. Dat betreft met name verschillende van de zogeheten onmededeelbare eigenschappen. In de onderzochte preken spreekt Hellenbroek niet over Gods onafhankelijkheid en eenvoudigheid, terwijl God als de Eeuwige vooral indirect ter sprake komt, in verband met het eeuwige karakter van het hemelleven of van Gods andere eigenschappen of besluiten. Daarentegen komen Gods oneindigheid en alomtegenwoordigheid wel degelijk in de prediking aan de orde. In mindere mate geldt dat ook voor Gods onveranderlijkheid en dan met name als impliciete vooronderstelling in het spreken over Gods raad en besluit.

Bij de mededeelbare eigenschappen ligt dat precies andersom. In zijn *Vragenboekje* noemt Hellenbroek drie hoofdeigenschappen, te weten Gods wetenschap, wil en macht. Bij de uitwerking blijkt hij onder Gods wil vooral te denken aan Gods eeuwige besluit en Gods rechtvaardigheid. Over Gods goedheid spreekt hij niet, althans niet in de nog bekende uitgaven van het boekje die bij zijn leven zijn verschenen. In die uitgaven behandelt Hellenbroek onder Gods wil Gods besluit en Gods gebod, waarbij hij specifiek Gods rechtvaardigheid noemt.⁵⁰ Die laatste notie komt nadrukkelijk terug in Hellenbroeks prediking, naast andere eigenschappen die onder Gods wil kunnen worden geschaard. Anders dan bij de behandeling van Gods eigenschappen in de oorspronkelijke uitgaven van het *Vragenboekje*, komen in Hellenbroeks prediking Gods goedheid, genade en barmhartigheid wel degelijk aan de orde. Ze blijken in de prediking een belangrijk onderdeel van Hellenbroeks Godsbeeld uit te maken.

Een laatste opvallend verschil tussen prediking en *Vragenboekje* is in dit kader het ontbreken van Gods heiligheid in het *Vragenboekje*. In de prediking komt Gods heiligheid nadrukkelijk aan de orde, zij het minder prominent dan Gods rechtvaardigheid. Gods recht strijdt voor Hellenbroek niet met Gods goedheid, maar draagt bij aan Gods heerlijkheid. Voor Hellenbroek geldt daarmee wat Kroneman over Coccejus en Witsius schrijft: ‘Gods genade komt niet op kosten van het recht Gods tot stand, maar op grond ervan.’⁵¹ Of anders gezegd: Hellenbroek gaat uit van Gods eenvou-

49. Gods onmededeelbare eigenschappen onderscheiden Hem categorisch van de mens, aldus Coccejus, aangehaald door Muller, *PRRD* III, 219.

50. In de postume uitgave van 1746 wordt behalve over Gods rechtvaardigheid, ook over Gods goedheid, genade en barmhartigheid gesproken. Die worden daar echter niet onder Gods wil behandeld, maar na Gods macht genoemd.

51. Kroneman, *Verbond en testament*, 165.

digheid. Voor hem worden in Christus al Gods eigenschappen verheerlijkt.

Afrondend kan worden gesteld dat Hellenbroek vergeleken met zijn *Vragenboekje* in de onderzochte preken nauwelijks woorden geeft aan Gods Wezen of Diens zogeheten onmededeelbare eigenschappen. Hij spreekt wel over Gods alwetendheid, eeuwigheid, oneindigheid en onveranderlijkheid, maar veel vaker over Gods mededeelbare eigenschappen. In dat laatste overtreft hij zijn spreken in zijn catechisatiemethode. Bij elkaar genomen kan worden gesteld dat het spreken over Gods eigenschappen in zijn prediking een meer op de menselijke aandoeningen gericht karakter heeft dan in zijn leermethode.

5.2.2 Gods besluit

Inleiding

Muller ziet al voor de Synode van Dordrecht in de gereformeerde orthodoxie een nieuwe synthese ontstaan tussen predestinatie en ‘other soteriological motifs’. Deze synthese komt op uit de verborgen diepte van de Drie-eenheid en gaat uit van de Godheid van de Zoon. Christus treedt daarin op als Uitvoerder van Gods besluit.⁵² Gods besluit behoort in de gereformeerde orthodoxie wezenlijk bij God, zonder dat het afhankelijk is van menselijke beslissingen. Evenals François Turretini beschouwt À Marck Gods besluit niet als oorzaak van het kwaad. Beiden zien Gods besluit als een voorwaarde van alle toekomstige dingen, maar niet als de oorzaak ervan, terwijl À Marck het erop houdt dat God het kwaad toelaat, door de mens vrij te laten om te zondigen.⁵³

Hellenbroek volgt À Marck in zijn behandeling van het besluit na de Drie-eenheid. Ook hij spreekt in zijn *Vragenboekje* over Gods besluit als uitwerking van de besluitende God Zelf. Met name Gods wijsheid en wil komen erin tot uitdrukking. Andere eigenschappen die erin naar voren komen zijn de eeuwigheid, de soevereiniteit, de onveranderlijkheid en de onafhankelijkheid van God. Zijn besluit gaat over alle dingen en dus ook over de predestinatie van mensen tot zaligheid of niet. Dit besluit valt uiteen in verkiezing en verwerping. In het *Vragenboekje* behandelt Hellenbroek ook pastorale vragen rond de verkiezing. In de vraag die in de edities na Hellenbroeks dood vaak met twaalf is genummerd,⁵⁴ spreekt hij over de verhouding tussen verkiezing en levensheiliging dan wel het gebruik van de

52. Richard A. Muller, *Christ and the Decree. Christology and Predestination in Reformed Theology from Calvin to Perkins*, 3^e druk, Grand Rapids, 2008, 181.

53. P.L. Rouwendal, *Predestination and Preaching in Genevan Theology from Calvin to Pictet*, Kampen 2017, 193-194; À Marck, *Merch*, 6.13.

54. Zie de inleiding op bijlage II.

middelen. Hij zegt dan dat God de uitverkorenen ‘hert en lust’ geeft om te willen. In een latere toevoeging van het *Vragenboekje* die niet van de hand van Hellenbroek is,⁵⁵ wordt tevens in een vertroostende zin ingegaan op geloof, hoop en liefde als kenmerken van de verkiezing.

De vraag is nu hoe de eeuwigheidsdimensies die verbonden zijn aan het denken vanuit Gods besluit, doorwerken in Hellenbroeks prediking. Met name in zijn stoffen op een biddag heeft Hellenbroek de aandacht voor de gebeurtenissen van zijn tijd. Hij duidt die vanuit profetische teksten. De vraag is hoe Hellenbroek in zijn spreken over tijdsgebonden gebeurtenissen Gods besluit aan de orde stelt.

Gods besluit in de onderzochte preken

In de helft van de onderzochte preken gaat Hellenbroek expliciet in op Gods eeuwige besluit,⁵⁶ vredeaad⁵⁷ of welbehagen.⁵⁸ De plaats die dit besluit in de prediking inneemt, loopt uiteen. Dat Gods raadsbesluit al voor Hellenbroeks geestelijke verandering een belangrijke notie is, blijkt bij zijn intrede in zijn eerste gemeente. Dan tekent hij namelijk aan dat zijn volmacht om te spreken teruggaat op Gods besluit.⁵⁹ Voor het overige krijgt Gods besluit in deze preek weinig aandacht. Zijn preek over de moordenaar aan het kruis daarentegen zet in met de eeuwige vredeaad. Het gaat dan om de aanstelling van Christus door Zijn Vader in de drie ambten tot verlossing.⁶⁰ In de andere preken komt het denken vanuit de eeuwigheid pas later aan de orde. Woorden waarmee Hellenbroek naar de vredeaad verwijst zijn Gods welbehagen, daaraan verbonden deugden van God en Gods besluit, en ook Hellenbroeks spreken over uitverkiezing en verwerping. Over Gods welbehagen spreekt hij bij Jesaja 12:3 als een diepte van eindeloze liefde, als Gods bronader van alle heil en als fontein van alle ontferming.⁶¹ Dat brengt

55. Terecht vermoedt Bisschop, ‘Hellenbroek’, 334 dat die afkomstig is van Aegidius Francken. Inhoudelijk is er namelijk een grote overlap tussen de ingevoegde passages en de catechisatiemethode van Francken, Aegidius Francken, *Kern der christelyke leere, dat is De waerheden van den hervormden godsdienst, eenvoudig ter nedergestelt*, 6^e druk, Dordrecht: Joannes van Braam, 1733, 107-109.

56. Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 962; Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 278; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 528; Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 30.

57. Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1847; Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 526; Lukas 23:43, *Kruis triomph*, 523.

58. Lukas 23:24, *Kruis triomph*, 529; Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 32; Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 47. Andere woorden voor Gods welbehagen zijn Diens eeuwige of eindeloze ontferming, genade, barmhartigheid en liefde, zie bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63 en 78. Bij Mattheüs 8:2-3 bedoelt Hellenbroek niet Gods eeuwige welbehagen, maar dat van Jezus zoals dat in de tijd blijkt, *Keurstoffen* I, 1013.

59. Bij Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 962: ‘die al van eeuwigheid tot my zeit, dat ik roepen zal’.

60. Bij Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 523.

61. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, resp. 77, 63 en 78.

hem in deze preek tot de benaming van God als Uitvinder.⁶² Christus' lijden plaatst hij in het perspectief van Gods besluit, waaraan Jezus gehoorzaamt.⁶³ Datzelfde geldt voor de uitvoering van Christus' Koningschap,⁶⁴ dat namelijk teruggaat op een 'eeuwig contract' dat aan de basis ligt van 'dat eeuwige genadeverbond'.⁶⁵

In een minderheid van de onderzochte preken spreekt Hellenbroek over de uitverkiezing, meestal bij stoffen uit het Nieuwe Testament.⁶⁶ In alle gevallen fungeert zijn spreken over de uitverkiezing om Gods kinderen te bemoedigen of hen uit te lokken tot gedachten aan de hemel. Dat blijkt wanneer hij hen als een afgezonderd volk benoemt en spreekt van een erfdeel dat wacht,⁶⁷ hen rekent tot degenen die door Christus zijn gekocht⁶⁸ en daarom aan Christus zijn gegeven,⁶⁹ en onder Zijn Koningschap vallen,⁷⁰ en voor wie Christus bidt.⁷¹ Daarom heeft de duivel geen macht over hen.⁷² Steeds gebruikt hij de uitverkiezing dus als motief om een deel van zijn hoorders te bemoedigen.

Bij het spreken over Gods verwerping ligt dat anders. Tot driemaal toe komt dat in de onderzochte preken naar voren en steeds betreft het Gods antwoord op menselijke afwijzing. Eenmaal waarschuwt hij dat God de hoogmoedigen verwerpt, maar de nederigen verhoogt.⁷³ Tweemaal gaat het om verwerping van een geheel volk. In de Jeremiaiserie uit zijn Zwijndrechtse tijd waarschuwt hij zijn hoorders dat de Heere een geheel volk kan verwerpen. Hij verwijst daarbij naar Jeremia 7:13-15, waar God Israël waarschuwt dat Hij het zal wegwerpen.⁷⁴ Naar aanleiding van de spot van de farizeeërs aan de voet van het kruis spreekt Hellenbroek over de verwerping van de Joden als Gods volk en hun daaropvolgende verstrooiing in de ballingschap. Hellenbroek verwijst in zijn spreken over verwerping wel naar Gods onderliggende raadsbesluit, maar dan als reactie op de afwijzing

62. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 63.

63. Bij Lukas 22:60-62 en 23:24, *Kruis triumph*, 278 en 529.

64. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen II*, 30.

65. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen II*, resp. 44 en 43.

66. Over de verkiezing bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1846-1847; Lukas 1:17, *Keurstoffen II*, 526; Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 523; Openbaring 3:21b, *Keurstoffen II*, 41 en over de verwerping bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 436; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 161; Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 528.

67. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1846-1847.

68. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 531.

69. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen II*, 526.

70. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 523.

71. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 529.

72. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen II*, 41.

73. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 161.

74. Bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 428-443.

door de Joden en niet als voorafgaande oorzaak.⁷⁵ Dit geeft aan Hellenbroeks spreken over verwerping hier eenzelfde beweeglijk karakter als in het betreffende Bijbelhoofdstuk. De verwerping is daar een gebeurtenis in de tijd, als reactie op het handelen van het volk. Hellenbroeks spreken over de verkiezing daarentegen komt veelmeer op uit Gods eeuwigheid, waar de verkiezing zijn anker vindt.

Op dezelfde troostvolle en uitlokkende manier als waarop hij de verkiezing aan de orde stelt, spreekt Hellenbroek over Gods welbehagen. Niet voor niets gebruikt hij Gods barmhartigheid en ontferming als synonieme begrippen. In zijn boetedagpreken waarschuwt Hellenbroek voor een onverschillige levenshouding ten opzichte van Gods besluit en Gods bestuur.⁷⁶ Hellenbroek keert zich dan tegen hen die 'atheïsten zyn in practyk'. Dat vloeit voort uit hun Godsbeeld dat ervan uitgaat dat God 'ledig', dat is werkeloos is. Wie echter het 'albestier Gods' wegneemt, neemt voor Hellenbroek God Zelf weg.⁷⁷ Daartegenover is voor Hellenbroek de Goddelijke voorzienigheid een gegeven waarmee God zijn bestaan draagt. In verschillende preken laat hij merken uit te gaan van Gods hand in de kleinste gebeurtenissen.⁷⁸

Evaluatie

Hellenbroeks spreken over Gods besluit in zijn preken komt op uit een levend besef van Gods eeuwigheid als dragende kracht van het bestaan. Toch kan niet worden gezegd dat zijn prediking uit het besluit opkomt. Eerder kan gesproken worden van evenwicht in Hellenbroeks spreken over tijd en eeuwigheid. Enerzijds laat hij zich leiden door zijn tekst, ook wanneer die op een historische manier over Gods handelen spreekt. Tevens spoort hij zijn hoorders aan tot verandering. Zijn spreken over Gods besluit staat soms zelfs in het teken van die gewenste verandering. Zo is Gods welbehagen voor hem een beweegreden voor de godzaligen onder zijn hoorders en spreekt hij over verwerping als Gods reactie op afwijzing van de oproep tot bekering.

Hoe verhoudt zich dit spreken over Gods besluit tot Hellenbroeks behandeling in zijn *Vragenboekje*? Meestal is de predestinatie in Hellenbroeks prediking aanleiding tot andere accenten, waaronder het troostende karakter van de verkiezing. Dergelijke meer troostende accenten komen in het oorspronkelijke *Vragenboekje* niet aan de orde. In een latere toevoeging van het

75. Bij Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 528.

76. Bij Zefanja 1:11-12, *Keurstoffen I*, 328 en 311.

77. *Keurstoffen I*, 311 resp. 328.

78. Onder andere bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 166; Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 166; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 328; Johannes 19:4, *Kruis triomph*, 421.

Vragenboekje die niet van de hand van Hellenbroek is, wordt wel ingegaan op geloof, hoop en liefde als kenmerken van de verkiezing. In de geanalyseerde preken functioneren de kenmerken in afgeleide zin rond de verkiezing wanneer hij spreekt over kenmerken van wedergeboorte en kindschap (zie paragrafen heilsorde en zekerheid). In de prediking benadrukt Hellenbroek het grote belang van eeuwigheidsbesef. Gaat dat ontbreken, dan ontwikkelen zich mensen die ‘atheïsten zyn in practyk’.⁷⁹

5.2.3 Vrederaad

Inleiding

In de zeventiende-eeuwse gereformeerde orthodoxie wordt de vrederaad of het verbond van verlossing opgevat als een overeenkomst tussen God de Vader en God de Zoon tot verlossing van de uitverkorenen.⁸⁰ Muller ziet de oorsprong van de notie van het verbond van de verlossing teruggaan tot in de zestiende eeuw; het is volgens hem Herman Witsius die het leerstuk uitvoerig heeft uitgewerkt in zijn boek over de verbonden.⁸¹ À Marck stelt het verbond van verlossing aan de orde bij de afronding van zijn behandeling van de Middelaar van het genadeverbond. À Marck situeert het verbond van verlossing in de eeuwigheid en laat het betrekking hebben op Christus’ Borgstelling voor de uitverkorenen. Hij tekent daarbij aan dat deze dingen ‘rechtsinnichlijk en Gotvruchtichlijk’ worden gezegd, en tevens ‘heeden meer als eertijts ingeschertpt’. Hij voegt eraan toe dat de Schriftbewijzen die ‘van de deelen en daaden deeses verbonts worden bygebracht, meer behooren tot de Uitvoering daar van in der tijt, als wel tot het eewige besluit selve’.⁸²

In de uitgaven van Hellenbroeks *Vragenboekje* bij zijn leven ontbreekt het onderwerp. Hij laat de uitvoering van het genadeverbond beginnen in de

79. Bij Zefanja, *Keurstoffen* I, 311.

80. J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, Kampen 1992, 193-198; Hermannus Witsius, *Vier boecken van de verscheyden bedeeeling der verbonden Gods met de menschen* (vert. Martinus van Harlingen), Amsterdam: Antoni Schoonenburg, 1736. II.2.15; J.V. Fesko, *The Covenant of Redemption. Origins, Development, and Reception*, Göttingen 2017, 89.

81. Richard A. Muller, ‘Toward the *Pactum Salutis*. Locating the Origins of a Concept’, *Mid-America Journal of Theology* 18 (2007), 12; Witsius, *Verbonden Gods*. Vóór Witsius heeft Coccejus al naar voren gebracht dat de leer van de verlossing berust op een eeuwig verdrag tussen God de Vader en God de Zoon; Van Asselt, *Amicitia Dei*, 98-106. Kroneman, *Verbond en testament*, 155 signaleert terecht een zekere grenserving bij Witsius tussen de vrederaad en het genadeverbond als het gaat om de partijen van het betreffende verbond. Kroneman wijst tevens op het funderende karakter van de leer van het werkverbond voor de vrederaad, *ibid.*, 165.

82. À Marck, *Merch*, 18.17-18; Kroneman, *Verbond en testament*, 165.

tijd, bij de moederbelofte in het paradijs. Kort na Hellenbroeks dood verschijnen er uitgaven van zijn *Vragenboekje* die zijn uitgebreid met een hoofdstuk over de vrederaad. Niet alle postume uitgaven bevatten dit hoofdstuk. Reeds zijn eeuwenoot Jan Nupoort gaat ervan uit dat het later is toegevoegd.⁸³ Ook in de geanalyseerde preken komt de vrederaad aan de orde.

Vrederaad in de geanalyseerde preken

Waar Hellenbroek in de onderzochte preken eenmaal het begin van het genadeverbond in de eeuwigheid legt, blijkt uit zijn bewoordingen dat hij de vrederaad op het oog heeft.⁸⁴ Nadrukkelijk komt de vrederaad aan de orde in de *Kruis triomph*, waar de preek over het eerste kruiswoord er zelfs mee opent.⁸⁵ Dat wekt de verwachting dat de vrederaad een centraal motief van die preek is. Dat blijkt niet het geval. Hij gebruikt de vrederaad om Christus te tekenen in Zijn aanvaarding van Zijn ambten. De spits van de preek ligt vervolgens in de ambtsbediening van Christus vanaf het kruis, al motiveert hij de kracht daarvan nog wel met de onveranderlijkheid van het genadeverbond.⁸⁶ Een meer centrale plaats krijgt de vrederaad in de geanalyseerde preek over Hooglied 6:12. Waar de Bruidegom daar spreekt over Zijn vrijwillig volk, brengt Hellenbroek dat in verband met de vrederaad waar Christus dat volk op grond van Borgstelling is beloofd. Vervolgens wijst hij op koping en verlossing van dat volk aan het kruis. Hij roept ze met kracht uit de wereld tot Zijn koninkrijk of verbond. Uit kracht van dat verbond staan Zijn kinderen met Hem in een bijzondere band van verbondsvereniging. Hij is nu hun Koning en Hoofd.⁸⁷ Ook elders tekent Hellenbroek de eeuwige aanstelling van Christus in de vrederaad, gevolgd door een ‘dadelyke Koping’ en verlossing van de Zijnen in de tijd.⁸⁸ Als loon op Zijn werk ontvangt Jezus bovendien op grond van het eeuwige contract opnieuw hemelse eer. Deze overeenkomst komt voor hem op uit ‘dat soevereine welbehagen Gods’.⁸⁹

83. Jan Nupoort, *Korte en eenvoudige catechizatie, over het Voorbeeld der Godlyke waarheden van [...] Abraham Hellenbroek*, 3^e druk, Utrecht: Gijsbert Tieme van Paddenburg en Godart van den Brink Jansz, en ’s-Gravenhage: Jan Abraham Bouvink, 1779, *6^v, Voorreden. Omdat Nupoort wil aansluiten bij Hellenbroeks oorspronkelijke uitgave, geeft hij geen uitleg van het hoofdstuk over de vrederaad.

84. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 43-44.

85. Bij Lukas 23:24, *Kruis triomph*, 523.

86. Bij Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 533.

87. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1847.

88. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 526.

89. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 44 resp. 47.

Evaluatie

Ondanks dat Hellenbroek de vrederaad niet in zijn *Vragenboekje* aan de orde stelt, kan zonder meer gesteld worden dat het *pactum salutis* een plaats heeft in zijn prediking. Hellenbroek heeft gedacht vanuit een in de eeuwigheid geworteld verbond tot verlossing. In sommige van de geanalyseerde preken blijkt dit een vooronderstelling van zijn denken te zijn. In de onderzochte preken komt de vrederaad echter te weinig expliciet of prominent aan de orde om die aan te merken als een centraal thema van de onderzochte preken. Evenmin blijkt uit de geanalyseerde preken dat Hellenbroek de mate van detail hanteert zoals we die later tegenkomen in het ingevoegde hoofdstuk uit het *Vragenboekje*. Dat geldt met name de wederzijdse eisen en toezeggingen tussen de Vader en de Zoon in het verbond van de verlossing. In die zin is er continuïteit tussen Hellenbroeks prediking en de oorspronkelijke versie van het *Vragenboekje*.

5.2.4 Mensbeeld**Inleiding**

Bij het trefwoord ‘mensbeeld’ komen verschillende aspecten aan de orde. Het gaat in deze paragraaf om de verhouding van ziel en lichaam en over de vraag hoe de menselijke psyche bereikt wordt. Voor de periode van de gereformeerde hoogorthodoxie speelt op de achtergrond de discussie met Descartes over de verhouding van lichaam en ziel mee. Descartes nam het denken (*cogitatio*) als belangrijkste karakteristiek van de ziel en bracht een scherpe scheiding aan tussen ziel en lichaam.⁹⁰ Daarentegen houdt À Marck met de hoofdstroom van de orthodoxie vast aan de eenheid van ziel en lichaam. Wanneer hij zich keert tegen filosofen die de ziel slechts zien als ‘eene enkele of bloote gedachte, of denkinge’ zal hij de cartesianen als zijn front zien.⁹¹

Binnen de orthodoxie is tevens aandacht voor de psychologie van de mens. Het gaat dan om de vraag hoe wezenlijke veranderingen zich in een mens voltrekken. De vraag wordt toegespitst op de verhouding van de menselijke vermogens verstand, wil en affecten. Muller merkt op dat de Reformatie op dit gebied een breuk geeft ten opzichte van de middeleeuwen. Waar in de middeleeuwen verondersteld werd dat de val vooral doorwerkte naar wil en affecten, betreft de Reformatie ook het verstand bij de werkingssfeer.⁹² Ook de hoogorthodoxie gaat ervan uit dat de val van de mens

90. A. Goudriaan, *Reformed Orthodoxy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht en Antonius Driessen*, Leiden 2006, 234; Muller, *PRRD* II, 78.

91. À Marck, *Merck*, 13.12.

92. Muller, *PRRD* I, 101, 108.

met zich meebrengt dat hij vanuit zichzelf niet meer in staat is tot werkelijk goed voor God.⁹³ Dat neemt niet weg dat er nuances zijn waar te nemen in de waardering van het verstand. Van Mastricht spreekt positief over een bepaalde mate waarin het denken tot kennis van God kan komen. Wel blijkt Van Mastricht aan het slot van zijn bespreking van het mensbeeld ervan uit te gaan dat alleen God kan zorgen voor herstel van de mens.⁹⁴ Wilhelmus à Brakel is uitgesprokener over de aantasting van het verstand door de zonde en de doorwerking daarvan in het menselijke kenvermogen.⁹⁵ Ook À Marck verzet zich tegen degenen die aan het menselijke geweten of bewustzijn een onfeilbare werking toekennen.⁹⁶

Affecten of aandoeningen zijn er in gradaties. Zelf spreekt Hellenbroek van hartstochten. In het door Aristoteles beïnvloede mensbeeld van de orthodoxie gaat het bij affecten om gerichte, vaak intense aandoeningen die een mens dieper raken dan een vluchtige indruk.⁹⁷ De geestelijke vermogens van een mens worden in de orthodoxie van deze periode in de regel onderscheiden in verstand en wil, en soms ook in genegenheden. Het primaat ligt of bij het verstand of bij de wil. In de puriteinse school waartoe ook Amesius behoort, ligt het primaat vaak bij de wil.⁹⁸ Orthodoxe geleerden als Turettini, Voetius en Van Mastricht geven daarentegen het primaat aan het verstand. Voor Turettini kan de algemene roeping nooit verder komen dan het verstand.⁹⁹ Ook voor Van Mastricht is het verstand het vermogen om op basis van argumenten een zaak te begrijpen, waarna het oordeel een uitspraak doet over de waarheid of de goedheid van die zaak. Het verstand is echter wel in staat de algemene roeping op te nemen in de geest en door te laten werken naar wil en gevoel. Waar Van Burg hier invloed van Descartes vermoedt, is het waarschijnlijker dat Van Mastricht uitgaat van de lijn van de Dordtse Leerregels die spreken over een doorwerking vanuit het

93. Stephen Hampton, 'Sin, Grace and Free Choice', in: Ulrich Lehner e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford 2016, 232-234.

94. Petrus van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* II, Barneveld 2018, 346-357.

95. À Brakel, *Redelyke godtsdienst* I, 259.

96. À Marck, *Merck*, 15.29; zie ook Goudriaan, *Reformed Orthodoxy*, 280.

97. Thomas Dixon, *From Passions to Emotions. The Creation of a Secular Psychological Category*, Cambridge 2003, 70; Keith Condie, 'The Puritans and Emotions', in: Michael P. Jensen (red.), *True Feelings. Perspectives on emotions in Christian life and ministry*, Nottingham 2012, 76-77.

98. W. van 't Spijker, 'Guilelmus Amesius (1576-1633)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, Den Haag 1989, 65.

99. Elco van Burg, 'Petrus van Mastricht and the External and Internal Call. Cartesian Influence on Reformed Thinking?', in: Adriaan C. Neele, *Petrus van Mastricht (1630-1706): Text, Context and Interpretation*, Göttingen 2020, 70.

verstand naar wil en hart.¹⁰⁰ Voor Van Mastricht zijn de genegenheden op zichzelf niets anders dan daden van de wil.¹⁰¹

Het mensbeeld van Hellenbroeks *Vragenboekje* beweegt zich binnen deze lijnen van de zeventiende-eeuwse gereformeerde orthodoxie. Ook Hellenbroek ziet de mens als geschapen naar Gods beeld met lichaam en ziel. Anders dan de ziel van de dieren, is de ziel van de mens uitgerust met verstand en wil. Het verstand kan worden onderscheiden in een bevattingvermogen, aangevuld met oordeelsvorming. Dit beeld van God is door de zonde onherstelbaar aangetast. Het verstand kent niet langer het vermogen de waarheid van God te begrijpen, terwijl de wil zich niet meer op God richt. Alleen God kan het verloren beeld herscheppen.¹⁰²

Deze mensvisie kent de mens slechts in beperkte mate natuurlijke vermogens toe en keert zich daarmee tegen het remonstrantisme en het opkomende rationalisme.¹⁰³ Vraag is wel hoever de natuurlijke vermogens strekken in het kennen van de waarheid. In zijn *Vragenboekje* gaat Hellenbroek uit van een natuurlijk licht bij de mens. Hij spreekt dan van uitwendige kennis of verkregen kennis, afgeleid uit de wereld om ons heen. De zaligmakende kennis ontleent een mens aan de Schrift. In het hoofdstuk over de roeping blijkt Hellenbroek uit te gaan van twee manieren waarop de Schrift tot mensen komt, namelijk via uitwendige of inwendige roeping. Alleen de inwendige roeping leidt tot levende kennis van God. In het *Vragenboekje* spreekt Hellenbroek daarover als ‘eene kragtadige verandering van den mensch’, namelijk van ‘verstand, wil, hertstogten’.

Mensbeeld in de geanalyseerde preken

De mens bestaat voor Hellenbroek uit lichaam en ziel.¹⁰⁴ Uit de geanalyseerde preken blijkt dat de ziel verschillende capaciteiten van de mens omvat. In verschillende preken onderscheidt hij daarbij verstand, wil en hartstochten. Ook het geweten rekt hij tot de ziel.¹⁰⁵ De mens ziet hij primair als een voor rede vatbaar wezen. Daarin heeft Hellenbroek een ontwikkeling doorgemaakt. In zijn intredeprek in Zwammerdam spreekt hij nog vanuit een ongeknakt vertrouwen in de redelijkheid van de mens. Weliswaar onderscheidt de natuurlijke mens de geestelijke dingen niet, maar

100. Weliswaar gaat het dan om de bijzondere roeping. Elco van Burg, ‘External and Internal Call’, 70.

101. Van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* II, 298.

102. Van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid* II, 298; Wilhelmus à Brakel, *Redelyke godtsdienst* II, 258-264.

103. Herman Bavinck, *Gereformeerde dogmatiek* II, 7e druk, Kampen 1998, 495-496.

104. Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 3; Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 177; Johannes 19:1-4, *Kruis triomph*, 419.

105. Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 413.

dat wordt volgens de zojuist bevestigde prediker anders wanneer de hoorder hard genoeg op zijn 'vereelte' oren en hart geslagen wordt.¹⁰⁶ Hier lijkt Hellenbroek bij zijn hoorders een geloofsvermogen te zien dat geactiveerd kan worden door dringende aanrading. De prediker leidt zijn hoorders op tot kennis van Christus.¹⁰⁷

Dat de boodschap voor de jonge Hellenbroek niet om het even is, blijkt uit zijn waarschuwing voor 'vrij-geesten en andere buitensporige mensen'.¹⁰⁸ In latere preken keert deze positieve opvatting van de menselijke rede niet meer terug. Vanaf dan valt er steeds een cesuur tussen natuurlijke, onbekeerde hoorders enerzijds en bekeerde hoorders anderzijds. De eerstgenoemden bevinden zich in een toestand die Hellenbroek in ruim de helft van zijn preken typeert als 'dood', 'dood ziek', 'doodelyk', 'onrein' of onmachtig.¹⁰⁹ De godzaligen daarentegen zijn met vernieuwde vermogens uitgerust. Ook voor hen is het verstand leidend, dat via het oordeelsvermogen de wil beïnvloedt.¹¹⁰ Verschillende keren schetst Hellenbroek de weg van bekering als verlichting of opheldering van het verstand, waardoor de wil wordt 'overreed'¹¹¹ en vervolgens wordt omgebogen.

Nadrukkelijk is Hellenbroek daarbij geen stoïcijn. Hij benadert zijn hoorders echter niet uitsluitend op het niveau van de rede. Vaak spreekt hij hen aan op gevoelsniveau. Als voorbeelden van hartstochten noemt hij onder meer vrees, droefheid, toorn, blijdschap, onrust en ongeduld.¹¹² Hij beseft dat al zijn hoorders vatbaar zijn voor hartstochten, ongeacht hun staat voor God.¹¹³ God gebruikt soms uiterlijke omstandigheden om het hart van een mens te 'roeren'.¹¹⁴ In zijn preek bij Jona 1:6 geeft hij zelfs aan dat de natuurlijke mens soms eerder schrikt van uiterlijke omstandigheden dan een gelovige hoorder. Die laatste kent immers een vast rustpunt buiten zichzelf.¹¹⁵ Wel beseft hij dat het juiste inzicht niet door de prediker kan worden gebracht, maar uitsluitend van God komt.¹¹⁶ Dat blijkt bijvoorbeeld wanneer Hellenbroek verzucht dat de meeste mensen niet gevoelig zijn voor de

106. Bij Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 957.

107. Bij Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 968 en ook 958, waar Hellenbroek spreekt over de mogelijkheid van op te klimmen in kennis, mits iemand onderwijs geeft.

108. Bij Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 955.

109. Onder andere bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1849-1850, 1863; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 599, 608; Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1013.

110. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1850.

111. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1850.

112. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 179 en 181.

113. Bij Johannes 19:1-4, *Kruis triomph*, 429.

114. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 280.

115. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 256.

116. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 282: 'een mens kan niets zonder een hogere macht'.

drang in het Evangelie, maar hard blijven als steen en ‘onverzetbaar als een paal’.¹¹⁷ Ook de verandering van de richting van de wil en de regulering van de hartstochten zijn het werk van de Geest, maar dan volgend op de inzichten die het door de Geest vernieuwde verstand zich eigen maakt.

De sleutel tot de verandering ligt voor Hellenbroek bij het verstand. Dat blijkt in de openingspreek van de *Keurstoffen* over Psalm 16, maar ook elders.¹¹⁸ De ‘teugel van de redelykheid’ is in staat de drift in te tomen.¹¹⁹ Als het verstand ‘overreed’ is, is het bovendien in staat de hartstochten en gegeneheden ‘gaande’ te maken.¹²⁰ Dat vernieuwde verstand kenmerkt zich door een heteronome opstelling naar de Goddelijke openbaring.¹²¹ Door zijn onderwerping aan Gods Woord kent het een bepaalde soberheid die de natuurlijke mens mist. Bij die laatste bestaat de neiging tot ‘weelderige verstanden’, waarbij gemeten wordt met de ‘korte el der menselyke rede’.¹²² Omdat bij de begenadigde mens het verstand wordt ‘verligt en bestraalt’, komt daar echter een einde aan de ‘redekaveling’ van het verstand.¹²³ Ook op wilsniveau manifesteert zich een tegenstelling tussen de natuurlijke en de door genade veranderde mens, namelijk in de houding tegenover God. De geestelijk levende mens wordt daardoor aangetrokken, de andere juist afgestoten: hij is ‘wederstrevig, afkerig, onwillig’.¹²⁴ Eenzelfde tegenstelling is in de hartstochten te zien. Bij de natuurlijke mens zijn die ongeregeld, terwijl ook Gods kinderen daarin kunnen terugvallen. Zij moeten hun gevoelens echter niet ‘in ’t wild’ laten lopen, maar erover heersen.¹²⁵ Eenmaal wacht hun echter een volledig ‘opgeheldert’ verstand, een volkomen verzaagde wil en een hart dat vol is van God en steeds weer tot verwondering zal worden ‘uitgelokt’.¹²⁶ Afrondend kan nog worden opgemerkt dat Hellenbroek het herstel van Gods beeld gerealiseerd ziet in de ziel. Als hij al het herstel van het lichaam zou bedoelen, maakt hij dat in de onderzochte preken niet expliciet.

117. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1859; zo ook onder andere bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 79.

118. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen I*, 12; Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 179; Hooglied 6:12, 1849-1850.

119. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 179.

120. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1850, 1862.

121. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1850.

122. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1859.

123. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1851; Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 179-181.

124. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1849. Zo ook bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 79; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja IV*, 603.

125. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen II*, 34-35.

126. Bij Psalm 16:7, *Keurstoffen I*, 12.

Evaluatie

Het mensbeeld dat uit Hellenbroeks prediking naar voren komt, sluit nauw aan bij dat van Wilhelmus à Brakel. Uitgangspunt is voor beiden dat de natuurlijke vermogens van de mens een blokkade vormen om God werkelijk te kennen. In Hellenbroeks *Vragenboekje* spreekt hij over de noodzaak van een inwendige roeping om gehoor te geven aan de uitwendige oproep tot het heil. Wat Hellenbroek hier zegt over de inwendige roeping, komt nauw overeen met hoe hij in de prediking daarover spreekt. God verleent toegang tot die werkelijke kennis door een wezenlijke verandering van de menselijke vermogens.

Evenals Van Maastricht en À Brakel gaat Hellenbroek uit van de gehele mens. De mens kan zowel via zijn verstand als via zijn affecten worden aangesproken. Met name in de stoffen uit de *Kruis triomf* blijkt dat de prediker niet in de weg te staan om zijn hoorders aan te spreken in hun genegenheden. Dit mensbeeld heeft een prominente plaats in Hellenbroeks prediking. Verschillende keren maakt hij zijn opvattingen van de menselijke psyche expliciet tot een invalshoek van zijn prediking.¹²⁷ Het herstel van Gods beeld beschrijft hij als een verandering van wezenlijke aard die de vermogens van de ziel betreft. Of hij bij het herstel ook het lichaam bedoelt, maakt hij over het algemeen niet expliciet.

127. Zoals bij Psalm 16:7, *Keurstoffen* I, 11-12; Psalm 116:11, *Keurstoffen* II, 179-182 en Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1849-1850.

5.2.5 De zonde

Inleiding

Waar in de vorige paragraaf gesproken is over het mensbeeld van Hellenbroek, ligt in deze paragraaf het accent op de doorwerking van de zonde in de mens. Muller signaleert terecht dat het bij de belijdenis van de totale verdorvenheid van de mens niet gaat om de afwezigheid van elke vorm van goedheid. Het gaat om de belijdenis dat de mens niet in staat is zichzelf zalig te maken.¹²⁸ Muller illustreert dat met vroegmoderne gereformeerde schrijvers als Perkins, die de mens in beperkte mate een vrije wil toekennen. Als gevolg van inherente neigingen en verhinderingen is de wil echter niet meer in staat tot het goede. Daardoor zondigt de mens zelfs als hij het goede wil.¹²⁹ Tevens is hij niet in staat uit zichzelf de bovennatuurlijke genade te ontvangen. Er is een verandering van hart nodig, waarin de mens zelf passief is.¹³⁰ Binnen de gereformeerde orthodoxie is tevens tegenover het socianisme verdedigd dat ook de natuurlijke kennis van de mens niet toereikend is voor de zaligheid. Er is verlichting van het verstand nodig.¹³¹

De zonde in de geanalyseerde preken

Hoewel Hellenbroek zonder meer uitgaat van het schema goede schepping, val en herschepping, spreekt hij in de onderzochte preken weinig over dat goede begin en de val zelf. Wel geeft hij veel aandacht aan de gevolgen van de val en de mogelijkheid tot herstel. Door de val leeft de mens zonder God, terwijl de mens zichzelf onmogelijk verlossen kan. ‘De mens kan niets zonder een hogere macht’,¹³² maar matigt zich volgens Hellenbroek na de val een eigen gerechtigheid aan; de ‘uiterlyke’ kerk ‘krielt’ van dat soort mensen.¹³³

Soms beschrijft hij dat herstel als herschepping. Herschepping vindt zijn begin in de wedergeboorte.¹³⁴ Het herstel van het beeld Gods leidt tot het deelachtig worden van de Goddelijke natuur, echter zonder dat er sprake is van opheffing van de menselijke persoonlijkheid. Wel is er sprake van overeenkomst. Naarmate Gods kind meer verzekerd is van zijn kinschap, gaat

128. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 59-60.

129. Richard A. Muller, *Grace and Freedom. William Perkins and the Early Modern Reformed Understanding of Free Choice and Divine Grace*, Oxford 2020, 114.

130. Muller, *Grace and Freedom*, 125-126.

131. Muller, *PRRD* I, 279.

132. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 282.

133. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 61, 72.

134. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 72; Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 417.

hij het beeld Gods vertonen, zoals een kind dat van zijn vader.¹³⁵ Ook de geloofsvereniging met Christus leidt niet tot vereenzelving of versmelting. Die vereniging brengt Christus en Zijn weldaden nabij.¹³⁶ Hellenbroek beschrijft het ontvangen van Christus' gerechtigheid met oog voor de pastorale praktijk als een met 'bevende lippen' te roepen als de vader van de maanzieke knaap: 'Ik geloof, kom mijn ongelovigheid te hulp.'¹³⁷ Geloofsvereniging met Christus betekent leven in Zijn nabijheid¹³⁸ met als perspectief aan de zijde van Christus in Zijn troon te zitten.¹³⁹

Evaluatie

Hoewel Hellenbroek in zijn preken niet vaak rechtstreeks ingaat op de zondeval, geeft hij veel aandacht aan de gevolgen ervan en de enige mogelijkheid tot herstel. Door de val leeft de mens zonder God, terwijl de mens zichzelf onmogelijk verlossen kan. Duidelijk is dat Hellenbroek ten diepste twee soorten mensen onderkent: mensen met of zonder genade. De mens zonder genade is voor hem geestelijk dood. Alleen wedergeboorte geeft een geestelijk onderscheidingsvermogen. Pas door wedergeboorte en een levend geloof gaat iemand Gods beeld vertonen, zoals een kind dat van zijn vader. Dit onderscheid in twee soorten hoorders werkt structureel door in zijn benadering van zijn hoorders.

5.2.6 Genadeverbond

Inleiding

Terecht constateert Muller dat het genadeverbond een belangrijke plaats is gaan innemen binnen de gereformeerde orthodoxie van de zeventiende eeuw.¹⁴⁰ Muller geeft aan dat vroegorthodoxe gereformeerde theologen er al in slagen de polen van verlossing door genade en menselijke verantwoordelijkheid te verbinden als onderdelen van hetzelfde christelijke leven.¹⁴¹ In lijn daarmee merkt Van Asselt op dat de theologie van het genadeverbond niet bedoeld is als alternatief voor een denken vanuit de predestinatie, maar een verwerking is van verschillende trinitarische noties in een samenhan-

135. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 417.

136. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1865.

137. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 599.

138. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 34.

139. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 29.

140. Muller, *PRRD* IV, 390; Richard J. Muller, 'The Covenant of Works and the Stability of Divine Law in Seventeenth Century Reformed Orthodoxy. A Study in the Theology of Herman Witsius and Wilhelmus à Brakel', *Calvin Theological Journal* 29 (1994), 75.

141. Muller, *Christ and the Decree*, 41.

gende theologie.¹⁴² De belijdenis van Westminster geldt als een brandpunt in deze ontwikkeling, waarin verschillende uitgangspunten op één formule worden gebracht.¹⁴³ Waar Reeling Brouwer constateert dat het genadeverbond bij À Marck zelfs als ordenend principe geldt van grote delen van de geloofsleer,¹⁴⁴ kan hetzelfde worden gezegd van Witsius en À Brakel.

Hellenbroek maakt onderdeel uit van de generatie die volgt op deze vertegenwoordigers van de gereformeerde orthodoxie in Nederland. Ook Hellenbroek gebruikt het genadeverbond om de leer van Christus en het heil te ordenen. De indeling van zijn *Vragenboekje* vertoont op dit punt opvallende overeenkomst met die van het *Merck* van Johannes à Marck. Evenals À Marck laat hij de behandeling van het genadeverbond beginnen na de val. Datzelfde geldt voor de keuze van À Marck om geen plaats in te ruimen voor de bespreking van de vrederaad. Bij À Marcks collega Witsius krijgt de vrederaad een plaats na de bespreking van het werkverbond, als inleiding op de behandeling van het genadeverbond en om het beginpunt ervan in de eeuwigheid te laten vallen. Hellenbroek volgt niet alleen À Marcks structurering van de geloofsleer, maar regelmatig ook de lijn van diens betoog. Dit roept de vraag op hoe het genadeverbond functioneert in de onderzochte preken.

Genadeverbond in de geanalyseerde preken

Wanneer Hellenbroek in 1683 intrede doet in Zwammerdam, is zijn spreken over het verbond moralistisch gekleurd. In een passage die op zichzelf geen betrekking heeft op het genadeverbond, spreekt hij over het predikambt als een verbond tussen de krachten van de ziel en het lichaam, gericht op een scherp onderscheidend verstand dat de prediking tot nut zal zijn.¹⁴⁵ Hij wekt dan de indruk van een ernstige jonge dienaar met een hoge plichtsopvatting. Wanneer hij later het verbond ter sprake brengt, zullen alleen op biddagen in zijn oproep tot een persoonlijke verbondssluiting met God nog verwante klanken klinken.¹⁴⁶ Toch is er een belangrijk verschil. Hellenbroeks oproep op biddagen moet worden beschouwd in het kader

142. W.J. van Asselt, 'Christ, Predestination, and Covenant', in: Ulrich Lehner e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford 2016, 225; anders C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme V-VI*, Zoetermeer 1996, 402. Dit verschil tussen Van Asselt en Graafland vraagt nader onderzoek.

143. J.V. Fesko, *The Theology of the Westminster Standards. Historical Context and Theological Insights*, Wheaton 2014, 125-167. Muller, *PRRD IV*, 390 spreekt van een aanzienlijke variatie in formuleringen bij de ontwikkeling van een verbondstheologie.

144. Reeling Brouwer, *Grondvormen*, 260.

145. Jesaja 40:6, *Keurstoffen II*, 965.

146. Zoals bij Jona 1:6, *Keurstoffen II*, 264.

van een nationale verbondssluiting naar oudtestamenteisch voorbeeld.¹⁴⁷ Dit roept de vraag op hoe het verbond in de zondagse prediking aan de orde komt.

Hoewel het verbond niet in elk van de onderzochte preken expliciet aan de orde komt, brengt Hellenbroek het regelmatig en dan tamelijk consistent naar voren. Het is voor hem opgericht in de eeuwigheid, toen de Vader Christus zette aan Zijn rechterhand¹⁴⁸ en het is onveranderlijk.¹⁴⁹ Dit verbond krijgt een gestalte in de tijd volgens het schema van belofte en vervulling. In *De Euangelische Jesaia* blijkt Hellenbroek uit te gaan van een meervoudige vervulling van Gods beloften, zowel naar het volk Israël als naar de kerk van het Nieuwe Testament. De beloften van het genadeverbond krijgen een persoonlijke vervulling in het leven van gelovigen, ongeacht of zij onder het Oude dan wel het Nieuwe Testament leven.¹⁵⁰ Hellenbroek vergelijkt de persoonlijke toepassing van het genadeverbond met een huwelijk tussen Christus en de gelovige. Zij sluiten een trouwverbond.¹⁵¹ De ziel doet dat in het geloof, zich ‘hem aanbiedende en overgeevende, met Verbondssluiting’.¹⁵² Dit verbond kan vernieuwd worden door middel van ‘Verbonds-handel’.¹⁵³

Zijn definitie van het geloof in de preek over Romeinen 8:16 sluit daarbij aan. Daarin ziet hij het geloof onder andere als onderhandelingen tussen een verslagen ziel die onder de indruk is van Gods toorn met een ‘volle’ Jezus om zalig te worden door Hem alleen.¹⁵⁴ Wat opvalt in deze omschrijving is dat deze onderhandelingen zelf al deel uitmaken van het geloof en plaatsvinden tussen de zondaar en Jezus. Datzelfde geluid klinkt in *De Euangelische Jesaia* waar hij spreekt over een zondaar die tot Jezus komt als water vol heil, om met deze Jezus in Zijn volheid ‘in gelovige onderhandelingen’ te treden.¹⁵⁵ De onderhandeling vindt dus niet plaats met God de Vader, of tussen Vader en Zoon, maar tussen de zondaar en Jezus. Hellenbroek spreekt in een ander verband over de ‘weg van het genadeverbond’, zonder die weg echter in kaart te brengen.¹⁵⁶

Op grond van dit verbond is vrije genade voor hem essentieel in de be-

147. Bisschop, *Sions Vorst en volk*, 111 wijst er terecht op dat dit voor Hellenbroek in een enkel geval zo ver gaat dat hij de Nederlanden als het nieuw Jeruzalem beschouwt.

148. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen II*, 43-44.

149. Bij Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 533.

150. Daarin onderscheidt hij zich van de opvatting van Coccejus.

151. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen II*, 412.

152. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaia IV*, 607.

153. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen II*, 534.

154. Romeinen 8:16, *Keurstoffen II*, 416.

155. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaia IV*, 606.

156. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaia II*, 62-64, 72, 78 en 79.

kering. ‘t Zijn zondaren die hy bekeert, en hy vind ze als zondaren: Wy beginnen niet eerst in de genade, maar God; wy maken ’t begin niet van onze bekering, maar alleen de Heere.’¹⁵⁷ Uit ‘kragt van het Verbond’ worden zondaren daarop met Christus verenigd in een ‘byzondere Verbondsvereeninge’.¹⁵⁸ Dit alles geeft hun toegang tot de ‘hemelsche verbonds-zegelen’,¹⁵⁹ waaruit het heil hun toevloeit. De heilsgoederen staan voor Hellenbroek gelijk aan de verbondsgoederen of zegeningen van het verbond.¹⁶⁰ Een heilsordelijk accent klinkt door wanneer Hellenbroek aangeeft dat de goederen worden ontvangen ‘in den weg van het genade-verbond’. Hij preciseert die weg dan niet. Mogelijk is er voor hem verwantschap tussen deze weg en de al eerdergenoemde geloofsonderhandeling van de zondaar met Jezus.¹⁶¹ Duidelijk is dat Hellenbroek zichzelf in zijn spreken over het komen van de zondaar tot God uiteenlopende accenten toestaat.

Evaluatie

Regelmatig spreekt Hellenbroek in zijn preken over het genadeverbond. Dat is niet verwonderlijk, gezien de centrale plaats die het in zijn *Vragenboekje* inneemt. In de prediking wijkt hij echter af van zijn inzet van het *Vragenboekje*, waar hij in lijn met A Marck het verbond in de tijd laat beginnen. In de onderzochte preken kiest hij daarentegen dezelfde lijn als Witsius, door het beginpunt van het genadeverbond in de regel in de eeuwigheid te nemen.¹⁶² Het laat zien dat Hellenbroek in staat is op verschillende manieren over het genadeverbond te spreken. Wel geldt voor hem als uitgangspunt voor zijn prediking dat Christus in het genadeverbond de uitverkorenen vertegenwoordigt.¹⁶³ Daarin wijkt hij af van zijn leermeester David Knibbe die in zijn catechisatieboekje spreekt over alle hoorders als begrepen in het verbond.¹⁶⁴ Deze vloeiendheid in zijn spreken over het verbond laat hij in de regel opkomen uit de gekozen tekst. In die zin is zijn prediking Schriftgebonden. Hellenbroek heeft bij zijn spreken over het genadeverbond oog voor de voortgang van de heilshistorie. Hij verwerkt in zijn uitleg van Jesaja inzichten van Coccejus over een meervoudige toepassing van Gods beloften, zonder echter mee te gaan in diens notie van een getrapte vervulling van de geestelijke

157. Bij Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 278.

158. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1847.

159. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 63, 69 en 79.

160. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 78 resp. 71.

161. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 63.

162. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen II*, 43-44.

163. *Vragenboekje*, 34.

164. David Knibbe, *Catechisatie over het Kort Begrijp der christelijke gereformeerde religie*, 19^e druk, Leiden: Samuel (I) Luchtmans, 1738, 132, bij de behandeling van vraag 56 van de Heidelbergse Catechismus.

en eeuwige heilsbeloften.¹⁶⁵ Voor Hellenbroek kunnen ook de gelovigen uit het Oude Testament delen in de volle zekerheid van het geloof.¹⁶⁶

Anders dan Coccejus gaat Hellenbroek ervan uit dat de gelovigen van het Oude Testament ten volle delen in Christus als Middelaar en Zijn weldaden.¹⁶⁷ Voor Johannes de Doper fungeert Christus volgens Hellenbroek als de Engel van het verbond van het Oude Testament, Die als Messias voor de deur staat.¹⁶⁸ Ook de tollenaar uit de gelijkenis leunt volgens Hellenbroek al op de Messias.¹⁶⁹

5.2.7 Christus in Zijn ambten

Inleiding

Binnen de gereformeerde orthodoxie in Hellenbroeks dagen wordt de Persoon van Christus gezien vanuit Zijn Middelaarschap.¹⁷⁰ Datzelfde geldt voor het werk van Christus. Terecht typeert B. Loonstra deze benadering als praktisch en anti-speculatief.¹⁷¹ Die praktische benadering van Persoon en werk van Christus is herkenbaar in Hellenbroeks *Vragenboekje*. De Persoon van Christus komt aan de orde bij de behandeling van het genadeverbond en dan als Middelaar van dat verbond.

Hellenbroek laat de nadruk op Zijn ambten vallen door Zijn naturen pas na Zijn ambten te behandelen.¹⁷² Dit hoeft niet te betekenen dat de naturen in het *Vragenboekje* minder aandacht krijgen dan in de Heidelbergse Catechismus. In het catechisatieboekje van Hellenbroeks leermeester Knibbe komen de naturen uitgebreid aan de orde wanneer hij stilstaat bij de Middelaar.¹⁷³ Dat geldt ook voor Hellenbroeks tijdgenoot Francken.¹⁷⁴ Maar Hellenbroek ziet daarvan af. Dat roept de vraag op of dit centraal stellen van Christus in Zijn ambten in het *Vragenboekje* herkenbaar is in Hellenbroeks preken.

165. Zie Kroneman, *Verbond en testament*.

166. Zie ook bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 598 en bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 525-526.

167. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 598.

168. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 525-526.

169. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 167.

170. Muller, *PRRD* IV, 279.

171. B. Loonstra, 'De leer van God en Christus in de Nadere Reformatie', in: T. Bienen e.a. (red.), *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 114-115.

172. In afwijking van Calvijn in zijn *Institutie* en in diens voetspoor de Heidelbergse Catechismus en de Westminster Geloofsbelijdenis, en tijdgenoten van Hellenbroek als Witsius, Van Mastricht en À Marck, die de behandeling van de naturen vooraf laten gaan aan de behandeling van Christus' ambten.

173. Knibbe, *Katechisatie*, 38-40.

174. Francken, *Kern der christelyke leere*, 170-175.

Christus in Zijn ambten in de geanalyseerde preken

Van de geanalyseerde preken opent de preek over het eerste kruiswoord met een bespreking van de ambten van Christus. Nadat Hellenbroek de ambten heeft laten opkomen uit de vrede raad en de beloften van het Oude Testament, geeft hij aan hoe de drie ambten aan het kruis functioneren. In het hart van de preek laat hij oplichten dat het Gods Zoon is Die hier als Middelaar een diep lijden ondergaat.¹⁷⁵ Die schrille tegenstelling komt vaker terug in de preken uit de *Kruis triumph*.¹⁷⁶ De naturenleer functioneert dan als een peilstok voor de diepte van Christus' lijden. In de geanalyseerde preken uit *De Euangelische Jesaja* kiest hij een heilshistorisch perspectief op Christus en Zijn ambten.¹⁷⁷

Met grote rijkdom spreekt Hellenbroek over de Persoon en ambten van Christus. Met name in de toepassing passeert regelmatig een keur van Namen met een innige klank, vaak nauw verbonden aan de ambtsuitoefening van Christus voor Zijn gemeente. Zo preekt Hellenbroek over Hem als 'uw Zielebruidegom, Vriend en Liefste',¹⁷⁸ 'uw liefste Vriend, Bruidegom en Broeder', 'haar Leidsman en Veldheer',¹⁷⁹ 'haar Hoofd, Bruidegom, Koning en Verlosser'¹⁸⁰ of 'uw Koning, Bloedvriend, Broeder, Hoofd en Man'.¹⁸¹ Opvallend vaak klinkt in deze Namen de levende werkelijkheid van de geloofsvereniging met Christus door. Regelmatig worden het koninklijke ('Koning', 'Hoofd') en priesterlijke ('Bloedvriend', 'Verlosser') ambt van Christus in eenzelfde adem genoemd. Het profetische ambt ontbreekt vaak in deze reeksen. Ook als zodanig komt het minder vaak naar voren dan de beide andere ambten. Weliswaar komt de Profetennaam vijfmaal voor in de geanalyseerde preken, maar dat is geconcentreerd in dezelfde inleiding.¹⁸² Andere aanduidingen van Christus' profetische ambt zijn die van Leidsman,¹⁸³ Leraar¹⁸⁴ en opperste Wijsheid,¹⁸⁵ terwijl Hellenbroek

175. Bij Lukas 18:34, *Kruis triumph*, 523-524, 527-529.

176. Ook bij Mattheüs 26:65-68, *Kruis triumph*, 256 en Johannes 19:1-4, *Kruis triumph*, 422.

177. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 62; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 598.

178. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1864 resp. 1855.

179. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 525.

180. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 3.

181. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 49.

182. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 525.

183. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1855, in combinatie met de naam Veldheer en bij Lukas 22:60-62, waar Christus als Lam en Leidsman wordt genoemd, *Kruis triumph*, 289.

184. Bij Lukas 23:34, *Kruis triumph*, 524, als synoniem voor Profeet.

185. Bij Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 968 en Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 430. De eerstgenoemde preek is bij zijn intrede in Zwammerdam. Daar krijgt de Wijsheid de rol van een moreel-intellectuele opvoeder voor alle hoorders, terwijl in de preek over Lukas 1:17 het werk van de Wijsheid geplaatst is in de verbondsonderhandelingen tussen Christus en de zondaar die zich tot Hem wendt.

het profetische werk van Christus op het oog zal hebben gehad wanneer hij erop aandringt om met Christus de allernederigste te worden.¹⁸⁶ Het koninklijke ambt daarentegen wordt in het merendeel van de preken genoemd. In de helft van de keren onder de Koningstitel en anders als Vorst, Leeuw, Prins, Overste of Heere. Het priesterlijke werk van Christus komt naar voren in de Namen van Borg, Medicijnmeester, Meester, Verlosser, Lam of Lam Gods. Niet altijd zijn de Namen van Christus terug te voeren tot een van de ambten, zoals wanneer Hellenbroek in tegenstellingen en in een overtreffende reeks spreekt over Christus als Allerhoogste, -schoonste, -rechtvaardigste, -heerlijkste en -waardigste.¹⁸⁷ Ook hier is het spreken over Christus' Namen bedoeld om de gelovige uit te lokken. Ten opzichte van de centrale plaats van de ambten functioneren de naturen van Christus meer op de rand van Hellenbroeks preken.

Evaluatie

De behandeling van Christus in Zijn ambten raakt het hart van de prediking en de theologie van Hellenbroek. Dat blijkt op verschillende manieren. (1) Het onderwerp maakt een centraal en omvangrijk onderdeel uit van het *Vragenboekje*. (2) Zijn exegetische werken zijn gecentreerd rondom Persoon en werk van Christus als Middelaar, zo blijkt uit de titel van *De Euangelische Jesaia* en de openingspreek van de Hoogliedverklaring. (3) Hellenbroeks prediking krijgt diepte en gloed in zijn spreken over Christus in Zijn ambten. Geloofsvereniging met Zijn Persoon is voor Hellenbroek nauw verbonden met Christus' ambtsuitoefening. Niet alle ambten krijgen evenveel aandacht. Waar het profetische ambt in het *Vragenboekje* een pneumatologische lading krijgt, blijkt het in de prediking nauwelijks zelfstandig te functioneren. Daartegenover hebben het priesterlijke en het koninklijke ambt een belangrijke plaats in Hellenbroeks preken, steeds in de verlossingsleer. Vaak gaat de behandeling van de ambten over in het uitstellen van Christus' Namen. Vooral in de toepassing spreekt Hellenbroek op een innige en tegelijk aansporende toon over de Namen van Christus.

De relatief geringe aandacht voor de naturen van Christus komt overeen met de plaats die de naturen in het *Vragenboekje* hebben gekregen na de ambten. De eis van Gods recht komt in de preken met nadruk aan de orde, vooral in die uit de *Kruis triomph*. Dat komt overeen met de manier waarop Hellenbroek de behandeling van Christus in Zijn vernedering afrondt met een paragraaf over het voldoen aan Gods recht. Dat maakt dat de bediening van de verzoening volop functioneert in Hellenbroeks prediking. In

186. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 176.

187. Bij Johannes 19:4, *Kruis triomph*, 430.

de onderzochte preken laat hij die bediening in de regel opkomen vanuit de ambten van Christus, vooral dat van Priester en Koning.

5.2.8 Pneumatologische aspecten

Inleiding

Hoewel volgens Muller het theologische debat over de Drie-eenheid in de Reformatie vooral de Godheid van de Zoon betrof, constateert hij dat er ook veel aandacht is voor de Godheid van de Geest.¹⁸⁸ À Marck ziet de Geest evenals de Zoon als een Persoon met Goddelijke Namen, eigenschappen, werken en eer.¹⁸⁹ Vergeleken met de aandacht voor Christus als Middelaar besteedt Hellenbroek in zijn *Vragenboekje* slechts summier aandacht aan de Heilige Geest. Hellenbroek hanteert dezelfde structuur als À Marck om over de Geest te spreken en betreft de werking van de Geest nauw op het profetisch ambt van Christus. Zijn spreken over de Geest is daarmee christocentrisch gekleurd. A. de Reuver merkt datzelfde op over de prediking van Andrew Gray (1633-1656): Persoon en werk van de Heilige Geest worden daarin betrekkelijk weinig genoemd, terwijl diens preken toch pneumatologisch getoonzet zijn.¹⁹⁰ De vraag is nu hoe en wanneer Hellenbroek de Heilige Geest expliciet aan de orde stelt in zijn preken.

Pneumatologische aspecten in de geanalyseerde preken

Wanneer de Heilige Geest het onderwerp van de preektekst is, stelt Hellenbroek Hem in het volle licht. Dat geldt voor de preken over 1 Thessalonicenzen 5 en Romeinen 8. Bij andere teksten komt de Geest veel minder aan de orde. Dat geldt zonder meer voor de preken over het Oude Testament. Wel spreekt hij in zijn intredepreek over de aanraking door de Geest als drijfveer van de prediker.¹⁹¹ Bij diezelfde gelegenheid spreekt hij over de samenwerking van prediker en Geest richting de hoorder. De natuurlijke mens heeft een dikke laag eelt op zijn oren, waardoor hij de dingen van de Geest niet verstaat. Het is aan de prediker om hard genoeg te roepen, aldus Hellenbroek bij zijn intrede.¹⁹² Het is een accent dat later niet meer klinkt. In het vervolg spreekt hij over noodzakelijke en onmisbare werkingen van de Geest. 'Och quam 'er maar eens een stoot en stem van zyn Geest by',

188. Muller, *PRRD* IV, 333.

189. À Marck, *Merch*, 5.26.

190. A. de Reuver, *Door de liefde van Christus gedrongen. Geloof en belofte in de prediking van Andrew Gray en de gebroeders Erskine*, Houten 2019, 80-81.

191. Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 953. Bij Jeremia 7:13-15 spreekt hij over de beademing van de profeet door Gods Geest, *Mengstoffen*, 431.

192. Bij Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 957.

zo klinkt het in 1705.¹⁹³ Zonder de krachtige roeping door de Geest is er volgens Hellenbroek geen geestelijk leven¹⁹⁴ en niet veel anders dan een dor geraamte.¹⁹⁵ Het is de Geest Die vernieuwt en verandert, reinigt en heiligt, troost en verkwikt, regeert en bestuurt.¹⁹⁶ De Geest geldt als Werkmeester van geestelijke gaven.¹⁹⁷ Hij zegent met heil en gerechtigheid.¹⁹⁸ Deze noties kleuren de prediking met een besef van diepe afhankelijkheid van Gods werk. Met name in de preek over Hooglied combineert Hellenbroek het spreken over de Geest met een oproep tot zelfonderzoek.¹⁹⁹ In andere geanalyseerde preken over het Oude Testament legt hij dat verband niet.

Ook bij preken over het Nieuwe Testament geeft Hellenbroek weinig woorden aan de Persoon van de Geest. Hij benadrukt evenals in de preek uit 1705 de zelfstandigheid van de Heilige Geest.²⁰⁰ Bij de behandeling van het eerste kruiswoord spreekt hij in waarschuwend zinnig over de zonde tegen de Heilige Geest.²⁰¹ Vertrouwend is dan weer zijn verzekering dat het in ons gebed niet gaat om hoeveel woorden, maar om hoeveel Geest.²⁰²

In twee nieuwtestamentische stoffen ontvouwt Hellenbroek zijn opvatting over de Geest nader. Als tekstgebonden prediker gebruikt hij daarvoor tekstverzen die handelen over de Heilige Geest. Bij de behandeling van 1 Thessalonicenzen 5:19 waarschuwt hij voor het uitdoven van geestesgaven, zowel door onbekeerden als door mensen die geloven. Beide groepen hoorders wijst hij op hun verantwoordelijkheid die hen moet aanzetten tot verandering. Hij vermaant onbekeerden om niet tegen signalen van de Geest in te gaan, omdat de Geest dat eens zal zoeken. Gelovigen moeten het werk van de Heilige Geest in het eigen leven niet kleiner maken dan het is. Bovendien moeten zij afscheid nemen van alles wat de Geest in de weg staat.²⁰³ Aan de hand van Romeinen 8:16 gaat hij in op het getuigenis van Gods Geest. Dit is een getuigenis dat alleen bij Gods kinderen weerklank geeft. De Geest gaat niet voorbij aan de merktekenen. Het getuigenis van

193. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 264.

194. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1847.

195. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1860.

196. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 70, 76; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 604; Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1847 en 1849.

197. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 64.

198. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 69.

199. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1862.

200. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 531; Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 412-413.

201. Bij Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 529-531.

202. Bij Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1014.

203. Bij 1 Thessalonicenzen 5:19, *Keurstoffen* I, 360-363.

de Geest heeft geen inhoudelijke meerwaarde ten opzichte van het getuigenis van de eigen geest, maar wel in helderheid. Door overstraling kan de Geest alles in een helder licht plaatsen. Ook hier zet Hellenbroek aan tot actie, namelijk tot zelfonderzoek.²⁰⁴

Evaluatie

Zo weinig Hellenbroek in zijn *Vragenboekje* schrijft over de Heilige Geest, zo weinig woorden geeft hij ook in zijn preken aan de Persoon van de Geest. De Geest komt althans niet vaak expliciet aan de orde. Wel spreekt hij over Hem in Zijn werkingen. Het spreken over de Heilige Geest krijgt daarmee een pastorale toon met verschillende accenten: (1) het onderstrepen van het eenzijdige karakter van genade; de Geest wordt dan als Herschepper genoemd; (2) de troost en leiding van de Geest, gericht op Christus als Middelaar en (3) aansporing tot zelfonderzoek. Opvallend is de nauwe band die Hellenbroek legt tussen de werking van de Heilige Geest en de invloed van de Persoon en het werk van Christus. Een verklaring kan worden gezocht in de centrale plaats die Christus in Hellenbroeks preken als Middelaar van het genadeverbond inneemt. *Vragenboekje* en preken stemmen op dit punt overeen.

5.2.9 Aanbieding van het Evangelie

Inleiding

De aanbieding van het Evangelie is als zodanig geen onderwerp van discussie binnen de gereformeerde hoogorthodoxie. Rouwendal toont aan dat de aanbieding van het heil in deze periode onderdeel is van de algemene roeping.²⁰⁵ Dat neemt niet weg dat er in de hoogorthodoxie spanning ontstaat in de aanbieding van het heil ten opzichte van de menselijke verantwoordelijkheid. Moise Amyraut (1596-1664) en diens navolgers leren als school van Saumur een hypothetisch universalisme waarin verondersteld wordt dat de verzoening zich uitstrekt tot alle mensen, op voorwaarde van geloof en bekering. Daartegenover staat de positie van Dordt waarin de uitwerking van de verzoening zich beperkt tot Gods uitverkorenen. Dit is ook de positie van À Marck.²⁰⁶ À Marck verzet zich tegen een vereenzelviging van de algemene en de bijzondere roeping, omdat dit in remonstrants of pelagiaans vaarwater zou brengen.²⁰⁷ Wel wordt binnen de hoogorthodoxie aan de aanbieding van het Evangelie een belangrijke plaats toegekend. Een

204. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 412-419.

205. Rouwendal, *Predestination and Preaching*, 309-311.

206. À Marck, *Merch*, 23.3.

207. À Marck, *Merch*, 17.10.

voorbeeld daarvan vormt de eerste publicatie van de Erskines in Nederland, nog geen tien jaar na de dood van Hellenbroek.²⁰⁸

Hellenbroeks leermeester Knibbe behandelt de aanbieding van het Evangelie met name onder het gebruik van vertroosting. Als bron van vertroosting mag volgens Knibbe de ziel van Christus gelden, die 'zeer bereidwillig is jegens zondaren om hen zeer spoedig te redden. Hij kan niet alleen zaligmaken, Hebr. 7:25, maar Hij wil ook graag zaligmaken en Hij is meer geneigd om te redden, dan mensen begerig kunnen zijn om door Hem verlossing te krijgen.' Naast andere bronnen van vertroosting noemt Knibbe nog Gods genadige beloften.²⁰⁹ Volgens Knibbe hebben alle treurende zielen vertroosting nodig, waarbij de inhoud van het Evangelie leidend is.²¹⁰

Evenals À Marck staat Hellenbroek voor de vraag aan wie het Evangelie wordt aangeboden. De titel van Hellenbroeks Jesajacommentaar *De Evangelische Jesaja* doet vermoeden dat de Evangelieboodschap van Jesaja in ruime mate naar voren treedt. De titel veronderstelt tevens dat het Evangelie aan alle hoorders wordt aangeboden. Is die veronderstelling juist en wat houdt dat aanbod bij Hellenbroek dan concreet in? Dit circa vierduizend pagina's beslaande commentaar maakt ongeveer 40% uit van het totale overgeleverde preekmateriaal. Brienens concludeert in zijn bespreking van een preek uit de *Kruis triomph* dat er allerminst sprake is van een ruime nodiging tot alle hoorders. Hij stelt vast dat onbekeerden weliswaar ernstig worden aangesproken onder bedreiging van Gods oordeel, maar zonder bevel tot geloof en bekering.²¹¹ Deze conclusie van Brienens staat op gespannen voet met de suggestie die de titel van de Jesajacyclus wekt. Datzelfde geldt voor de latere versies van het *Vragenboekje* waarin een bekende vraag is opgenomen over de overgang naar het genadeverbond. In het antwoord wordt gesproken over de vriendelijke nodiging van de zondaar door God. Dit betreft echter een toevoeging na Hellenbroeks overlijden. Wel is al in de eerste drukken van het boekje onder het genadeverbond de belofte van het eeuwige leven vermeld aan ieder die gelooft met als bewijsplaats Handelingen 16:31. Doordat hij de belofte vervolgens verbindt aan de eis van geloof, krijgt zijn

208. Het eerste geschrift van de Erskines in Nederlandse vertaling verscheen in 1740; P.H. van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*, Den Haag 1986, 225. Het is dit aanbod van het Evangelie aan alle hoorders waarvan Alexander Comrie (1706-1774) in 1741 wenst dat dit in elke preek voorkomt. Hij merkt dit op in een noot bij zijn vertaling van Thomas Sheppard, *De gelijkernis der tien maagden* I, Utrecht, z.j., 76. Ook aangehaald door A. Vergunst, *Neemt de wacht des Heeren waar. Korte levensbeschrijving en een keuze uit hetgeen hij geschreven en gesproken heeft*, 2^e druk, Houten 1983, 111.

209. Knibbe, *Manuductio*, 125.

210. Knibbe, 'Predik-ordre', 21.

211. Brienens, 'Hellenbroeck', 197.

spreken hier een tot geloof aansporend karakter: ‘Het geen hy ’er in eischt (te weten wat God eist in het genadeverbond, HB), is met eene belofte des Verbonds; namentlyk het Geloove in Jesus Christus.’ Dit sluit aan bij zijn opvatting dat de aanbieding van de belofte die in de Doop betekend wordt, in de aanbieding uitgestrekt is tot alle gedoopte kinderen. Dat blijkt uit zijn verwijzing naar Handelingen 2:39 in dit verband.²¹² Ook spreekt hij in het *Vragenboekje* over Gods beloften als middelen om mensen te overreden. Dat is in lijn met zijn spreken over de uitwendige roeping als een spreken van Gods Woord, waarmee hij kennelijk een algemene oproep tot alle hoorders bedoelt.²¹³ Daar staat tegenover dat hij over geloof spreekt als een belofte van het verbond aan Gods uitverkorenen.²¹⁴

Tegenover de algemene roeping staat voor Hellenbroek de inwendige roeping, die hij in het *Vragenboekje* omschrijft als een krachtdadige roeping die een wezenlijke verandering teweegbrengt.²¹⁵ De inwendige roeping is daarmee een bijzondere roeping tot het heil, namelijk tot hen die werkelijk geloven gaan. Daarin stemt hij overeen met À Marck die de roeping behandelt bij de weldaden van Christus en dan nadrukkelijk spreekt van de inwendige roeping. Hij onderscheidt die van de uitwendige of algemene roeping tot alle hoorders.²¹⁶ Ook Hellenbroek maakt dit onderscheid. Anders dan À Marck behandelt hij die direct voorafgaand aan de kerk, waarna rechtvaardigmaking en geloof volgen. Daardoor legt hij een nauw verband tussen roeping en prediking.²¹⁷ Nagegaan wordt nu hoe de aanbieding van het heil in Hellenbroeks prediking functioneert. Als signaalwoorden voor aanbieding van het heil zijn genomen ‘aanbieding of aanbod van genade’, ‘nodiging’, ‘roepen’, ‘lokken’, ‘beloften’ of varianten daarop.

Aanbieding van het Evangelie in de geanalyseerde preken

In alle onderzochte twintig preken maakt Hellenbroek een scherp onderscheid tussen bekeerden en onbekeerden, behoudens in zijn preek over Jesaja 12:3. In zeven van deze preken is er sprake van een aanbod van genade aan onbekeerden. De bewoordingen en de intensiteit ervan lopen uiteen. Het meest uitgesproken zijn de preken over Jesaja 55:1 en Mattheüs 8:2-3. In beide gevallen betreft het nadrukkelijk evangelische stoffen.

212. *Vragenboekje*, 69. Zie bijlage II.

213. Na zijn overlijden is dat inderdaad zo opgevat door de anonieme redacteur van zijn *Vragenboekje*. Die heeft als verwijstekst Spreuken 9:3-6 ingevoegd en daarmee een algemene oproep tot alle hoorders.

214. *Vragenboekje*, 33.

215. *Vragenboekje*, 54-55.

216. À Marck, *Merck*, 23.2-3.

217. *Vragenboekje*, 55

Bij de nodiging tot de wateren uit Jesaja 55:1 lezen we een beschrijving van de weg van een zondaar tot die wateren. We lezen dat dorstigen worden genodigd tot verkwikkende wateren. Om tot die wateren te komen is niemand te zondig, te lelijk of te arm. Wie zo komt, zal niet voor het hoofd worden gestoten. Hellenbroek vraagt zich af of er zulke dorstigen zijn onder zijn hoorders. Zij hoeven zich niet af te vragen of ze geroepen worden, wel of ze dorst hebben. Hellenbroek acht het een verkeerde schroom wanneer zij hun zonden zien als reden om weg te blijven. Dan laten ze zich afschrikken door het middel dat hen juist naar het water moet toedrijven.²¹⁸ Wie zo aarzelt, ontvangt de verzekering dat de wateren voor hem zijn, of anders voor niemand.

Eenzelfde toon treffen we aan in de preek over Mattheüs 8:2-3 over de genezing van een melaatse. Zoals voor hem Jezus dichtbij was, zo is voor alle hoorders een geneesheer dichtbij. Hij is buitengewoon bekwaam en biedt Zich aan, zonder dat wij weten voor hoelang nog. Hoorders worden genodigd met hun onmacht tot deze Geneesheer te komen. Het is daarbij van belang dat ze erkennen dat Jezus reinigen kan en wil.²¹⁹

In deze beide preken staat de genadepoort wijd open. Hellenbroek benadrukt dat het nu het goede moment is 'om zich tot Jezus te wenden met eigen onreinheid en onmacht'.²²⁰ Ondanks de overeenkomst in de beide preken, geldt er wel een belangrijk verschil in de reikwijdte van de nodiging. Hoewel in de preek over Jesaja 55:1 de nodiging nadrukkelijk is gericht tot diegenen die voldoen aan de voorwaarde van de belofte – in casu tot dorstigen – worden alle hoorders opgewekt om tot een staat van geestelijke dorst te geraken. Hellenbroek spreekt immers over een 'algemeene nodiging, daar waar het Euangelium is'. Tegelijk beperkt Hellenbroek de oproep uit dit tekstvers om tot het water te komen tot degenen die al dorst hebben. Dorstig te zijn is hier 'zelf alree een werk der genade'.²²¹ In de preek over Mattheüs 8:2-3 ontbreekt die beperking in het adres.

In vijf andere van de geanalyseerde preken lezen we eveneens van een aanbod van genade. In de preek over Psalm 16 wordt genade aangeboden, maar zonder de felle aandrang die de beide hiervoor genoemde preken kenmerkt. Datzelfde zien we in de preken over Zefanja 1:1-12, Jesaja 12:3,

218. *Euangelische Jesaja* IV, 593-614.

219. *Keurstoffen* I, 1010-1024.

220. Brons, 'De vorming van Hellenbroek', 112.

221. *Euangelische Jesaja* IV, 602. Hellenbroek verwijst in de kantlijn naar Ridderus als bron voor zijn uitleg van Jesaja 55:1. Hellenbroek merkt daarbij op dat Ridderus spreekt van een oproep tot allen, maar tegelijk ook alleen tot dorstigen. Franciscus Ridderus, *Apollon, ofte Zedige verantwoordwoorder voor de leere der gereformeerde kercke* I, Rotterdam: Arnout (I) Leers, 1666, 855.

Mattheüs 26:65-68 en Openbaring 3:21b. Wel wordt de ernst getekend van het afwijzen van het aanbod van genade. Zo lezen we in de biddagpreek over Zefanja 1:1-12 een oproep tot een onderzoek van het eigen geweten, samen met God. Onder verwijzing naar Jesaja 1:16-19 lezen we dat zelfs ernstige zonden genadig zullen worden weggenomen.²²² In de lijdenspreek over Mattheüs 26:65-68 lezen we dat een afwijzing van het aanbod van genade en het daarmee bespotten van Jezus ons oordeel zal verzwaren op de jongste dag.²²³ Daartegenover wordt in de preek over Openbaring 3:21b het aanbod van genade in lieflijke tonen gebracht. Ongelovigen worden opgeroepen het oog op Jezus te richten. Wie Hem in het oog krijgt, zal zich aan Hem onderwerpen.²²⁴

Waar de preek over Jesaja 55:1 volle Evangelieklanken laat horen, is dat veel minder het geval bij de andere twee preken over Jesaja. Nadrukkelijk spreekt Hellenbroek bij Jesaja 55:1 van een roep tot allen die dorst hebben.²²⁵ Hoewel de preek over Jesaja 12:3 ook spreekt over water als metafoor voor het Evangelie, vinden we hier geen expliciete nodiging tot onbekeerden. Sterker nog, de toepassing van de preek richt zich uitsluitend tot Gods volk. Dat betekent niet dat er geen woord is voor andere hoorders. In het analytische deel lezen we dat de kerk verplicht is om naar de heilsfonteinen te gaan. Tevens lijkt Hellenbroek in de toepassing ook onbekeerden op het oog te hebben wanneer hij spreekt over de volheid van Gods heil. Net als in de preek over Jesaja 55:1 kiest Hellenbroek een pastorale toon voor mensen die hun onreinheid ervaren. Die ervaring moet hun vrijmoedigheid niet wegnemen, maar moet hen juist aansporen om naar de fonteinen van heil te gaan.²²⁶ De derde preek over een tekst uit Jesaja betreft de intredetekst van Hellenbroek als kandidaat te Zwammerdam, nog voor zijn geestelijke omwenteling. In die intredepreek is geen sprake van een nodiging tot het heil. Wel worden de hoorders aangespoord om geestelijke vruchten te dragen of hun levenswandel ingrijpend te veranderen.²²⁷

Dergelijke aansporingen tot bekering of geloof vinden we ook in de andere onderzochte preken. Een expliciete aanbieding van het Evangelie ontbreekt echter in veel preken. Toch lezen we wel van hoop. Zelfs de geanalyseerde preek uit Hellenbroeks somber getoonzette serie over Jeremia 7 wordt afgesloten met een schildering van Gods ontferming. Hellenbroek brengt die in verband met Gods beloften, zonder dat de Naam van Christus

222. *Keurstoffen* I, 322-338.

223. *Kruis triomph*, 249-260.

224. *Keurstoffen* II, 11-22.

225. *Euangelische Jesaja* IV, 601.

226. *Euangelische Jesaja* II, 61-79.

227. *Keurstoffen* II, 949-970.

expliciet wordt genoemd. Hellenbroek spreekt hier van een roep tot bekering tot alle hoorders, dus een algemene roeping. Op bekering van het volk zal God meer en meer in Zijn genade en vriendelijke beloften spreken. Hier is sprake van een aanbod van genade op voorwaarde van bekering.²²⁸ In de preek over Openbaring 3:21b lezen we over Gods belofte, zonder daaraan een expliciete nodiging voor onbekeerden te verbinden. Mogelijk is het voor Hellenbroek doorslaggevend dat de belofte van te zitten in Gods troon nadrukkelijk voor Gods kinderen is bedoeld. Wel spreekt Hellenbroek in dit verband in wensende zin over het opengaan van de ogen van zijn hoorders.²²⁹

Intussen is het voor Hellenbroek niet om het even hoe het aanbod van genade aan hoorders wordt gebracht. Hij laat zich kritisch uit over een algemene beloftenprediking zonder oog voor de toepassing ervan. In de biddagpreek over Jona 1:6 klinkt een berisping naar pedikanten die slechts preken om een bol brood en zich niet om de zielen van hun hoorders bekommeren. Zij verachten de aandrang tot bekering: ‘praktijk preken dat noemt men “weet-nieten” werk; men ketelt maar ’t gehoor wat met nieuwe vonden, met vremde speculaties, met ongehoorde verklaringen, en men laat de mensen maar slapen op het zachte oorkussen van lieffelyke beloften, en van een fluweel applicatieje: het waken over zondaren om haar uit de hel te rukken, het waken tegen zonden, dat heeft uitgediend’. Anderzijds merkt Hellenbroek in die preek op dat hoe krachtig Gods stem ook tot de hoorders komt, ze pas wakker worden wanneer er een ‘particuliere Nadering en Inspraak by komt’, te weten van de zijde van de Heilige Geest.²³⁰

Afrondend kunnen we zeggen dat de aanbidding van het Evangelie een wezenlijk onderdeel uitmaakt van de prediking van Hellenbroek, zowel in zijn preken vanuit Jesaja als in zijn andere preken. Dat betekent echter niet dat de aanbidding in iedere preek expliciet naar voren komt. In meer dan de helft van de preken zelfs niet. Intussen kan wel worden vastgesteld dat de conclusie van Brienen niet van toepassing is op het geheel van de onderzochte preken. Weliswaar klinkt in alle preken een diepe ernst door, maar vaak is die verbonden aan een oproep tot bekering en geloof.

Evaluatie

Of Hellenbroek het aanbod van genade predikt is een vraag die vanuit een latere eeuw wordt gesteld. Voor Hellenbroek lag hier geen strijdpunt. De aanbidding van het Evangelie maakte voor hem onderdeel uit van de alge-

228. *Mengelstoffen*, 442-443.

229. *Keurstoffen* II, 22-36.

230. *Keurstoffen* II, 261 resp. 258.

mene roeping. Intussen vormt de aanbidding van het Evangelie een wezenlijk onderdeel van de onderzochte preken, zonder dat die in alle preken zelfstandig functioneert. Dat komt overeen met het spreken over de belofte in het hoofdstuk over het genadeverbond in Hellenbroeks *Vragenboekje*.

Hoewel het verbond alleen met de uitverkorenen is opgericht, wordt de aanbidding van het Evangelie niet tot hen beperkt. Veelvoorkomende bewoordingen die Hellenbroek in dit verband in zijn preken hanteert, zijn woorden als ‘nodigen’, ‘roepen’, ‘lokken’, ‘aandringen’ en ‘aanbieden’. Steeds gaat het dan om het voorstellen van het heil aan alle hoorders dan wel een groep hoorders, gevolgd door een uitnodiging tot dat heil met bevel van geloof en bekering. Hoewel hij zich ervan bewust is dat de inwendige roeping buiten het bereik van de prediker valt, gaat hij soms tot het uiterste om de menselijke verantwoordelijkheid te benadrukken. Dat wil echter niet zeggen dat een dergelijke nodiging in iedere preek voorkomt. Het functioneren van wat Hellenbroek omschrijft als ‘aanbidding van het Evangelie’ hangt af van de behandelde tekst en de gelegenheid. Hij rekent het niet tot een zelfstandig onderdeel van de preek. Daarin volgt hij zijn leermeester Knibbe die de prediking van het Evangelie met name onder het gebruik van de vertroosting behandelt.

5.2.10 Heilsorde

Inleiding

Bij het spreken over de heilsorde komt de vrucht van het werk van Christus aan de orde.²³¹ Het begrip als zodanig kwam waarschijnlijk pas in de achttiende eeuw in gebruik.²³² Tijdgenoten van Hellenbroek gebruiken andere benamingen. Zo spreekt Witsius over de ‘toepassing des heils’ of over ‘goederen van het genadeverbond’,²³³ terwijl À Marck de aanduiding ‘weldaden’ gebruikt.²³⁴ In lijn met Romeinen 8:29-30 noemt Witsius de verkiezing als eerste van de goederen van het genadeverbond. Andere goederen zijn voor hem roeping, wedergeboorte, geloof, rechtvaardigmaking, geestelijke vrede, aanneming tot kinderen, heiligmaking, bewaring en verheerlijking.²³⁵ À Marck rekent tot de weldaden van het genadeverbond de wedergeboorte,

231. Van Genderen en Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, 523; Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 163.

232. Van Genderen noemt 1723 als eerste vermelding, *Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie*, 's-Gravenhage 1953, 152 noot 74.

233. Van Genderen, *Herman Witsius*, 152.

234. À Marck, *Merck*, 23.1 en 28.1.

235. Witsius, *Verbonden Godts*, 3.4.1.

de aanneming, de verzoening en de verlossing.²³⁶ Terecht tekent Muller aan dat bij de weergave van deze weldaden door À Marck geen sprake is van een systematische orde.²³⁷ Wel zijn wedergeboorte en geloof essentieel voor het ontvangen van deze goederen. Terecht tekent Neele aan dat voor Hellenbroeks tijd- en plaatsgenoot Wilhelmus à Brakel het geloof in de eerste plaats een zaak van de wil is in een toevertrouwen aan God en Zijn Woord.²³⁸ Dat leidt tot de vraag hoe de heilsorde bij Hellenbroek aan de orde komt.

Koopman signaleert dat het zogeheten voorbereidende aspect een wezenlijk element is van Hellenbroeks prediking. Hij plaatst dit werk voorafgaand aan de inwendige roeping, waarbij Hellenbroek zou oproepen tot een ‘holy despair’ aan iemands eigen vermogens.²³⁹ Hellenbroek opent de bespreking van de weldaden van Christus in zijn *Vragenboekje* met de roeping, die hij omschrijft als krachtdadig. Dit krachtdadige karakter wijst op een wezenlijke verandering, die als een ontwikkeling kan worden opgevat.²⁴⁰ Daarmee bakent hij deze roeping af van de algemene aanbieding van het Evangelie. De roeping verbindt hij met het werk van de verhoogde Christus, Die Zijn weldaden toepast. Dat sluit de liefde van God de Vader als gevende bron niet uit. Die heeft eerder een plaats gekregen in het hoofdstuk over Gods besluiten, voorafgaand aan de behandeling van het genadeverbond. Hoe komt de heilsorde in de prediking van Hellenbroek naar voren?

Heilsorde in de geanalyseerde preken

Wanneer Hellenbroek de heilsorde ter sprake brengt, spreekt hij bij voorkeur van goederen van het genadeverbond, eeuwige goederen, genadegoederen van het Evangelie, verbondsgoederen, genadegaven, Gods heil, weldaden of zegeningen.²⁴¹ Deze keur aan benamingen alleen al maakt zichtbaar dat de toepassing van het heil een belangrijke plaats heeft in de prediking. Anders dan Witsius noemt hij in dat verband niet de verkiezing. Wel rekent hij tot deze goederen of weldaden ‘wedergeboorte, geloof en heiligmaking’,²⁴² vaak tegelijk genoemd met de rechtvaardigmaking,²⁴³ terwijl hij op een andere plaats aangeeft ook de ‘bewaring en wat dies meer

236. À Marck, *Merck*, 28.1.

237. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 165.

238. Neele, *Petrus van Maastricht*, 115.

239. Bert Koopman, ‘Preparatory work. Rejected at the Front Door, Stealthily Admitted through the Back Door’, in: Henk van den Belt e.a. (red.), *A Landmark in Turbulent Times. The Meaning and Relevance of the Synod of Dordt (1618-1619)*, Göttingen 2022, 207.

240. Verboom, *Catechese*, 262.

241. Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 183-186; bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 62, 69, 70, 76 en 78 en bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 595, 599, 604 en 605.

242. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 416.

243. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 186; bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 69.

zij'²⁴⁴ tot 'Gods heil' te rekenen. Evenals Witsius spreekt Hellenbroek in het kader van de heilsgoederen over toepassing. Soms is het delen in deze genadegoederen in de eerste plaats een daad van de verhoogde Christus,²⁴⁵ andere keren echter een daad van het geloof.²⁴⁶

Verschillende keren noemt Hellenbroek in de geanalyseerde preken de wedergeboorte als eerste schakel van de heilsorde. Dat neemt niet weg dat de roeping tot het heil een belangrijke plaats heeft in de prediking. Soms gaat het om de algemene roeping tot alle hoorders, zowel in nodigende²⁴⁷ als in waarschuwendende zin. De waarschuwing richt zich op de noodzaak van een persoonlijke toepassing van het heil.²⁴⁸ Andere keren krijgt de roeping de betekenis van de overgang tot de staat van genade.²⁴⁹ Daarmee valt deze zogeheten inwendige roeping voor Hellenbroek samen met de wedergeboorte. Wedergeboorte komt naar voren als een werk van God in het hart,²⁵⁰ waarbij Gods beeld wordt hersteld.²⁵¹ Hoewel dat door het 'hedendaagsche uiterlyk genaamde Christendom' betwist wordt, heeft ze een krachtadig karakter²⁵² en is ze onveranderlijk.²⁵³ Hellenbroek brengt de inwendige roeping in nauw verband met de eeuwige liefde van God als bron van heil. Die liefde is de eerste, gevende bron en is onlosmakelijk verbonden aan de liefde van Jezus als tweede bron. Hij is de werkende oorzaak van het heil.²⁵⁴ De wedergeborenen kunnen uit de 'gestaltens der wedergeboorte' opmaken of God in hen werkt, met name wanneer Gods Geest die 'opciert, verlevendigd, volmaakt'.²⁵⁵ Deze kenmerken van de wedergeboorte zijn nauw verbonden aan die van de rechtvaardigmaking zowel als aan het besef Gods kind te zijn als goederen van het verbond.²⁵⁶ Deze goederen worden door het geloof ontvangen. Geloof en wedergeboorte staan daardoor in nauw verband. Waar wedergeboorte een overgang betreft naar de staat van genade waar de zondaar zich vroeg of laat van bewust is, is ook het geloof persoonlijk van aard.

244. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 62.

245. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 29; Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 64.

246. Bijvoorbeeld wanneer de dorstige gelovige naar de Fonteynen van heil komt om heil als geestelijk water te scheppen, bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 72; bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 607, 609.

247. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 597, 611.

248. 'Uiterlyk genoodigd te worden, is nog geen bewys van daadelyke voorwerpen der inwendige genade te zyn', bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 602; Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 186.

249. Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1847; bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63.

250. Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1849; Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 412.

251. Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 72; Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 417.

252. Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1858.

253. Lukas 23:24, *Kruis triomph*, 533.

254. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63.

255. Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 415.

256. Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 187; Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 417.

Het geloof heeft in de geanalyseerde preken een cruciale rol binnen de heilsorde. Dat blijkt in zijn preek over Romeinen 8:16. Daar definieert hij het geloof als een

personeele, hertelyke, bedaarde, onbepaalde onderhandeling, van een diep gezigte van zonde, van toorn, van onmagt, verlege en verbroke ziel met de volle Jezus, om door hem alleen gezaligd te worden; met de daarop volgende dadelyke aanneming van hem, en tot regtveerdigmaking en tot heiligmaking; om door hem als Zaligmaker behouden te worden, maar ook hem als Koning in alles gehoorzaam te dienen.²⁵⁷

Het geloofsbegrip van Hellenbroek is hier christocentrisch geformuleerd als verbinding tussen de ontwaakte zondaar en zijn Zaligmaker. Bovendien tekent Hellenbroek het geloof als een levende werkelijkheid waarin ontwikkeling plaatsvindt, uitmondend in het ontvangen van de weldaden of goederen van het genadeverbond. Die ontwikkeling kent als tegenpolen de onmachtige, schuldige en verlangende zondaar enerzijds en de volle, trekende en gevende Jezus anderzijds. Tussen die beide polen vinden onderhandelingen plaats, uitmondend in een hartelijke aanneming van Jezus en Diens weldaden. De nadruk ligt daarin op het toevertrouwen aan God en Zijn Woord in Christus.

Het begrip rechtvaardigmaking kent voor Hellenbroek verschillende dimensies. In de eerste plaats spreekt hij over het plaatsvervangende lijden van Christus als een daad van koping en rechtvaardigmaking van de zondaar.²⁵⁸ Vervolgens gaat het om de persoonlijke ontvangst of toepassing van de gerechtigheid van Christus jegens de zondaar. Hellenbroek spreekt in dat verband over de rechtvaardigmaking als deel krijgen aan de gerechtigheid van Christus.²⁵⁹ Die persoonlijke toepassing blijft voor Hellenbroek nauw verbonden aan de Persoon van Christus, waar hij spreekt over rechtvaardiging als vrucht van het geloof dat Jezus aangrijpt.²⁶⁰ Hij illustreert dat met de tollenaar die op die geloofsdaad 'nu van God ontslagen van al zyn schulden' naar huis kan. Deze nauwe band tussen geloof en rechtvaardigmaking wordt bevestigd door Hellenbroeks geloofsbegrip als rechtvaardigend van aard.²⁶¹ Al met al komt het begrip rechtvaardigmaking veelvuldig aan de orde, opvallend genoeg niet in de geanalyseerde preken uit de *Kruis triomph*. Wel wordt daarin de tegenstelling tussen de lijdende rechtvaardige Rechter

257. Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 416.

258. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaia* IV, 604.

259. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaia* II, 72.

260. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 171. Ook bij Jesaja 55:1 spreekt hij van genadegoederen die in Jezus te vinden zijn, *Euangelische Jesaia* IV, 604.

261. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 532 en Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 416.

en onrechtvaardigen scherp getekend.²⁶² In de geanalyseerde preken is geen omschrijving van de heiligmaking opgenomen. Wel wordt duidelijk dat Hellenbroek een toename in de heiligmaking mogelijk acht.²⁶³ Hij keert zich daarbij af van mensen die Jezus wel zoeken tot rechtvaardigmaking, maar niet tot heiligmaking, omdat zij zichzelf daar nog toe in staat achten.²⁶⁴ Een leven dicht bij God kenmerkt zich door het streven naar een heilige wandel.²⁶⁵ Daarom roept Hellenbroek Gods kinderen op tot een gelovig gebruikmaken van Jezus tot heilsgoederen als rechtvaardigheid en heiligmaking.²⁶⁶

Afrondend kan worden opgemerkt dat de aandacht van het geloof zich in deze preken op Jezus richt voor rechtvaardiging of heiligmaking. Hoewel ook bewaring door Hellenbroek als verbondsgoed wordt onderscheiden, gaat Hellenbroek niet in op de aantrekkingskracht daarvan voor het geloof. Daarentegen geldt voor de verheerlijking het omgekeerde. Ook al wordt die niet als weldaad onderscheiden, toch kent het slot van iedere preek een eschatologisch, wenkend perspectief.

Evaluatie

De onderzochte preken geven geen basis voor de stelling dat Hellenbroek een voorbereidend werk van de Heilige Geest zag, voorafgaand aan de krachtdadige roeping. Wel gaat Hellenbroek uit van het schema wet en Evangelie, waarbij de zondaar aan zijn zonden en zondige aard wordt ontdekt, uitmondend in een besef van een verbroken en een verbrijzeld hart. De preken geven echter geen aanleiding dat besef voorafgaand aan de krachtdadige roeping te plaatsen.

De vermelding van de verbondsgoederen in Hellenbroeks prediking vertoont parallellen met de weergave van de heilsorde in zijn *Vragenboekje*. Door over Christus te spreken als de Verstrekker van de heilsgoederen is een vloeiende uitwerking van de heilsorde mogelijk. Dit is inderdaad herkenbaar in de geanalyseerde preken. Regelmatig hanteert hij wisselende reeksen van verbondsgoederen. Essentieel daarin zijn de begrippen wedergeboorte, geloof, rechtvaardigmaking en heiligmaking. Wedergeboorte

262. Mattheüs 26:65-68, *Kruis triomph*, 258; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 532.

263. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 70, 78.

264. Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen I*, 1021-1022: 'Gy moest komen met een begeerte onbepaaldelyk om gereinigt te worden; dat moet Jezus aan u zien kunnen, dat het u om reinigmaking te doen is.'

265. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen I*, 12: 'Langs heiligheid komt men tot de heerlijkheid.' Zie verder Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 188; Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1854; Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 72; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja IV*, 597; Lukas 1:17, *Keurstoffen I*, 533-534; Romeinen 8:16, *Keurstoffen II*, 417; 1 Thessalonicenzen 5:19, *Keurstoffen I*, 363; Openbaring 3:21a, *Keurstoffen II*, 34-35.

266. Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen I*, 1023; Lukas 1:17, *Keurstoffen II*, 534-535.

markeert de overgang naar de staat van genade. Vroeg of laat is de zondaar zich van die overgang bewust. De verbondsgoederen van rechtvaardigmaking en heiligmaking worden ontvangen door het geloof. Evenals de wedergeboorte omschrijft Hellenbroek ook het geloof in persoonlijke termen. Nadruk ligt op de geloofsdaad als een onderhandelen en toevertrouwen aan een ‘volle’ Jezus.

De bespreking van de verbondsgoederen krijgt in het *Vragenboekje* een andere volgorde dan die in zijn geanalyseerde preken. Het meest in het oog lopende verschil is de behandeling van de rechtvaardigmaking voorafgaand aan het geloof. Daarmee plaatst hij de rechtvaardiging net als de belijdenis van Westminster voorafgaand aan het geloof.²⁶⁷ Deze volgorde legt de nadruk op het forensische karakter van de rechtvaardigmaking, wat in het *Vragenboekje* mede tot uitdrukking komt door het gebruik van juridische terminologie. Hellenbroek onderscheidt de rechtvaardiging in toerekening en aanneming. Toerekening is het werk van God, terwijl het geloof de rechtvaardigheid aanneemt. De Heilige Geest maakt ons bewust van onze rechtvaardigmaking door daarvan te verzekeren en te verzegelen. Intussen spreekt hij over de ervaring van de rechtvaardigmaking anders dan over die van het kindschap. In de onderzochte preken spreekt hij alleen over het kindschap als hij een specifieke stand in het genadeleven onderscheidt. Het gaat dan om de zogeheten ‘overstraling’ door Gods Geest, leidend tot een onmiddellijke verzekering van het kindschap. Wel spreekt hij in de geanalyseerde preken over de gevoelige genade van de rechtvaardiging,²⁶⁸ maar dan niet als een specifieke stand in het genadeleven. Datzelfde geldt van de heiligmaking. Ook zijn biograaf Tiele spreekt daar niet over in zijn verslag van Hellenbroeks sterfbed, al geeft Hellenbroek daar wel aan te mogen geloven ‘met een drie-eenig God verzoend te zijn’.²⁶⁹

5.2.11 Zekerheid van het geloof

Inleiding

Calvijn omschrijft het geloof als een vaste en zekere kennis van Gods goedgunstigheid jegens ons, die haar grond vindt in de waarheid van de genadige belofte in Christus en door de Heilige Geest aan ons verstand geopenbaard

267. Hoofdstuk 10 van de belijdenis van Westminster behandelt de roeping, hoofdstuk 11 de rechtvaardiging, de hoofdstukken 12 en 13 de aanneming tot kinderen en de heiliging, terwijl het geloof pas in hoofdstuk 14 wordt behandeld.

268. Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 187.

269. Tiele, *Roem der heiligen*, 74.

en in ons hart verzegeld wordt.²⁷⁰ Zekerheid vormt daarmee voor hem een belangrijk bestanddeel van het geloof. Tegelijk brengt de omschrijving met zich mee dat er een ontwikkeling kan zijn in de kennis van de gelovige. Het gaat om waarheid die geopenbaard wordt en aan het hart verzegeld wordt. Dat is het werk van de Heilige Geest, Die de liefde van God in het hart uitstort en zo geloofsvertrouwen opwekt.²⁷¹ Deze waarheid is nauw verbonden aan de Persoon van Christus zoals Hij Zich in de belofte bekendmaakt.²⁷²

Uit Calvijns geloofsdefinitie volgt dat geloofszekerheid voor hem geen zuiver intellectuele exercitie is, maar een existentieel karakter heeft en het hart raakt. Dat maakt het voor Calvijn mogelijk om in zijn Schriftuitleg in een brede reikwijdte over geloof en geloofszekerheid te spreken met het oog op mogelijke strijd in het geloofsleven.²⁷³ Ook heeft Calvijn aandacht voor de wenselijkheid van zelfonderzoek voor Gods aangezicht.²⁷⁴ Terecht spreekt Beeke over een 'trinitarian framework' van Calvijns geloofsbegrip.²⁷⁵ In de eeuw na Calvijn wordt deze persoonlijke zekerheid van de gelovige expliciet verwoord in een aantal reformatorische belijdenisgeschriften, waaronder de Heidelbergse Catechismus. De Dordtse Leerregels eindigen met een hoofdstuk over de volharding van de heiligen te midden van geestelijke aanvechtingen.²⁷⁶

Voor Hellenbroek kan de zekerheid zowel op reflexieve wijze (via het praktisch syllogisme) als onmiddellijk tot stand komen. Het oorspronkelijke *Vragenboekje* geeft daar enkele summier indicaties voor. Bovendien zijn er buiten zijn preken ook andere bronnen die daarop wijzen. In zijn *Vragenboekje* spreekt Hellenbroek over de zaligheid zowel vanuit de optiek van Christus als Voorwerp van het geloof als vanuit het subject. In de oorspronkelijke versie van het *Vragenboekje* doet hij dat met name bij de bespreking

270. Johannes Calvijn, *Institutie* III.2.7, geciteerd uit *Institutie* (vert. C.A. de Niet) I, Houten 2009, 537.

271. Calvijn, *Institutie* III.2.12, vert. De Niet I, 542.

272. Calvijn, *Institutie* III.2.24, vert. De Niet I, 555-556; S.P. Dee, *Het geloofsbegrip bij Calvijn*, Kampen 1918, 73; Werner Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin*, Göttingen 1957, 257.

273. Dee, *Geloofsbegrip*, 32; Graafland, *Zekerheid van het geloof*, 40-43; J.R. Beeke, *Personal assurance of faith. English Puritanism and the Dutch 'Nadere Reformatie'. From Westminster to Alexander Comrie (1640-1760)*, dissertatie Westminster Theological Seminary 1988, 49-53; C. Harinck, *De zekerheid van de zaligheid*, 2^e druk, Houten 2020, 77-80.

274. *Institutie* III.2.12, vert. De Niet I, 543.

275. Beeke, *Personal assurance of faith*, 46.

276. Zie voor aandacht voor het onderwerp bij Nederlandse tijdgenoten van Hellenbroek Graafland, *Zekerheid van het geloof*, en A. de Reuver, 'Bedelen bij de bron'. *Kohlbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1992. Als sluitstuk van de confessionele aandacht voor de zekerheid van het geloof kunnen de belijdenisgeschriften van Westminster gelden.

van de Namen van de Middelaar. Daar vermeldt hij dat Jezus de zaligheid die Hij verdiend heeft ook ‘zekerlyk’ toepast. Als bewijstekst voert hij dan Jesaja 53:11 aan over het ‘regtvaardig’ maken van zondaren. In het daaropvolgende antwoord spreekt hij van de ‘kragtdadige bewerking der Godlyke Genade’ die de toepassing mogelijk maakt.

Na zijn dood zijn in het *Vragenboekje* aan het voorafgaande hoofdstuk over het genadeverbond de voor veel catecheten bekende vragen toegevoegd over de weg waarlangs de zondaar overgaat in het genadeverbond. Dan komt de verzekering van het geloof veel nadrukkelijker aan de orde. Deze relatief geringe aandacht voor de verzekering van het geloof in het oorspronkelijke *Vragenboekje* neemt niet weg dat het voor Hellenbroek om een belangrijk thema gaat. Dat blijkt uit zijn voorrede bij *Des christen groot interest* van William Guthrie, die vanaf de zevende druk uit 1707 daarin is opgenomen. Hellenbroek spoort de lezers aan om zich te verzekeren van het eigen aandeel in Christus. Hij opent met waarschuwendende woorden. Hij vreest namelijk dat velen via een dwaalweg tot Christus zijn gekomen. Daarom moet volgens hem ieder zijn genadestaat toetsen, maar daarbij waken voor toetsing op verkeerde gronden en lichtvaardige conclusies. Hij roept daarbij op om ongeloof te verwisselen voor geloof en schijnkennis voor ware kennis. De sleutel daarvoor ligt bij de Heere, Die het boekje gebruiken kan om ogen te openen. Voor Gods kinderen biedt het boek inzicht in de wegen die God gaat met de verlostten. Met Guthrie hecht Hellenbroek groot belang aan een persoonlijke verbondssluiting met God als middel om tot zekerheid te komen. Bovendien kan de Heere zo’n persoonlijke verbondssluiting gebruiken om bekommelingen op te lossen. Zij moeten bijvoorbeeld niet de trappen van de genade verwarren met het wezen ervan. Hellenbroek volstaat hier met de vermelding van trappen in het geloofsleven. Gelovigen die meer zekerheid zoeken, kunnen in het boekje aanwijzingen vinden voor oefeningen van hun geloofsleven. Met nadruk beveelt Hellenbroek hun de weg van een persoonlijke verbondssluiting aan.²⁷⁷

Ook in een brief van Hellenbroek aan zijn neef Frederik Hendrik Hellenbroek van 21 maart 1720 klinken dergelijke pastorale tonen. Nadrukkelijk wijst hij op de onmiddellijke verzekering als de ‘eigentlyke grond van de gelovige berusting alleen’, namelijk ‘de Heere Jesus en Zyne volle gerechtigheid, en niet [in] eenge beter of slegter gestalten in ons; en dat men voor zo verre, in opzigt van vrymoedigheid om Jesus te durven zoeken en gebruiken, zig van alle eige gestalten moet aftrekken’. Wel ziet Hellenbroek ruimte voor een reflexieve vorm van verzekering, want ‘het is en blyft egter ook altyd waar, dat de vrolyke en gemoedige gestalten, en zo ook de ver-

277. Hellenbroek, ‘Aan den eigen interest-lievenden leezer’, zonder pag.

zekerheid des geloofs, al meest, in meerder of minder, zig schikken naar dat het werk, de pligten, de deugdgestalten beter of slegter gesteld zyn'. Hij verwijst voor dat laatste naar vraag en antwoord 86 van de Heidelbergse Catechismus.²⁷⁸ De vraag is nu of en hoe deze toepassing en ervaring van de zaligheid in de gelovige door Hellenbroek in zijn preken aan de orde wordt gesteld.

Zekerheid van het geloof in de geanalyseerde preken

In de onderzochte preken komt de verzekering van de gelovige verschillende malen aan de orde. Deze verzekering is zelfs het thema van de preek over Romeinen 8:16 uit 1710. Daarom staan we eerst stil bij de wijze waarop Hellenbroek hier op de verzekering ingaat. Het gaat dan om het voorrecht van Gods kind te zijn. De wetenschap daarvan kan worden verkregen door het getuigenis van Gods Geest, maar ook door dat van de eigen geest. In het laatste geval gaat het om onze ziel in het geweten, dat niet voor niets ook wel consciëntie of mee-weten wordt genoemd. Het getuigenis in het geweten moet goed worden onderscheiden van dat van de Geest. Daar heeft Hellenbroek een pastorale bedoeling mee. Enerzijds wil hij voorkomen dat mensen zonder genade in hun leven zich baseren op een vrijmoedige, ongefundeerde inbeelding.²⁷⁹ Dit motief weegt Hellenbroek zwaar. In bijna iedere preek richt hij zich expliciet tot de onbekeerden en in de voorbereidingspreek over Lukas 1:17 met veel nadruk. Hij is er dan van overtuigd dat veel Avondmaalgangers geen werkelijk aandeel hebben in Christus.²⁸⁰ Anderzijds wil Hellenbroek Gods kinderen ervan weerhouden om het getuigenis van Gods Geest lichtvaardig terzijde te schuiven. Dat gebeurt wanneer ze 'veel te hard met haar zelve handelen'.²⁸¹

Kindschap valt voor Hellenbroek hier samen met het besef dat Gods genade in ons hart werkt.²⁸² Hoewel het getuigenis van Gods Geest en dat van onze eigen geest moeilijk kunnen worden onderscheiden, gaat volgens Hellenbroek het getuigenis van onze eigen geest 'nogtans, in ordre van ons begrip en van zaken, schynt het' vooraf. Dit getuigenis van onze geest gaat uit van 'ware' merktekenen van ons kindschap, waaraan de eigen toestand door middel van een 'bedaarde en onpartydige vergelyking' wordt getoetst,

278. Brief gedateerd 21 maart 1720, Koninklijke Bibliotheek, aanvraagnr. 129 D 31, geciteerd door Bisschop, 'Een Abram in 't geloof', 136-137.

279. Een 'stoute en losse inbeelding' waardoor 'duizenden in onze kerk schipbreuk harer zielen op lyden', *Keurstoffen* II, 416-418. Ook in de preek over Lukas 18:9-14 waarschuwt hij voor een gemakkelijke inbeelding, *Mengelstoffen*, 171 en 174.

280. *Keurstoffen* II, 532-533.

281. *Keurstoffen* I, 416.

282. *Keurstoffen* I, 413.

waarna een conclusie wordt getrokken.²⁸³ Uitgangspunt voor geloofsverzekering is voor Hellenbroek hier het syllogisme. Merktekenen voor het kindschap kunnen volgens Hellenbroek uitsluitend ontleend worden aan Gods Woord en betreffen drie hoofdcategorieën: (1) Het ware zaligmakende geloof. Kind kan men voor Hellenbroek alleen worden door het geloof. Het geloof omschrijft hij als een toetsbare ervaringswerkelijkheid.²⁸⁴ Dit geloof is noodzakelijk om Christus te ontvangen. Wie zonder dit geloof komt, wil eten zonder mond en komen zonder voeten.²⁸⁵ (2) Wedergeboorte, bestaande uit een overgang van dood naar leven en gekenmerkt door verlichting van het verstand, verandering van de wil en als gevolg daarvan regulering van het gevoelsleven. (3) Gedrag dat een kind past ten opzichte van zijn vader, namelijk liefde, verlangen naar nabijheid, ootmoed en ontzag, gewillige gehoorzaamheid en liefde tot medebroeders.²⁸⁶

Nu biedt dit getuigen van onze geest op zichzelf voldoende voor de troost van de ziel. Toch kan er nog steeds onrust zijn in het hart. Daarom kan Gods Geest onze geest helpen door een helder licht te laten vallen op de conclusie die in het geweten getrokken is.²⁸⁷ Ook in die conclusie werkt de Geest al mee. Maar de Geest kan er een ‘Goddelyke overstraling van de ziele (beter te gevoelen als te beschryven)’ bijvoegen. Dat geeft sterke impulsen van vreugde en vertroosting aan de ziel, waardoor ze met ‘veel ruimte en vrede, in liefde, in ernst, en alderlei hoge gestaltenis’ uitroept wat haar eerst onmogelijk was, namelijk dat ze verzekerd is van het kindschap.²⁸⁸ Dit getuigenis van de Geest voldoet op haar beurt aan een aantal kenmerken: Het kent geen andere gronden of merktekenen dan die voor het kindschap en volgt op ernstig onderzoek. Het komt niet plotseling en snel, maar na verloop van tijd en door oefening van het geloof. Vervolgens is het aan wisselingen en ‘verduisteringen’ onderhevig. Ten slotte is het bereid getoetst te worden en staat het nooit los van een heilige levenswandel.²⁸⁹

Uit deze preek komt een aantal karakteristieken in Hellenbroeks spreken over geloofsverzekering naar voren: (1) Hellenbroek heeft oog voor de aanvechting in het hart van de gelovige. Evenals À Brakel lijkt hij de zekerheid hier niet in het wezen van het geloof te plaatsen, maar in het welwezen.²⁹⁰

283. *Keurstoffen* I, 414.

284. Zie in dit hoofdstuk de vorige paragraaf over de heilsorde.

285. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 533.

286. *Keurstoffen* I, 416-417; bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 532-533.

287. *Keurstoffen* I, 414.

288. *Keurstoffen* I, 415.

289. *Keurstoffen* I, 417-418.

290. À Brakel, *Redelyke godtsdienst* I, 836. Zie ook De Reuver, *Bedelen bij de bron*, 424.

Het spreken over aanvechting heeft als motief om Gods kind tot zekerheid te leiden. (2) Hij spreekt hier nauwelijks over een rechtstreekse verzekering door Gods Woord en de belofte. Wel heeft het Woord een belangrijke functie, namelijk in het opdiepen van de kenmerken van het kindschap. (3) Daarentegen ruimt hij een grote plaats in voor de reflectieve verzekering via het syllogisme. De gronden waaraan wordt getoetst, moeten wel opkomen uit het Woord. Deze verzekering mag voldoende zijn voor het vaststellen van iemands kindschap. (4) Hij onderscheidt verschillende vormen van verzekering en spreekt over trappen, zonder die te specificeren.²⁹¹ Wel noemt hij de rechtstreekse verzekering van Gods Geest als een allesovertreffende trap van verzekering. Voor het ontvangen van deze ‘overstraling’ legt hij geen direct verband met Gods Woord, al is er door de nadruk op voorafgaand onderzoek wel een indirect verband.

In geen van de geanalyseerde preken staat het onderwerp van de geloofsverzekering zo centraal als in deze preek. De vraag is hoe dit thema in andere geanalyseerde preken terugkomt. De preken zijn onderzocht op trefwoorden als ‘verzekeren’ of varianten daarop en ‘aandeel’, namelijk in de genade. Ook in andere preken blijkt Hellenbroek oog te hebben voor hoorders die weinig troost kennen. In zijn preek over Psalm 116:7 noemt hij hen ‘door onweder voortgedreven, sukkelende zielen’ die onzeker zijn over hun staat.²⁹² Zulke hoorders zijn voor hem ‘ware bekommerde’. Hij stelt hun de tollenaar voor als een ‘verzekerend schildery’ van de waarheid dat de Heere deze ware bekommerden en bedroefden tot Zich roept.²⁹³ Elders noemt Hellenbroek hen zwakgelovigen en ook dan wijst hij een grond van verzekering aan. Zij mogen zich ervan verzekeren dat Jezus ook naar hen toe de wil heeft hen aan te nemen, zo zij komen.²⁹⁴

Opvallend is dat Hellenbroeks woordgebruik in dit verband vaak wervend of stuwend van aard is. Zo spreekt Hellenbroek in zijn preek over Jesaja 12:3 over ‘die verzekering, die verzegeling, die vertroosting, die vergewissing van haar aandeel aan de genade; die niet minder is, als koud water op een vermoeide ziel’ onder invloed van de Heilige Geest.²⁹⁵ Dit wervende woordgebruik staat Hellenbroek niet in de weg om de verzekering in de eerste plaats een zaak van het verstand te laten zijn. Het is daarbij zaak dat heftige hartstochten de rede niet in de war brengen.²⁹⁶ Is de rede op de juiste

291. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 415-417.

292. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 188.

293. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 175.

294. Bij Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1016.

295. *Euangelische Jesaja* II, 70.

296. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen* II, 179.

wijze geïnformeerd, dan kunnen vervolgens wil en begeerte volkomen overtuigd en verzadigd worden.²⁹⁷

Intussen ziet Hellenbroek de verzekering niet los van het Voorwerp van het geloof. Hij spoort daarom aan om te letten op de bereidheid van Jezus, opdat ‘zwakgelovigen zich daarvan verzekeren’ dat Jezus hen wil helpen, zo zij maar komen.²⁹⁸ Wie komt in een werkelijk afhankelijke gestalte, mag aan die houding zelf een bepaalde mate van zekerheid ontnemen.²⁹⁹ Daarbij geldt de ootmoedige houding als van de tollenaar voor Hellenbroek niet als een ‘vooruitgeëischte conditie’. Het gaat volgens Hellenbroek daarbij niet om het toetsen van een bepaalde mate van verbrijzeling, maar van oprechtheid.³⁰⁰ Wel veronderstelt Hellenbroek een gestalte van dorst naar het heil, opkomend uit ellendekennis.³⁰¹ Regelmatig gebruikt Hellenbroek zijn gezag als prediker naar zijn hoorders om hen ervan te verzekeren dat de door hem noodzakelijk geachte verandering of bekering daadwerkelijk tot zegen zal leiden. Wanneer hij zo spreekt, is dat in de regel aan het einde van de preek.³⁰²

Rest nog de vraag of Hellenbroek in andere preken dan in de preek over Romeinen 8:16 ook spreekt over verschil in mate van verzekering. Dat is inderdaad het geval. In de preek over Psalm 116:7 wordt de ‘meer geestelyke en inwendige rust van de ziel’ beschreven, die bestaat in ‘die verzekerdheid die een lieveling Gods heeft van zyn gemeenschap aan den Heere, en die vrolyke gerustheid die hy daar uit scheyt dat hy een deelgenoot is van des Heeren goedheid’.³⁰³

Evaluatie

De lijn die Hellenbroek in het voorwoord op het boek van Guthrie kiest, is in verschillende opzichten exemplarisch voor zijn spreken over de zekerheid van het geloof in de geanalyseerde preken. Hoewel het onderwerp niet in iedere preek expliciet aan de orde komt, speelt het op de achtergrond vaak wel mee. Een belangrijke aanwijzing daarvoor is de separatie tussen hoorders die geloven en die niet geloven, die als scheidslijn door nagenoeg

297. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 11; Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1850.

298. Bij Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1016. Zie ook de preek over Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 176: ‘hy staat nog ik verzeker ’er u van met uitgebreide armen te wachten’.

299. Bij Lukas 18:9-14: ‘leg u maar zo als je bent voor de Heere neder, en ik verzeker u ge zult op zyne tyd gehulpen worden’, *Mengelstoffen*, 176; bij Psalm 116:7: ‘Leg uw vermoede gestalte voor de Heere neer en ga niet weg: liever daar ongetroost sterven, dan ongetroost heengaan’, *Keurstoffen* II, 189.

300. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 176.

301. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 77.

302. Zoals bij Zefanja 1:11,12, *Keurstoffen* I, 337; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 175; Lukas 23:34, *Kruis triomph*, 534.

303. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 181.

iedere preek loopt. Ook in het voorwoord bij het boek van Guthrie trekt hij die lijn.

Een andere karakteristiek in het spreken over zekerheid is de verbinding aan wat Hellenbroek omschrijft als trappen van de genade. Hoewel hij die trappen niet concreet maakt, blijkt hij in ieder geval uit te gaan van een verschil in mate van zekerheid. Dat is herkenbaar in zijn prediking. Zijn spreken over geloofsverzekering heeft een vloeiend karakter. Dat uit zich onder meer in de middelen die hij voor het verkrijgen van geloofsverzekering aanbeveelt. Neemt hij in zijn preek over Romeinen 8:16 het syllogisme³⁰⁴ als uitgangspunt voor geloofsverzekering, in het voorwoord van het boek van Guthrie sluit hij zich aan bij diens aanbeveling van een persoonlijke verbondssluiting. Hellenbroek doet dat met wervend taalgebruik, gericht op een actieve inzet van de lezers.³⁰⁵ Een vergelijkbare vloeiendheid is ook in zijn prediking waar te nemen. Anders dan de toespitsing op het syllogisme als weg tot zekerheid in de preek over Romeinen 8:16 kan doen vermoeden, functioneren in andere preken de goedheid van God of de bereidwilligheid van Christus als aansporing voor hoorders om zich tot God of Christus te wenden en daar rechtstreeks antwoord en zekerheid te ontvangen.³⁰⁶ Die variatie in het spreken over geloofszekerheid in de prediking van Hellenbroek hangt sterk samen met zijn tekstkeuze.

5.2.12 Levensstijl

Inleiding

Muller wijst erop dat voor À Marck het geloof een noodzakelijk aspect is voor het naleven van Gods geboden. À Marck maakt die opmerking bij zijn inleidingshoofdstuk over de godsdienst.³⁰⁷ Hij vat geloof en bekering op als plichten van het genadeverbond, in onderscheid van de weldaden ervan.³⁰⁸ À Marck legt bij de bekering de nadruk op verbrokenheid van hart en droefheid naar God.³⁰⁹ Al voor de behandeling van het genadeverbond heeft hij over de wet gesproken als onveranderde eis van God. Ieder mens kent iets van de wet. Bovendien wordt ze als leefregel ingeschreven in de harten van de gelovigen.³¹⁰ Ware gelovigen kunnen volgens À Marck hun

304. *Keurstoffen* II, 416-417.

305. Hellenbroek, 'Aan den eigen interest-lievenden leezer', zonder pag.

306. Bij Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1014-1017; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 170; Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaia* II, 74-79; Jesaja 55, *Euangelische Jesaia* IV, 610-612.

307. Muller, *PRRD* I, 418. À Marck, *Merch*, 3.6.

308. À Marck, *Merch*, 22.1.

309. À Marck, *Merch*, 22.29-31.

310. À Marck, *Merch*, 11.30.

bekering afleiden uit een omslag van een wettische naar een evangelische heiligmaking.³¹¹

Hellenbroeks *Vragenboekje* spreekt alleen in algemene bewoordingen over Gods wet. Anders dan in de Heidelbergse Catechismus of de belijdenisgeschriften van Westminster ontbreekt in het *Vragenboekje* een toepassing van de wet als leefregel naar de concrete praktijk. Voor een predikant die staat in de traditie van het gereformeerde piëtisme is dat opmerkelijk. Hij wijkt ermee af van de catechisatiemethode van zijn leermeester Knibbe, die enerzijds nauw aansluit bij de Heidelbergse Catechismus en anderzijds er niet voor terugschrikt om onder de behandeling van het zevende gebod theaterbezoek af te wijzen. De reden daarvoor is voor Knibbe dat de spelers voor een deel slechts ijdelheid, onkuisheid en driften van natuurlijke mensen vertonen.³¹²

In Hellenbroeks *Vragenboekje* is niets van dat alles te vinden. Naar de reden daarvan kan slechts worden gegist. (1) Hij kan om didactische redenen hebben gekozen voor een zo beknopt mogelijk boekje. (2) Mogelijk heeft hij zich gesterkt gevoeld door de keuze van À Marck om rechtstreeks van een beknopt hoofdstuk over heiligmaking en goede werken over te gaan op het gebed. Maar waar À Marck eerder al op de wet is ingegaan, nadat hij de voorzienigheid heeft behandeld, komen de Tien Geboden ook daar in Hellenbroeks *Vragenboekje* niet voor. Hoe dan ook roept het de vraag op hoe Hellenbroeks catechetische onderwijs zich op dit punt verhoudt tot de onderzochte preken.

Levensstijl in de geanalyseerde preken

In de onderzochte preken is regelmatig een prediker waarneembaar die op het gebied van levensstijl wil doordringen tot de gewetens van zijn hoorders. Soms gebruikt hij daarvoor positieve woorden. Zo schildert hij matigheid als een positieve christelijke deugd die een voorbode is van hemelse heerlijkheid. Bovendien valt er zegen in dit leven te verwachten in de vorm van een meer nabije omgang met God.³¹³ Vaker echter waarschuwt hij voor de gevolgen van levenskeuzes die in zijn ogen niet sporen met een levensstijl naar Gods geboden.

Regelmatig legt hij een oorzakelijk verband tussen verkeerde keuzes en maatschappelijke, economische of godsdienstige tegenspoed. Met name gebeurt dat in de prediking op biddagen. Zo waarschuwt hij in de preek over Jona 1:6 voor slaperigheid bij overheden, kerk en volk. De

311. À Marck, *Merch*, 22.32.

312. Knibbe, *Katechisatie*, 172.

313. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 35; Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 13; 1 Thessalonicenzen 5:19, *Keurstoffen* I, 362.

preek is gehouden in 1705, een jaar voordat zijn *Vragenboekje* verschijnt. Hij verwijt politici dat ze ongewenste praktijken gedogen, zoals openlijke roomse eredienst, verbreken van de zondagsrust, bordelen, opzettelijke doodslag en kermissen. Ook laten ze zelfs in universiteitssteden de opening van steeds meer theaters toe en neemt de vrijheid toe om verderfelijke boeken te drukken. Predikanten slapen: ze maken weinig werk van hun preken en nog minder van hun pastoraat. Dat het volk doof is voor de roep van Gods geboden, blijkt uit het lage peil van persoonlijke vroomheid en de toenemende weelderigheid in kleding en vrijetijdsbesteding.³¹⁴

De andere geanalyseerde biddagpreek dateert uit 1719. Dan signaleert Hellenbroek een toenemende zorgeloosheid in land en kerk. Mensen verdrinken en verzinken in allerlei ongerechtigheden. Zo ontstaat een leven los van God in hart en gevoel, dat zich uit in levenskeuzes zonder God. Gevolg is een diepe crisis van zowel economische als financiële aard.³¹⁵ In de onderzochte Jeremiapreek uit de Zwijndrechtse tijd noemt Hellenbroek als voorbeeld van een dergelijke levenskeuze het toelaten van leugens. Ook dan verbindt hij dat met de te verwachten gevolgen, in dat geval van maatschappelijke en godsdienstige onvrijheid.³¹⁶

Ook in andere preken dan biddagpreken komt het thema van de levensstijl in waarschuwend zinn aan de orde. Zo waarschuwt hij voor wereldgelijkvormigheid bij Gods kinderen. Ze bedroeven daarmee Gods Geest. Datzelfde geldt voor het koesteren van een heimelijke zonde.³¹⁷ Mensen die een Avondmaalsgang overwegen, roept hij op om afstand te nemen van zonden. Concreet noemt hij dan dronkenschap, overspel en gierigheid en meer in het algemeen een wereldse levenswandel.³¹⁸ In zijn commentaar op Hooglied 6:12 richt hij zich juist op de te grote plaats die de rede inneemt ten opzichte van het geloof. 'Tyden daar een geheele zwerm van weelderige verstanden, van onbezonne Wysgeeren, in doorbreken.' Daarmee doen ze voor Hellenbroek tekort aan de geheimen van het geloof. Hellenbroek richt zich hier op de toenemende invloed van Descartes, waaraan hij zichzelf in zijn Leidse tijd heeft ontworsteld. Die invloed uit zich in verval van het gezag van de openbaring en mondt uit in een godsdienst die als een geraamte is zonder Geest of leven.³¹⁹ Tot op het laatst heeft de wereldsgezindheid onder zijn hoorders Hellenbroek beziggehouden. Dat blijkt uit zijn

314. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 261-262.

315. Bij Zefanja 1:11-12, *Keurstoffen* I, 325.

316. Bij Jeremia 7:13-15, *Mengelstoffen*, 438.

317. Bij 1 Thessalonicenzen 5:19, *Keurstoffen* I, 362.

318. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 533.

319. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 1859-1860.

laatstgehouden preek, waarin hij met concrete woorden waarschuwt voor de leegheid van werelds vermaak. Mensen vermaken zich 'dat 'er de lever van schud: in Comedien, Balen, Societeiten, Assamblees'.³²⁰

Evaluatie

Zo abstract en bijna steriel als het *Vragenboekje* is bij de behandeling van de wet, zo levendig werkt Hellenbroek de doorwerking van Gods geboden naar de levenspraktijk uit in de prediking. Nu mag dat van een prediker van de voetiaanse richting worden verwacht. Toch wekt Hellenbroek geen moment de indruk dat hij zo spreekt omdat hij aan een verwachtingspatroon moet voldoen. Hij komt ook op dit punt over als innerlijk gemotiveerd, of, zoals De Bruijn het van Hellenbroeks vroegere collega's uit Zaltbommel zegt: als een spreker 'met veel bewogenheid en bezieling'.³²¹ Hellenbroeks schildering van wantoestanden hoeft niet representatief te zijn voor de werkelijkheid. Ze dient een bepaald doel, namelijk boete, berouw en bekering.³²²

320. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 8.

321. De Bruijn, *De hoeve en het hart*, 348-349.

322. De Bruijn, *De hoeve en het hart*, 348.

5.2.13 Gebed

Inleiding

In de theologische geschriften van de gereformeerde orthodoxie vormt het gebed geen strijdpunt. In de kerkelijke belijdenisgeschriften vormt het een voornaam stuk van de dankbaarheid. Evenals À Marck behandelt Hellenbroek het gebed als onderdeel van de heiligmaking. In het *Vragenboekje* is een korte paragraaf aan het gebed gewijd. De paragraaf is inhoudelijk ongewijzigd gebleven. Alleen bij de derde vraag zijn in 1729 ten opzichte van de eerste druk enkele verwijsteksten toegevoegd. Bij Hellenbroek is een kort hoofdstuk van de wet tussengevoegd. De hoofdstukken over wet en gebed heeft Hellenbroek met elkaar verbonden door in te gaan op de wisselwerking tussen wet en gebed. Nadat Hellenbroek heeft geconstateerd dat niemand de wet volmaakt kan houden, geeft hij aan dat het inzicht in eigen onmacht moet aansporen tot gebed.

In zijn zeven vragen over het gebed gaat Hellenbroek, evenals À Marck, in op de noodzaak van het gebed. Ze leggen daarin wel eigen accenten. À Marck legt de noodzaak van het gebed in de erkenning van Gods majesteit, terwijl Hellenbroek die ziet in de functie van het gebed om dat te ontvangen wat God heeft bevolen. Duidelijker dan À Marck grijpt Hellenbroek hier terug op de wet. Evenals À Marck benadrukt Hellenbroek dat alleen God het Voorwerp van ons gebed kan zijn. Hellenbroek voegt daar een voorschrift voor een eerbiedige gebedshouding bij. Waar À Marck vervolgens het Onze Vader behandelt, eindigt Hellenbroek met enkele inleidende opmerkingen over het volmaakte gebed.³²³

Gebed in de geanalyseerde preken

Het gebed is voor Hellenbroek de meest wezenlijke van alle godsdienstige verplichtingen. Het is tevens een van de eerste uitingen waarin het leven uit Gods genade tot uiting komt. Van Paulus wordt immers als eerste gezegd dat hij bidt.³²⁴ Die voorname plaats van het gebed blijkt ook in andere preken van Hellenbroek. In minstens twee van de geanalyseerde preken betreft de openingszin het gebed. Dat Hellenbroek op een biddag zijn preek over Jona 1:6 zo opent is minder verrassend dan de openingszin van de preek over de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar uit Lukas 18:9-14. In beide preken is er veel aandacht voor het gebed. Dat geldt ook voor de preek over het eerste kruiswoord. Het gebed komt in 19 van de 20 preken als trefwoord voor onder de woorden ‘gebed’, ‘gebeden’, ‘bidden’, ‘aanbidden’ of

323. À Marck, *Merch*, 26.1-40.

324. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 163, 167.

‘gebruiken’. Wanneer ook het woord ‘gebruiken’ wordt meegeteld, openen ook de preken over Jesaja 12:3 en 55:1 met het gebed.

De openingszin van de preek over Lukas 18 leidt naar de vraag wat een gebed echt maakt. Uiteraard mogen ijver en volharding niet ontbreken, maar meest wezenlijk is het geloof. Wanneer Hellenbroek de tekst in zijn verband plaatst, geeft hij aan dat Jezus hier op verschillende aspecten van het gebed ingaat. In deze gelijkenis gaat het om gebed dat pas echt is wanneer het in geloof plaatsvindt, zonder dat de bidder op zichzelf vertrouwt en met verachting van alle andere hulpmiddelen.³²⁵ Hellenbroek illustreert dat aan de hand van de houding van de farizeeër. Op zichzelf voldoet de farizeeër aan enkele uiterlijke kenmerken van het gebed. Wanneer hij zich naar de tempel begeeft, is hij op het juiste moment op de juiste plaats. Bovendien staat hij bij zijn gebed.³²⁶ In zijn gebed ontbreken echter enkele wezenlijke bestanddelen van een echt gebed, zoals een ootmoedige houding, liefde tot God en medemens, zowel als het geloof in de Messias. Dat laatste blijkt uit het steunen op eigen verdienste.³²⁷ De gebedshouding van de tollenaar is daaraan tegengesteld en daarmee tot voorbeeld voor Hellenbroeks hoorders.

Behalve aan deze innerlijke gebedshouding besteedt Hellenbroek ook aandacht aan nut en noodzaak van het gebed. Zo noemt hij het gebed in de openingszin van de preek over Jona het meest aangewezen middel in gevaaren. Dat geldt ook voor mensen die geen genade kennen, zoals de heidense schipper in het boek Jona. Die is daarin een voorbeeld voor bevelhebbers op Nederlandse schepen.³²⁸ Hellenbroek betreurt het dat velen eerder een voorbeeld nemen aan Jona die slaperig is in godsdienst en gebed. In zijn biddagpreken roept Hellenbroek op tot gebed. Regelmatig verbindt hij daaraan de verwachting dat de Heere bij een daadwerkelijke omkeer in het volksleven genadig naar Nederland als natie zal omzien.³²⁹

Hoorders zijn zelf verantwoordelijk voor het vervullen van hun godsdienstplichten. Naast het gebed maken de omgang met Gods Woord en met ‘godzaligen’ daarvan een belangrijk onderdeel uit.³³⁰ Hoorders die van zichzelf moeten zeggen geen deel te hebben aan de genade, worden aangespoord tot gebed. Het gebed biedt voor Hellenbroek persoonlijke omgang met God. Hij omschrijft het in zijn preek over Hooglied 6:12 als een van

325. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 160-161.

326. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 163-164.

327. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 167.

328. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 252-254.

329. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 165; Zefanja 1:11-12, *Keurstoffen* I, 337.

330. Bij 1 Thessalonicenzen 5:10, *Keurstoffen* I, 363 en Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 535.

de wagens om Jezus naar zich toe te halen.³³¹ Niet voor niets dringt David zijn hart tot gebed wanneer hij het een meer geestelijke houding wil geven.³³² Bij de melaatse uit Mattheüs 8:2-3 was een dergelijke aansporing niet nodig. Hij deed maar een klein gebed, ‘maar wigtig: weinig spreken, maar veel biddens’.³³³ Hoorders met een actief gebedsleven, dat worstelingen aan Gods troon kent, mogen daarin van Hellenbroek een aanwijzing zien voor hun geestelijke leven. Dat moet hen aansporen tot nog meer gebed.³³⁴ Dat is nuttig en nodig voor zichzelf en voor anderen.³³⁵

Als Hellenbroek spreekt over het ‘gebruiken’ van voorrechten, legt hij veel nadruk op het belang van het gebed voor de bidder zelf. De preken over Jesaja 12:3 en 55:1 openen zelfs daarmee. Wie over grote voorrechten beschikt zonder ze te gebruiken, blijft arm. Een zegen die ontvangen wordt, moet ook worden gebruikt. De preek over Jesaja 55:1 mondt uit in een oproep tot een gelovig gebruik. Blijft dat achterwege, dan is de zegen vergeefs bekendgemaakt, zo zegt Hellenbroek in zijn preek over Jesaja 12:3. Een belangrijk middel tot gebruik van het verkondigde heil is het gebed. Daar is zegen aan verbonden, want wie bidt, ontvangt.³³⁶ De vreugde van de hemel bestaat in een voortdurende aanbedding van God.³³⁷

Niet alleen voor de bidder is het gebed belangrijk. Ook God gebruikt het gebed. Hij doet dat door als de waterverkoper uit Jesaja 55:1 Zelf om bekering en geloof te bidden.³³⁸ Daarnaast heeft God door Zijn Geest invloed op het gebed van de bidder. Zo kan Hij het gebed wegnemen zonder dat dit iets zegt over de geestelijke staat van de bidder. Dat gebeurt bijvoorbeeld wanneer de Heere tot oordeel heeft besloten.³³⁹ Anderzijds zoekt Christus naar de juiste gestalte van de bidder om die ‘te overschaduwten met zyne nabyheid, te bestieren en te gebruiken’ tot het doel dat voor Jezus het meest geschikt is.³⁴⁰ Het gebed van Gods kind krijgt pas kracht in het gebed van Christus. Die notie krijgt ruim aandacht in de preek over het eerste kruiswoord. Levendig gaat Hellenbroek in op Christus’ gebeden vanaf het kruis. Christus bidt daar ook als Hij Zijn handen niet meer kan vouwen. Dan bidt Zijn mond nog om ontferming over en vergeving voor zijn vijanden. Hij laat het daar

331. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1845.

332. Bij Psalm 116:7, *Keurstoffen II*, 185.

333. Bij Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen I*, 1014.

334. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen II*, 418-419.

335. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen II*, 262.

336. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja II*, 723.

337. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen I*, 10.

338. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja IV*, 607.

339. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen II*, 257.

340. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1858.

aan Zijn Vader over om Hem te verhoren naar Zijn wil.³⁴¹ In de preken over Openbaring 3:21 ligt juist de nadruk op het eisende karakter van de voorbede van Christus.³⁴² Toch eindigt ook de preek over het eerste kruiswoord in de kracht van Jezus' voorspraak in de hemel bij de Vader voor de Zijnen.³⁴³

Evaluatie

Zo summier Hellenbroek het gebed in zijn *Vragenboekje* behandelt, zo indringend en veelzijdig komt het in zijn prediking aan de orde. In lijn met de belijdenisgeschriften bestaat het voor hem uit de belangrijkste godsdienstige verplichting. Voor hem vormt het de adem van het geestelijke leven. Daarom spoort hij zijn hoorders vaak aan tot gebed. Het gebed staat daarbij niet op zichzelf. Het moet onderdeel zijn van een levenshouding waaruit de gerichtheid blijkt op het toekomstige leven. Hellenbroek bemoedigt zijn hoorders regelmatig met de verzekering dat God een naar Hem toegekeerd leven wil zegenen. Die notie voegt hij regelmatig toe aan zijn algemene oproep tot bekering die op biddagen klinkt. Alle hoorders wijst hij op de noodzaak van het gebed. In het bijzonder spoort hij Gods kinderen aan om in het gebed gebruik te maken van de voorrechten die in Gods beloften liggen verankerd.

5.2.14 Sacramenten

Inleiding

Hellenbroek beweegt zich met zijn opvatting van de sacramenten binnen de Calvinistische traditie. Calvin ziet het sacrament als een uiterlijk symbool 'waarmee de Heere Zijn beloften van goedgunstigheid jegens ons aan ons hart verzegelt, om ons zwakke geloof te sterken.' Elders definieert Calvin het sacrament als 'een zegel waarmee Gods getuigenis of belofte verzegeld wordt'.³⁴⁴ W. Janse wijst op de augustijnse oorsprong van Calvijns sacramentsopvatting in een dualisme van *signa* en *res*. Het sacrament is een zichtbaar teken van een onzichtbare zaak. Met die opvatting grenst Calvin zijn denken af van een identificatie van teken en zaak.³⁴⁵ De belofte die met het sacrament wordt verzegeld, komt door de duidelijke stem van de dienaar en wordt door het geloof aanvaard.³⁴⁶

Terecht ziet Janse in Calvijns sacramentsopvatting een spanning tussen

341. *Kruis triomph*, 528-529.

342. Bijvoorbeeld *Keurstoffen* II, 44.

343. *Kruis triomph*, 534.

344. *Institutie* IV.14.1 en IV.19.2, vert. De Niet II, 464 en 628.

345. W. Janse, 'Sacramenten', in: Herman J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen 2008, 388.

346. *Institutie* IV.14.5-6, vert. De Niet II, 468.

de aanbidding van het heil in Christus en de vrijheid van de verkiezende en gevende God. De schenking van het heil wordt werkelijkheid door de Heilige Geest, Die Zich daarbij bindt aan Woord en sacrament.³⁴⁷ Deze spanning krijgt bij Calvijn gestalte in een avondmaalspraktijk waarin uitsluitend belijdende leden worden toegelaten tot de tafel, gecombineerd met een jaarlijks huisbezoek.³⁴⁸ Bij het begin van de Nadere Reformatie valt een vergelijkbare praktijk waar te nemen. De Middelburgse predikant Willem Teellinck (1579-1629) verwacht dat alle belijdende leden deelnemen aan het sacrament. Tegelijk roept hij met klem op tot zelfbeproeving en persoonlijke overgave aan Christus, waarbij Teellinck ook de kleinste in genade een plaats aan de tafel wil geven.³⁴⁹

Hellenbroek bevindt zich in een veel latere fase van de beweging van de Nadere Reformatie. In zijn *Vragenboekje* gaat hij op verschillende plaatsen op de betekenis van de sacramenten in. Het zijn voor Hellenbroek tekenen en zegelen van Gods genade, en dus niet primair van Gods belofte.³⁵⁰ Hellenbroek geeft zijn jonge catechisanten mee dat ook onder het werkverbond sprake was van een sacrament. In dat kader spreekt hij wel van de bevestiging van de belofte van dat verbond, namelijk door de boom des levens.³⁵¹ Hij stemt daarin overeen met À Marck, die bij de behandeling van de staat der rechtheid verschillende verbondssegelen of sacramenten noemt, met als voor hem onbetwistbaar voorbeeld de boom des levens.³⁵²

Bij de sacramenten van het genadeverbond ziet Hellenbroek continuïteit tussen besnijdenis en Pascha onder het Oude en Doop en Avondmaal in het Nieuwe Testament. Het tekenkarakter van de sacramenten wordt in verschillende vragen behandeld, terwijl de functie van de verzegeling slechts eenmaal wordt benoemd.³⁵³ De Doop is voor hem het sacrament van inlijving,³⁵⁴ terwijl hij niet spreekt over het Avondmaal als sacrament van voeding. Hellenbroek rekent bij de Doop met de uitgebreidheid van Gods

347. Janse, 'Sacramenten', 398.

348. W. van 't Spijker, 'Het avondmaal bij Calvijn', in W. van 't Spijker e.a. (red.), *Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Goudriaan 1980, 217.

349. M. Golverdingen, *Avonden met Teellinck. Actuele thema's uit zijn werk*, Houten 1993, 176-177; A. Knevel, 'Willem Teellinck en de praktijk van het heilig avondmaal', in W. van 't Spijker e.a. (red.), *Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Goudriaan 1980, 293, 299; A. de Reuver, *Alle dingen zijn gereed. Luther, Calvijn, Teellinck en Kohlbrugge over de avondmaalsviering*, Heerenveen 2006, 79.

350. *Vragenboekje*, 67.

351. *Vragenboekje*, 28.

352. À Marck, *Merch*, XIV.21, 407, conform Witsius, *Verbonden Godts*, I.6.XIV-XXIV, 76-80.

353. Namelijk als zegel van de rechtvaardigheid van het geloof, *Vragenboekje*, 67.

354. *Vragenboekje*, 70.

belofte tot de gedoopte kinderen, onder verwijzing van Handelingen 2:39.³⁵⁵

Het Avondmaal is voor Hellenbroek alleen voor volwassen gelovigen. Zij beschikken over het vermogen om zichzelf te beproeven. Dit zelfonderzoek betreft de vragen of onze zonden ons van harte leed zijn, of wij in Christus geloven en of wij dat geloof uitdrukken in een heilige wandel.³⁵⁶ De vraag is hoe Hellenbroek deze sacramentsopvatting vertaalt in de prediking. Van Hellenbroek zijn geen Dooppreden overgeleverd. Wel zijn verschillende preken rondom het Heilig Avondmaal opgenomen in de *Keurstoffen* en de *Mengelstoffen*. Braaksma heeft de betreffende preken uit de *Keurstoffen* onderzocht op structuur, uitleg en toepassing.³⁵⁷ Een daarvan bevindt zich ook onder de geanalyseerde preken.

Sacramenten in de geanalyseerde preken

Van de geanalyseerde preken gaat het in twee gevallen om een Avondmaalsstof. De preek over Lukas 1:17 betreft een voorbereidingspreek, terwijl de preek over Psalm 116 bij een dienst tot nabetrachting is gehouden. Omdat deze laatste preek afkomstig is uit de *Mengelstoffen*, is die niet door Braaksma onderzocht.

Daarnaast merkt Hellenbroek in zijn preken over Jesaja 12:3 en 55:1 sacramenten aan als fonteinen van heil. Sacramenten zijn geen instrumenten waarmee de mens zelf naar God komt, maar andersom wel een bron van Gods heil.³⁵⁸ Zij verzegelen de beloften van het Evangelie die aan dorstige zielen worden verkondigd en aangeboden.³⁵⁹ Op die manier versterken ze alle ‘zegeningen, weldaden en genade-goederen, die uit die gerechtigheid van Jesus voortvloeiende, door de Geest van God toegepast en gewerkt worden in de zielen van zyn kinderen’.³⁶⁰ Evenals het Woord kan ook het sacrament tot onmiddellijke verzekering van het geloof en verkwikking van de ziel leiden, zonder voorafgaande reflexieve geloofsdaad.³⁶¹ Daarom spreekt Hellenbroek van de ‘verquikkelyke versterking van ziel-voedende sacramenten, als zoo veel byzondere fonteinen die geopend zyn’.³⁶² Tegelijk verzet hij zich tegen de in zijn ogen roomse opvatting van Jesaja 55:1 om bij het drinken van de wateren van heil uitsluitend te denken aan de Doop.³⁶³ In een andere preek waarschuwt hij dat het ontvangen van de Doop of

355. *Vragenboekje*, 69.

356. *Vragenboekje*, 72.

357. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe*.

358. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 64.

359. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 604-605.

360. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 69.

361. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 72.

362. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 76.

363. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 604.

het gebruik van het Avondmaal vergeefs is wanneer het niet met geloof is vermengd.³⁶⁴

In de voorbereidingspreek over Lukas 1:17 op de zaterdagavond voor de Avondmaalsbediening is Hellenbroek kritisch naar een groot deel van zijn hoorders. Bij het begin van zijn toepassing spreekt hij de wens uit veel tekenen te zien van een goede voorbereiding onder zijn hoorders, maar laat hij zijn zorg blijken van het tegendeel. Er zullen ‘dezen avond en nacht al veel wonderen geschieden moeten’, met als resultaat dat er ‘in veler binnen-kamers, en op veler bed-steden, [...]van tranen zwemmen zullen’. Want ‘geloofje wel, dat zy alle den Heere een toegerust Volk zyn, die ’er zig wel toe gereed maken?’ Van het grootste deel van de Avondmaalgangers ziet Hellenbroek geen overtuigende tekenen van een goede voorbereiding.³⁶⁵

Die voorbereiding moet bestaan uit een adequate zelfbeproeving. De hoorders krijgen daartoe verschillende kenmerken mee naar huis. Wie geen tekenen van een goede voorbereiding toont, hoeft niet zonder hoop de kerk uit te gaan. Voor een Avondmaalsgang is het echter niet genoeg om later deze avond eens af te zien van ‘gezelschappen van ydelheid’ en nu thuis ‘eens een stigtelyk boekje in de hand te nemen, of wat in den Bijbel te lezen, of eens een Psalm te zingen, meer als anders, en ondertusschen te blijven die men is’.³⁶⁶ Voor Avondmaalsgang gaat het zowel om voldoende kennis als ook om een houding van eerbied en heiligheid in de levenswandel. De werkelijkheid van bekering moet blijken uit afstand nemen van zonden als dronkenschap, overspel en gierigheid en van een wereldsgezind leven. Bij kennis gaat het om werkelijke geloofskennis van Jezus tot rechtvaardigheid. Ontbreekt dat geloof, dan komt men aan het Avondmaal om te eten zonder mond, hand en voeten.³⁶⁷ De Avondmaalsbediening moet opkomen uit een levendige omgang met Jezus in meditatie over Hem als Persoon en in Zijn werk. Het gaat daarbij om een ootmoedige houding en werkzame geloofsoefening. De voorbereiding mag uitmonden in verbondsonderhandeling met Jezus en een verbondsvernieuwing. Dat geeft grond voor uitzien en verlangen naar een ontmoeting met Jezus in het sacrament.³⁶⁸

De nabetrachtingspreek over Psalm 116:7 is verwant aan die over Psalm 40:7 en Filippenzen 3:14 uit de *Keurstoffen*, waar de gekozen tekst even-

364. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 174.

365. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 532.

366. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 533.

367. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 532.

368. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 533-535.

eens een geloofsuitspraak betreft.³⁶⁹ In de preek over Psalm 116 roept hij op te rusten bij het ontvangen heil. Het accent van de uitleg ligt op de gemeenschap van de gelovigen met God als Vader. Ook wanneer Hellenbroek de Namen God en Heere gebruikt, is dat vaak in de verhouding tot een gelovige, die zich als een kind beschermd weet. Hellenbroeks spreken over Christus betreft in deze preek met name de weg die Hij opent tot verzoening met God. Langs die weg ervaart de gelovige dat Gods toorn is weggenomen. Dat brengt vrede met God.³⁷⁰

In de toepassing spreekt Hellenbroek er als eerste zijn zorg over uit dat veel van de Avondmaalgangers van die ochtend niet delen in de gemeenschap met God als Vader. Zonden zijn 'de ruste, het vermaak, de verquikkinge van haar zielen'. Ze zullen zich makkelijk 'in een slaap van zorgeloosheid wiegen'. Anderen gebruiken die rust om daar de 'kerfstok van haar zonden door af te doen' en met een gerustgesteld geweten opnieuw te zondigen.³⁷¹ Hij roept hen op tot een ware onrust, want dat is de gewone weg tot echte rust. Ze moeten zich ongerust maken over hun zonden. Vervolgens moeten zij vluchten naar de enige 'rust-plaats Jesus'. Als de ware Ark nodigt Hij omzwerende zielen.³⁷² Daartegenover worden gelovigen opgeroepen te rusten bij het ontvangen heil en ervoor te waken dat zonden hun rust verstoren.

Opvallend genoeg richt Hellenbroek zich in deze preek tot een derde groep hoorders, namelijk 'die ontruste, en door onweder voortgedrevene zyt; die zukkelende zielen, die zo bekommerd en onzeker omtrent hun staat heen gaan, of door verberginge van des Heeren aangezichte' ongerust zijn. Zij moeten in die staat van onrust niet blijven, maar naar rust streven.³⁷³ Daartoe moeten ze onderzoeken of er in henzelf een reden is waarom God zo vreemd voor hen blijft en tevens zich een goed beeld vormen van de weg van Gods genade. Hellenbroek geeft daarbij geen specificatie van die weg. Bovendien moeten zij niet zien op 'grote en gevoelige bewegingen' maar genoeg nemen met het kleine en dat onthouden als het voorbij is. Steeds moeten ze zich met wie ze zijn voor Gods genadetroon neerleggen en daar pas weggaan na een zegen.³⁷⁴

369. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe*, 30. Braaksma constateert tevens dat Hellenbroek in zijn andere nabetrachtingspreken teksten kiest met een sterk appellerend karakter (vanuit 2 Kor. 7:1 en Openb. 3:19) of over Gods gunst ten opzichte van Zijn kinderen (vanuit Jes. 40:31 en Mal. 4:2).

370. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 180-183.

371. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 186.

372. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 187.

373. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 188.

374. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 189.

Evaluatie

Hellenbroeks sacramentsopvatting sluit aan bij die van Calvijn wanneer in het *Vragenboekje* het teken onderscheiden wordt van de zaak zelf. Dat neemt niet weg dat Hellenbroek anders spreekt over het zegelkarakter. Waar Calvijn spreekt over de verzegeling van de belofte, spreekt Hellenbroek rond het Avondmaal soms over een verzegeling van de genade. Dat zegt niet dat hij de genade losmaakt van Gods Woord. Wel valt meer dan in Calvijns definitie het accent op de uitwerking van dat Woord in het leven van de hoorder. Niet voor niets mondt de paragraaf in het *Vragenboekje* uit in een bespreking van de zelfbeproeving. Deze nadruk komt terug in de prediking rondom het Avondmaal in Hellenbroeks expliciete zorg over het ontbreken van bekering en een levend geloof bij veel van de Avondmaalgangers. Zelfbeproeving door de hoorders maakt een wezenlijk onderdeel uit van de preken rondom Avondmaal. De voorbereidingspreek over Lukas 1:17 ondersteunt de stelling van Braaksma dat de toepassing in de voorbereidingsdiensten in het teken staat van zelfonderzoek.³⁷⁵ Ook in de nabetrachtingspreek vraagt Hellenbroek zijn hoorders of alle Avondmaalgangers wel vanuit een persoonlijke omgang met God kunnen deelnemen aan het Avondmaal. Toch ligt het accent in deze preek op de aansporing tot een leven vanuit het geloof.

Waar er bij Teellinck een nauwe band bestaat tussen belijdenis en Avondmaal, komt die relatie bij Hellenbroek op de achtergrond. Dat geldt ook voor de spanning die Janse constateert in het denken van Calvijn over de reikwijdte van de heilsaanbieding in het sacrament. In Hellenbroeks Doopopvatting blijft die spanning veel meer merkbaar, niet alleen omdat hij in zijn *Vragenboekje* over de verzegeling van de belofte spreekt, maar ook omdat hij die uitstrekt tot de kinderen van alle hoorders. In de geanalyseerde preken uit *De Euangelische Jesaja* klinkt een krachtige aanbieding van het heil via de sacramenten. Geloof is daar evenals bij Calvijn en Teellinck wel een voorwaarde om dat heil te ontvangen, maar net als Teellinck legt Hellenbroek de mogelijkheid van ontvangst al bij het zwakste geloof.

5.2.15 Het toekomstige leven**Inleiding**

Aan het slot van zijn hoofdwerk merkt Muller op dat de eschatologie een van de onderwerpen is waarvoor nog weinig onderzoek is gedaan naar de ontwikkeling in de opvattingen erover binnen de gereformeerde ortho-

375. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe*, 46.

doxie.³⁷⁶ Wel laat Van Asselt zien dat mede onder invloed van Coccejus er binnen de toenmalige Nederlandse academische wereld volop aandacht was voor het millennialisme. Van Asselt legt een verband met de godsdienstoorlogen uit de eerste helft van de zeventiende eeuw en de herroeping van het Edict van Nantes, wat een stimulans betekende voor het eschatologische besef onder de kerkgangers. Hij neemt inspanningen waar van coccejaanse en voetiaanse theologen om de wereldgeschiedenis en de heilsgeschiedenis tot overeenstemming te brengen. Dit biedt hun een kader om actuele gebeurtenissen te duiden vanuit de heilsgeschiedenis.³⁷⁷

Een van die voetiaanse theologen is À Marck. Hij kent een sterk chronologische opzet van zijn dogmatiek.³⁷⁸ Na de behandeling van de Godsleer en de dienst aan God, vormen de behandeling van het werkverbond en het genadeverbond rode draden door zijn dogmatiek. Daarbij ruimt hij plaats in voor de eschatologie. Hij rondt het *Merch* af met een hoofdstuk over de zalige verheerlijking van de mens. Tekenend voor het belang dat hij hecht aan de eschatologie is de preek vanuit 2 Petrus 3:15 die aan het *Merch* is toegevoegd. In deze op 1 januari 1701 bij het ingaan van de nieuwe eeuw gehouden preek gaat hij in op de verwachte vernieuwing van de aarde.

De belijdenis van het eeuwige leven vormt het sluitstuk van de apostolische geloofsbelijdenis en tevens van Hellenbroeks *Vragenboekje*. De dood was in Hellenbroeks tijd onderdeel van het leven van alledag. Er was een hoge kindersterfte. Het besef van vergankelijkheid stempelt Hellenbroek al vroeg. Als zestienjarige neemt hij in 1674 afscheid van de Latijnse school van zijn woonplaats met ‘eene keurlyke Oratie ofte Redenvoering in Latynsche versen’ over de broosheid van het menselijke leven.³⁷⁹ Zelf overleefde Hellenbroek al zijn kinderen. Bovendien bracht een ziekte vaker dan nu een dodelijke afloop met zich mee. In een dergelijke samenleving ligt het voor de hand dat de dood een belangrijke plaats krijgt in de prediking, evenals het eeuwige voortbestaan van de mens.

Voor Hellenbroeks generatie van Rotterdamse predikanten blijkt de stervenskunst inderdaad een onderwerp dat hun aan het hart ligt, getuige ver-

376. Muller, *PRRD* IV, 420.

377. W.J. van Asselt, ‘Chiliasm and Reformed Eschatology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries’, in: A van Egmond en D. van Keulen (red.), *Christian Hope in Context I*, Zoetermeer 2001, 28-29; zie ook C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990, 42-50.

378. Reeling Brouwer, *Grondvormen*, 258-261 schrijft dit toe aan de centrale plaats die het genadeverbond bij À Marck inneemt.

379. Tiele, *Roem der heiligen*, 44.

schillende publicaties uit hun midden.³⁸⁰ In zijn opdracht aan de gemeente van Rotterdam voor in het werk van zijn collega Daniel le Roy over de sterfeskunst toont Hellenbroek zich van hetzelfde gevoelen. Hij roept daarin de lezer op dat hij altijd rekening moet houden met de dood en zich er steeds van moet vergewissen dat hij kan sterven. Onbekeerden roept hij op hun bekeerling niet langer uit te stellen, terwijl hij bekeerden vraagt om dagelijks na te gaan of hun heiligmaking voldoende is gevorderd. Dat leidt voor Hellenbroek tot een aantal dringende adviezen. Met hun zonden moeten zij dagelijks naar hun Zaligmaker toe voor reiniging. Ze moeten altijd zo los mogelijk zijn van het wereldse bestaan, zodat ze dagelijks verlangen naar hun dood als doorgang naar de hemel.³⁸¹

Het *Vragenboekje* geeft in het slothoofdstuk over het uiterste van de mens ruim aandacht aan het toekomstige leven. De drie paragrafen van dit hoofdstuk behandelen achtereenvolgens de opstanding, het laatste oordeel en het eeuwige leven. Deze plaatsing van het laatste oordeel is opmerkelijk, gelet op Hellenbroeks paragrafen over de staten van Christus. Hoewel hij daar de wederkomst wel noemt als afzonderlijke trap van Christus' verhoging, stelt hij de behandeling ervan uit tot het slot van zijn boekje. Dat geeft urgentie aan de slotparagrafen. Bij eeuwig leven denkt Hellenbroek aan hel of hemel. Dit roept de vraag op in hoeverre deze adviezen doorklinken in Hellenbroeks prediking.

Het toekomstige leven in de geanalyseerde preken

Hellenbroek blijkt verschillende perspectieven te kunnen openen wanneer hij de dood ter sprake brengt. In nagenoeg alle onderzochte preken blijkt de dood aan het slot te functioneren als een eschatologische spits. In al die gevallen eindigt de preek met uitzicht op persoonlijke zaligheid. De enige uitzondering vormen de preken die op biddagen zijn gehouden (over Jona 1:8 en Zef. 1:11-12) en de Jeremiapreek die eveneens een boetekarakter heeft. Deze laatstgenoemde preken eindigen met een oproep aan de gezamenlijke hoorders met als perspectief een verbetering voor land en volk.

Dit besef van eeuwigheid is door veel van de onderzochte preken van Hellenbroek heen geweven, zonder ze te domineren. Hellenbroek blijkt

380. Daniel le Roy, *Overdenkingen des doods, in haare algemeenheid, oorzaak, en gevolgen*, Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1722; Wilhelmus Eversdijk, 'Aanspraak aan de Ouders en kinderen aanwijzende de nuttigheid van dit werkje', in: *Des Heeren lof, verkondigt uit den mond der kinderen, ofte Vyfentwintig sonderlinge voorbeelden van vroeg bekeerde [...] kinderen*, 4^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1723.

381. 'Opdragt aan de bloeyende gemeente van Jesus Christus binnen Rotterdam', in: Daniel le Roy, *Overdenkingen des doods, in haare algemeenheid, oorzaak, en gevolgen*, Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1722.

zich ervan bewust dat niet alle hoorders in dit besef delen. In sommige preken roept hij daarom zijn hoorders expliciet op het belang van de eeuwigheid meer te laten wegen. Dat gebeurt steeds vanuit de behandelde Bijbeltekst. Het meest in het oog lopend gebeurt dat in Hellenbroeks laatste preek, waarmee de *Keurstoffen* openen. Nadrukkelijk roept hij daarin op de wereld niet boven de eeuwigheid te verheffen, zonder het aan te laten komen op een ziekbed om pas dan de gedachten over het levenseinde te laten gaan.³⁸² In een preek uit 1718 roept hij op om ernst te maken met de eeuwige troon van Jezus.³⁸³ Een jaar later benadrukt hij dat het besef van eeuwigheid mag uitdrijven naar Jezus als Arts voor genezing.³⁸⁴ Vaak spitst Hellenbroek het spreken over leven en dood toe op de eeuwige bestemming van zijn hoorders.

In elf van de twintig geanalyseerde preken spreekt hij nadrukkelijk over de realiteit van de hel. Dat is vaak in waarschuwend zinnig door het schilderen van de eeuwige straf, opvallend vaak bij stoffen uit de *Kruis triomph*.³⁸⁵ Bij de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar roept Hellenbroek op tot zelfonderzoek, met als motivatie dat een huichelaar wel 'een van de grootste christenen is, die nogtans een van de voornaamste eigenaars is van de hel'.³⁸⁶ Soms komt de hel in positieve zin ter sprake. Zo spreekt hij over verwisseling van meester voor wie als slaaf van de hel geboren is en toch Jezus als Koning ontvangt.³⁸⁷ De taak van de predikant is om zondaren uit de hel te rukken.³⁸⁸ Soms spreekt Hellenbroek in dat kader over een ervaring van hel- of doemwaardigheid,³⁸⁹ maar slechts in een minderheid van de geanalyseerde preken.³⁹⁰ Wel acht hij het inzicht noodzakelijk dat een enkele zonde al leidt tot veroordeling, in combinatie met een besef van eigen machteloosheid.³⁹¹

382. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 7, 8.

383. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 32.

384. Bij Mattheüs 8:2-3, *Keurstoffen* I, 1021.

385. Bij zijn intredeprek over Jesaja 40:6, *Keurstoffen* II, 970 en ook bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* II, 9; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 610-611; Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 257; Mattheüs 26:65-68, *Kruis triomph*, 258; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 169; Lukas 22:60-62, *Kruis triomph*, 288; Johannes 19:1-4, *Kruis triomph*, 429, 430; Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 39, 40.

386. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 173.

387. Bij Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 31.

388. Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 261.

389. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 76; Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 601; Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 33 en Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 45.

390. Hellenbroek bevindt zich daarmee in het gezelschap van Alexander Comrie, die het streven naar verloren te gaan afwijst als een gevaarlijke dwaling die strijdt met de menselijke natuur; Alexander Comrie, *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs, zynde een' verklaring en toepassing van verscheide [...] texten des O. en N. Testaments*, 2e druk, Leiden: Johannes (I) Hasebroek en Amsterdam: Nicolaas Byl, 1744, 32.

391. Bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 601, 611.

Ronduit bemoedigend spreekt Hellenbroek over de overwinning van Jezus op machten van de hel.³⁹²

Vaker nog dan over de hel spreekt Hellenbroek over de hemel. Niet alleen lopen nagenoeg alle preken uit op een eschatologisch perspectief, soms is dat ook het thema van de preek. Heel sterk geldt dat voor de openingspreek van de *Keurstoffen*. Het schetsen van de eeuwige zaligheid is bedoeld om aandacht en verlangen op eeuwige zaken te richten en tegelijk om daarvan een voorsmaak te geven.³⁹³

Evaluatie

De ernst waarmee het *Vragenboekje* afsluit, klinkt door in Hellenbroeks prediking. De overdenking van het toekomstige leven blijkt voor Hellenbroek een aangelegen onderwerp. Ongetwijfeld hebben de tijdsomstandigheden hem doordrongen van de korthed van het aardse bestaan. In Zwammerdam is hij indringend geconfronteerd met de aangerichte verwoestingen tijdens de Franse bezetting. Bovendien is Nederland tijdens een groot deel van zijn ambtelijke loopbaan in Europese oorlogen verwickeld. Toch speelt er meer. Er is een innerlijke motivatie om zijn hoorders aan te sporen hun definitieve geluk niet op aarde te zoeken. De tegenstelling tussen het zoeken van het geluk op aarde of in de hemel klinkt door in zijn gebruikelijke benadering van zijn hoorders in twee groepen. Deze tweedeling van zijn hoorders in onbekeerden of godzaligen hangt samen met de definitieve bestemming van de mens.

Intussen blijkt Hellenbroek in zijn spreken over dood en leven veel meer te zijn dan alleen een boeteprediker. Wanneer hij in waarschuwend zinn over dood, hel en eeuwigheid spreekt, is dat steeds om zijn hoorders aan te zetten tot verandering. Niet alleen spoort hij hen aan tot regelmatige overdenking van het toekomstige leven, ook roept hij op tot bekering. Daarin blijkt hij consistent te zijn ten opzichte van zijn 'Opdragt' in Le Roys boek over stervenskunst. Dat geldt ook zijn spreken over de hemel. Dat is nauw verbonden aan een oproep tot een sober leven in vreemdelingschap, gekoppeld aan leven van de hoop. Dat laatste vraagt een bereidheid tot zelfverloochening, want 'door lyden gaat het tot heerlijkheid'.³⁹⁴

392. Bij Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 40-50.

393. Afgezien van het preekslot, gebeurt dat bijvoorbeeld bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 2-11; Hooglied 6:12, *Hooglied* II, 429; Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 62, 73 en 75; Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 171, 174; Openbaring 3:21a, *Keurstoffen* II, 29; Openbaring 3:21b, *Keurstoffen* II, 42.

394. Bij Psalm 16:11, *Keurstoffen* I, 12.

5.3 Evaluatie

De vraag in dit hoofdstuk is hoe de weergave van theologische trefwoorden in het *Vragenboekje* van Hellenbroek zich verhoudt tot zijn prediking. Uitgangspunt voor het onderzoek is het *Vragenboekje* zoals Hellenbroek dat heeft nagelaten, dus zonder postume toevoegingen. Deze catechisatiemethode hanteert dezelfde verbondsmatige structuur als de dogmatiek van À Marck. Opvallend is de sterk cognitieve insteek van het boekje. Dat is anders in zijn prediking. Tegenover de cognitieve insteek van het *Vragenboekje* staat een sterke gerichtheid van de prediking op de harten en het gevoelsleven van zijn hoorders. In zijn prediking is grote verwantschap op te merken met de inhoud van het *Vragenboekje*. Tegelijk kiest Hellenbroek als prediker regelmatig andere accenten. Zo benadrukt hij in de prediking andere eigenschappen van God dan in zijn catechisatiemethode. De afwijking wordt mede ingegeven door de tekstkeuze, maar ook door het eigen karakter dat de prediking voor Hellenbroek heeft. In het slothoofdstuk zal nader worden ingegaan op Hellenbroeks spreken over God.

Hoofdstuk 6

Slotbeschouwing

6.1 Inleiding

Wekelijks begeven honderdduizenden in ons land zich onder de prediking, een gewoonte die in de dagen van Hellenbroek nog veel meer verbreid was. Voor de praktijk van de prediking zijn predikers en hoorders op elkaar aangewezen. Toch maakt hun saamhorigheid niet per definitie de essentie van de prediking uit. Voor predikers zowel als voor hoorders is het onontbeerlijk dat de stem van God wordt opgemerkt en weerklank vindt. In dat opzicht is er tamelijk veel overeenstemming in de literatuur over de plaats en betekenis van de prediking. Binnen het geheel van visies op de prediking brengt de klassiek-gereformeerde zienswijze eigen accenten aan. Baars vat de prediking in klassiek-gereformeerde zin samen als ‘de bediening van het Woord van God in de gemeente van Christus’.¹ Hellenbroek geldt als een spraakmakende prediker binnen de Nederlandse klassiek-gereformeerde traditie. Aan het einde van dit boek gekomen is het tijd om de balans op te maken van de onderzoeksvragen die in het eerste hoofdstuk zijn geformuleerd.

Deze studie richt zich op het eigene van de prediking van Hellenbroek, toegespitst op homiletische en systematisch-theologische aspecten. Als lens voor het onderzoek heb ik zowel de Heidelbergse methode van preekanalyse als het lesmateriaal van zijn leermeesters en de door Hellenbroek ontwikkelde catechisatiemethode gebruikt. In dit hoofdstuk komt de oogst van het onderzoek aan de orde. Omdat de prediking van Hellenbroek zich in een levende traditie bevindt, biedt deze nalezing meer dan het nalopen van de onderzoeksresultaten: ik wil ook de actualiteit van Hellenbroek als prediker verkennen. Een spits naar de gereformeerde prediking is van nut voor de actuele praktijk, zowel voor predikers als voor hoorders. Gelet op het kader waarbinnen Hellenbroek zich beweegt, kan dat in het bijzonder gelden voor de klassiek-gereformeerde prediking van vandaag.

Voor het ordenen van de bevindingen van dit onderzoek neem ik de geciteerde omschrijving van de klassiek-gereformeerde prediking van Baars als uitgangspunt. Baars heeft zijn definitie beknopt uitgewerkt in een aantal

1. Waarbij hij aantekent dat onder deze algemene noemer kleine verschillen in opvatting schuilgaan. Baars, ‘Gereformeerde prediking vandaag’, 252-253.

deelonderwerpen.² Deze deelonderwerpen structureren mijn slotbeschouwing. Nadrukkelijk gelden ze niet als een inhoudelijke toets van Hellenbroeks prediking. Het is immers niet mijn bedoeling om een eindoordeel over Hellenbroek te geven naar de maat van hedendaagse homiletische opvattingen.³ Wel brengt de bedoeling van dit boek met zich mee dat wordt ingezoomd op de verbinding van homiletische en systematisch-theologische aspecten.⁴ Achtereenvolgens wordt daarom ingegaan op Hellenbroeks visie op preken, wie hij is als prediker, de hoorders, de exegese en trinitarische prediking. Het trinitarische karakter van zijn prediking vormt in deze slotbeschouwing tevens de invalshoek voor de bespreking van diverse systematisch-theologische aspecten ervan. Ik rond af met achtereenvolgens een terugblik op de vraagstelling, een verkenning van de betekenis van Hellenbroek voor de klassiek-gereformeerde prediking vandaag en een agenda voor vervolgonderzoek. Als eerste komt nu Hellenbroeks visie op de preek aan de orde.

6.2 De preek

Bij een eerste kennismaking met Hellenbroeks preken valt al snel de vaste structuur op die hij hanteert. Hij is een uitgesproken vertegenwoordiger van de analytische of Hollandse school. Daarbinnen weet hij zich soepel te bewegen, met oog voor compositie en met bijzondere taalvaardigheid. De onderdelen van de preek vertonen bij hem een sterke samenhang. De openingszin geeft niet het thema van de preek aan, maar houdt er wel verband mee. De inleiding of het exordium is kort en leidt vloeiend naar een conclusie, die als thema van de preek mag gelden. Vanuit de optiek van de klassieke retorica heeft de inleiding een gematigde toon. Het exordium sluit hij af met een weergave van het verband van de tekst en soms met een wens of parafrase. Het verband wordt in de regel bijzonder summier weergegeven, regelmatig slechts in een bijzin. Na het exordium volgt de verdeling van de tekst in hoofdbestanddelen. Het analytische deel werkt deze hoofdbestanddelen vervolgens uit. De toepassing refereert aan deze hoofdbestanddelen van de tekst en valt uiteen in aanwijzingen voor de hoorders, bij Hellenbroek per categorie van hoorders weergegeven. In deze fase van de preek

2. Baars, 'Gereformeerde prediking vandaag', 253-264.

3. Zoals J.C. de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd der verlichting*, Franeker 1973, 62 met reden de beoordeling door J. Hartog corrigeert van Venema als prediker naar Hartogs eigen maatstaven.

4. Ook M.J. Kater, *Heden, indien u Zijn stem hoort. Een bijdrage tot een homiletische theologie*, Apeldoorn 2019, 45 wijst op het grote belang van deze verbinding voor de homiletische reflectie.

veranderen de taal en de toon ervan van meer beschouwend naar indringend en hartstochtelijk. Met name bij lijdensstoffen hanteert Hellenbroek die intense toon ook al in het analytische deel en zelfs al in de inleiding. De preek rondt hij in veel gevallen af met een *laudatio* op het eeuwige leven.

Een belangrijk onderdeel van de preekvoorbereiding is de tekstkeuze. Voor Hellenbroek is die bij biddagen ingegeven door het moment.⁵ Datzelfde geldt voor de Avondmaalsprediking. De tekstkeuze voor de prediking in de lijdenstijd heeft een externe bron. Hellenbroek volgt daarbij het Rotterdamse preekrooster op de voet. Daarnaast heeft hij een voorkeur voor serieprediking. Zijn commentaren op Hooglied lijken op die manier tot stand te zijn gekomen. Met zekerheid kan dat worden gezegd van zijn Jesajaserie. Daarnaast geven de Jeremiaserie in Zwijndrecht en de geanalyseerde preken over Openbaring 3:21 een duidelijke aanwijzing voor deze voorkeur. Bij de onderzochte vervolgstoffen blijken de preken zelfstandige eenheden te vormen, zonder dat er sprake is van grote overlap. Dat komt mede door Hellenbroeks gewoonte zich te concentreren op de voorliggende tekst. Hij wil zich volledig binnen het taalveld van de tekst bewegen. Hij combineert de analytische preekmethode vaak met een lexicografische uitleg van dragende woorden in de tekst. Nadeel van deze lexicografische benadering is dat het tekstverband nauwelijks aan de orde komt. Bovendien voert deze manier uitleg soms tot onaantrekkelijke uitweidingen in het analytische deel van de preek. Ook in de uitleg toont Hellenbroek zijn wendbaarheid. Bij de uitleg van een gelijkenis beperkt hij zijn woorduitleg tot enkele dragende woorden. Ondanks zijn soms bijna meticuleuze oog voor detail weet hij het dramatische, verhalende element van zijn tekst of tekstverband te benutten, zowel in het analytische deel als in de toepassing.

Hoezeer ook het analytische deel van de preek gericht is op exegese, toch is er niet altijd sprake van een waterscheiding met de toepassing. Deze perforatie van analyse en toepassing vormt een aanwijzing voor een wisselwerking tussen tekst en preek.⁶ Niet alleen leidt de tekst naar de verklaring en toepassing, ook dringt de toepassing soms al binnen in de verklaring. Dat doet vermoeden dat bij de preekvoorbereiding een wisselwerking heeft plaatsgevonden tussen uitleg en toepassing. In sommige van de geanalyseerde preken gaat Hellenbroek al in het analytische deel over tot de toepassing van de tekst. Bij beide geanalyseerde preken van stoffen uit de zendbrieven is dat het geval. Het geldt tevens voor de stoffen uit de *Kruis triomph*, die toch al een eigen positie innemen als het gaat om de tekstanalyse.

5. Dat geeft hij zelf aan in het slot van de inleiding op de geanalyseerde preken op biddagen.

6. Conform M.J. Kater, *Liever langer luisteren. Een focus op de communicatie van het Woord in de 21^e eeuw*, Apeldoorn 2017, 16-17.

In deze preken is niet of nauwelijks sprake van woordexegese, maar volgt Hellenbroek veelmeer de verhaallijn en dat op een bewogen manier. Los daarvan dringt de toepassing ook op een andere manier het analytische deel binnen. Een graag door Hellenbroek gebruikte methode is het eliciteren of 'uitrafelen' van de tekst. Dat maakt het voor hem mogelijk verschillende betekenissen van een woord uit te werken. Die betekenissen komen dan terug in de toepassing, vaak voor verschillende categorieën hoorders. De lijn naar de tekst is dan soms in hoofdzaak associatief van aard. Een voorbeeld is de manier waarop de 'hardslapendheid' van Jona op verschillende groepen hoorders wordt toegepast.⁷ De toepassing zelf varieert in lengte.

6.3 De prediker

Hellenbroek heeft een hoge ambtsopvatting. Dat blijkt al bij zijn intrede in Zwammerdam, waar hij de taak die hem wacht zwaarder vindt wegen dan het hemelgewelf dat op de schouders van Atlas rust. Op dat moment ziet hij als hoofdtaak van de prediker het onderwijzen van zijn hoorders in de christelijke leer en hen op te voeden in een passende levenswandel. Later verandert zijn inzet. Bij zijn komst in Zwijndrecht ziet hij zichzelf in een profetische rol ten opzichte van de gemeente. Daarom identificeert hij zichzelf later in de preek over Jona 1:6 met de waarschuwende opperschipper, terwijl hij in de preek over Lukas 1:17 zijn rol vergelijkt met die van Johannes de Doper. Dat is niet zijn enige rol. In de toepassing toont hij zich regelmatig de Barnabas of zoon van vertroosting die zijn neef ook in hem ziet.

In het overgrote deel van de geanalyseerde preken komt het accent te liggen op de prediking als voertuig van Gods effectieve genaderoop waarop een persoonlijke omkeer en een leven uit een waar geloof volgen. De prediking vormt voor Hellenbroek het voertuig van deze ingrijpende veranderingen in mensenlevens. Hij stoort zich daarom aan de verwaarlozing van de pastorale aspecten van het ambt door zijn collegapredikers. In zijn preek over Jona 1:6 neemt hij daarom afstand van de allegorische preekstijl van de coccejaanse school. Naar zijn mening is die steeds op zoek naar iets nieuws voor de hoorders, zonder dat hun ziel voedsel ontvangt. Daarin toont hij zich bewogen met het heil van zijn hoorders. Een andere trek waaruit die bewogenheid blijkt, is het slot van iedere geanalyseerde preek. Wanneer Hellenbroek zijn hoorders moet laten gaan, biedt hij hun altijd een perspectief. Vaak opent hij voor hen een 'gordijn' naar de hemel, terwijl hij zijn preken op biddagen afrondt met een uitzicht op maatschappelijk herstel.

7. Zie de samenvatting van deze preek in bijlage I.

6.4 De hoorders

Veel van Hellenbroeks preken hebben voor het oog een tijdloos karakter. Toch zijn de tijdsomstandigheden in zijn preken nooit ver weg. Vooral geldt dat voor zijn biddagpreken. Ook waar Hellenbroek sterke nadruk legt op levensernst, staat dat niet los van het dagelijkse leven van zijn hoorders. Uitgangspunt vormt voor hem de belijdenis van het eeuwige leven, die zowel het sluitstuk is van de Apostolische Geloofsbelijdenis als van Hellenbroeks *Vragenboekje*. Tegelijk was de dood in Hellenbroeks tijd onderdeel van het leven van alledag. Er was een hoge kindersterfte. Gedurende een belangrijk deel van Hellenbroeks ambtelijke dienst was het land in Europese oorlogen verwickeld die grote offers vroegen. In Zwammerdam werd hij geconfronteerd met een door oorlogshandelingen totaal verwoest dorp. Zelf overleeft hij al zijn kinderen. In een dergelijke samenleving ligt het voor de hand dat de dood een belangrijke plaats krijgt in de prediking, evenals het eeuwige voortbestaan van de mens. Voor hoorders was dat accent niet vreemd. Voor Hellenbroek is er echter meer aan de hand dan alleen een fel bewogen tijd. Hij blijkt in zijn spreken diep overtuigd van het pelgrimskarakter van het christelijke leven. Hij verwijst naar de tijdsomstandigheden om zijn hoorders aan te sporen een vaderland hierboven te zoeken.

Intussen heeft het ogenschijnlijk tijdloze karakter van veel van Hellenbroeks preken ongetwijfeld bijgedragen aan het gebruik ervan de eeuwen door, tot aan gebruik als leesprek in de eredienst toe. De keerzijde van deze tijdloosheid is dat ze weinig informatie bevatten over concrete tijdsomstandigheden. Een belangrijke, maar niet de enige, uitzondering daarop vormen zijn preken op biddagen, die sterk het karakter hebben van boeteprediking. Onder de geanalyseerde preken bevinden zich drie van dergelijke preken, namelijk uit Jeremia 7, Jona 1 en Zefanja 1. De laatste twee zijn daadwerkelijk op een biddag gehouden. Van deze drie preken bevat alleen de preek uit Jeremia 7 concrete informatie over specifieke leefomstandigheden van Hellenbroeks hoorders. In de andere twee preken spreekt Hellenbroek zich vooral uit over de tijdsomstandigheden van het Nederlandse volk. De Jeremiapreek dateert uit Hellenbroeks Zwijndrechtse tijd en maakt onderdeel uit van een serie. Keer op keer richt Hellenbroek daarin zijn pijlen op de lauwheid van de gemeente in geestelijke zaken in combinatie met een wereldse levensstijl. Regelmatig blijkt dat naar zijn inzicht vrijwel alle hoorders in Zwijndrecht met dit feilen besmet zijn. In zijn Zwijndrechtse tijd toont hij bereid en in staat te zijn om buiten prediking en pastoraat om ook andere middelen te benutten voor een omkeer in het volksleven. In die zin blijkt hij een ware vertegenwoordiger van de beweging van de Nadere Reformatie.⁸

8. Dat is in lijn met de conclusie die Bisschop, 'Hellenbroek', 334 trekt ten aanzien van Hellenbroeks inzet richting het gemeentebestuur van Rotterdam.

In zijn Rotterdamse preken spreekt Hellenbroek zich minder concreet uit over de levensomstandigheden van zijn hoorders dan in Zwijndrecht. Dat neemt niet weg dat hij ook dan de leefsituatie van zijn hoorders soms wel concreet benoemt. Vooral blijkt dat wanneer hij spreekt over de armoe-dige omstandigheden van het grootste deel van zijn hoorders dat hij tot de godzaligen rekent. Hun houdt hij het troostende vooruitzicht van een hemelse heerlijkheid voor. In een schrille tegenstelling tot het aanzienlijke aandeel van laaggeschoolden onder zijn hoorders staat zijn ruimhartig cite-ren van klassieke bronnen. Ook na correctie voor invoeging van citaten bij het persklaar maken van zijn Jesajacommentaar ontleent hij nog steeds veel aan de ‘bossen van Hiram’. Onmogelijk kan hij hebben verwacht dat zijn hoorders hem hierin altijd hebben begrepen. Wel beperkt hij de citaten tot het analytische deel van de preek.

Voor de benadering van zijn hoorders vormt Hellenbroeks mensbeeld een belangrijke invalshoek. Regelmatig maakt hij dat expliciet. In theolo-gische zin gaat hij uit van de geestelijke doodstaat van zijn hoorders, ten-zij zij opnieuw geboren zijn. In zijn psychologische mensbeeld deelt hij de menselijke vermogens in naar verstand, wil en affecten of aandoeningen. Evenals bij Van Maastricht staat voor Hellenbroek de hele mens centraal. De affecten nemen daarom een belangrijke plaats in zijn prediking in. Hij wil die opwekken door te waarschuwen of juist aan te sporen of te lokken. Via de affecten kan de belangstelling van de hoorders worden gewekt, waardoor het verstand effectiever kan verwijlen bij de preekstof. Hellenbroek acht de verlichting van het verstand noodzakelijk om tot een beslissing van de wil te komen. Op een resolute, weloverwogen en bedaarde wilsbeslissing zullen de aandoeningen zich voegen, waarop een geregelde wandel behoort te volgen. Hij verwacht van zijn hoorders een concrete levenspraktijk van zelfonderzoek, dagelijkse meditatie en eerbiedige naleving van Gods gebo-den. Onbekeerden waarschuwt hij regelmatig voor een valse en ingebeel-de rust. Mensen die daarentegen genade kennen, roept hij op om zich te oefenen in het geloof. Bij het beoordelen van hun staat moeten zij niet te hard met zichzelf handelen. De dagelijkse overdenking van het toekomstige leven maakt een belangrijk onderdeel uit van deze levenswandel. Hellen-broek roept zijn hoorders regelmatig op tot een stille aanvaarding van de gegeven levensomstandigheden. Ook al vormt een dergelijk leven uit Gods hand geen vast motief in elke preek, toch veronderstelt zijn prediking een dagelijkse inbedding in het gewone leven van zijn hoorders in persoonlijke omgang met en in afhankelijkheid van God.

6.5 Exegese

Verschillende keren geven de geanalyseerde preken inzage in Hellenbroeks exegetisch onderzoek. Een belangrijk onderdeel daarvan vormt woordstudie. Hellenbroek staat daarin niet alleen. Waar zijn leermeester Knibbe aanwijzingen geeft voor de opbouw van een bibliotheek, blijkt die bij de voorbereiding van de preek grote waarde te hechten aan woordstudies. Dat blijkt uit zijn advies om verschillende lexicografische handboeken aan te schaffen. Verwondering hoeft dat niet te wekken, aangezien de analytische preekmethode deze aandacht voor tekstbestanddelen met zich meebrengt. Knibbes exegetische onderwijs blijkt in dit opzicht in goede aarde te zijn gevallen bij zijn leerling Hellenbroek. In het exegetische deel van zijn preek delft Hellenbroek diep in de betekenis van de dragende woorden van de tekst. Soms vermeldt hij dan de bron waaruit hij put. Net als Knibbe heeft hij een voorliefde voor Buxtorf.

Met andere adviezen van Knibbe voor de inrichting van zijn bibliotheek heeft Hellenbroek zo op het oog minder gedaan. Waar Knibbe adviseert om commentaren op het niveau van een Bijbelboek aan te schaffen, lijkt Hellenbroek daar nauwelijks opvolging aan te hebben gegeven. Ook al noemt Knibbe Calvijn als mogelijke bron, toch citeert Hellenbroek hem in de geanalyseerde preken slechts eenmaal. Datzelfde geldt voor Ridderus. Vaker citeert hij Grotius of de rabbijnen. Het vraagt nader onderzoek in hoeverre Hellenbroeks al dan niet vermelden van zijn bronnen afwijkt van zijn tijdgenoten. Voor wat de rabbijnen betreft, blijkt een intensieve omgang met Joodse exegetische bronnen. Naast de zogeheten Rabbijnenbijbel beschikte hij over verschillende werken die direct of indirect de Joodse exegetische traditie voor hem ontsloten.

Voor homileten van nu valt Hellenbroeks focus op de *scopus* van de preek op. De gekozen preektekst wordt nauwelijks in het tekstverband geplaatst, ook niet bij serieprediking. Alle nadruk ligt op de voorliggende tekst. Daaraan liggen verschillende overwegingen ten grondslag. (1) De eerste is homiletisch van aard. Zijn prediking is tekstgebonden: hij kiest voor een prediking vanuit de hoofdbestanddelen van de voorliggende tekst. (2) Ook gaat het om hermeneutische keuzes. Afzonderlijke Bijbelteksten kunnen door Hellenbroek rechtstreeks worden geciteerd, zonder ze in hun directe verband te behandelen. Dat wil niet zeggen dat hij geen oog heeft voor het verband of het genre van de geciteerde Bijbelplaats. In zijn preekcommentaren behandelt hij het Hooglied consequent als een allegorie en plaatst hij teksten uit Jesaja regelmatig in een heilshistorische context. Hellenbroek staat in deze wijze van citeren niet alleen. Andere schrijvers uit de gereformeerde hoogorthodoxie citeren in hun dogmatische werken de Schrift vaak

op dezelfde manier. Muller wijst er terecht op dat deze wijze van citeren gegrond is in een jarenlange persoonlijke omgang met de Schrift met de toen gangbare hulpmiddelen, waaronder Hebraica. Muller verklaart daarmee het voor lezers van nu soms ogenschijnlijke gemak waarmee *dicta probantia* voor een dogmatische stellingname worden gehanteerd.⁹ Naar analogie daarvan kan hetzelfde worden opgemerkt voor het citeren van Bijbelplaatsen in de prediking. Niet zonder reden karakteriseert Muller Hellenbroeks homiletisch getinte series over Jesaja en Hooglied dan ook als een combinatie van uitleg van individuele teksten met conclusies van leerstellige en pastorale aard.¹⁰

Bij zijn exegese heeft Hellenbroek oog voor het karakter van de behandelde stof. Zo volgt hij in de geanalyseerde preken uit de *Kruis triumph* zijn leermeester Knibbe in diens aanbeveling om voor lijdensstoffen geen uitputtende woordanalyse te doen. Verder blijkt hij in zijn Jesajacommentaar oog te hebben voor een dubbele vervulling van de profetie voor zowel het volk Israël als de kerk van het Nieuwe Testament. Die dubbele vervulling blijkt de sleutel te bieden voor zijn Jesaja-uitleg. Voor de betekenis van Jesaja 12:1 voor de kerk van het Nieuwe Testament blijkt hij bereid een allegorische uitleg te aanvaarden. Voor zijn uitleg van Hooglied volgt hij de opvatting van de Rabbijnen dat het boek moet worden gelezen als een volgehouden allegorie. In de geanalyseerde preek over een tekst uit het Hooglied blijkt Hellenbroek zich te beperken tot het vergeestelijken van afzonderlijke elementen van de tekst.¹¹

Intussen is Hellenbroek zelf soms uitgesproken kritisch naar exegetische keuzes van anderen. Hij onderscheidt verschillende fronten in zijn strijd met andere uitleggers: (1) De rabbijnse uitleg, die voor hem soms onvoldoende oog heeft voor het spreken van het Oude Testament over de Messias. (2) De soms vergezochte allegorische uitleg in de coccejaanse school.¹² (3) Grotius, die hij een uitleg verwijt die te veel op het hier en nu is gericht en daarom onvoldoende rekening houdt met de eeuwigheid die ook door Bijbelschrijvers is ervaren.¹³ (4) In het verlengde van zijn kritiek op Grotius richt hij zijn pijlen op het opkomende rationalisme dat een zelfstandige,

9. Muller, *PRRD* II, 509 over Schriftgebruik bij Johannes à Marck. Zie ook *PRRD* IV, 217. Ook Trueman benadrukt de verwevenheid van het citeren van Bijbelplaatsen met exegetisch onderzoek; C.R. Trueman, 'Scripture and Exegesis in Early Modern Reformed Theology', in: Ulrich Lehner e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford 2016, 187-189.

10. Muller, *PRRD* IV, 448.

11. Dat bevestigt de conclusie van Boot, Boot, *Hooglied*, 237 dat Hellenbroek meer dan Bernardus rekening houdt met de natuur van de 'letterlijke verbeelding'.

12. Bij Jona 1:6, *Keurstoffen* II, 263.

13. Bij Psalm 16, *Keurstoffen* II, 2.

kritische positie inneemt ten opzichte van de Bijbeltekst, zonder zich op voorhand aan het gezag ervan te onderwerpen.¹⁴

6.6 Trinitarische prediking

In dit boek is gebleken dat de prediking van Hellenbroek getypeerd kan worden als trinitarische prediking. In lijn met Baars is trinitarische prediking gezien als enerzijds een binding aan het geheel van de Schrift en de belijdenis en anderzijds een veelkleurigheid in het uitstallen van de rijkdom van de Schrift.¹⁵ Deze typering is inderdaad van toepassing.

Hellenbroek verhoudt zich in zijn prediking tot het theologische kader van de gereformeerde hoogorthodoxie dat behalve voor de leer van Christus veel oog heeft voor het Wezen en de eigenschappen van God, de Drie-eenheid en Gods besluiten.¹⁶ Deze elementen komen terug in Hellenbroeks prediking, zonder deze op voorhand te stempelen. Op de achtergrond functioneert een Godsleer waarin Hellenbroek vertrekt vanuit Gods Namen en eigenschappen. Tegenover Gods verhevenheid verwondert Hellenbroek zich over Gods nabijkomen in Zijn goedheid. Gods verhevenheid blijft volop staan. In de prediking uit die zich in Hellenbroeks spreken over Gods alomtegenwoordigheid, alwetendheid, heiligheid en rechtvaardigheid. Het nabijkomen van God komt tot uitdrukking in het spreken over Gods goedheid, genade en barmhartigheid. De manier waarop Hellenbroek in de prediking over Gods eigenschappen spreekt, heeft een levendig, op verandering bij de hoorder gericht karakter. Vergeleken daarmee is de behandeling van Gods eigenschappen in zijn leermethode meer op de cognitieve gericht.

Deze levendige manier van spreken komt verder tot uitdrukking in zijn spreken over Gods besluiten. De eeuwigheid vormt een vooronderstelling van Hellenbroeks spreken over God en Diens besluiten, al betekent dit niet dat zijn prediking eruit opkomt. Daarvoor spreekt Hellenbroek te zeer vanuit het behandelde tekstgedeelte en spreekt hij te verschillend over verkiezing en verwerping. Zijn spreken daarover staat soms zelfs in het teken van een door hem gewenste verandering. Zo vormt Gods welbehagen voor hem een beweegreden voor de godzaligen onder zijn hoorders en spreekt hij over verwerping als Gods reactie op afwijzing van de oproep tot bekeering. Binnen het spreken over Gods besluiten heeft ook de vrede raad of het verbond van verlossing een wezenlijke plaats, ook al komt ze niet voor

14. Bij Hooglied 6:12, *Hooglied II*, 1859.

15. Baars, 'Gereformeerde prediking vandaag', 257-259.

16. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition*, 273.

in de versies van het *Vragenboekje* die bij zijn leven zijn uitgegeven. Evenals À Marck in zijn dogmatiek, behandelt Hellenbroek de vrederaad in zijn prediking als onderdeel van de leer van Christus. Ook dat geeft aan zijn prediking een trinitarisch accent.

Waar Hellenbroeks spreken over Christus door Diens plaats in de vrederaad nauw verbonden is met Gods besluit, krijgt Christus als Hoofd en Middelaar van het genadeverbond een centrale plaats in Hellenbroeks prediking. In die zin kan ze christocentrisch worden genoemd. Anders dan in het *Vragenboekje*¹⁷ plaatst Hellenbroek in de prediking de sluiting van het genadeverbond in de eeuwigheid. Hij benadrukt daarmee de volmacht van Christus om met zondaren te handelen. Hellenbroeks preken krijgen diepte en gloed in zijn spreken over Christus in Zijn ambten. Geloofsvereniging is nauw verbonden met de ambtsuitoefening van Christus. Het accent ligt daarbij op Christus als Koning en Priester. Dat treedt met name naar voren in de verlossingsleer. Vaak gaat de behandeling van de ambten over in het uitstallen van de Namen van Christus. Vooral in de toepassing spreekt Hellenbroek op een innige en tegelijk aansporende toon over Zijn Namen.

Ten opzichte van de andere ambten krijgt het profetische ambt van Christus in de onderzochte preken weinig aandacht. Waar het profetische ambt in het *Vragenboekje* een pneumatologische lading krijgt, blijkt het in de prediking nauwelijks zelfstandig te worden benoemd. Wel spreekt Hellenbroek in de onderzochte preken over Christus als Opperste Wijsheid in Diens leidinggeven aan de ‘verbonds-handel’ met iemand die opnieuw afstand neemt van zijn zonden.¹⁸ Deze geringe aandacht voor Christus’ profetische ambt laat onverlet dat voor Hellenbroek het Woord een profetisch karakter heeft.

In het uitstallen van de rijkdom van Christus in de prediking geeft Hellenbroek ruim plaats aan de zogeheten verbondsgoederen. Het gaat dan om de heils- of genadegoederen die voor Hellenbroek samen het heil vormen dat door Christus is verdiend op het moment dat aan Gods recht is voldaan. Door Christus de Verstrekker van deze goederen te noemen, is een levendige manier van spreken over de bediening van deze goederen mogelijk. In de prediking krijgt dat vorm door wisselende reeksen op te voeren. Meestal maken rechtvaardigmaking en heiligmaking daar deel van uit, soms ook wedergeboorte en geloof, en soms ook verheerlijking. De nadruk die Hellenbroek in zijn leer methode op het forensische karakter van de rechtvaardiging legt, keert terug in zijn prediking. Met name de onderzochte

17. Ten onrechte gaat Van Ekeveld ervan uit dat het *Vragenboekje* in dit opzicht tevens Hellenbroeks eindpositie weergeeft; Van Ekeveld, ‘Het wezen van het genadeverbond’, 295. Uit de geanalyseerde preken komt een ander beeld naar voren.

18. Bij Lukas 1:17, *Keurstoffen* II, 430 en 434.

preken van de *Kruis triomph* zijn van deze notie doortrokken. De kracht ervan wordt voor Hellenbroek door het geloof ontvangen in het zien van een ‘volle’ Jezus. De prediking is voor hem het middel om Christus te schilderen, opdat Christus Zich zal aandienen in de prediking.

Hellenbroek schaaft de aanbidding van Christus onder de algemene roeping. In zijn prediking klinkt steeds weer de ernstige waarschuwing tegen een leven zonder God, buiten Christus, tegenover de rijkdom van het leven met en in Hem door een levend geloof. Hoewel Hellenbroek in zijn prediking niet consequent de genade aanbiedt aan onbekeerde hoorders,¹⁹ maakt de aansporing om tot Jezus te gaan wel een essentieel onderdeel van zijn prediking uit. Het leven uit de belofte is enerzijds een verantwoordelijkheid van de hoorder en anderzijds volledig Gods genadegeschenk. Het geloof dat Jezus en Zijn schatten ontvangt, is net als bij Calvijn verwant aan boetvaardigheid.²⁰

Het reformatorische schema van wet en Evangelie functioneert in de prediking van Hellenbroek volop. Juist in het bewerken van de zondaar tot boete, berouw, overgave en geloof komt het werk van de Geest aan de orde. Die gebruikt daarvoor zowel de wet als het Evangelie. Hellenbroek maakt het werk van de Geest niet altijd expliciet, maar veronderstelt het wel. De Geest is nodig om de doodstaat van de mens te doorbreken, maar ook om bij fluctuaties in het geloofsleven van een aandeel in het heil te verzekeren. De Geest getuigt dan met onze geest van het kinschap. Hellenbroek acht dat getuigenis van de Geest krachtiger dan een syllogisme of sluitreden over iemands staat aan de hand van kenmerken.

6.7 Onderscheiden hoorders

Hellenbroeks trinitarische prediking werkt door in de benadering van zijn hoorders. Met het al genoemde onderscheid dat Hellenbroek maakt tussen onbekeerden en godzaligen onder zijn hoorders, komt een wezenlijk aspect van zijn visie op zijn hoorders aan de orde. Het gaat om zijn visie op de gemeente. Op zichzelf past die binnen Baars’ definitie over de gemeente van Christus als het adres van de prediking in de klassiek-gereformeerde opvatting. Hellenbroek adresseert in zijn *Vragenboekje* de belofte die in de Doop wordt betekend namelijk aan alle gedoopte kinderen. Wel treedt er een in-

19. Het spreken over wel of geen aanbod van genade zou voor de periode waarbinnen Hellenbroek leefde een anachronisme opleveren, merkt Pieter Rouwendal terecht op in zijn recensie van W.J. op ’t Hof e.a. (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie III: Thema’s A-K*, DNR 45 (2021), 176.

20. Conform A. de Reuver, ‘Aanbod van genade’, in: *ENR* III, 20; Dee, *Het geloofsbegrip*, 48-52 en 178-185.

herente spanning op waar Hellenbroek zijn hoorders in de toepassing van de onderzochte preken vrijwel categorisch onderscheidt in onbekeerden en gelovigen. De toepassing is vaak naar dit onderscheid gestructureerd. Mede door dit onderscheid krijgt de toepassing het karakter van een separerende prediking, meer dan van een prediking waarin de hoorders primair worden aangesproken als delend in de genade. Dit blijkt ook uit de omstandigheid dat hij in sommige van de onderzochte preken bij een groot deel van zijn hoorders geen geestelijk leven veronderstelt.

Toch vormt dit onderscheid tussen gelovige en niet-gelovige hoorders geen vast stramien van de toepassing van alle onderzochte preken. (1) Met name in de preken die op een biddag zijn gehouden toont hij zich beweeglijk in de indeling van zijn hoorders. Zijn categorisering beweegt dan mee met de groepen die hij in de tekstuitleg onderscheidt. (2) Hetzelfde geldt voor zijn preek over Jeremia 7 die op een zondag is gehouden. De oorzaak daarvan is in dit onderzoek buiten beschouwing gebleven.²¹ (3) Bovendien ruimt hij in twee van de geanalyseerde preken ruimte in voor een aanspraak tot een derde categorie hoorders, namelijk de bekommerden. Voor elk van de onderscheiden hoorders gelden afzonderlijke aanwijzingen of aansporingen.

Intussen drukt dit onderscheiden van hoorders in verschillende categorieën een stempel op Hellenbroeks toepassing van de Bijbeltekst. In de meeste van zijn preken is de toepassing steeds op een afzonderlijke categorie gericht. Per categorie groepeerde hij een aantal toepassingen of gebruiken, uiteenlopend van waarschuwingen, vermaningen en vertroosting tot oproepen tot geloof, bekering en de daarbij behorende praktijken van gebed, meditatie en een oprechte levenswandel. Hij neemt daarbij elementen van de Bijbeltekst waarover hij preekt als uitgangspunt voor deze aansporingen. Zijn prediking is erop gericht dat de onbekeerden onder zijn hoorders overgaan tot de staat van genade. Hij wil hen afbrengen van een valse en ingebeelde rust. Mensen die daarentegen genade kennen, roept hij op zich te oefenen in hun geloof. Ze moeten meer werk maken van de rijkdom die in Christus te vinden is. Met het oog daarop vermaant, dringt of lokt hij de onderscheiden groepen hoorders. Bij dat alles heeft hij oog voor de verschillende situaties van zijn hoorders, ook binnen de groep godzaligen. Daarmee blijkt hij pastoraal inzicht te hebben in een onderscheiden geestelijke ligging van zijn hoorders.

Hoe spreekt Hellenbroek over de geestelijke verandering die hij bij zijn hoorders wenst? Als het gaat om de overgang van onbekeerd naar gelovig,

21. Dat geldt ook voor het voorwoord van Hellenbroeks neef in de *Mengelstoffen*, zonder pag., die over het ontbreken van dat onderscheid opmerkt dat 'wat daar van de reden wel zyn mag, zullen wy niet onderzoeken'.

is dat voor Hellenbroek een overgang van de zondaar vanuit zijn doodstaat naar werkelijk geestelijk leven. Van Eckevelde veronderstelt dat die overgang voor Hellenbroek gaat op de manier van het genadeverbond. De heilsorde volgt dan de weg die het genadeverbond tekent. Nu is het genadeverbond inderdaad een wezenlijk element van Hellenbroeks prediking, maar uit de onderzochte preken komt een genuanceerder beeld naar voren als het gaat om de overgang van de zondaar tot genade.²² Letterlijk spreken over deze overgang als overgang in het genadeverbond komt in de onderzochte preken als zodanig niet voor. Wel spreekt hij in de preek over Jesaja 12:3 over de weg van het genadeverbond.²³ Hij werkt die weg dan echter niet uit. Datzelfde doet zich voor wanneer hij in twee geanalyseerde preken spreekt over trappen in het genadeleven.²⁴ Ook waar hij in de onderzochte preek over Hooglied spreekt over de eerste overgang tot Jezus ontbreekt een uitwerking.

Dat neemt niet weg dat het genadeleven voor Hellenbroek een existentiële werkelijkheid is die onlosmakelijk verbonden is aan de wedergeboorte. Gods kinderen ontvangen geloofsbevinding van het toegepaste heil. De onderzochte preken geven echter onvoldoende basis om die bevinding zonder meer te karakteriseren als de weg van het genadeverbond. Passender is wellicht om Hellenbroeks opvatting over genadeleven onder zijn hoorders te omschrijven aan de hand van twee vooronderstellingen van Hellenbroeks prediking. (1) Hij veronderstelt het schema van wet en Evangelie. Evenals in zijn *Vragenboekje* gaat Hellenbroek in zijn prediking uit van een verbroken werkverbond.²⁵ Dat hem dit ernst is, blijkt uit de nadruk op verootmoediging en zielsverbrijzeling van de zondaar wanneer die getrokken wordt tot Christus. (2) Bij die geestelijke verandering van de zondaar is er sprake van een onderhandeling met Christus als Hoofd van het genadeverbond. Dat blijkt uit Hellenbroeks omschrijving van het geloof als een onderhandeling met een 'volle' Jezus, onder een diep gezicht van zonde.²⁶ Het gaat Hellenbroek er daarbij om dat zijn hoorders afzien van alle andere middelen, zodat ze hun zaligheid uitsluitend verwachten van die 'volle' Jezus.

22. Van Eckevelde, 'Het wezen van het genadeverbond', 295-300. Aanleiding voor dit misverstand is mogelijk dat Van Eckevelde zich ten aanzien van de overgang van de zondaar tot het genadeverbond mede baseert op Hellenbroeks *Vragenboekje*. De betreffende vraag over de overgang tot het genadeverbond is echter pas na Hellenbroeks overlijden ingevoegd.

23. Bij Jesaja 12:3, *Euangelische Jesaja* II, 63.

24. De enige uitzondering binnen de geanalyseerde preken vormt de zogeheten overstraling door Gods Geest bij de bevestiging van het kindschap, bij Romeinen 8:16. De andere preek waarin over trappen in het genadeleven wordt gesproken, is die over 1 Thessalonicenzen 5:19.

25. Bij Lukas 18:9-14, *Mengelstoffen*, 161.

26. Bij Romeinen 8:16, *Keurstoffen* II, 416. Een vergelijkbare manier van spreken is te vinden bij Jesaja 55:1, *Euangelische Jesaja* IV, 606-607.

Vanuit die twee vooronderstellingen spreekt hij in de onderzochte preken over het genadeleven. Dat spreken heeft binnen de onderzochte preken een vloeiend karakter.²⁷ Dat blijkt voldoende uit het feit dat hij binnen de onderzochte preken voor de godzaligen onder de hoorders slechts eenmaal een specifieke stand in het genadeleven onderscheidt. Het gaat dan om de zogeheten ‘overstraling’ door Gods Geest, leidend tot een onmiddellijke verzekering van het kindschap. Over de ervaring van andere weldaden van Christus spreekt hij niet op deze manier. Wel spreekt hij over de gevoelige genade van de rechtvaardiging,²⁸ maar dan niet als een specifieke stand in het genadeleven. Datzelfde geldt van de heiligmaking.

Dit vloeiende karakter van Hellenbroeks spreken over het genadeleven is opvallend, waar Tiele in zijn biografie aantekent dat Hellenbroek weet van een verzoening met een drie-enig God. Hellenbroek heeft daar wel in de beslotenheid van zijn woning en mogelijk op gezelschappen over gesproken, maar niet in de onderzochte preken.

Een vergelijkbare terughoudendheid treedt aan het licht in zijn hantieren van kenmerken. Daarin volgt hij het voetspoor van zijn leermeester Knibbe en van Hoornbeeck, en minder dat van Voetius.²⁹ Dat geldt ook voor het laten opkomen van kenmerken uit de behandelde Bijbeltekst. De kenmerken functioneren bij Hellenbroek primair als vertrekpunt om onderscheiden hoorders aan te sporen tot een bepaald gedrag of een bepaalde houding. Intussen vormt de aansporing tot zelfonderzoek wel een wezenlijk element in de geanalyseerde preken. Kenmerken kunnen bij dat onderzoek een rol spelen, ook wanneer Hellenbroek ze niet expliciet als zodanig benoemt. Bij die oproep plaatst hij zijn hoorders voor Gods aangezicht. Steeds spoort Hellenbroek zijn hoorders daarbij aan tot verandering.

Belangrijker dan een toetsing aan kenmerken is daarin voor Hellenbroek als prediker de mate van doorwerking van het gepredikte Woord in verstand, geweten, wil, affecten en levenswandel van zijn hoorders. Deze beweeglijkheid van spreken past niet binnen het door Brienens gehanteerde classificatieschema om de prediking van de Nadere Reformatie te typeren.³⁰ Terecht merkt Baars op dat dit schema daarvoor te statisch van karakter is. Wel passend is het om te spreken van een onderscheidend element in de prediking.³¹

27. Zie ook Baars, ‘Classificatie’, in: *ENR* III, 246-247.

28. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 187.

29. Voetius geeft de kenmerken een belangrijke plaats in de prediking als ondersteuning voor zelfonderzoek; C.J.J. Clements, ‘De praktijk van het geloof. Commentaar’, in: W.J. van Asselt en E. Dekker (red.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius’ Disputationes Selectae*, Zoetermeer 1995, 153.

30. Brienens, *De prediking van de Nadere Reformatie*, 269-270.

31. Baars, ‘Classificatie’, 246-247.

6.8 Terugblik op de vraagstelling

Dit boek behandelt Hellenbroek als prediker aan de hand van een selectie van zijn preken. In het onderzoek zijn de geselecteerde preken op verschillende manieren ontrafeld. Daarbij zijn methodes gebruikt die binnen de praktische theologie zijn aanvaard voor het onderzoek van preken. Dat betreft (1) de Heidelbergse methode voor preekanalyse en (2) kwalitatief dataonderzoek naar het omgaan met theologische trefwoorden. Centrale vraag in deze studie was: Welke homiletische en systematisch-theologische uitgangspunten blijken uit een analyse van de preken van Hellenbroek, mede in het licht van zijn catechesemethode?

Deze vraag valt uiteen in verschillende deelvragen:

- I Wat is het karakteristieke van de prediking van Hellenbroek?
 - a. Wat verwacht Hellenbroek van de hoorders van zijn boodschap?
 - b. Welke homiletische en systematisch-theologische aspecten treden op de voorgrond en in hoeverre draagt zijn prediking daarbij een trinitarisch karakter?
- II Hoe verhoudt de homiletische en systematisch-theologische praktijk van Hellenbroek zich tot:
 - a. het homiletische lesmateriaal van zijn leermeesters en
 - b. zijn catechesemethode als praktisch-theologische praktijk?

Bij de behandeling van de eerste deelvraag is met behulp van de Heidelbergse methode voor preekanalyse nagegaan hoe Hellenbroek in de onderzochte preken omgaat met de Naam van God. Omdat het historisch preekmateriaal uit de zeventiende en achttiende eeuw betreft, is het spreken over de Naam in een trinitarisch kader geplaatst. Gebleken is dat Hellenbroek inderdaad vanuit een trinitarische opvatting spreekt over God. Er is een grote variatie in de mate waarin de verschillende Personen van de Drie-eenheid in zijn preken aan de orde komen. Dat blijkt samen te hangen met het tekstgedeelte dat hij kiest. In die zin preekt Hellenbroek tekstgebonden. Opvallend is daarbij dat het werk van de Heilige Geest niet vaak nadrukkelijk aan de orde komt, behalve wanneer de tekst daar aanleiding toe geeft. Het werk van de Geest wordt wel vaak verondersteld wanneer Hellenbroek spreekt over de toepassing van het door Christus verdiende heil. Hellenbroek verbindt de Heilige Geest dan aan het ontvangen van de weldaden van Christus door godzaligen, zoals wedergeboorte, geloof, rechtvaardigmaking en heiligmaking. Tegelijk treedt behalve de Heilige Geest ook Christus als schenkende Middelaar van het genadeverbond daarbij naar voren.

De Heidelbergse methode is tevens gebruikt om de plaats van de hoorder en het zelfbeeld van de prediker na te gaan. Als prediker ziet Hellenbroek

zichzelf in de geanalyseerde preken niet alleen als een profeet die tegenover zijn hoorders staat, maar ook als een herder die hun zielen hoedt. Gezien het historische karakter van het preekmateriaal hangt het beeld van de hoorder sterk af van de informatie die de preek zelf geeft. Tijdens de geanalyseerde preken op biddagen blijkt Hellenbroek een breed scala aan vertegenwoordigers uit de Rotterdamse samenleving onder zijn gehoor te hebben. De geanalyseerde preken uit de laatste periode van zijn leven doen vermoeden dat zich dan vooral maatschappelijk lager geplaatsten onder zijn gehoor bevinden.

In zijn benadering van hoorders werkt het trinitarische karakter van zijn spreken over God door. Beslissend voor hun zaligheid is voor hem of zijn hoorders door Gods Geest zijn bewerkt tot wedergeboorte. Het levenschepende werk van de Geest beperkt zich echter niet tot het eerste begin van het genadeleven, maar strekt zich uit tot alle aspecten van het geloofsleven. Hellenbroek brengt die aspecten niet onder in een systeem dat los van de tekst functioneert. Ook de kenmerken functioneren niet als zodanig. Wanneer Hellenbroek over kenmerken spreekt, wil hij die in verband brengen met de tekst waarover hij preekt. Wel brengt het trinitarische karakter een aantal regelmatig weerkerende accenten met zich mee voor het leven van de gelovige, zoals een fluctuatie in het geloofsleven, de noodzaak van inkeer van de zondaar in verootmoediging voor God en de diepe afhankelijkheid van de gelovige van inkomsten uit een 'volle' Jezus.

Bij de behandeling van het tweede gedeelte van de eerste deelvraag is voor de maatschappelijke aspecten van het leven van de hoorders breder gekeken dan de twintig geselecteerde preken. Ook andere preken waarin Hellenbroek expliciet ingaat op de leefsituatie van zijn hoorders zijn in het onderzoek betrokken. Het betreft met name preken uit zijn periode in Zwammerdam en Zwijndrecht. In Zwammerdam maakt hij zich ernstig bezorgd over het morele peil van het dorp. Hoewel hij de zonden vooral concreet maakt voor het Nederlandse volk, neemt hij verbondsbreuk waar onder zijn hoorders. 'De godzaligheid is 'er verbannen.' In Zwijndrecht toont hij zich teleurgesteld over de invloed van zijn prediking op zijn hoorders. Ondanks Hellenbroeks aandringen worden de catechisatielessen maar matig bezocht. Hij beschuldigt de ouders van verzuim om aan te dringen bij hun kinderen. Volgens Hellenbroek ontbreekt de vreze Gods in Zwijndrecht geheel. Bij zijn afscheid verzucht hij dat sommige hoorders wellicht opgelucht zijn om zijn vertrek. Voor de jongeren van de gemeente heeft hij daarentegen hoop. In Rotterdam is Hellenbroeks toon minder scherp over de maatschappelijke leefsituatie van zijn hoorders. Nog steeds benoemt hij de zonden concreet, maar dan vaak als een nationale zonde. Uit zijn voorbereidingspreken, die alle uit zijn Rotterdamse periode dateren, blijkt dat

hij bij een groot deel van zijn hoorders geen geestelijk leven veronderstelt.

De tweede deelvraag is op twee manieren behandeld. Met behulp van kwalitatief dataonderzoek is onderzoek gedaan naar de samenhang in het gebruik van theologische trefwoorden in Hellenbroeks catechisatiemethode en de geanalyseerde preken. Opvallend is de sterk cognitieve insteek van het boekje. Dat is anders in Hellenbroeks prediking, waarin hij zijn hoorders wil raken en bewegen. Uit de prediking van Hellenbroek ontstaat daarmee een ander beeld van hem als pastor dan soms uit zijn Vragenboekje wordt afgeleid. Inhoudelijk is er tussen het Vragenboekje en de prediking een grote mate van verwantschap, al kiest Hellenbroek als prediker regelmatig andere accenten. Zo benadrukt hij in de prediking andere eigenschappen van God dan in zijn catechisatiemethode. Deze afwijking wordt ingegeven zowel door Hellenbroeks tekstkeuze als door het eigen karakter dat zijn prediking heeft.

Daarnaast is voor het beantwoorden van deze tweede deelvraag een historisch-homiletisch onderzoek gedaan naar de invloed van Hellenbroeks homiletische vorming op zijn prediking. Daaruit volgt dat Hellenbroek in de opbouw en toon van zijn preken in belangrijke mate zijn leermeesters is gevolgd. Wel kiest hij een eigen lijn ten opzichte van zijn leermeester Knibbe waar Hellenbroek (1) de toepassing structureert in twee of drie groepen van hoorders en (2) zijn toepassing al laat beginnen bij de tekstuitleg.

6.9 Verkenning van de betekenis van Hellenbroek vandaag

Binnen de beweging van de Nadere Reformatie klinkt de prediking van Hellenbroek als een toonaangevende stem. Op verschillende manieren is zijn geluid van actuele betekenis voor predikers en hoorders van nu. Zijn inzet kan in sommige opzichten tot navolging zijn. Daarbij gaat het er niet om dat predikers zich als getrouwe kopieën van hem zouden manifesteren. De vorming van predikers en hoorders is daarvoor te veel veranderd. Het zou bovendien strijd zijn met het belang van persoonlijke vorming dat uit de ontwikkeling van Hellenbroek tot prediker spreekt. Wel mag hij vanwege zijn vorming en ontwikkeling als een schoolvoorbeeld voor hedendaagse predikers gelden. Ook in andere opzichten kunnen uit dit onderzoek richtingwijzers worden afgeleid voor nu. Die afleiding heeft deels een persoonlijk en subjectief karakter. In die zin maken de afsluitende observaties geen onderdeel uit van het onderzoek zelf. Maar omdat prediking een actuele praktijk is, zou het als een gemis worden ervaren wanneer een dergelijke afleiding zou ontbreken. De volgende richtingwijzers tekenen zich af.

In de eerste plaats laat Hellenbroek zien dat de prediker met een gezag spreekt dat hij aan zijn Zender ontleent. Op dat gezag betreedt hij de

kansel. Al voor zijn geestelijke omwenteling in zijn eerste gemeente toont Hellenbroek zich bewust te zijn van het primaat van God in zijn roeping. Dat betekent voor hem dat hij het Woord van God met gezag mag brengen. Hij spreekt met volmacht, nadat hij zichzelf onder het gezag van het Woord heeft gesteld en het Woord door hemzelf is heen gegaan.³² De prediking ontstaat bij Hellenbroek in de verborgen omgang met God. Het gezag van het Woord strekt zich uit over de hele mens, ook bij zijn hoorders.

Hellenbroek is zich volop bewust van het belang van het spreken van Gods Woord in het geweten van de hoorders. Het geweten zelf staat onder het gezag van dat Woord. Voor Hellenbroek zijn ook gedachten en gevoelens en daarmee het zelfbeeld niet vrij, maar staan ze in een ondergeschikte verhouding tot God en Zijn Woord. Zijn hoorders probeert hij van dat inzicht te doordringen. In zijn vertolking van Gods Woord ligt zijn focus op de voorliggende Bijbeltekst. Dat is tegelijk de kracht en een zwakte van zijn prediking. De kracht ervan is dat het Bijbelwoord werkelijk door de prediker heen gaat. Een zwakte is dat Hellenbroek weinig aandacht heeft voor het tekstverband.

In de tweede plaats kan van Hellenbroek worden geleerd dat een prediker niet alleen het Woord naspreekt. Hij is er bovendien verantwoordelijk voor dat het doordringt tot de hoorder. Daarom moet hij de brug slaan naar zijn hoorders. Hellenbroek laat zien dat hij kennis heeft genomen van de concrete situatie van de hoorders.³³ Vooral ook moet hij de boodschap praktisch maken voor zijn hoorders. Hij mag daarvoor de retorische middelen gebruiken die hem daarvoor ter beschikking staan. Het schema van uitleg en toepassing dat Hellenbroek in zijn prediking hanteert, is ook nu een van de manieren om invulling te geven aan de verantwoordelijkheid van de prediker. De prediker is op zichzelf vrij een andere vorm te kiezen, maar dat ontslaat hem niet van zijn verantwoordelijkheid het Woord te vertalen naar de geestelijke situatie van zijn hoorders. Van Hellenbroek kan worden geleerd dat het Woord daarbij zijn eigen gezag heeft. Een prediker hoeft niet krampachtig te zoeken naar een zo volledig mogelijke toepassing, maar mag die laten opkomen uit de behandelde tekst. Dat geeft aan het Woord eigen majesteit en kracht. Een van de toepassingen vormt het aansporen tot het aannemen van de gepredikte belofte. Deze aansporing klinkt niet in

32. Hiermee sluit het beeld dat van Hellenbroek als prediker ontstaat in verschillende opzichten aan bij het zelfbeeld van de prediker zoals Beute dat voor Trimp en Bohren schetst. Net als Trimp legt Hellenbroek nadruk op het ambt, terwijl hij net als Bohren overtuigd is van de werking van Gods Geest door de prediking heen. Een verschil is wel dat Hellenbroek dit zelfbeeld niet expliciet maakt. Beute, *Wie ben ik als ik preek?*, 66-71. Anne van der Meiden, *Alleen van horen zeggen. Bouwstenen voor een communicatieve theologie*, Baarn 1980, 110-112.

33. Zie ook C.M.A. van Ekris, *Dialogo, dans en duel. Preken voor tijdgenoten*, Utrecht 2022.

iedere onderzochte preek en is niet altijd tot alle hoorders gericht. In alle gevallen laat Hellenbroek de aanbieding van het Evangelie opkomen uit de tekst die hij behandelt.

In aansluiting hierop kunnen we in de derde plaats van Hellenbroek leren hoe hij zijn hoorders aanmoedigt hun verantwoordelijkheid te nemen in het vervolg van de preek: de werking van de preek stopt voor hem niet nadat het amen heeft geklonken. Voor Hellenbroek is het niet genoeg om het gepredikte Woord te verstaan. Het moet ook worden gehoorzaamd. Het heeft immers gezag. De doorwerking moet plaatsvinden in het persoonlijke geloofsleven van de hoorder door het beoefenen van godsdienstige praktijken als gebed, meditatie en gesprekken van geestelijke aard. Ook moet het Woord gezag hebben over de handel en wandel van de hoorders, ook wanneer ze dienen bij de overheid. In feite sluit dit inzicht nauw aan bij het pleidooi van Herman Paul om als christenen ernst te maken met de strijd om het menselijke verlangen.³⁴

In de vierde plaats kan omgang met Hellenbroek predikers en hoorders van nu doordringen van de levensernst. Het besef van de eindigheid van het leven wordt mede gevoed door de tijdsomstandigheden van Hellenbroek. Daarin was de dood steeds dichtbij. Toch overstijgt Hellenbroeks ernst de onrust van zijn tijdsomstandigheden. Zijn levensernst hangt nauw samen met zijn Godsbeeld. Hij wil zijn hoorders hoofd voor hoofd voorbereiden op een ontmoeting met God als Rechter. Dat geeft aan zijn spreken een eeuwigheidsernst die zich niet beperkt tot zijn prediking op biddagen. Ook zijn laatstgehouden preek is doortrokken van dit besef.

In de vijfde plaats blijkt Hellenbroeks prediking een voluit trinitarisch karakter te dragen. Daarin kan hij als voorbeeld dienen voor predikers in zijn traditie. Hij denkt vanuit Wie en hoe God is en hoe Hij Zich bekendmaakt. Dit stelt Hellenbroek in staat tot een gerichtsprediking naar al zijn hoorders. Hij plaatst zijn hoorders voor Gods heilige majesteit en rechtvaardigheid, die buiten Christus een verterend vuur is. Tegelijk valt in zijn preken, anders dan in zijn *Vragenboekje*, veel nadruk op Gods genoegzaamheid als rustpunt voor het hart. Datzelfde geldt voor Gods goedheid, genade en barmhartigheid als bron van de zaligheid. Hij verbindt die steeds weer aan Christus als Middelaar van het genadeverbond. Hellenbroek is merkbaar in zijn element wanneer hij spreekt over een 'volle' Jezus. Hellenbroeks spreken over de Geest is vaak minder expliciet dan dat over de Middelaar. Dat is anders bij teksten waarvan Persoon of werk van de Geest het brandpunt vormen. Hellenbroeks tekstgebonden spreken in dit opzicht is ook nu vaak tot een voorbeeld. Hellenbroek kan tevens tot voorbeeld zijn in hoe zijn tri-

34. Herman Paul, *Shoppen in advent. Een kleine theorie van secularisatie*, Utrecht 2020, 109-121.

нитарische prediking een bevindelijke spits krijgt. De weg naar Jezus die hij tekent, brengt een radicale omkeer. Hoorders zijn dood of levend. Terwijl de Heilige Geest alleen levend maakt, is het leven voor Hellenbroek alleen in Jezus te vinden. Met Zijn liefde trekt God een zondaar naar Zichzelf toe, waarbij de zondaar oog en oor krijgt voor Jezus. Die trekkende liefde loopt uit in wat Hellenbroek omschrijft als onderhandelingen met een ‘volle’ Jezus. Nooit gaat dit voor Hellenbroek buiten het Woord om.

In de zesde plaats is Hellenbroek zich steeds bewust van verschillende hoorders onder zijn prediking. Het verschil in maatschappelijke positie klinkt vooral door in de prediking op biddagen, terwijl hij in zijn zondagse prediking zijn toepassing vaak structureert naar onbekeerden en gelovigen. Zijn terughoudendheid om zijn hoorders concrete kenmerken aan te reiken, mag ook hedendaagse predikers tot voorbeeld zijn. Tegelijk roept dat een bepaalde spanning op in zijn prediking. Hellenbroek deelt zijn hoorders niet op voorhand in naar een reeks vaste kenmerken. Maar ergens moet toch antwoord komen op de vraag of iemand werkelijk kind van God is. Bij Hellenbroek lijkt dat in veel preken een zaak van huiswerk te zijn. Vraag is dan wel of hij zijn hoorders voldoende meegeeft naar huis. De kracht van Hellenbroeks prediking op dit punt is wel dat hij ruimte laat voor het werk en het getuigenis van de Geest. Bovendien zet hij zijn hoorders niet in de kou. Regelmatig roept hij hen op om zich als arme zondaars te werpen op Gods barmhartigheid en alles van genade te verwachten.

In de zevende plaats laat Hellenbroek zien dat de toepassing volop onderdeel mag uitmaken van de preek. Het is de bedoeling van de prediker een verbinding te maken met de werkelijkheid van de hoorder. Daarvoor is het niet alleen nodig om het Woord te laten spreken, maar ook om het dicht bij de hoorder te brengen. Wat dat betreft valt er ook bij Hellenbroek geen scherpe breuklijn tussen uitleg en toepassing te trekken.³⁵ In ieder geval valt ze niet volledig samen met de scheiding tussen het analytische deel en de toepassing. Al in de inleiding wil Hellenbroek de aandacht van zijn hoorders vangen, terwijl het analytische deel niet als dorre verhandeling is bedoeld. Dan wil Hellenbroek het Woord al met gezag laten spreken. In de toepassing is Hellenbroek vaak expliciet over zijn intentie om zijn hoorders te bereiken. Ook dan is er wel overwegend een relatie met de tekst. Hij neemt dan zijn vertrekpunt in verschillende categorieën hoorders en geeft hun de betekenis van de tekst voor hun situatie mee.

Ten slotte kan de vraag worden gesteld hoe een hedendaagse preek van Hellenbroek eruit zou zien. De vraag stellen is gemakkelijker dan die te beantwoorden.

35. Conform Kater, *Liever langer luisteren*, 16.

6.10 Agenda voor verder onderzoek

Met dit boek is niet meer dan een eerste stap gezet in het onderzoek naar Hellenbroek en zijn prediking. Dat is niet alleen veroorzaakt door de beperking die de selectie van een gering deel van het preekmateriaal met zich meebrengt, maar ook doordat er nog weinig onderzoek is gedaan naar de invloed van contemporaine homiletische werken op de prediking. Die beperking rechtvaardigt een bredere analyse van Hellenbroeks preekoeuvre, zodat de uitkomst ervan betrekking heeft op een omvangrijker deel van het bronmateriaal. Vervolgonderzoek kan zich daarbij richten op de context van Hellenbroeks prediking, zowel in zijn tijd als nu. Ook kan het onderzoek zich richten op Hellenbroeks omgaan met buitenbijbelse bronnen, zoals judaïca, patres en commentaren. In dat laatste geval verdient het aanbeveling Hellenbroeks omgaan daarmee en vermelding daarvan te vergelijken met die van tijdgenoten op basis van overgeleverde preken dan wel commentaren. Eveneens valt een diepte-analyse naar het gebruik van retorische middelen te overwegen.

Als het gaat om de plaatsing van Hellenbroek in zijn tijd, verdient het aanbeveling om de kenmerkende verschillen tussen een voetiaanse en een coccejaanse stijl van preken nader te onderzoeken. Dit kan zowel vanuit de contemporaine homiletische handboeken worden gedaan, als worden toegespitst op deelaspecten als allegorische exegese en omgaan met kenmerken. Daarnaast verdient het aanbeveling te onderzoeken in hoeverre de methode van retrieval nader kan worden benut om historisch bronnenmateriaal uit de periode van de gereformeerde hoogorthodoxie en de Nadere Reformatie, waaronder overgeleverde preken, op een relevante wijze te presenteren zonder gebruikmaking van de Heidelbergse methode. Het verdient aanbeveling daarbij nader onderzoek te doen naar de wijze waarop in de prediking de mens voor God gesteld en naar Christus geleid wordt.

Ten slotte kan het kwalitatieve dataonderzoek worden uitgebreid naar andere preken van Hellenbroek of diens tijdgenoten met als doel de systematische theologie te verbinden met de homiletische bezinning. Een dergelijke uitbreiding zou tot meer robuuste conclusies kunnen leiden dan op basis van dit enkele onderzoek. Tevens kan een verdieping van het onderzoek worden bereikt. Dat laatste zou met name gediend zijn met kwalitatief dataonderzoek voor een beperkter aantal trefwoorden dan in dit onderzoek het geval is. Ten slotte valt te overwegen in het geval van Hellenbroek een nadere vergelijking te maken tussen zijn praktisch-theologische praktijken van catechese en prediking.

Bijlage I

Samenvatting van de geanalyseerde preken

1 Preek over Jesaja 40:6¹

Ende een Stemme zeid, Roept: Ende hy zeid, Wat zal ik roepen?

Nu Hellenbroek voor het eerst als predikant de gemeente toespreekt, wenst hij haar de vrede van zijn Meester. Hellenbroek hoopt dat Zwammerdam herstelt van de oorlogsschade door Franse plunderingen en slachtingen.² Vooral wenst hij geestelijke vrucht en christelijke deugd onder zijn hoorders. De tekst verdeelt hij in 1. Een deel dat de hemel betreft, namelijk een bevel om te roepen, en 2. Wat de aandacht op de aarde richt, namelijk een mens die antwoordt met de vraag naar de boodschap.

God heeft ons een stem gegeven. De Bijbel spreekt daarvan. Ook dieren hebben een stem, maar die verstaan wij niet. Wij kunnen onze gedachten uitdrukken en zelfs onze ziel. Ook aan God wordt een stem toegeschreven. De stem die hier spreekt, moet wel van Hem zijn. God zendt immer profeten uit. Zo klinkt hier een oproep aan predikers om zowel duidelijk te spreken, als ook de harten van hoorders te beroeren. De opdracht die God de Vader aan Jezus gaf, ging dikwijls met een onweerslag gepaard. In het Hebreeuws is dat de *bath-kol*, de dochter van de stem. Niet ieder verstond die stem, maar Jezus wel. De kerk van nu heeft verstaanbare stemmen nodig en daarom moeten er nu stemmen zijn die roepen. Het begin van die roepende stem wordt gemarkeerd door een plechtige inhuldiging. Zo ging het onder de Roomse keizers en ook bij de inwijding in de dienst van de afgod Mithras. Aan zo'n inwijding gingen eisen vooraf, zoals bij Plato.³

De stem vraagt hier om te roepen op een verstaanbare manier. Zo is prediking roepen met ijver en vrijmoedigheid. Alleen door te roepen dringt de boodschap door de dikke huid van het menselijke gehoor en het hart

1. *Keurstoffen* II, 949-971.

2. Op 30 november 1672 plunderden Franse troepen onder leiding van François-Henri de Montmorency-Luxembourg Zwammerdam. Jaarlijks hield Hellenbroek een herdenkingspreek. Velen uit het dorp en uit het eveneens getroffen Bodegraven stroomden dan toe.

3. Volgens laatklassieke bronnen stond boven de deur van Plato's filosofenschool vermeld: Laat niemand die onwetend is in de geometrie hier binnengaan. Zie Bernard Suzanne, 'Let no one ignorant of geometry enter', 6 januari 2004, faculty.math.illinois.edu/~jelliot2/plato.html, geraadpleegd op 4 april 2023, waar bronverwijzingen zijn te vinden.

heen. De oorzaak van die hardhorendheid ligt hierin dat alleen geestelijke mensen de boodschap verstaan. Die prediking moest klinken tot aan de einden van de aarde. Om dit alles wordt preken hier met roepen vergeleken. De vraag is wat de inhoud van de boodschap moet zijn. Omdat natuurlijke mensen de boodschap niet verstaan, is het licht van Gods openbaring nodig. Nu dragen predikers een verdorven natuur mee, waardoor ze niet bekwaam zijn tot hun taak. Bovendien zoekt Jezus Zijn volgelingen niet uit de geleerden van zijn eeuw, noch bij de Joodse geleerden, noch bij de filosofenscholen. Daarom is goed te begrijpen dat de vraag klinkt: wat zal ik roepen? De vraag is gesteld aan het goede adres, namelijk aan God. Verval in de kerk begint wanneer de boodschap aan iets buiten Hem wordt ontleend, zoals menselijke inzichten of tradities.

Toepassing

De prediker heeft een volmacht ontvangen om te spreken. Hij is niet ingedrongen, zoals sommige pausen. Dat wil echter niet zeggen dat God op een buitengewone manier tot hem heeft gesproken. De stem kwam op verschillende momenten, in fasen. Het begin ligt in Gods besluit en vervolgens in de omstandigheden van geboorte en opleiding die daaruit voortvloeien. Zijn ouders lieten hem geheel vrij in zijn studiekeuze. Zijn leermeesters stimuleerden hem de weg van het ambt te volgen. Daarna volgden verschillende kerkelijke stappen, waaronder een ruime meerderheid van stemmen toen de gemeente een beroep wilde uitbrengen.⁴ Deze Goddelijke volmacht betekent een zware last voor Hellenbroek: 'de kragten van ziel en ligchaam moeten in 't dragen van dit pak een verbond maken: het oordeel moet hier als een verstandig handelaar alles schiften, en 't kaf van 't koorn scheiden'.⁵ Ook moet het geheugen geoefend zijn en de tong bekwaam. Veel moeiten moeten weerstaan worden. Hellenbroek was zich zodanig bewust van zijn geringe kracht dat hij bang was als Uza het heiligdom van God aan te tasten. Maar omdat God riep, kan hij niet ongehoorzaam zijn.

De vraag dringt wel wat hij roepen zal. Dat is niets anders dan Gods Woord. Hij wil niet als de socinianen zijn eigen verstand als toetssteen gebruiken voor verborgenheden die boven zijn verstand gaan. Wel zal hij soms 'hout komen te hakken uit de bosschen van Hiram, de wereldsche geschiedenissen'. Dat zal gebeuren wanneer hoorders te vermoeid raken. Citaten uit klassieken kunnen hen dan op een 'nuttige en vermakelyke wy-

4. Hellenbroek zegt te laten rusten waarom na het beroep dat de gemeente op hem heeft uitgebracht het nog ruim een halfjaar duurde voordat de intrede plaatsvindt. Vermoedelijk heeft de approbatie door de plaatselijke ambachtsheer langere tijd op zich laten wachten, zie ook Bisschop, 'Hellenbroek', 333.

5. *Keurstoffen* II, 965.

ze⁶ laten verpozen. Hij neemt zich voor om zijn hoorders op te roepen zich te richten tot de opperste Wijsheid. Eenvoudigen onder hen zal hij melk uit Gods Woord aanbieden en volwassenen in kennis vaste spijs. Hij zal dwalingen weerleggen en proberen zowel kennis te vermeerderen als aan te zetten tot daden. Wie geestelijk zwak is, zal hij proberen te troosten. Maar dat zal hem niet weerhouden om hardnekkige zondaren ernstig te waarschuwen. Hellenbroek gebruikt verschillende Bijbelse beelden en voorbeelden om die ernst kracht bij te zetten. Op deze manier hoopt hij als Mozes getrouw te zijn over het gehele huis Gods. Hellenbroek heeft nog meer te zeggen, maar laat dat rusten tot een volgende gelegenheid. Nu heeft hij zijn geweten willen vrijmaken. Eenmaal hoopt hij in te gaan als een getrouw dienstknecht.

2 Preek over Jeremia 7:13-15⁷

(...) Zo zal ik aan dit huis, dat na mynen Name genoemd is, daar op gy vertrouwt, (...) doen, gelyk als ik aan Silo gedaan hebbe (...).

Op gelijke zonden volgen meestal gelijke straffen. Jezus zegt dat ook wanneer Hem wordt gevraagd waarom de toren van Siloam op een groep mensen is gevallen. Hij zegt dan dat wie in zijn zonde blijft, dezelfde straf zal dragen. Want God is streng over degene die gevallen is, maar goedertieren over wie zich bekeert. Zo waarschuwt de profeet Ezechiël Juda om niet in de voetsporen van Israël te treden dat om haar zonden in ballingschap is gevoerd. En zo waarschuwt Jeremia hier. Hij spreekt van: (1) De oorzaak van het verderf dat hij voorspelt (vers 13). (2) De straf zelf waarmee hij dreigt (verzen 14 en 15).

Sommigen zien de oorzaak van het verderf in dezelfde zonden als waarom Silo is verlaten. Maar beter is te denken aan zonden van Juda zelf. Jeremia benoemt die concreet in de verzen 9-11, waar die al uitvoerig zijn behandeld. Bij die gruwelen van Juda noemt de Heere nu een zorgeloze hardnekkigheid. Van Zijn kant is de Heere ijverig geweest, zoals een arbeider die al vroeg op is. God heeft al vroeg Zijn profeten tot waarschuwing gezonden en Hij spreekt nog. Hij heeft zelfs geroepen met dreiging van oordeel. Maar Juda bleef ongevoelig. Om die reden spreekt God nu Zijn oordeel uit over de tempel waarop Juda zijn hoop bouwde. Waarom we lezen dat de tempel naar Gods Naam is genoemd, is bij 7:14 al uitvoerig aan de orde geweest, zoals het lot van het heiligdom in Silo bij 7:12 is besproken. De tempel zal

6. *Keurstoffen* II, 967.

7. *Mengelstoffen*, 428-443.

delen in het lot van dat heiligdom. Daarmee zal heel Juda worden beroofd van zijn bevoorrechte positie.

God zal niet alleen de tempel en daarmee stad en land raken, maar ook personen. Omdat u geen andere goden voor Gods aangezicht behoort te hebben, daarom zal Hij u wegwerpen. Gods aangezicht ziet hier niet alleen op Gods tegenwoordigheid, maar vooral op Zijn genadige nabijheid. Deze waarschuwing wil zeggen dat God Juda uit het land zal verdrijven. Zo heeft Hij ook met Efraïm gedaan, dat als belangrijkste stam voor alle tien reeds verdreven stammen wordt genomen. Zo is het ook vervuld. Kort na Israël's wegvoering is Juda naar Babel gevoerd, Jeruzalem verwoest en de tempel waarop zij vertrouwen, omvergeworpen en verbrand.

Toepassing

De Heere spreekt hier op een scherpe manier na vele en tijdige waarschuwingen. Met evenveel recht kan de Heere zo tot Nederland spreken. We zien wat er in het nabijgelegen Frankrijk is gebeurd,⁸ maar blijven dezelfde oppervlakkige en goddeloze dingen doen. Ook de hoorders van Hellenbroek voegen er zorgeloze hardnekkigheid bij. Want zij luisteren niet naar lieflijke vermaningen. Dat geldt ook voor bedreigingen en zelfs voor oordelen met pest en oorlog. Met droefheid wordt verwezen naar de meest recente oorlog.

Een bekering als antwoord van de hoorders blijft tot nu toe uit! Wat kan een zorgeloos volk anders verwachten dan dat Gods toorn verdergaat. Wie niet wil horen naar vermaningen, moet rekenen op Gods toorn. Wanneer mensen pas tot God roepen op het moment dat het hun uitkomt, moeten zij erop rekenen dat Hij niet zal antwoorden. Zo zal God handelen wanneer de hoorders volharden in hun weg. Zo heeft de Heere met Silo gedaan en met de broeders in Frankrijk, Savoie en Hongarije.⁹ Hij kan ook in Nederland de kandelaar van Zijn Woord wegnemen en stad en land tot verwoesting overgeven.

8. Mogelijk doelt Hellenbroek hier op de Negenjarige Oorlog waarin Frankrijk vanaf 1690 was verwickeld, in combinatie met een reeks misoogsten.

9. Door het herroepen van het Edict van Nantes was het protestantisme in Frankrijk vanaf 1685 verboden. Vele protestanten emigreerden via Savoie naar Genève of Brandenburg. Paolo Bianchi, 'Huguenots in the Army of Savoy-Piedmont. Protestant Soldiers and Civilians in the Savoyard State in the Seventeenth and Eighteenth Century', in: Matthew Glozier en David Onnekink (red.), *War, Religion and Service. Huguenot Servicing*, Londen 2007. In 1687 werden ca. drieduizend om hun geloofsovertuiging gedetineerde Waldenzen uit Piedmont gedeporteerd naar Genève, Joseph Visconti jr., *The Waldensian way to God. Following the Light Trough Eight Centuries of Darkness and Discord*, Maitland 2003, 425. In Hongarije beperkten de Habsburgers na de verdrijving van de Turken op voorspraak van aartsbisschop Kollonics de rechten van protestanten, Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, 2^e editie, Cambridge 1994, 28-33.

Daarom: Verlaat die werken van zorgeloosheid en goddeloosheid en bekeer u. Antwoord op het roepen van Gods bedreigingen. Dan zal God opnieuw tot de hoorders spreken. Hij zal dan niet alleen Zijn Woord onder hen laten, maar ook meer en meer in genade en vriendelijke beloften tot hen spreken. Dan zal er vreugde zijn in hun hart. Komen ze dan alsnog in benauwdheid, dan zal Hij op hun roepen antwoord geven. Het onheil dat God aan andere broeders tot waarschuwing geeft, zal hen dan niet treffen. In plaats daarvan zal er Gods zegen zijn tot in eeuwigheid. Dan zal Nederland een volk zijn dat Gods Woord kent en dat wandelt in het vriendelijke licht van Gods aanschijn.

3 Preek over Jesaja 12:3¹⁰

En gylieden zult water scheppen met vreugde uit de fonteinen des heils.

Wie de Heere werkelijk dankbaar is voor Zijn zegeningen, zal met vreugde gebruiken wat hij ontvangen heeft. Erkennen is niet genoeg. De profeet leidt hogerop naar de *fonteinen des heils*. Dat zijn geen fonteinen van lichamelijk heil, hoewel verschillende klassieke auteurs daar voorbeelden van geven.¹¹ Eerder al is getoond dat dit heil geestelijk van aard is.¹² Het gaat om zaken als wedergeboorte, rechtvaardiging, heiliging en bewaring.

Zo'n fontein heeft een bron. Dat is in de eerste plaats Gods eeuwige liefde, vrije genade en eindeloze barmhartigheid. De werkende oorzaak is Jezus in Zijn verdienste, maar ook als de Fontein waaruit de gelovigen in de weg van het genadeverbond het heil deelachtig worden. Niet voor niets vertaalt Calvijn hier: fonteinen van de Heiland.¹³ De derde bron van dit heil is de Heilige Geest, Die als Werkmeester alle goederen van het genadeverbond aan de ziel toepast. Andere bronnen zijn het Evangelie dat aan de dorstige zondaar wordt aangeboden.

Joodse uitleggers als Jonathan en Kimchi spreken hier van een nieuwe

10. *Euangelische Jesaja* II, 61-79.

11. *Euangelische Jesaja* II, 62. Hellenbroek verwijst naar Seneca de Jongere die spreekt van de Styx in Arcadië, *Naturales quaestiones* 3.25, LCL 450, 256-257; andere voorbeelden zijn te vinden bij Ovidius, *Metamorphoses* 15, LCL 43, 386-389; in een werk dat wordt toegeschreven aan Aristoteles, 'On Marvellous Things Heard', in: LCL 307, 296-297 en bij Cambdenus; William Camden (1551-1623), *Brittania, sive Florentissimorum regnorum Angliae, Scotiae, Hiberniae, et insularum adiacentium*, Londen: George Bishop en Joannis Norton, 1607, 214 met voorbeelden uit resp. Egypte, Sicilië en Engeland.

12. Hellenbroek verwijst terug voor een uitwerking van het begrip 'heil', *Euangelische Jesaja* II, 62. Bedoeld zal zijn de behandeling in de preek over Jesaja 12:2, *Euangelische Jesaja* II, 15-26.

13. Calvijn, Comm. in Is. 12:3, in: Johannes Calvijn, *Opera Quae Supersunt Omnia* 36, red. Guilielmus Baum e.a. (red.), Braunschweig 1888, 250: 'fontibus salvatoris'.

leer.¹⁴ Scheppen van water geldt ook elders als beeld voor het tot zich nemen van wijsheid.¹⁵ Hoewel de sacramenten op zich geen bron van heil zijn, schrijft Petrus er wel veel heil aan toe wanneer hij zegt dat de doop ons behoudt. Omdat het om zo veel fonteinen gaat, gebruikt Jesaja hier het meervoud. Die fonteinen afzonderlijk nalopen voert te ver. Beter kan de overeenkomst van de fonteinen worden genomen. Een fontein is een oorsprong van water. Zo geeft deze heilfontein geestelijke genade. In de fontein is overvloed en dat blijft zo, ongeacht het gebruik. Zo is het ook in deze fontein.

Klassieke schrijvers vermelden dat fonteinen ook onheil kunnen veroorzaken.¹⁶ Zoals die onheil kunnen veroorzaken in het rijk van de natuur, zo zijn er ook fonteinen die dat in geestelijke zin kunnen. Deze laatste fonteinen zijn echter schadelijker en dodelijker dan die in het rijk van de natuur. Want heidenen gingen naar orakels of dwalende filosofen, terwijl het Jodendom zich al voor de komst van de Messias gebroken bakken heeft uitgehouwen, die geen water bevatten.¹⁷

Opmerkelijk is dat ook Kimchi bij deze tekst wijst naar de onophoudelij-

-
14. *Euangelische Jesaja* II, 64. Hellenbroek verwijst hier naar de Mikraot Gedolot, ofwel de Rabbijnenbijbel. Het commentaar van Kimchi bij Jesaja is gepubliceerd in de editie van de Rabbijnenbijbel uit 1517. In de tweede editie uit 1527 is het commentaar van Rashi en Ibn Ezra op Jesaja opgenomen. H. van Nes, 'Vroege edities van de Hebreeuwse Bijbel', *Met Andere Woorden* 35/3-4 (2016), 36-49. De vertalers van het Oude Testament in de Statenvertaling hebben veelvuldig gebruikgemaakt van deze Rabbijnenbijbel; C.M. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job*, Tilburg 1998. Waarschijnlijk heeft Hellenbroek gebruikgemaakt van de versie van de Rabbijnenbijbel die ook te vinden is op mg.alhatorah.org, geraadpleegd op 12 januari 2022. Kimchi verwijst daar naar Jonathan, uit de Aramese vertaling, die het vers opvat als een 'masjal' (dat is een gelijkenis of een spreekwoord) met als doel wijsheid te leren. Wijsheid wordt dan vergeleken met water. Zij die onderwijzen, zijn als een bron en de leerlingen zijn zij die scheppen. Het onderwijs dat die laatsten ontvangen heet volgens Jonathan nieuw, omdat het geleerde nieuw zal zijn. Zo zal men kennis (*da'at*) van de HEERE ontvangen die een mens tot op die dag nog niet heeft geleerd. Jonathan verwijst dan naar Jesaja 11:9 dat spreekt over de volheid van die kennis die zal zijn als de wateren die de bodem van de zee bedekken.
15. Zoals blijkt bij het orakel in Claros, *Euangelische Jesaja* II, 64. Hellenbroek noemt hier Tacitus als bron, *Annales* 2.54, LCL 249, 470-471 en *Annalen* (vert. Vincent Hunink), Amsterdam 2021, 125. Volgens Tacitus dronken de priesters van Apollo water uit een geheimzinnige bron in een grot, voordat zij hun spreuken gaven.
16. *Euangelische Jesaja* II, 67. Seneca de Jongere spreekt van de Styx in Arcadië, *Naturales quaestiones* 3.25, LCL 450, 256-257, terwijl andere voorbeelden te vinden zijn bij Ovidius, *Metamorphoses* 15, LCL 43, 386-389; in een werk dat aan Aristoteles wordt toegeschreven: 'On Marvellous Things Heard', LCL 307, 296-297; Isidorus van Sevilla (560-636), *Etymologiae*, 13.13.4, aangehaald in: Caron Cioffi, 'Dante', in: Richard Lansing (red.), *The Dante Encyclopedia*, Londen 2010, 358. Cioffi neemt aan dat Isidorus zich mede baseert op Plinius de Oudere, die spreekt over een bron bij de rivier Hercynus die vergetelheid brengt, *Naturalis historia* 31.11, LCL 418, 386-387.
17. *Euangelische Jesaja* II, 67.

ke overvloed van de Messias.¹⁸ Kimchi en Jonathan spreken in dit verband van kennis.¹⁹ Een fontein deelt uit aan elk die komt, zonder onderscheid. Men hoeft de mond maar open te doen. Zo lokt een fontein. Een fontein is niet te stoppen en geeft zuiver water. Wat een redenen om deze geestelijke bronnen van genade met fonteinen te vergelijken.

De kerk heeft de plicht tot deze heilsfonteinen te gaan. Jesaja gaat over tot het meervoud *gijlieden* en spreekt daarbij de verlost en uit Joden en heidenen aan. Bij het Looftentenfeest is er grote blijdschap.²⁰ Hier ziet het water niet op echt water. Hieronymus spreekt hier van de Heilige Geest.²¹ Kimchi ziet hierin terecht alle mogelijke zegen en heil.²² Daarom kunnen we onder dit water Christus en Zijn gerechtigheid verstaan. Waar onder de ouden water gold als de oorsprong van alles,²³ daar geldt dit zeker voor dit geestelijke water. Dit water wordt door het Evangelie in de ziel van Gods kinderen beloofd en aangeboden. De Geest past het toe. Alle verbonds-goederen vloeien uit deze fonteinen. De verkwikkende werking van Gods Geest verzegelt en vertroost de ziel en verzekert haar op die manier van het aandeel in de genade. Ook de toekomstige zaligheid vloeit eruit voort. Water maakt harde dingen zacht, zo lezen we in Ezechiël en ook bij Seneca.²⁴

18. *Euangelische Jesaja* II, 68. Hellenbroek verwijst hier opnieuw naar de Mikraot Gedolot, ofwel de Rabbijnenbijbel. Waarschijnlijk heeft hij gebruikgemaakt van de versie die ook te vinden is op mg.alhatorah.org, geraadpleegd op 12 januari 2022.

19. *Euangelische Jesaja* II, 68. Zie vijf noten eerder.

20. Hellenbroek haalt hier uit de Babylonische en Jeruzalemse Talmoud aan dat ‘die de vreugde van de plaats der waterschepping niet gezien heeft, dat die nooit vreugde gezien heeft’, Misjna Soekka 5:1, sefaria.org, geraadpleegd op 20 januari 2022. Ook aangehaald door G.H. Cohen Stuart, *Joodse feesten en vasten. Een reis over de zee van de Talmoud naar de wereld van het Nieuwe Testament*, Baarn 2003, 254. Hellenbroek zegt dat dit gebruik mogelijk al ten tijde van Jesaja bestond, zodat hij het hier beschrijft. Hij haalt daarbij rabbi Levi aan (derde eeuw na Christus). Nu wordt in de Jeruzalemse Talmoud wel rabbi Levi ben Lachma genoemd, maar niet in relatie tot het waterscheppen. Rabbi Ena daarentegen (ca. 500 na Christus) noemt Jesaja 12:3 als oorsprong van het waterscheppen aan het einde van het Looftentenfeest, Cohen Stuart, *Joodse feesten*, 253. Gezien de onnauwkeurigheid van Hellenbroeks citaten uit de Talmoud is het de vraag of hij daar zelf over beschikte.

21. *Euangelische Jesaja* II, 69. Hieronymus, *Commentariorum in Esaiam libri I-XI*, red. M. Adriaen. CCSL 73, Turnhout 1963, 158.

22. *Euangelische Jesaja* II, 69.

23. Hellenbroek verwijst hier naar de Griekse filosoof Thales (624/623-548/545 voor Christus), *Euangelische Jesaja* II, 69. Ook merkt hij op dat de godin Venus volgens de Griekse mythologie haar oorsprong uit het water heeft, *Euangelische Jesaja*, 69.

24. *Euangelische Jesaja* II, 71: het water van een beek in Thessalië, bij Tempe, maakt het hardste voorwerp broos. Seneca de Jongere, *Naturales quaestiones* 3.25, LCL 450, 258-259.

Water reinigt en zuivert. Plinius wijst daar ook op.²⁵ Bovendien maakt water vruchtbaar en week, en het verkwikt²⁶ en neemt de dorst weg. Nog meer geldt dat voor dit heil.

Een belangrijke vraag is nu hoe men dat water uit die fonteinën ontvangen kan. Scheppen veronderstelt een zoeken en het gebruik van een watervat dat leeg is, maar ook overvloed in de bron zelf. Hoe dit scheppen eraan toegaat? Iemand schept wanneer hij in de rechtvaardigmaking deel krijgt aan de gerechtigheid van Christus, wanneer hij door wedergeboorte een nieuwe gestalte krijgt of door heiligmaking versterkt wordt in zijn genadestaat. Hij schept ook van dit heil wanneer de Geest hem verkwikt, rechtstreeks of door Woord en sacrament. Scheppen is ook wanneer iemand vrijmoedig met blijdschap naar de fonteinën gaat en daaruit steun ontvangt.

Voor dat scheppen gebruikt men een middel. Het geloof is een geestelijke emmer waarmee geschept wordt, maar ook het gebed. In feite kan het ook over de genademiddelen gezegd worden. God geeft de opdracht die te gebruiken. Hijzelf legt er genade in. Hoezeer scheppen een plicht is, het is nadrukkelijk een zaak van vreugde. Het dorstige hart zoekt met vreugde naar water wanneer het dat water zeer waardeert en met alle krachten zoekt. Die vreugde komt tot uitdrukking in vrijmoedig toegaan tot de heilfonteinën en vooral in de blijdschap onder het genot van dat heil.

Toepassing

Hoe gelukkig is het volk van God. De Heere laat het niet van dorst sterven. God toont Zich daarin onbegrijpelijk goed. Gelovigen zijn van nature een dor land. Wat zijn deze fonteinën daarom een onuitputtelijke zegen. Dit water kan niet bederven en geneest van geestelijke melaatsheid en blindheid. Zink daarom in deze diepte van eindeloze liefde. Er zijn veel fonteinën

25. *Euangelische Jesaia* II, 70. Plinius de Jongere spreekt in zijn *Letters* 8.8 over de helderheid van de Clitumnus, LCL 59, 24-27. Hellenbroek schrijft hem ook een citaat toe over de rivier Cephissus; mogelijk doelt hij op Strabo, die in zijn *Geographica* 9.18, LCL 196, 304-305 verschillende keren over deze rivier spreekt, waaronder over zijn bijzondere loop. Hellenbroek verwijst tevens naar wat Lipsius vermeldt over de Crathis; mogelijk haalt Lipsius dan de *Naturalis historia* 37.12 aan van Plinius de Oudere, die inderdaad een wonderlijke kracht toeschrijft aan de rivier Crathis, LCL 418, 386-387 en 419, 192-193. Ze maakt namelijk een zwart schaap wit. Hij haalt tevens Seneca de Jongere aan die in *Naturales quaestiones* 3.5, LCL 450, 258-259 spreekt over rivieren in Boeotia, Macedonië en Galatië waarvan het water de vacht van dieren wit maakt. Volgens Ovidius kleurt de rivier de Crathis het hoofdhaar blond of goud, *Metamorphoses* 15.315, LCL 43, 386-387.

26. *Euangelische Jesaia* II, 71 over de beek Lyncestis. Hellenbroek verwijst hier naar uitspraken van Seneca, *Naturales quaestiones* 3.20, LCL 450, 250-251, Plinius, *Naturalis historia* 3.19, LCL 352, 250-251, en Ovidius, *Metamorphoses* 15.329=333, LCL 43, 388-389, over water dat dronken maakt. Ovidius en Plinius vermelden beiden de beek Lyncestis in Macedonië als bron.

waar de Heilige Geest de zielen mee voedt. Hij gebruikt daarvoor zowel troostrijke beloften als de sacramenten. Dit water is er voor altijd en het is niet moeilijk bereikbaar.

Wie met gevoel van zijn ellende tot deze fonteinen nadert, vindt er altijd water. En het is om niet verkrijgbaar, dus ook voor wie geen geld heeft. Het scheppen ervan is niet moeilijk, maar geeft vreugde. De vraag is waar de begeerte naar uitgaat. Mensen zonder genade zoeken geen fonteinen, maar gebroken bakken. Maar waarom zoeken Gods kinderen dit water maar zo spaarzaam? Omdat hun ziel vaak dor is. Daarom moeten ze werk maken van dit geestelijke waterscheppen. Zorg voor dorst naar dit water. Zoek bij deze fonteinen, zo vaak en zo snel als de nood dringt. En doe het met vreugde. En ook al komen mensen met een gebogen geest en een bevende hand naar deze fonteinen, toch hoort de vreugde onder het scheppen te groeien. Gods kinderen moeten op deze fonteinen zien. Ze vloeien immers uit God en zijn vol van Zijn heil. Ze moeten ook op het water zien. Dat reinigt van de onreinheid die hun vrijmoedigheid schijnt weg te doen, het maakt vruchtbaar en verlevendigt. Eens volgt dan eeuwig te scheppen uit die fonteinen.

4 Preek over Jesaja 55:1²⁷

O! alle gy dorstige, komt tot de wateren.

Wie kennis heeft van grote voorrechten zonder ze te gebruiken, geniet maar weinig voordeel. Wat helpt het wanneer je weet van een goudmijn in Peru, maar er niet kunt komen. Wie als Tantalus²⁸ bij iedere slok of hap de verkwikking van zich ziet wijken, pijnigt daardoor zijn ziel. Met arme en verlegen zondaren handelt God anders. Hij toont niet alleen een onmetelijke rijkdom, maar roept en nodigt ook tot de genieting ervan en wijst de weg tot het bezit. In het begin van Jesaja 55 spreken God de Vader dan wel de Messias. Later in het hoofdstuk spreken de profeet dan wel de bekeerden. In deze preek wordt het eerste gedeelte van de nodiging behandeld met daarin: (1) personen die genodigd worden in hun gestalte (*dorstigen*) en in hun algemeenheid (*alle gij*); (2) de manier waarop ze genodigd worden: met een opwekking (*o!*) en (3) de zaak waartoe ze opgewekt worden: a. het voorwerp (*de wateren*) en b. hun plicht daarbij (*komt tot de wateren*).

God de Vader nodigt hier zoals Hij in de Messias de God kon worden van zondaren, namelijk op de voltrokken borgtocht. Het grondwoord voor

27. *Euangelische Jesaja* IV, 593-614.

28. Volgens de Griekse mythologie werd Tantalus gestraft met eeuwige honger en dorst met eten en drinken dat vlak voor hem stond. Bij beweging van zijn hoofd weken de spijzen tot buiten zijn bereik.

‘dorstige’ is door sommigen als een bijvoeglijk naamwoord en door anderen als een bijwoord opgevat.²⁹ Hoewel het in enkelvoud is weergegeven, geldt het toch voor een collectief. Onder deze dorstigen verstaat Grotius niets anders dan een oproep aan heidense volken om aan de enige ware God te geloven.³⁰ Hier zijn echter zowel Joden als heidenen bedoeld.

Deze nodiging gaat naar dorstigen van alle tijden en betreft hun eerste overgang naar en toegang tot de genade in Christus Jezus. Maar ook alle andere begenadigden kunnen dorstig zijn. Zij zijn immers gewoonlijk begerig naar meer genade, licht en geloof, troost en sterkte, heiligheid en meer genieting. Dat geldt vooral wanneer ze in een staat van vervreemding en gemis, van verval en onder een diep gezicht van zonde en toorn bijzonder mat en dorstig kunnen worden.

Onder de wet van Mozes was er begeerte naar vrijheid zowel als naar een rijkere bedeling door de komst en borgtocht van de Messias. In die tijd was het heidendom dor als een woestijn. Zo vond het Evangelie hen. Hier is echter een dorstig heidendom bedoeld, zoals het Evangelie het dorstig maakt en wil hebben. Dorst veronderstelt hier dan ook een besef van gebrek aan gemeenschap met God in Christus en van versmachten en bezwijken onder dat gebrek. Het gemis betreft de gemeenschap met God en de gerechtigheid van Christus. Wie zó dorst heeft, roept als met bevende lippen. Het gaat om dorst naar vergeving van zonden, een nieuw gemoed in heiligmaking, troost en blijdschap in het geweten en ten slotte naar de hemel en de zaligheid zelf. Naar deze dingen gaat de zielendorst van een zondaar uit die aan zichzelf is bekendgemaakt. Hij ziet het verschrikkelijke van zijn zonden in, ervaart Gods toorn daarover en beseft nu dat hij zichzelf niet verlossen kan. Wie in die toestand de Heere Jezus in het oog begint te krijgen in Diens bereidwilligheid en volheid om verlegen en oordeelwaardige zondaren te ontvangen, krijgt moed. Hij gaat verlangen dat een straaltje water van de Heilfontein afspat op zijn dorstige ziel.

Wie nu zó zijn, worden hier zonder uitzondering genodigd. Dat geldt voor alle dorstigen onder Joden en heidenen. Er is een uiterlijke aanbieding van het Evangelie, onder een nodiging en een bevel om te komen, tot elk die het hoort. Voor hen die dorstig zijn, zoals hiervoor beschreven, is er een vrije toegang, zonder onderscheid of uitsluiting. De Fontein is geopend voor iedereen die er maar naartoe loopt. Niet dat hier sprake is van alge-

29. *Euangelische Jesaja* IV, 595. In de kantlijn verwijst Hellenbroek naar Johannes Coccejus, *Lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici Veteris Testamenti*, Amsterdam: Joannes Someren en Leiden: Abraham Verhoef, 1669 en Johannis Buxtorf, *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum*, Londen: Jacob Junius en Joseph Bell, 1646.

30. Hugo Grotius, *Annotata ad Vetus Testamentum* II, Parijs: Sébastien Cramoisy en Gabriel Cramoisy, 1644, 117.

mene genade. Want een algemene nodiging betreft alleen de hoorders van het Evangelie en niet de gehele wereld.³¹ Daar komt bij dat een algemene nodiging nog geen bewijs vormt dat een hoorder het voorwerp van inwendige genade is. Tenslotte is de dorst waarvan hier gesproken wordt geen algemene gestalte, maar op zichzelf al een werk van genade. Want hongerigen vervult God met goederen, maar rijken zendt Hij ledig weg.

Let op de drang van de nodiging in het woord ‘O!’ Wie ondanks deze nodiging verzuimt te komen, verzwaaert daarmee zijn oordeel. De Heere nodigt hier in diepe ernst en met een hartelijke wens. Hij nodigt met armen die geopend zijn om zondaren genade te tonen. Hij ziet het gebrek van dorstigen heel goed. Dat blijkt uit Zijn aanspraak tot hen. Wat is het dan erg wanneer mensen die naar hun natuur als doden zijn, weigeren te luisteren. In natuurlijke dingen heeft een mens vaak geen aansporing nodig, maar in geestelijk gebrek is vaak een zweep op zijn plaats.

Zouden die dorstigen niet komen? Kom tot de wateren. Daar is overvloed. Grotius³² denkt met Chaldeeuse verklaarders hier aan een verlangen naar de boodschap van Jeremia, maar die opvatting is ongerijmd. Rabbi Acha en andere Joodse uitleggers verwijzen naar de leer van Mozes, maar die schiet tekort, omdat de wet geen lafenis brengt, maar dorst.³³ Ook de opvatting van roomse uitleggers dat het hier zou gaan om doopwater, past

31. *Euangelische Jesaja* IV, 602. Hellenbroek verwijst in de kantlijn naar Ridderus' uitleg dat in Jesaja 55:1 niet gesproken wordt tot onwedergeborenen, maar dat gelovigen worden genodigd. Franciscus Ridderus, *Apollon* I, 855.

32. Grotius, *Annotata ad Vetus Testamentum* II, 117.

33. In de kantlijn noemt Hellenbroek twee bronnen voor deze zienswijze. Het gaat om Raymundus Martini, *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*, Leipzig: Friedrich Lanckischens Erben, 1687, 583 en het in Babylonië geschreven Genesiscommentaar *Beresjit Rabba* bij Genesis 21:22. In beide bronnen wordt rabbi Acha in nagenoeg dezelfde bewoordingen aangehaald. De vraag is waaruit Hellenbroek citeert. Mede onder verwijzing naar Jesaja 55:1 spreekt rabbi Acha in de *Beresjit Rabba* inderdaad van het water en het brood van de Thora als middelen om satan te weerstaan, *Midrash Rabbah* (vert. H. Freedman), 3^e druk, Londen 1983, 475-476. Overigens verwijst deze Engelse vertaling ten onrechte ook naar Spreuken 9:25, de juiste verwijzing is Spreuken 25:21. Dit citaat uit de *Beresjit Rabba* staat niet op zichzelf. Brood als metafoor voor de Thora is in de rabbijnse literatuur niet ongebruikelijk. Een andere mogelijkheid is dat Hellenbroek rabbi Acha uit een andere bron citeert. Een complicatie daarbij is dat van rabbi Acha geen citaat is opgenomen in de Babylonische Talmoed. Mogelijk verwijst Hellenbroek dan naar rabbi Chanina bar Idi, die bij dit vers opmerkt dat zoals water van hoog naar laag stroomt, zaken van de Thora alleen ontvangen worden door iemand die nederig is van geest, sefaria.org, geraadpleegd op 12 januari 2022. Ervan uitgaand dat Hellenbroek niet over de Babylonische Talmoed beschikte, maar alleen over de Rabbijnenbijbel, kan het ook zijn dat hij hier rabbi Abarbanel citeert. Abarbanel merkt op dat de Thora vergeleken wordt met water. Ook haalt Abarbanel het hiervoor genoemde citaat van rabbi Chanina bar Idi aan (Mikraot Gedolot, mg.alhatorah.org, geraadpleegd op 12 januari 2022).

niet.³⁴ Dat betreft immers water dat gesprengd wordt en dus niet gedronken. Men kan en moet onder deze wateren alleen dat verstaan wat het gebrek van geestelijk dorstigen kan vervullen. Dat is de gemeenschap met God, Die hier nodigt, de Heere Jezus Christus met Zijn gerechtigheid en verdiensten en alle genadegoederen die in Hem zijn, en ook de Heilige Geest met Zijn reinigende en vertroostende werking. Dat alles wordt aan dorstige zondaren voorgehouden in de verkondiging van het Evangelie en verzegeld door de sacramenten.

De nodiging is een oproep om te komen. Het is een geestelijk komen. Dat gebeurt niet door hoorders die alleen uiterlijk belijden, maar door hoorders die werkelijk gebruikmaken van de bron om hun dorst te lessen. Dat komen is niets anders dan de geloofsuitgang van een dorstende ziel naar de geestelijke wateren. Het geloof is het oog dat wij naar Jezus wenden, het oor waarmee wij gehoor geven aan de Goddelijke aanbidding, de mond die wij wijd opendoen om te eten, de hand waarmee wij aannemen en de voet waarmee wij komen. Op dit komen belooft Jezus volkomen verzadiging.

Let erop dat wie zo komt, afziet van zichzelf. Hij is afgedreven van zijn eigen grond en begint Jezus en alle geestelijke genadewateren in het oog te krijgen. Dan haalt het oordeel van het verstand hem over om Jezus als beminnelijk en noodzakelijk goed te keuren. Het trekt de genegenheden tot de genadewateren. Wie naar deze wateren toeloopt, zal gelovig met Jezus in gesprek komen. De laatste stap is de toepassing. Die gebeurt door het geloof. De ziel werpt zich op Jezus en Zijn volheid en vertrouwt alles aan Hem toe. Ze omhelst Hem als haar enige Borg en biedt zich aan tot sluiting van een verbond. Dan is de dorstige ziel tot de wateren gekomen en is zij één met Jezus.

Deze oproep om tot de wateren te komen, is zowel een bevel als een raad, verzoek, wens en opwekking tot geestelijke vrijmoedigheid. De wateren zijn gereed. Niemand kan ze gebruiken zonder te komen. Wie kan er beter toe geroepen worden dan een dorstige? Dorst is al een genadewerk. Zou de Heere dat werk vergeefs doen? Wie anders dan een dorstige zou willen komen? Daarom, wat is dit een gepaste nodiging.

Toepassing

Deze nodiging is niet alleen gepast, maar ook lieflijk en verrukkelijk voor de ziel. Want zie, dorstigen worden genodigd tot verkwikking. God roept hier en Hij meent dat. Wonderlijk dat deze oceaan van genade naar doodbraken-den omziet. Zie ook hoe trouw, teer en hartelijk Hij nodigt. In de benauwd-

34. *Euangelische Jesaja* IV, 604. Hellenbroek verwijst in de kantlijn naar Franciscus Ridderus' opvatting bij Jesaja 55:1 in *Apollos*, 853.

heid van een dorstige is het alsof Hijzelf benauwd is. Zijn nodiging is zo algemeen dat geen dorstige hoeft weg te blijven. De wateren zijn altijd vol. Niemand is te zondig, te lelijk of te arm. De toegang is nabij en altijd open. Zondaren moesten wel wegsmelten onder deze zielvervoerende lokkingen. Hoe is het mogelijk dat er nog enig zondaar kan achterblijven? Toch zijn er velen voor wie de nodiging tevergeefs is. Hoe komt dat? Niet omdat er zo weinig dorstigen zijn. Maar velen zijn zonder echte dorst. De vraag is hoe de hoorders daaronder zijn.

Wanneer nu velen eens eerlijk over zichzelf waren, zouden ze zich hierin herkennen. Want zeker is dat de meesten zo leven en dat daarom de nodiging tot de wateren voor hen tevergeefs is. U hebt als u zo leeft geen recht op die wateren, want ze zijn voor dorstigen. Er komt echter een tijd dat u zult stikken in uw dorst, maar dan zult u geen verkoeling vinden. Dat is in de hel. Er is geen andere gestalte om tot de genade te komen dan als een dorstige. Nu staat de Heere nog te roepen en te nodigen. Loop, zo ellendig als u bent, naar de volle Jezus. Leg u zo strafwaardig aan Zijn voeten neer om door Hem behouden te worden.

Zeker, wie zo komt, zal niet voor het hoofd gestoten worden. Zijn er ook waarlijk dorstigen? De Heere roept u, en ik roep u in Zijn Naam: 'O, alle gij dorstigen, kom tot de wateren.' Wat een verkeerde schroom om met zielendorst toch niet naar Jezus te durven. Zou Jezus u door dorst toebereiden om te komen en u het water nu niet willen ontvangen? Laten uw zonden u niet afschrikken. U denkt misschien nog niet dorstig of verbrijzeld genoeg te zijn. Wat staat u te schoorvoeten? Deze nodiging is voor u of zij is voor niemand. U kunt er niet aan twijfelen dat deze wateren voor u zijn, zoals ook de melaatse beled: 'Indien Gij wilt, Gij kunt mij reinigen.' Loop maar toe. Kom maar tot de Heilfontein. Schep met vreugde, want Jezus roept u. Wie dorst heeft, kome en neme het water des levens om niet. U kunt er dorstig komen, maar u zult niet dorstig blijven. Er zal lafenis zijn voor uw ziel. Voor de een zal dat meer, voor de ander minder gevoelig zijn. Eenmaal zal uw gebrek zeker vervuld worden tot leven en gerechtigheid. Daar zal het Lam u leiden aan stromen van levend water. Dan zult u eeuwig drinken tot zalige verkwikking.

5 Preek over Jona 1:6³⁵

Ende de Opperschipper naderde tot hem, ende zeide tot hem, Wat is u, gy hartslappende? staat op, roept tot uwen God.

35. Keurstoffen II, 252-265.

Gebed is het beste hulpmiddel. Door een algemene overtuiging weten mensen dat er een God is Die helpen kan. Grieken noemen hun oppergod Zeus, omdat hij verlossen kan. In de Bijbel lezen we veel over gebed in noodsituaties, ook van een natuurlijk mens als Saul. Hier in Jona lezen we van een opperschipper die oproept tot gebed. Twee delen vallen op in de tekst: 1. Het wakker maken van Jona en 2. De opdracht die Jona krijgt.

Jona vlucht hier voor God. Terwijl overal mensen bidden, slaapt Jona. De opperschipper nadert. Het Hebreeuwse *ravacheel* drukt meesterschap van touwen uit. Hij toont zijn zorg voor het schip. Daarmee is hij een voorbeeld voor ieder die verantwoordelijkheid draagt. Dit voorbeeld van een heiden beschaamt veel scheepshoofden die zich christen noemen.

Iemand die onder gevaarlijke omstandigheden zorgeloos slaapt, kan maar beter wakker worden. Dat geldt niet alleen op een schip, maar ook in staat en kerk. Hij spreekt Jona aan met ‘hard-slapende’. Het gaat om een diepe slaap zoals die op Adam viel. En inderdaad, Jona slaapt bij ‘krakend onweer’. Klassieke bronnen geven voorbeelden van ‘hardslapenden’ die jarenlang in slaap blijven,³⁶ terwijl de Koran spreekt over vier jongeren die 372 jaar sliepen.³⁷ Dit staat vast, dat mensen door een slaapziekte of door bijzondere omstandigheden in een vaste slaap kunnen komen.

Let nu op de schipper. (1) Hier verwondert de schipper zich over de slapende Jona. De verwondering van de schipper zou nog groter zijn geweest als hij had doorzien welke plicht Jona hier ontlopen wil. (2) De schipper bestraft Jona. De tegenstelling tussen de schipper en Jona valt op. De schipper waarschuwt hier Jona, terwijl het andersom Jona gepast zou hebben de schipper te waarschuwen. Jona is hier een wachter die doof en blind is. Daarin is hij te bestraffen. (3) De schipper onderzoekt en onderwijst Jona door hem te vragen: ‘Wat is u, gy hardslapende: benje dronken; legje hier met wyn als een beest bezet; en doet u dat zo ongevoelig ronken?’³⁸ Zo handelen wel veel zeelui, maar Jona handelt hier niet zo. Lijdt Jona hier dan aan slaapziekte of verdooft hij zijn geweten? Jona is niet een stoïcijn ‘die alle menschelyke beweging uitschuddeden’.³⁹ Mogelijk brengt vermoeidheid

36. *Keurstoffen* II, 255. Zo spreekt Plinius de Oudere van Epimenides die 57 jaar lang sliep, *Naturalis historia* 7.52, LCL 352, 622-623. Zonder bronvermelding noemt Hellenbroek de legende van de zeven slapers van Efeze, die vanaf de vervolging onder keizer Decius 166 jaren zouden hebben geslapen; Melissa Petruzzello, ‘Seven Sleepers of Ephesus’, www.britanica.com, geraadpleegd op 3 april 2022. Hellenbroek noemt Leo Suavius en Tanguinus als bron voor zijn vermelding van mensen in Rusland die een winterslaap kennen. Mogelijk citeert hij Joan de Brune de jonge, *Wetsteen der vernuftigen* I, 48-49.

37. Soera 18.1026 spreekt van drie tot zeven jongemannen die 309 jaar in een grot verblijven.

38. *Keurstoffen* II, 257.

39. *Keurstoffen* II, 258.

als gevolg van een lange reis hier Jona in een diepe slaap. Als de tijd niet zou vragen om kort te zijn, zou hier ieder voor zichzelf kunnen afvragen of hem iets in slaap houdt. Mensen kunnen onwetend zijn van het gevaar waarin ze zich bevinden. Stormbuien van Gods oordeel maken niet altijd indruk. Zelfs dan worden mensen niet wakker, tenzij er een 'particuliere Nadering of Inspraak by komt'.⁴⁰ In de uitoefening van hun plichten zijn natuurlijke mensen soms trouwer dan gelovigen. Dat alles mag tot onderzoek leiden. De tijd roept om nog kort iets te zeggen over de raad die de schipper aan Jona geeft. Jona moet opstaan en zijn God aanroepen. Bidden heet in de Bijbel soms 'roepen'. In de heidense wereld konden mensen aanvaarden dat een ander vreemde goden diende. Zo was er te Athene een altaar voor de onbekende God (Hand. 17:23)⁴¹ en kent Rome zijn Pantheon.

Toepassing

Zoals de opperschipper een ernstige wekroep heeft, zo heeft ook de prediker dat. Daar is veel reden toe: (1) Overheden slapen in de staat. Ze letten nog wel op in zaken van het landsbestuur, maar niet met betrekking tot de godsdienst. In plaats van een verbond met de hemel te maken, lijkt er een geest van onverschilligheid te heersen. Men is te toegeeflijk naar de openbare uitoefening van de roomse eredienst. In vrijsteden als Vianen en Culemborg worden incestueuze huwelijken toegestaan.⁴² Bordelen worden in veel steden toegestaan als een noodzakelijk kwaad. Overal verschijnen theaters, zelfs in universiteitssteden. Boeken met een ketterse inhoud komen ongehinderd de markt op. (2) In kerken slaapt men niet minder. Veel predikanten preken slechts om een bol brood, terwijl ze nauwelijks pastorale zorg verlenen.

40. *Keurstoffen* II, 258.

41. *Keurstoffen* II, 259: '[...] daar van daan, zyn onder Araceïers, Corinthiërs, Laecedemoniërs, Atheniëners, die (...) altaren voor alle goden in 't gemeen.'

42. Vianen behoorde tot de vrije heerlijkheid van Brederode, die een eigen rechtspraak had. Dat laatste gold ook voor Culemborg. Wie elders failliet was gegaan of een strafbaar feit had begaan, kon asiel zoeken in een van deze steden. M.C. van Hall, *Drie Eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie*, Amsterdam 1961, 10-11; P. Horden, *Een kleine geschiedenis van het land van Vianen*, Amsterdam 1953, 53-54 en idem, *Recht en slecht in het land van Brederode*, 2^e druk, Hei- en Boecop 2004, 9. Dit privilege is in 1558 aan Vianen verleend door Hendrik van Brederode met als doel een vrijplaats te bieden voor geloofsvervolgelingen. Van Horden ziet dit als eerste publieke daad van verzet vanuit de adel tegen gewetensdwang in de Nederlanden. Bij het zogeheten vrouwenoproer te Culemborg in 1650 verleent het plaatselijke gerecht 'genadige justitie over twee gasten, en dat met voorspraeck van een prinsesse van Portugael, en een van Kuylenburg, pronckende alleen ettelijke tijt op 't schavot met roeden op den rug'; *De Hollandsche Mercurius, bebelzende het gedenckweerdigste in christenrijk voorgelieven binnen 't gansche jaar 1650*, Haarlem: Pieter Casteleyn, 1651, 42.

Och was het waken over zielen, om menschen tot bekering, tot overtuiging te bewerken, nu by velen niet alleen buiten de mode, maar ook verachtelijk geworden: praktyk preken dat noemt men weet-nieten werk; men ketelt maar 't gehoor wat met nieuwe vonden, met vremde speculatiën, met ongehoorde verklaringen, en men laat de menschen maar slapen op het zachte oorkussen van lieffelyke beloften, en van een fluweel applicatie: het waken over zondaren om haar uit de hel te rukken, het waken tegen zonden, dat heeft uitgediend. En voorts in 't algemeen; o! wat word 'er by kerkelyke weinig toeleg gemaakt op Reformatie; op verbetering daar wel wat te veranderen was.⁴³

(3) Het volk slaapt ook. Het land slaapt. In godsdienst is het flauw, in gebeden geesteloos. Het wil misschien nog wel opkomen op biddagen, maar bekering of boetvaardigheid blijven uit.

Alle de oude zonden blyven in dezelve hoogte, en zy groejen tegen de oordelen aan: de pragt en hovaardy in kledinge, de zwier en kostelykheid van huishoudingen, de belagchelyke en meer als kinderlyke overdaad van gepoejerde paruiken en klederen; de vliegende hoofd-gestellen der juffers; de tomeloze opschikkingen en onverdrachelyke toisels van dienstboden; wanneer zyn die in Nederland in zulk een hooge gezien, als nu. De onbeschaamde boezem-ontblotingen, wat breken die weder onder getroude en ongetroude door? De dertelheden, de ydelheden, de dansseryen, de saletten, de sociëteiten, de opera's, het spelen en dobbelen, wat nemen die de ydele wereld in? Wat is 'er een overdaad in pragtige maaltyden.⁴⁴

Dit alles vormt geen gewone slaap, maar een 'hartslapentheid'. Ze duurt namelijk lang en laat zich niet afbreken door zegeningen dan wel door oordelen. Daarom past hier de vraag van de opperschipper: 'wat is u, gij hardslapende?' Ook Hellenbroek vraagt dit (1) met verwondering, (2) met een heilige verontwaardiging en (3) tot onderwijzing. De toehoorders moeten wakker worden onder deze roep. De opperschipper nadert, stoot aan en roept. Wanneer daar nu de stoot en de stem van Gods Geest bij kwam, zouden al die slapenden in een keer opspringen. Het gevaar in staat, kerk en persoonlijk is groot. Ieder zou uit zijn zonden moeten opspringen en roepen tot zijn God. Wanneer dat gebeurt, is de Heere de hoorders tot God. Erken en zoek God en tred met Hem in een verbond. Hij zou dan in gunst antwoorden op deze biddag.

43. *Keurstoffen* II, 261.

44. *Keurstoffen* II, 262.

6 Preek over Lukas 1:17⁴⁵

Om den Heere te bereiden een toegerust Volk.

Belangrijke dingen eisen veel voorbereiding, anders dan onbelangrijke zaken. In de Bijbel staan daar veel voorbeelden van, zoals de drie dagen waarin Israël zich moest voorbereiden op de komst van de Heere op de berg Sinai en drie dagen voorafgaand aan de doortocht door de Jordaan moest het volk al voedsel bereiden. Zo vraagt ook de komst van een belangrijke persoon een passende voorbereiding. We zien dat hier bij Johannes de Doper, die immers de voorloper zal zijn van de Messias. Johannes zal gaan in de geest en de kracht van Elia. Hij zal daarbij oproepen tot bekering. Dat is, zoals de tekst zegt, om de Heere te bereiden een toegerust volk. Het gaat om een dienst om mensen voor te bereiden tot het ontvangen van de Heere Jezus in het Heilig Avondmaal. De tekst kan daar goed toe dienen. De tekst valt uiteen in drie onderdelen: (1) De Persoon op Wie Johannes vooruitloopt, namelijk de Engel des Heeren, (2) wat Johannes tot dat doel zoekt, namelijk een toegerust volk en (3) de manier waarop: hij zou Hem dat bereiden.

De Persoon Die hier komen gaat, is *de Heere*. Kurios is een Naam die overeenkomt met de Naam van Jehova in het Oude Testament.⁴⁶ Soms draagt ook een mens die Naam, zoals Jezus naar Zijn ambt als Middelaar. Hier is het onmiskenbaar de Heere. Weliswaar kan het om God de Vader gaan – zeker omdat een volk voor de Zoon ook een volk voor de Vader zal zijn – maar uit het verband blijkt het hier om Jezus als Messias te gaan. Zijn komst als Engel is al voorzeggd door Maleachi, terwijl Jesaja spreekt van een stem van een roepende in de woestijn die aan Jezus' komst voorafgaat. De Naam van Messias past heel goed bij Jezus. Jezus is immers waarachtig God naar Zijn Goddelijke Namen, eigenschappen, werken en eer. Bovendien is Hij als Middelaar aangesteld in de eeuwige vrederaad, terwijl Hij Zijn volk in de tijd loskoopt en verlost. Daar komt bij dat Jezus het hoofd is van alle engelen.

Daarmee is tevens duidelijk in welk opzicht Johannes een *volk* toeschrijft aan deze Heere. Want aan Jezus komen de uitverkorenen toe, aan wie Hij als Middelaar tot een Heere is gegeven. Om hen te roepen en te verlossen, komt Christus nu in de wereld. Dat sluit niet uit dat Hij al in de tijd van het

45. *Keurstoffen* II, 524-535.

46. Dit vers refereert aan Maleachi 4:5. Daar wordt inderdaad de Verbondsnaam gebruikt. Heltenbroek gaat hier voorbij aan het gebruik van de Naam Adonai in Maleachi 3:1.

Oude Testament Zich een volk heeft vergaderd uit Egypte en afgezonderd bij de Sinai tot een heilig priesterdom dat Gods eigendom is. Maar in de tijd van Johannes is sprake van zo diep verval, dat het bijna geen volk meer kan worden genoemd. Dat is de reden dat de Messias voor de tweede keer komt. Hij doet dat om Zich een nieuw volk op te richten, nu zowel uit Joden als uit heidenen. Het gaat om het overblijfsel naar de genade uit Israël: zij zijn degenen uit de Joden die in de tijd van de Messias waren uitverkoren en zijn gekocht en geroepen. Dit volk mag heilig genoemd worden, omdat het is afgezonderd en omdat het bijzondere wetten en voorrechten heeft, een bijzondere manier van spreken en bovendien een bijzonder hoofd. Zowel over dit volk uit het Oude Testament als over de gelovigen van het Nieuwe Testament regeert Christus als Koning.

Dit volk is bovendien *een toegerust* volk. Dat betekent dat het geschikt is gemaakt. Met betrekking tot de Messias betekent dit dat dit volk gereed zou zijn om van de Messias te leren en het oor aan Hem en Zijn prediking te lenen. Het zal bovendien toegerust zijn met passende hoedanigheden die het volk aan de Messias verschuldigd is, te weten: (1) Voldoende kennis om Hem als Messias te kunnen herkennen. Denk aan Johannes de Doper die Hem aanwees als het Lam Gods. (2) Passende eerbied en hoogachting om Hem te erkennen. Zo achtte Johannes zich heel gering vergeleken bij de Messias. (3) Een geloof dat gewillig is Hem aan te nemen als Verlosser en Middelaar van zondaren. Johannes getuigde immers van het Licht Dat komen zou, opdat ze allen door Hem geloven zouden. (4) Een behoorlijke bekering waar Johannes toe opriep. (5) Een gewillige gehoorzaamheid, waar Johannes waarschuwt voor de komende toorn. (6) Ten slotte bekwaamheid en gewilligheid om als Zijn volk naar buiten te treden tot voortplanting van het koninkrijk van de Messias.

Johannes moet dit volk *bereiden*. Niet dat hij de eerste of werkende oorzaak van die voorbereiding zal zijn. Dat is immers de Heilige Geest, Die alleen het hart voorbereidt met passende disposities. Het is niet zo dat de mens zichzelf schikt tot genade, zoals wel de remonstranten en socinianen op dit punt de zaak draaien. De Bijbel kent geen disposities ten goede dan die al uit God en Zijn Geest zijn – buiten die is er niets dan onbekwaamheid en ongeschiktheid tot het goede. Dit bereiden door Johannes is dus een middelloorzaak,⁴⁷ als instrument dat de Heere gebruikt. Het middel is de uiterlijke prediking die bestaat uit een opdracht

47. In navolging van de gereformeerde scholastiek hanteert Hellenbroek hier een meervoudig begrip van oorzaak. Zie ook W.J. van Asselt, 'Scholastiek ten tijde van de hoge orthodoxie', in: W.J. van Asselt e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 137-138 en Muller, *Grace and Freedom*, 71.

aan de hoorders zich te bereiden en toe te rusten en het verschaffen van de middelen daarvoor. Die middelen betreffen de aankondiging van het koninkrijk in combinatie met een oproep het in een passende gestalte te ontvangen. Hij roept daarom op tot kennis van zonde en strafwaardigheid, verbrijzeling daaronder, en tot belijdenis en bekering ervan. Hij benadrukt dat het uiterlijke voorrecht van een verbondsbetrekking uit Abraham hier niet telt. God kan immers zelfs uit de stenen Zich kinderen van Abraham verwekken. Johannes wil hen daarmee toebereden op het omhelzen van de meer geestelijke voorrechten van het koninkrijk van het Nieuwe Testament. Daartoe predikt Johannes de vergeving van zonden, dat bijzondere voorrecht. Zo kan de komende toorn ontvlucht worden. Daarnaast roept Johannes zijn hoorders op om de oprechtheid van hun bekering te tonen in een heilige wandel en daardoor de Messias Zelf aan te prijzen aan anderen.

Dit moest Johannes doen om dit volk te bereiden. De Heere Zelf zou er dan met Zijn Geest bij komen om de harten over te halen. Let erop dat Johannes vooruitgaat *om* de Heere te bereiden. Dat 'om' toont zijn opdracht tot toebereden. Uit alles blijkt ook dat dit de opzet van Johannes is geweest. Dat de vrucht op zijn prediking niet groter is geweest, komt omdat Johannes niet meer dan uiterlijk kon toebereden. Het punt is dat het de Heere niet behaagde door Zijn Geest het gehele jodendom tot een toegerust volk te maken. De prediking van Johannes is in dat opzicht voldoende 'algemeen en ernstig genoeg geweest'.⁴⁸

Toepassing

Zoals Johannes spreekt tot zijn hoorders, zo doet de prediker dat nu. Net als Johannes wil hij de Heere een toegerust volk bereiden. Al wekenlang is de gemeente voorbereid op de volgende dag. Dan zal Jezus komen in de tekenen van het Heilig Avondmaal. De prediker van vandaag is thans ook voorloper. Net als Johannes kan hij niet anders dan een uiterlijk woord van voorbereiding spreken. Ieder hoort een toegerust volk te zijn. Morgen is dichtbij. Is iemand nog niet voorbereid? Dan zullen er deze avond en nacht veel wonderen moeten gebeuren. Veel binnenkamers en bedsteden zullen van tranen moeten zwemmen. Vooral zal er in de harten van velen heel wat moeten omgaan. Graag zou de prediker van vandaag daar getuige van willen zijn.

De vraag is nu of iedereen die zich gereedmaakt om aan het Avondmaal te gaan, inderdaad tot het volk hoort dat voor de Heere is toegerust. Dat is een zaak van onderzoek naar regelmatige kerkgang, voldoende kennis

48. *Keurstoffen* I, 532.

van Jezus, eerbied en ontzag voor Hem en een waar en rechtvaardigmakend geloof. Degenen bij wie het geloof slechts inbeelding is, zijn niet voldoende toegerust. Voor hen staat de gang naar het Avondmaal gelijk aan eten zonder mond. Velen missen een bekering; dat bewijzen zonden in hun leven zoals dronkenschap, overspel, gierigheid en werelds leven. Er is bij hen geen overgang naar een beter leven te zien. Het gaat om de bereidheid om de Heere in al Zijn geboden te gehoorzamen en om ernst om voor Zijn Naam op te komen. De vraag is wat ons hart daarop antwoordt. Helaas is het gros van de Avondmaalgangers maar slecht toegerust. Wat ligt er weinig heiligheid, ernst en hemelsgezindheid op veel hoorders. Hoe kan men zich hiermee durven vertonen alsof men Gods volk zou zijn? Ieder moet bedenken dat we de Heere in het Avondmaal ontmoeten. Hij zal onze gestalte kennen. Wanneer die niet naar Gods wil is, zal Hij dat zoeken. Het zou beter zijn als ieder die niet tot het toegeruste volk behoort, zich zonder uitstel ging voorbereiden. Men kan niet volstaan met vanavond weg te blijven van plaatsen van ijdelheid, een stichtelijk boek te lezen of een extra psalm te zingen. Hellenbroek geeft graag een schets van een recht toegerust volk mee naar huis. Hij vraagt aan bekeerden en onbekeerden deze avond nog te gebruiken voor onderzoek:

- U moet in bekeerde staat zijn.
- Denk ernstig na over waar het in het Avondmaal om gaat. Mediteer over het lichaam van Jezus en zoek in uw binnenkamer naar een poort naar de hemel, waardoor u gemeenschap oefent met God en de gelovigen.
- Denk eerbiedig na over de hoge staat van Jezus in de hemel.
- Zoek voor uzelf in een zeer kleine, ootmoedige gestalte te raken met zicht op uw onwaardigheid. Denk daarom na over uw voorgaande overtredingen en doe dat met schaamte en droefheid. Belijd uw zonden. Honger en dorst daarbij naar de gerechtigheid.
- Raak onder een werkzame geloofsoefening en een plechtige verbondsvernieuwing. Doe dat met ernst.
- Breek met uw zonden.
- Wees wakker in de dienst van de Heere Jezus. Gehoorzaam Hem en sta naar heiligheid. Bid in verzoeking om Zijn hulp.
- Heb elkaar lief als een bij elkaar gebracht volk.
- Zie veel uit en verlang naar de Heere Jezus en Zijn komst in het Avondmaal. Daar wordt kostbare genade uitgedeeld waaruit u veel kracht kunt halen tot uw heiligmaking.
- Kom zonder schaamte ervoor uit dat u bij Zijn volk behoort.

Voor wie zo toegerust is, is er een zegen te halen. Jezus zal dan Zijn volk ontmoeten met blijken van Zijn koninklijke genade. Voor wie zich met ernst hiertoe zet, zal de Heere het werk voorspoedig maken. Die zal eten en drinken tot verzadiging en zijn ziel zal leven.

7 Preek over Psalm 116:7⁴⁹

Myne ziele, keert weder tot uwe ruste, want de HEERE heeft aan u welgedaan.

Zoveel als tegenspoed Gods kind onrustig maakt, in die mate stellen Gods weldaden de ziel van Gods lieveling gerust. Gods kastijding geeft op het moment zelf geen vreugde, maar achteraf wel. De ziel wordt dan overladen met Gods weldaden. Voor Gods kind is dat een teken dat zijn God en Vader weer verzoend is. God telt hem weer onder Zijn lievelingen. Een aansprekend voorbeeld daarvan zien we in koning David in Psalm 116. Hij was in veel tegenspoed. Vers 3 spreekt van benauwdheid. 'Maar zo ontrust gedobbert hebbende in die benaude staat, was 't nu, na dat hy daar weer uitgerukt was, ook geheel verandert.' Nu is hij zich bewust van een aangename verlossing.

Deze stof is bijzonder geschikt om te behandelen nadat de Heere in de ochtend Zijn gunstgenoten in het Heilig Avondmaal heeft welgedaan. Het past hun om daarover hun geestelijke vreugde op te wekken en om hun zielenrust voort te zetten. Twee delen vragen om aandacht: (1) Davids opwekking aan zijn ziel om rust te houden; (2) de grond en de oorzaak van die rust.

David spreekt hier zijn ziel aan. De ziel vormt het zogeheten redelijke deel van een mens. Bij ieder mens is dat met het lichaam verbonden, iedereen heeft dus een ziel. David wil zijn ziel hier bemoedigen. Om dat te kunnen begrijpen, moeten we beseffen dat onze ziel twee soorten gedachten kent, namelijk (1) die het verstand betreffen; zij worden op een zuivere manier door het oordeel van de rede geleid; en (2) onze hartstochten, als angst, verdriet en boosheid. De hartstochten zijn minder aan het oordeel van de rede onderworpen dan met het verstand het geval is. David ondervindt hier dat hartstochten als angst en zorg hem dwarszitten. Nu zegt zijn verstand hem dat daar geen reden toe is. Hij maant daarom zijn ziel om tot zijn rust terug te keren. Sommigen veronderstellen dat David met die rust God Zelf bedoelt. Maar nergens blijkt dat David van God zou zijn afgekeerd.

De grondtekst wijst ons in de richting van een meervoudige rust. Dat kan een combinatie zijn van rust naar uiterlijke omstandigheden en inwendige kalmte in zijn hartstochten. Maar voor alles verlangt David hier naar een

49. *Mengelstoffen*, 176-190.

geestelijke rust in de vorm van een verzekering dat hij als Gods lieveling deelt in Diens gemeenschap. Vaak verstoren lichamelijke ongemakken iemands rust en wel zodanig dat ze ook twijfel meebrengen aan iemands aandeel in Gods heil. Omgekeerd brengt het einde van de moeite vaak tot de conclusie dat God opnieuw met hem verzoend is. Dat is de reden dat David hier terug wil naar 'het gevoelen van Gods gunst, het genot van zyn liefde, buiten welke dat hy niet kon rusten'.

Voor David vormt de terugkeer naar rust zowel een wens als een plicht. Er is voor hem niets mooiers, ze is voor hem een hemel op aarde. Die vreugde in God is ook zijn plicht; David vindt dat hij er alles aan moet doen om in die rust te geraken. Hieruit kunnen we verschillende dingen afleiden. (1) Bedenk daarbij wel dat David al eerder in die rust is geweest; anders zou terugkeer immers onmogelijk zijn. (2) Bovendien blijkt hier dat verzekering van Gods gunst tot de mogelijkheden behoort, anders dan de Roomse Kerk leert. (3) Anderzijds is die verzekering aan wisselingen onderworpen, zoals hier blijkt.

David geeft de ziel een krachtige stimulans om terug te keren door te wijzen op Gods daden. Daarom spreekt hij van rust. Dat moet dan wel een rust zijn die een grond heeft, omdat anders sprake is van misplaatste zorgeloosheid. Daarbij moet in het oog worden gehouden dat David hier met zijn verstand leiding geeft aan zijn ziel. Het verstand vormt immers het redelijke deel van de ziel.

Welke weldaad David hier precies genoten heeft, geeft de psalm niet duidelijk aan. Dan is het beter om niet te gissen. Sommigen spreken over verlossing van de hand van Saul of van Absalom, anderen plaatsen de psalm zelfs na de ballingschap. Hoe dan ook, het gaat om een rust die een grond heeft. Bij terugkeer tot die rust zal alle onrust verdwijnen en zal Davids ziel opnieuw gemeenschap met God ervaren.

Bedenk echter dat Gods weldaden niet iedereen tot een gegronde geestelijke rust brengen. Dat geldt zonder meer voor Gods geestelijke weldaden. Die werpt God niet als parels voor de zwijnen. Maar het geldt ook voor lichamelijke weldaden. God kan ze in Zijn ongunst toewerpen. Voor Gods kind vormen ze echter tekenen van Gods liefde, zeker wanneer ze tegelijk met geestelijke zegeningen worden overstroomd. In de praktijk komen lichamelijke en geestelijke zegeningen vaak samen. Gods kind mag in weldaden ook een grond vinden tot rust wanneer ze hem opwekken tot een wandel in liefde, heiligheid en dankbaarheid en bovendien tot een nederig hart. Dergelijke gronden brengen David tot de aansporing aan zijn ziel om terug te keren tot zijn rust. God heeft Davids ziel immers welgedaan.

Toepassing

Hadden alle hoorders nu maar een grond om hun ziel te laten terugkeren tot hun rust. Hoezeer zou dat op zijn plaats zijn, nu in de ochtenddienst de Heere 'zig ook zo in staat gesteld heeft om aan ons wel te doen'.⁵⁰ Maar velen hebben weinig tot geen grond om hun ziel zo aan te spreken. Want aan velen heeft de Heere nog nooit een weldaad gedaan. Op zich genieten ze wel veel tijdelijke voordelen, vaak zelfs meer dan de gelovigen. Maar geestelijke weldaden hebben ze nog nooit ondervonden. Ze missen wedergeboorte, rechtvaardigmaking, heiligmaking en alle grote zegeningen die als gevolg daarvan de ziel verkwikken. Daarom hebben ze geen grond om van rust voor hun ziel te spreken. Integendeel, volgens Hellenbroek kennen zij die rust niet. Tot zulke mensen kan hij dus niet zeggen: Keer weer tot uw rust. Hij vreest echter dat zij al klaarstaan om voorbarig hun conclusie te trekken. Er is 'geen gemeender bedrog van onbegnadigde mensen, dan dat zy het Heilige Avondmaal tot een oorkussen maken van een gewaande ruste voor hunne ziele'. Ze missen een vaste grond voor hun rust. Terugkeer naar hun rust betekent terugkeer naar hun zonden.

Hellenbroek vreest dat dit voor veel van zijn hoorders geldt. Zonden zijn hun vermaak. Hun rust is zorgeloze onbekommerdheid. Ze beperken hun deelname aan het Avondmaal tot een uitwendige gemeenschap. Op die manier wiegen ze zich in een slaap van zorgeloosheid, of zelfs om 'de kerfstok van haar zonden' weer op te nemen. Wat een bedrogen zielen! Hellenbroek wilde dat zij konden zien dat alleen maar uitwendig werk een zwakke grond voor rust vormt. Zijn raad is om baat te zoeken bij een wonderlijk middel, namelijk ongerust te worden. Onrust vanwege onze ellende is vaak de weg tot echte rust. Probeer dan met die onrust naar de enige rustplaats Jezus te vluchten. Hijzelf raadt vermoeden en belasten aan om tot Hem te komen. Zwervende zielen kunnen alleen in Jezus als de ware Ark rust vinden, zoals Noachs duif.

Gods kinderen kunnen niet ontkennen dat God hen aan het Heilig Avondmaal heeft welgedaan. Mogelijk is hun liefde aangewakkerd of hun geloof opgebloeid aan tafel. Het zou vreemd zijn als zij nooit iets hebben genoten. Zelfs wanneer ze vandaag geen gevoelige genade hebben genoten, is het voor hen onmogelijk te ontkennen dat de Heere hen in hun wedergeboorte en rechtvaardigmaking heeft welgedaan. Hun wordt aangeraden om terug te keren tot hun rust. Dat geeft immers zoveel vrede, vreugde en verzekering. Maar ook wanneer zij door hun huidige vreugde die terugkeer nu niet nodig hebben, volgt er voor hen een raad. Zij moeten Gods weldaden

50. Bij Psalm 116:7, *Mengelstoffen*, 185.

zich opnieuw voor ogen stellen en vooral voorzichtig omgaan met hun huidige rust. Daarom moeten ze maar veel aan God en aan Jezus denken en zo hun liefde gaande maken. Wees veel alleen met God. Zie toe op een heilige wandel.

Maar ook voor mensen die bekommerd of onzeker zijn over hun staat, is er een geestelijke raad. Zij worden voortgedreven door onweer, dat maakt hen bijzonder onrustig. De prediker wilde wel dat hij hun kon toeroepen terug te keren tot hun rust. Maar daarover bestaat bij hen nu juist zoveel twijfel. Ze ervaren zich afgesneden van Gods gunst. Ze moeten zich eens afvragen of er een zonde is die hen van God heeft vervreemd. Ook moeten ze een helder zicht krijgen op de weg van Gods genade, waarlangs God een zondaar vrede geeft. Daarbij moeten ze ervoor oppassen dat ze de trappen niet aanzien voor het wezen van genade. Misschien hebben ze al genade ontvangen zonder het zelf te beseffen! Ze moeten zich niet spiegelen aan anderen, maar goed letten op wat er omgaat in hun eigen hart; niet ieder ondervindt hevige bewegingen in zijn ziel. Ze moeten onthouden wat ze al van God hebben ontvangen, want ‘men moet van Gods gunst niet alleen welvaren terwyl men ze geniet, maar ook nog alze voorby is’. Hoe dan ook moeten ze zich voor Gods troon neerwerpen en niet weggaan zonder zegen te hebben ontvangen. Zeker zullen ze dan eens hun ziel kunnen aansporen terug te keren tot rust in wat God aan hen gedaan heeft. Vaak verwisselt de Heere bittere tranen in lieflijke wijn. Als de Heere dat uitstelt, dan mogen ze erop vertrouwen dat de eeuwigheid een zalige verkwikking zal bieden, vol van gemeenschap en vrede met God.

8 Preek over Romeinen 8:16⁵¹

De zelve Geest getuigt met onzen Geest, dat wy Kinderen Gods zyn.

In de mond van twee of drie getuigen zal alle woord bestaan. Dat gold in de rechtspraak van het Oude Testament, maar ook om de grote waarheid te staven dat wij kinderen Gods zijn. Dit spreekt van (1) de zaak waarvan gesproken wordt: dat wij kinderen Gods zijn en (2) de verzekering daarvan. ‘Kinderen Gods’ zijn soms engelen, maar hier gaat het om gelovigen. Vanuit zichzelf zijn ze als andere mensen kinderen van satan of van deze eeuw. Dat God hen tot kind aanneemt, is alleen genade. Romeinen 8 gebruikt daarvoor het beeld van adoptie. Meestal gebruikt de Bijbel een ander beeld voor dit kind-woorden. Soms wordt het huwelijk als beeld gebruikt, namelijk als bruid met Gods Zoon als Bruidegom. Meestal gebruikt de

51. *Keurstoffen* II, 410-419.

Bijbel het beeld van een bovennatuurlijke geboorte, namelijk de wedergeboorte.

De Geest verzekert van dit kindschap. Hij draagt de Naam van Geest, omdat Hij op een geestelijke manier de geestelijke genade werkt in de gelovigen. Hij getuigt samen met onze menselijke geest. Daarmee kan niet onze geest in onze natuurstaat zijn bedoeld, want die is bedrieglijk. Het gaat dus om een vernieuwde, geestelijk verlichte geest ofwel de ziel van een mens. Die vernieuwde geest geeft zelf getuigenis, samen met Gods Geest. We moeten niet denken aan buitengewone getuigenissen of onmiddellijke openbaringen.

Het valt niet goed te zeggen welk getuigenis als eerste getuigt. Zeker is dat nooit een van beide alleen werkt. Wel is er een zekere orde. Het getuigenis van Gods Geest vindt plaats na een grondige en onpartijdige vergelijking van onze geestelijke gestalte met de kenmerken van het kindschap. Kenmerken mogen alleen uit het Woord van God worden genomen. Wanneer we met veel zekerheid en blijdschap tot een conclusie komen, zal de Geest een onmiskenbaar en helder getuigenis geven aan ons verstand dat wij kinderen Gods zijn. Op deze manier wil God Zijn kinderen geruststellen in aanvechting. Naar de inhoud gaat het niet om iets nieuws, want anders was het getuigenis niet eenparig. Wel helpt Gods Geest onze geest om het zielenleven nader op te helderen. Daarbij stelt de Geest wat soms in het donker verborgen is, helder voor ogen. Ook helpt Hij om de passende conclusie vrijmoedig te trekken. Soms treedt daarbij een Goddelijke overstraling van de ziel op, die beter kan worden ervaren dan beschreven.⁵²

Het getuigenis van de Geest wordt aan alle gelovigen beloofd. In de praktijk zijn er veel gelovigen die er inderdaad toe komen. De mate waarin verschilt echter. De laatste en hoogste trap van Goddelijke overstraling wordt door relatief weinig gelovigen ervaren en is doorgaans ook minder bestendig. De lagere trappen zijn bij meer gelovigen aanwezig en zijn vaak duurzamer. Toch is ook dit getuigenis in zijn laagste trap niet bij alle gelovigen aanwezig. Soms is het er wel, maar wordt het niet opgemerkt of houden mensen het verdacht alsof Gods Geest niet in hen werkt.

52. *Keurstoffen* II, 415: 'Daar dan ook nog zomt zomtyds wel bykomt eene zeer Goddelyke overstraling van de ziele (beter te gevoelen, als te beschryven) waar door des Heeren Geest, haar de zekerheid van haar aandeel, onder zo gevoelige vertroosting en vreugde doet smaken, met zo veel ruimte en vrede, in liefde, in ernst, en alderlei hoge gestaltens; dat het haar onmogelyk is, al wilde zy, om zulk een getuigenis niet aan te nemen: moetende dan uitroepen: Ik weet wien ik geloof hebbe, ende ik ben verzekerd dat hy magtig is myn pand by [hem] weggelegt te bewaren, tot dien dag.'

Toepassing

Om dit gedeelte naar waarheid toe te passen, moet een weg gevonden worden tussen enerzijds op onjuiste gronden concluderen tot het getuigenis van Gods Geest en anderzijds het loochenen ervan. Die onjuiste gronden vormen de klip waarop vele natuurlijke mensen hun ziel schipbreuk laten lijden, het tweede de misvatting van gelovigen die veel te hard met zichzelf handelen. Het moet daarom gaan om kenmerken die Gods Woord noemt. Dat betreft drie dingen.

(1) Het ware, zaligmakende geloof. Dat is niet slechts een uiterlijke toestemming van Jezus in het Evangelie of een overmoedige vaststelling dat men er deel aan heeft. Het ware geloof is die persoonlijke, hartelijke, bedaarde, onvoorwaardelijke onderhandeling, onder een diep gezicht van zonde, toorn en onmacht, van een verlegen en verbroken ziel met de volle Jezus om door Hem alleen gezaligd te worden – met de daaropvolgende dadelijke aanneming van Hem tot rechtvaardiging en heiliging – en Hem als Koning gehoorzaam te dienen.

(2) Wedergeboorte en herstel van Gods beeld in de ziel als krachtdadig werk van Gods Geest in de ziel. Dat geeft een nieuw licht van geheiligde kennis in het verstand en heiligheid in wil, hartstochten en wandel.

(3) Kinderlijke gedragingen naar God de Vader, waaronder een tere liefde tot God, een verlangen naar Zijn nabijheid, diepe ootmoed en ontzag voor Hem, vrijwillige gehoorzaamheid aan al Zijn geboden met een kinderlijk genoege en liefde tot de broeders.

Hoorders moeten waken voor een vleselijke, zorgeloze vaststelling van het getuigenis van de Geest. Alleen Gods Woord reikt hun goede gronden aan. Het is onjuist als we het getuigenis afleiden uit uiterlijke kerkelijke voorrechten. Het getuigenis komt nooit dan na ernstig zoeken en worstelen in geloof en gebed en een levend gemis.⁵³ Je weet dan van tijden dat het getuigenis er niet was. Je moet dus weten hoe het getuigenis ontstaan is. Het echte getuigenis komt echter meestal niet plotsklaps,⁵⁴ maar na verloop van enige tijd en door oefening van het geloof. Het blijft bovendien slechts zelden constant, maar is onderhevig aan wisselingen. Wanneer het levend is, geeft het veel vreugde.

Kenmerkend is ook dat een echt getuigenis van Gods Geest niet bang is om getoetst te worden. Mensen die het echte getuigenis missen, stuiven vaak direct op wanneer hun getuigenis verdacht wordt gehouden. Belangrijk is ook een heilige en voorzichtige wandel. Hiermee zijn de hoge ge-

53. *Keurstoffen* II, 418: 'in beroeringen over gemis'.

54. *Keurstoffen* II, 418: 'Maar vleeschshelyke vaststelling is als een Jonas Wonderboom, die in een nacht groeit.'

dachten neergeworpen van mensen die zich brutaal iets inbeelden. Hun verkeerde inbeelding is aan het licht gekomen. Gods kinderen daarentegen hebben een nadere opheldering van het getuigenis van Gods Geest met hun geest ontvangen. Ze moeten niet denken dat dat getuigenis voor hen niet te verkrijgen is. Richt u daarom op wat Gods Woord zegt over de kenmerken en let goed op wat er in u omgaat. Wees ook niet te wreed voor uzelf. Vaak werpen wij weg wat voor ons getuigt en rapen wij op wat tegen ons is. Zorg dat niets in uw levenswandel het getuigenis stuit, kom onder het Woord en zoek steeds God in uw gebed. Dan zal dat getuigenis bevestigd worden en ontvangt u een voorsmaak van uw zaligheid. Eenmaal ontvangt u het einde van uw geloof.

9 Preek over Openbaring 3:21a⁵⁵

Die Overwint, ik zal hem geven met my te zitten in mynen Throon.

Ondanks diep verval van kerk of staat blijven er altijd enkele goede mensen over. In de Bijbel vinden we daar steeds weer voorbeelden van. Ook in de gemeente van Laodicea zullen er overwinnaars van de zonde zijn. De brief aan Laodicea sluit af met een bemoedigende belofte aan zulke mensen. De tekst valt uiteen in (1) het voorwerp van de belofte en (2) de belofte zelf. Een overwinnaar blijft in geloof en liefde staande in de strijd tegen satan, de wereld en eigen zonde.

In deze preek zal alleen worden ingegaan op de belofte aan de overwinnaars, namelijk te zitten in de troon van God. Onder de Romeinen en Grieken konden mensen na hun dood dat voorrecht ontvangen. Het is niet zeker dat de brief hiernaar verwijst. Een troon is de koninklijke stoel, waarbij regalia horen, zoals een kroon of een scepter. Hier ziet de troon niet op de hemel zelf, maar op de majesteit en het gezag waarmee Christus in de hemel is bekleed, zowel koninklijk als rechterlijk. De zithouding ziet op machtsuitoefening. De troon is dan ook exclusief voor de koning, zowel in Israël als in Egypte of Perzië. Wie daarom naast Jezus op de troon mag zitten, deelt in Zijn hemelse heerlijkheid zoals in Zijn ambt van Rechter en Koning. Bovendien ontvangt hij voor altijd rust en vrede. Geen wonder dat Jezus hier van deze heerlijkheid zegt dat alleen Hij die geven kan. Niemand kan die met wapens veroveren, zelfs hemelbestormende reuzen niet. Je kunt haar niet verdienen. Jezus kan die heerlijkheid geven, omdat het Zijn troon is en Hij de macht heeft om wat Hij verdiend heeft, ook toe te passen naar de wil van Zijn Vader.

55. *Keurstoffen II*, 22-36.

Toepassing

Weergaloos is deze heerlijkheid voor gelovige overwinnaars van de zonde. De koningen van Tyrus en Babel lasterden God door Diens plaats te willen innemen. Maar u die gering bent in de wereld, hebt wel een rechtmatige aanspraak daarop. We zien vaker dat iemand van geringe afkomst tot koning opklimt. Dan volgt een reeks voorbeelden.⁵⁶ Laat de dwaze wereld eens opmerken waarom hoorders niet haar spoor volgen. Laat de wereld ook beseffen wat de reden is van hun ernst, waarom ze u veroordeelt. Zijn hoorders echter zelf zo werelds, dan zullen zij als Haman vallen. Zo'n hoorder wil hier de eerste zijn, maar verzuimt daarmee de beste te zijn.⁵⁷ Hier op aarde doet de wereld alles om een troon. Streefde u maar net zo naar een troon die geen lasten, maar alleen lusten met zich meebrengt!

Maar godzaligen, hef uw ogen op in verwachting van de hemelse heerlijkheid in Zijn troon. Hier bent u nietig en naar de natuur vuil en helwaardig. Toch zal als voor Mefiboseth een heerlijke troon uw deel zijn. U hoort reikhalzend uit te zien naar die troon en steeds op Hem te zien Die daar zit. Zo bereidt u zich waardig voor op die heerlijkheid. Vaak zoeken mensen naar bewijzen van hun deel aan deze beloften. Laat daarom uw gedrag een toon-

56. Hellenbroek noemt naast de Bijbelse voorbeelden van Mozes en David een reeks voorbeelden uit de oudheid of middeleeuwen, uiteenlopend van Darius Codomannus uit Perzië en Servius Tullius uit Rome tot Timoer Lenk uit Oezbekistan. Darius Codomannus werd van een reizende bode tot koning van Perzië. Tullus Hostilius werd van herder koning van Rome, terwijl Tarquinius Priscus en Servius Tullius hetzelfde bereikten, nadat ze eerst kleine koopman dan wel slaaf waren geweest. Agathocles werd eveneens van pottenbakker tot koning. Tot keizer brachten het Maximius de Oude, die herder was, Aurelianus, die boer was, Justinus, die soldaat was en ook Pertinax en Macrinus, die eveneens van lage afkomst waren. Tamerlaan werd van schaapherder tot schrik van het Oosten. Onder de pauzen was Pius IV een tollenaarszoon en Sixtus V een boerenzoon. Tullus Hostilius regeerde (672-641 v. Chr.) als derde koning van Rome. Tarquinius Priscus was zoon van een Griek en regeerde als koning (ca. 616-578 v.Chr.). Servius Tullius (578-535 v.Chr.) was de zesde koning van Rome en volgens de legende slaaf in de hofhouding van Tarquinius Priscus. Agathocles (361-289 v.Chr.) klom via het leger op tot tiran van Syracuse op Sicilië. Darius Codomannus was koning van Perzië (336-330 v.Chr.) en was afkomstig van een verwante tak van de koninklijke familie. Maximinus (ca. 173-238) werd van soldaat Romeins keizer (235-238). Hetzelfde geldt van Aurelianus (ca. 215-275) die was geboren in de buurt van de Donau. Justinus I (ca. 450-527) was keizer van het Oost-Romeinse rijk (518-527) en oorspronkelijk varkenshoeder. Macrinus (ca. 164-218) werd van advocaat Romeins keizer (217-218). Pertinax (126-193) was de zoon van een vrijgelaten slaaf en werd Romeins keizer. De renaissancepauzen Pius IV (1499-1565) en Sixtus V (1520-1590) waren oorspronkelijk advocaat in het kerkelijke recht en inquisiteur in Venetië. Tamerlaan of Timoer Lenk (1336-1405) was afkomstig van een stam uit Oezbekistan en veroverde grote delen van Perzië en Centraal Azië; Adam Augustyn, 'Timur (Turkic conqueror)', www.britannica.com, geraadpleegd op 29 december 2021.

57. Citaat van Plutarchus over G. Marius. Plutarchus (46-125) was een Romeins geschiedschrijver; Plutarch, *Life of Antony*, 1-2. G. Marius (156-186 v.Chr.), leider van de zogeheten Populares en tijdgenoot van Cicero (106-43 v.Chr.), in: Cicero, *De ideale redenaar*, 452.

beeld zijn van uw geschiktheid voor de hemel. Daarvan moet u hier op aarde iets kennen. Het gaat om nabijheid bij Jezus in geloofsvereniging met Hem. Over uw levenswandel moet een glans van hemelse heiligheid liggen, zodat u zich onderscheidt van de wereld. Met geestelijk onderscheidingsvermogen moet u over uw hartstochten en zondige begeerten heersen. Vindt u deze dingen in uw leven, in ieder geval in aanleg? Verwacht Jezus dan met vreugde. Al leeft u hier zonder aanzien of glans en in schande, moeite en kruis, eenmaal zult u bij Jezus in Zijn troon zitten. Hebt u hier een klein huis, geringe kamer of lage kelder en niet dan een hard bed, dan zult u zich eindeloos vergenoegen in de troon van de Koning. We weten nog niet hoe het zal zijn. Daarom is ons spreken maar stameltaal en schemerwerk. Maar u zult binnenkort ondervinden wat het betekent om te overwinnen en te zitten in de troon.

10 Preek over Openbaring 3:21b⁵⁸

Gelyk als ik Overwonnen hebbe, ende ben gezeten met mynen Vader in zynen Throon.

Het is een voorrecht van Gods volk dat ze delen in de erfenis van Christus. Dat spreekt van eenzelfde nauwe band als tussen een bruidegom en zijn bruid of tussen kinderen van dezelfde vader. Hoewel Christus het uitnemendste deel heeft, delen ze in alles wat Hem toekomt. Hierin worden ze Hem gelijkvormig en delen ze in Zijn erfenis. De tekst spreekt van Jezus (1) in Zijn overwinning, (2) het loon daarvan en (3) de vervulling van de belofte die in 21a aan geestelijke overwinnaars is gedaan.

Aan iedere overwinning gaat strijd vooraf. Steeds is geprobeerd Hem te vangen. Toen dat niet lukte met woorden, ging het met touwen. Maar ook toen toonde Hij Zich overwinnaar. Met geduld heeft Hij het bitterste lijden doorstaan. Daarop volgde Zijn overwinnende hemelvaart. Nu zit Hij aan de rechterhand van Zijn Vader. Als gevolg van Zijn overwinning is Hij eigenaar van de wereld en alle machten en boze mensen. Ook overwon Hij de dood voor Zichzelf en Zijn kinderen. Ten slotte versloeg Hij de duivel, waardoor die zijn gevangenen moet loslaten.

Christus draagt de sleutel van de afgrond waar de duivel in geworpen wordt. Daarom zetelt Hij nu in Zijn hemelse troon. Ons aardse voorstellingsvermogen schiet tekort om ons een juist beeld van die troon te vormen. Christus zit daar met majesteit als Koning en als Rechter. Hij zit daar met Zijn Vader. Dat moet ook wel, want beiden zijn eeuwig. Christus zat daar

58. *Keurstoffen II*, 36-50.

al met Zijn Vader toen de wereld werd gefundeerd en ook bij de oprichting van het genadeverbond. Zijn Vader heeft Hem daar een plaats gegeven, omdat Hij die verdiend heeft, zowel naar Goddelijk contract als naar Zijn arbeid waarin Christus Zijn ziel tot een schuldoffer gesteld heeft. Toen behaalde Hij Zijn overwinning.

Wanneer Gods volk met Christus in de troon mag zitten, deelt het in de gevolgen van die overwinning. De strijd was echter die van Christus. Hij heeft immers de schuld van de zonde en het oordeel van de wet gedragen. Terwijl Christus plaatsneemt als Middelaar en op grond van eigen verdienste, nemen de gelovigen uitsluitend plaats uit genade. Toch is er wel overeenkomst in hun zitten met Christus in die troon, want ook hun zitten is met vastheid. Het is immers de uitkomst van hetzelfde lijden en dezelfde overwinning, namelijk van Christus.

Toepassing

Dit is dus het verband tussen de heerlijkheid van Gods uitverkoren volk en die van Jezus. Het is nu zaak om goed op Jezus te zien. Zou wie nog laag denkt over Jezus, niet schrikken wanneer hij Hem echt zag? Kwam Hij maar in het oog, dan zou ieder neervallen voor Zijn troon.

Wie zonder God is onder de hoorders, verzet zich tegen het soevereine welbehagen waarmee God Zelf Jezus op de troon heeft gezet. Ook verzet hij zich dan tegen Koning Jezus Zelf. Nu biedt Hij Zich aan als Koning, maar eenmaal zal Hij Rechter zijn. Handel daarom verstandig, val voor Zijn troon en kies Hem als Koning.

Het godzalig en gelovig volk van Jezus daarentegen moet zich laten uitlokken door de heerlijkheid van Jezus en Hem erkennen als hun Troonvorst. Zij moeten het zich tot een heilige gewoonte maken om over Hem te mediteren, zodat Hij steeds levendig bij hen tegenwoordig is. Leef daarom met ontzag voor deze Koning, onderwerp u aan Hem en wees blij om Zijn Koningschap. Voor wie Hij Koning en Hoofd is, is Hij immers ook een Bloedvriend en een Broeder. Hun verlangen moet onverzadigbaar op de hemel gericht zijn. Met hun hart en daden behoren zij op die hemelse hoogte te leven. Op die manier zal de heerlijkheid van Jezus hun tot steun voor hun geloof en tot verkwikking zijn. Zij hebben in Hem een Voorspraak bij de Vader Die met Hem in dezelfde troon zit. Die Voorspraak had hen al lief voor de grondlegging van de wereld. In die troon wacht Jezus op hen. Hij geeft hun hier Zijn Woord dat Hij zonder twijfel vervullen zal.

11 Preek over Zefanja 1:11-12⁵⁹

Huilet gy inwoonders der leegte (...).

Omdat de goddeloosheid van Sodom en Gomorra naar de hemel roept, komt God naar beneden voor een onderzoek. Zoals rechtmatige vorsten een opstandige stad verkennen voordat ze streng ingrijpen, zo handelt God hier ook. Na lang geduld komt toch Zijn straf. De stad heeft dan geen enkel excuus meer. Zo is het hier met Jeruzalem. De stof is voor deze biddag bijzonder geschikt, zoals bij de toepassing zal blijken. De tekst zal worden uitgelegd in drie delen: (1) de ellende die over Jeruzalem komt, (2) het onderzoek van de Heere en (3) het diepe verval waarin God de stad zal aantreffen.

God spreekt de inwoners van Jeruzalem hier aan als inwoners van de leegte. Het betreft een holle plaats. Aben Ezra denkt hier niet zonder reden aan de vijzel van een apotheker en vertaalt daarom als ‘bewoners van de apothekersstraat’.⁶⁰ Deze bewoners krijgen de opdracht te huilen. Oorzaak is dat hun koophandel tenietgaat. Hoewel het Hebreeuws letterlijk spreekt van Kanaänieten, blijkt uit het verband dat commerciële activiteiten zijn bedoeld die met geweld beëindigd zullen worden. Waar de koophandel stopt, komt ook de geldhandel tot stilstand. De hartslagader van alle financiële activiteit is dan immers afgesneden.

Voordat het zover is, zal de Heere een rechtmatig onderzoek doen. Het gaat niet zozeer om vijandelijke plunderingen, maar om een gerechtelijk onderzoek door de alwetende God van alles wat er in Jeruzalem gebeurt. Niet voor niets spreekt Zefanja van doorzoeken met lantaarns: ook het verborgene komt aan het licht. De Heere weet de uitslag al. Mannen en vrouwen liggen als verstijfde droesem vast in hun zondige patronen. Ze zijn helemaal ongevoelig geworden voor zowel Gods goedheid en beloften als Zijn dreigende oordeel, zozeer zijn ze vergroeid met de zonde die in hen gist. Daarom worden ze hier getekend als wijn die nog met droesem is vermengd; tot nog toe heeft geen bekering in hun leven een scheiding gemaakt tussen zonde en genade. Zo onverschillig zijn ze dat ze God uit hun denken en leven wegnemen. Volgens hen bemoeit God Zich niet met hun leven. Hij doet naar hun waarneming geen goed en geen kwaad. Geen belofte of bedreiging kan hen van hun zonden vandaan trekken. God is voor hen een

59. *Keurstoffen* I, 322-338.

60. Hellenbroek verwijst hier naar de Mikraot Gedolot, ofwel de Rabbijnenbijbel (zie bij de samenvatting van de preek over Jes. 12:3 in deze bijlage). Waarschijnlijk heeft hij gebruik gemaakt van de versie die ook te vinden is op mg.alhatorah.org, geraadpleegd op 12 januari 2022. Ibn Ezra merkt over de ‘vijzel’ op dat dit de naam was van een straat (letterlijk een verhoogde weg) in Jeruzalem, zoals alle straten in Jeruzalem een naam hadden.

machteloze God.⁶¹ Daarom zal God hen nu wegnemen! Hij maakt immers de vrede en scheidt het kwaad (Jes. 45:7).

Toepassing

Zo dreigt de Heere nu Juda zich niet wil bekeren. Dit moet op deze biddag tot waarschuwing zijn, zeker omdat de belangen zo groot zijn. Het gaat om welvaart en behoud. God kan naar Nederland zien als naar Juda. Nederland lijkt zoveel op Juda als het ene ei op het andere. Het begin van Gods straf is er al, terwijl we er onverschillig onder blijven. Onze Lage Landen zijn als een kom waar de Heere ons ieder ogenblik in kan verbrijzelen. Denk alleen maar aan de kwetsbare ligging achter duinen en dijken. Bedenk hoeveel reden er al is om te treuren. Eens welvarende families zagen hun kapitaal verdampen. Terwijl veel mensen hun werk hebben in winkels en pakhuizen, is daar maar weinig te doen. Onder dreiging van oorlog en kaapvaart is veel handel verlegd naar het buitenland. Als gevolg daarvan verliezen obligaties en onroerend goed hun waarde. Kortom, de armoede overkomt mensen als een wandelaar.

De oorzaak daarvan is dat Nederland op Juda lijkt in zonden. Er is geen lantaarn nodig om dat te onderzoeken. Velen leven zorgeloos op de droesem van hun zonden. In hun hart of met hun daden zijn ze atheïst. Waar brengt hen dat? Ook daar is geen lantaarn voor nodig om dat te zien. De economische neergang is een voorbode van Gods onderzoek, zoals God eenmaal tot het zondige Sodom kwam. Laten we ons daarom met tranen verootmoedigen voor God in dezelfde boetvaardigheid als Israël eenmaal in Bochim. Zo niet, dan zal de Heere ons met een mortier fijnstampen tot inwoners van een vervallen natie. Dat kan in korte tijd, zoals eenmaal aan Carthago is geschied.⁶² Het is nog niet te zeggen hoe de Heere dat zal doen. Het kan door een overstroming, door veepest, door oorlog, door tegenkantsing uit Engeland of Frankrijk,⁶³ of ook door een boze geest van tweedracht in ons land. Dan is het helemaal gedaan met de kapitaalkrachtigen in ons land.

Wilt u weten hoe wij dit oordeel kunnen afwenden? Ik geef u raad aan de hand van mijn tekst. (1) Ons land moet opnieuw een land van leegte worden.

61. *Keurstoffen* I, 323 en 328.

62. De bloeiende handelsstad Carthago is in 146 voor Christus door Rome verwoest.

63. Respectievelijk door de pretendent uit Engeland of de regent uit Frankrijk. Vanaf 1715 tot 1716 deed James Stuart een vergeefse gooi naar de Britse kroon, Michael Barthorp, *The Jacobite Rebellions 1689-1745*, Londen 1982, 6-9. In Frankrijk regeerde vanaf 1715 Filips van Orléans tot aan zijn dood als regent voor de minderjarige koning Lodewijk XV, Christine Pevitt, *The Man who Would be King. The Life of Philippe D'Orléans, Regent of France*, Londen 1997, 156-159.

Verkwisting en overdaad nemen hemeltergende proporties aan. ‘De oude nederigheid is uit Nederland weg.’⁶⁴ Ieder moet voor zichzelf zich hierin beginnen te verootmoedigen. (2) Zorg dat u zich op deze biddag in tranen verootmoedigt voor God. (3) Nederlandse handelaren onderscheiden zich internationaal door leugen en bedrog. Dat brengt een ban over ons land. Wanneer we ons bekeren, zullen het zilver en het goud in ons land terugkeren. (4) Ieder moet zichzelf zonder uitstel onderzoeken op vastgeroeste zonden en harde onbekeerlijkheid. De Heere roept ons op onszelf te reinigen. Hij nodigt ons uit tot een gezamenlijk onderzoek. Al waren uw zonden dieproud, Hij zal u dan toch wit maken als sneeuw. (5) U moet erkennen in uw hart en in uw daden dat God de oorzaak is van alle zegeningen en oordelen. We moeten ons niet alleen op de middelen richten, maar God erkennen dat Hij daardoor werkt. Deze adviezen zijn als die van Daniël aan Nebukadnezar. Bij het opvolgen ervan zullen zonden afgebroken worden en zal God Zijn heil geven. De Heere bevestigde deze woorden, zodat wij ze allemaal ter harte nemen. Dan zal er in onze dagen vrede en zegen zijn.

12 Preek over Mattheüs 8:2-3⁶⁵

Ende ziet, een Melaatsche quam, ende aanbadt hem, zeggende: Heere, indien gy wilt, gy kont my reinigen (...).

Met reden beleden de Emmaüsgangers dat Jezus een profeet was die krachtig was in woorden en werken. Hij bewees daarmee de Messias te zijn. In ons tekstgedeelte treedt Hij op direct na de Bergrede. Ook hier bewijst Hij krachtig te zijn in woorden en werken. De stof valt uiteen in (1) het verzoek van de melaatse en (2) diens genezing.

Mattheüs hanteert voor dit wonder een andere tijdsvolgorde dan Markus en Lukas. Dat komt voort uit zijn wens om op de Bergrede verschillende wonderen te laten volgen. De plaats van handeling is Kapernaüm. Opeens is er een melaatse. Melaatsheid kwam in Palestina veel voor, zo schrijven Tacitus en Justinianus.⁶⁶ De Bijbel noemt wel veel mannen die melaats zijn, maar Mirjam is de enige vrouw met deze ziekte. Deze melaatse nam de tijd van Jezus' komst waar. Dat is ons tot voorbeeld. De melaatse werpt zich aan de voeten van Jezus. Ten onrechte menen socinianen dat het slechts

64. *Keurstoffen* I, 334.

65. *Keurstoffen* I, 1010-1024.

66. Tacitus, *Historiën* (vert. Vincent Hunink), Amsterdam 2010, 257 spreekt van een in Egypte uitgebroken epidemie met verwoestende lichamelijke gevolgen. Mogelijk verwijst Hellenbroek hier naar de builenpest die zich onder de regering van keizer Justinianus in 541-543 via Egypte over Palestina verspreidde.

om een burgerlijke begroeting gaat. Uit de beschrijving door Markus en Lukas volgt duidelijk dat Jezus hier als God wordt erkend. Dat volgt ook uit de aanspraak met Heere. De melaatse onderwerpt zich hier aan de wil van Jezus. Eerst erkent de melaatse de macht van Jezus om hem te reinigen, daarna vertrouwt hij zich toe aan de ontferming van Jezus. Het is een kort, maar belangrijk gebed: weinig spreken, veel bidden.

Direct daarop steekt Jezus de hand uit en raakt Hij de melaatse aan. Jezus is daarbij diep bewogen. Wat spreekt daaruit dat Jezus gereedstaat genade te tonen aan mensen in hun ellende. Direct begint Hij te willen en toont Hij Zijn goede wil in woord en gebaar. Het gebaar is er eerst. De wet verbiedt een dergelijke aanraking van een melaatse. Maar zoals Elia een dode mocht aanraken om hem op te wekken, zo toont ook Christus Zich hier een heer van de wet door te genezen. Om het gebaar te benadrukken, spreekt Hij Zijn bereidheid tot genezing uit. Terecht merkt Chrysostomus op dat Christus precies van pas antwoordt op het korte verzoek van de melaatse man.⁶⁷ Christus spreekt Zijn bereidheid uit en beveelt vervolgens tot reiniging. Wat bewijst dat Zijn liefde voor mensen. Hoe lokt Jezus daarmee een geestelijk ellendig, met zonden beladen of zwakgelovig mens uit. Wie wil, mag komen. Het Woord van Jezus is zo goed als Zijn daad. Direct daarop is de man genezen.

Toepassing

Uitgangspunt vormt als eerste het geschetste beeld van een zondaar die geestelijk heil zoekt en vervolgens de uitlokkende goedheid van Jezus om de zondaar genade te bewijzen. Laat ons dit overbrengen op onszelf in onze geestelijke melaatsheid. Want wie onbekeerd is, is ongelukkig als deze melaatse. Melaatsheid was een dodelijke kwaal die in een afschuwelijk verstervingsproces openbaar kwam. Een melaatse was niet alleen naar de wet onrein, maar ook voor zichzelf en voor anderen. Zo is het met de zonde die de dood brengt en ons voor de wet onrein verklaart als een gevaar voor onszelf. Net als melaatsheid is de zonde bijzonder kwaadaardig. De hoorders moeten goed kijken hoe melaats ze zijn. De vraag is of zij daar ooit verdriet over hebben ervaren en of ze ooit zoals deze man naar Jezus zijn gegaan: zo onrein, zo nederig, zo vol aanbidding, met zoveel liefde en uit zo grote waardering van Jezus. Wie dat helemaal mist, zal in zijn melaatsheid sterven. En dat met de geneesheer in de buurt!

Zoek daarom genezing. Nu is de geneesheer dichtbij. Hij is zo bekwaam

67. Johannes Chrysostomus (344/354-407), *The Gospel of Matthew*, Homily 25.1, in: Philip Schaff (red.), *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church X*, reprint, Grand Rapids 1991, 171-176.

en biedt zich aan, zonder dat bekend is hoelang nog. Kom dan met kennis van uw onreinheid en onmacht. Stel geen voorwaarden vooraf. Belangrijk is te erkennen dat Jezus reinigen kan en wil, en zich voor Hem neer te werpen met een berouwvol hart. Hellenbroek verzekert dat Jezus dan Zijn genadehand zal uitstrekken om de melaatse aan te raken tot reiniging, hoe afgrijzelijk de verontreiniging ook is. Jezus zal daarop toezeggen te reinigen en dat inderdaad doen. Gods kinderen kunnen daar uit ondervinding van spreken. Zij kennen dat geluk. Hoe moeten zij naar behoren antwoorden op Jezus? Ze moeten Hem steeds erkennen om Zijn ontferming en bovendien zichzelf rein bewaren. Doet zich toch onreinheid voor, dan moeten ze opnieuw naar Jezus gaan om zich te laten reinigen tot heiliging en rechtvaardiging. Op die manier zullen ze toenemen in reinheid, totdat ze rein zijn op de dag van Christus. Dan zullen ze Hem altijd de eer geven.

13 Preek over Lukas 18:9-14⁶⁸

Ende by zeide ook tot zommige, die by haar zelven vertrouwden, dat zy rechtveerdig waren, ende de andere niets en agteden, deze gelykenisse. Twee Menschen gingen op in den Tempel om te bidden (...).

Gebed moet samengaan met ijver, want God haat bidders die niet vurig van geest zijn. In de Psalmen is te lezen dat bidden niet alleen een roepen tot en wachten op God is, maar ook je hele hart voor Hem uitstorten. Hoe nodig ijver ook is, toch kan die het gebed niet goedmaken wanneer het geloof ontbreekt. Een gebed zonder geloof is als een lichaam zonder leven of ziel. Dat blijkt uit de gelijkenis van de farizeeër en de tollenaar die volgt op een andere gelijkenis over het gebed. In deze verzen zijn drie delen te onderscheiden: (1) de personen tot wie Jezus deze gelijkenis spreekt, vers 9, (2) het beeld van de gelijkenis, verzen 10-13, en (3) de toepassing ervan, vers 14.

Jezus spreekt hier tot mensen die menen in zichzelf rechtvaardig te zijn. Terecht zegt Chilo⁶⁹ dat niets moeilijker is voor een mens dan zichzelf te kennen. Dat vertrouwen op jezelf was in Israël wijdverbreid en dan vooral onder de farizeeërs. Zij verhieven zich boven anderen. Aan de basis daarvan ligt het ontbreken van kennis van God en Zijn heilige rechtvaardigheid en anderszijds van eigen nietigheid.

In de gelijkenis staat een van die farizeeërs tegenover een tollenaar. De

68. *Mengelstoffen*, 159-176.

69. Chilon van Sparta (zesde eeuw voor Christus) aan wie het aforisme 'ken uzelf' wordt toegeschreven.

omvang van onze tekst laat niet toe diep in te gaan op de sekte van de farizeeërs. Het gaat hier om hun nadruk op uiterlijke godsdienstige verplichtingen. Een tollenaar daarentegen behoort tot de meest verachten in de samenleving vanwege zijn banden met de Romeinse overheerser en de oneerlijke manier waarop hij zijn beroep uitoefent. Deze twee gaan in deze gelijkenis naar de tempel. Die is als plaats waar God in het bijzonder wil wonen zeer geschikt als plaats van gebed. Hun gebedshouding is staand.⁷⁰ Ze verschillen echter sterk in hun innerlijke gebedshouding. De farizeeër verheft zich boven anderen, vooral boven de tollenaar. Hij beroept zich op zijn vastenpraktijk van tweemaal per week. Volgens Buxtorf⁷¹ is dat onder de Joden nog steeds een gewoonte. Dat gaat verder dan wat God in de Bijbel van Zijn volk vraagt. De farizeeër geeft ook nog eens de tienden van zijn bezit en ook dat is meer dan God vraagt. Wanneer we dit gebed op de proef stellen, dan missen we hier een erkenning van zonden en een bijbehorende ootmoedige gestalte. We merken niets van een geloof in een Messias, maar wel van een steunen op eigen verdienste. We missen liefde in de omgang met zijn naaste en proeven onoprechtheid en zelfbedrog.

Wie een stap terug doet, kan zien hoe anders de houding van de tollenaar is. Ook wanneer mensen hem niet zien, ziet God hem wel. Waar hij voorheen zonder gewetensbezwaren uit was op het bezit van anderen, komt hij nu in een nederige gedaante. Hij komt naar de tempel om te bidden. Het eerste werk van Gods genade is vaak om een zondaar tot bidden te brengen. Je ziet in zijn houding een verbroken zondaar. Hij durft niet naar voren te lopen, uit vrees voor Gods toorn. Zijn neergeslagen ogen wijzen op een erkenning van een verdiende straf.⁷² Dat hij zich op zijn borst slaat, is meer dan een uiting van droefheid. Hij toont er zijn besef mee dat zijn hart een bron van zonde is. Maar deze toestand kan voor hem zo niet blijven. Hij vlucht naar de Heelmeester van Israël. Terwijl de tollenaar zijn schuld en zondige machteloosheid erkent, stelt hij zijn hoop op God. In zijn roep om genade zoekt de tollenaar vergeving in de borgtocht en het offer van de Middelaar. Zo staat hij hier als een hert bij een geopende fontein van levend water.

70. Hellenbroek verwijst naar een rabbijnse uitspraak dat zonder 'staningen' in het gebed de wereld niet blijft staan, 164.

71. Opvallend is dat Hellenbroek zich niet beroept op informatie uit eigen contacten met Joden. Dat wijst erop dat Hellenbroek geen contacten onderhoudt met vertegenwoordigers van de plaatselijke Joodse gemeente.

72. Hellenbroek wijst er met een beroep op Tertullianus' *De Oratone* 14-17 op dat ook onder de eerste christenen het de gewoonte was om staand te bidden, met opgeheven handen; Tertullianus, *De Oratone* (vert. Dietrich Schleier), Turnhout 2006, 244-247.

Wat zien we een verschil tussen deze twee mensen! De verootmoedigde en beschaamde tollenaar veroordeelt zichzelf. In een krachtig en werkzaam geloof verlangt hij uit zichzelf te gaan om geheel in de Middelaar gevonden te worden. Bij dat alles is de tollenaar oprecht. Hij wil zich voor God niet bedriegen en legt daarom zijn hart voor God open. In al die dingen is de farizeeër zijn tegenbeeld. Van beiden is de tollenaar de gelukkigste. Dat zegt Jezus Zelf. Waar er zoveel verschil in houding is, verschilt ook de uitkomst geheel. Wie zoals de tollenaar in nederigheid, geloof en oprechtheid tot de Heere komt, ontvangt de vrucht van het geloof. Maar de trotse farizeeër ontvangt niets. Dat geldt voor iedereen die zichzelf op eigen gronden beoordeelt, buiten God. Want wie zichzelf verhoogt, zal vernederd worden en omgekeerd.

Toepassing

Iedereen die zich met eigen gerechtigheid als Onze Vaders of bedevaarten overeind wil houden, moet hier beschaamd staan. Helaas lijken velen binnen de gereformeerde kerk op deze zelfde dodelijke klip schipbreuk te lijden. Deze gelijkenis dient daarom tot waarschuwing en ontdekking van mensen die ten onrechte stil en rustig leven. Ze is echter tot bemoediging van geraakte en verschrikte zondaren. Als de farizeeër is hij die zich beter acht dan anderen. Op die zandgrond bouwen duizenden hun staat. Een hoorder is misschien vrij van grove zonden. Een burgerlijke opvoeding en levenshouding zijn echter niet genoeg voor de zaligheid. Dat geldt ook voor ijver in de godsdienst.

Het voorbeeld van de farizeeër kan wakker schudden uit een toestand van ingebeeelde vleselijke rust. Wat is aan de andere kant de tollenaar een voorbeeld voor een verlegen zondaar die met inzicht in zonde en toorn begint om te zien naar genade. Waar hij die genade niet kan zien, leeft hij neerbogen onder die toorn en ongetroost. Ieder die zo gebukt gaat, vindt hier tot bemoediging het spoor van de tollenaar. Het is raadzaam dat spoor te volgen. Dat vraagt erom niet in radeloze wanhoop te blijven zitten, maar zich tot God te keren in gebed. Hoorders mogen hun ervaren hopeloosheid en machteloosheid als een smekeling bij God brengen. Het is goed om daarbij de afstand in acht te nemen die past bij Gods majesteit. Daarbij past ware droefheid over de zonden en de persoonlijke belijdenis een zondaar te zijn. Wie zo de toevlucht tot Jezus en Zijn vrije genade neemt, zal zeker gerechtvaardigd naar huis gaan.

De Heiland roept hier beschroomde en bekommerde zielen toe dat Hij niet uitwerpt wie tot Hem komt. Niets belet terneergeslagen mensen die vrijmoedigheid missen om toch gerechtvaardigd naar huis te gaan! Bedenk dat ook de tollenaar met Gods hoogheid te maken had. En wie zegt dat de

hoorders van nu zondiger dan wel minder verbrijzeld zijn dan de tollenaar? Of dat ze niet boetvaardig genoeg zijn? Hellenbroek verzekert zijn hoorders ervan dat Jezus met uitgebreide armen wacht om alle ware boetvaardigen die naar Hem vluchten te ontvangen.

Misschien ervaren de hoorders machteloosheid. Een echt besef van machteloosheid is Gods werk. Hoorders moeten zich daarom voor de Heere neerleggen, zoals ze zijn. Hij zal op Zijn tijd helpen. Wie zoals de tollenaar wacht op genade, zal welkom zijn. Jezus heeft al in de eeuwigheid Zijn hart voor zondaren geopend. Daarom is Hij uit de hemel gekomen en heeft Hij geleden. Nederigen zullen bekleed worden met de klederen van Christus' gerechtigheid. Wie zich verootmoedigt, zal verhoogd worden.

14 Preek over Mattheüs 26:65-68⁷³

Doe verscheurde de Hogepriester zyne klederen, zeggende, Hy heeft [God] gelastert, wat hebben wy nog getuigen van node? (...)

Waar haat en bloeddorst de ziel van een mens hebben ingenomen, raakt het verstand beneveld. Dan gaan de ogen dicht voor de waarheid. Haat tegen een persoon kan leiden tot haat tegen de waarheid. Een duidelijk voorbeeld is de reactie van de hogepriester in onze tekst op de bevestiging van Christus dat Hij Gods Zoon is. Het belijden van de waarheid maakt Jezus in de ogen van de hogepriester schuldig tot de dood. De tekst spreekt van twee hoofdzaken: (1) de veroordeling van Jezus door de Joodse Raad en (2) Zijn mishandeling. De veroordeling vindt plaats door de hogepriester en alle leden van de Joodse Raad.

Wat heeft de waarheid een verschil in uitwerking op de ziel! Op het zien van de waarheid valt Gods kind met de blindgeborene voor Jezus neer, bidt en gelooft. Maar de goddeloze houdt zich ver van Hem. Hier scheurt de hogepriester zijn kleed. Omdat hij hier buiten de tempel is, gaat het waarschijnlijk om zijn gewone priesterkleed.⁷⁴ Hij doet alsof hij treurt, maar hij meent het niet. Het enige wat hij wil, is Christus kunnen beschuldigen en dat terwijl God in Psalm 2 over de Messias spreekt als Zijn eigen Zoon.

Het is voor de hogepriester niet genoeg dat hijzelf hier Jezus ten onrechte beschuldigt, hij wil dat ook de andere leden van het sanhedrin dat doen. Dat sanhedrin is even boosaardig in zijn oordeel. Ook zij zeggen dat Jezus God

73. *Kruis triumph*, 249-259.

74. Hellenbroek beroept zich op John Seldenus. Zie ook John Selden en James Ussher, *De anno civili veterum Judaerorum. Macedonum et Asianorum anno solari*, Leiden: Pieter (I) van der Aa, 1683. Het boek is ingeleid door Le Moine, Hellenbroeks leermeester in Leiden.

lastert en daarom de dood verdient. De hemelse Simson wordt hier veroordeeld. Nu komen de Filistijnen over Hem. Hij wordt bespot, geslagen en bespuugd. Dat laatste was ook onder de Romeinen bijzonder vernederend.⁷⁵ Voordat ze Hem slaan, wordt Hij geblinddoekt. Daarna vragen ze Hem te zeggen wie Hem slaat. Daarmee spotten ze met Zijn profetische ambt.

Toepassing

Wat een onmenselijke wreedheid woedt hier tegen de veroordeelde oprechtheid! Wie schrikt hier niet? De Rechter van de hele aarde wordt hier veroordeeld door hen die Hij eenmaal voor Zijn rechterstoel zal dagen. Hem noemen ze een godslasteraar, Die alleen maar Gods lof spreekt. Het Leven Zelf wordt hier veroordeeld tot de dood. Hij Die de eer der wereld was, wordt hier bespot. Die het afschijnsel is van Gods heerlijkheid wordt hier bespuwd – hoe kan de Vader dat dulden, hoe kan de Zoon dit verdragen, waarom spert de aarde zich niet open?

Mensen met een kwade opzet slaan hier de Rechtvaardige. Wiens gezicht in de hemel glansde, wordt hier geblinddoekt. De hoogste Wijsheid Zelf wordt als een dwaas behandeld. Wat een verschrikkelijke spot. Hier worden de profetieën vervuld. Hij geeft Zich hier gewillig tot een spot. Wie wordt niet met bittere droefheid en medelijden vervuld bij het overwegen van dit lijden? Het past om het hart hoger op te heffen en te letten op de oorzaak van deze schandelijke bespotting. Dat geldt vooral godzaligen: het zijn hun zonden die dit alles over Jezus hebben gebracht. Het zijn hun eerste ouders die God hebben gelasterd. Omdat u hen daarin navolgde, alsof God uw ongerechtigheid niet zag, daarom moet Christus hier boeten. Het is de schuldige die verkeerd doet en de onschuldige die boet.

In plaats van roem voor Jezus' heerlijkheid en onwaardeerbare liefde klinkt hier spot met de Heiland. Onbekeerden zouden echter moeten zien op wat de zonde over Jezus bracht. Ze moeten daarbij bedenken dat eenmaal Jezus als hogepriester komt op de wolken en dan oordelen zal over de levenden en de doden. Dan zal Hij een eeuwige gloed van vuur over ongelovigen spuwen en hen op het gezicht slaan. Laat daarom dit lijden van Jezus voorzichtig maken, opdat ongelovigen niet rechtvaardig in het oordeel vallen dat Hij heeft geleden. Daarom moeten zij hun klederen scheuren in oprechte droefheid en zich wachten voor godslastering in gedachten, woorden en werken. Vreselijk is het om Jezus in het gezicht te spuwen door het aanbod van genade te verachten en Zijn Woord niet te gehoorzamen.

75. Hellenbroek verwijst naar Plutarchus' biografie van Phocion die eenzelfde vernedering moet ondergaan (*Phocion* 36, LCL 100, 228-229) en verder naar Seneca die schrijft dat Aristides dat ervaart wanneer hij voor zijn bestraffing wordt weggeleid (*De Consolatione ad Helviam* 13, LCL 254).

Godzalige hoorders mogen het daarentegen voor vreugde achten wanneer zij omwille van Jezus bespot worden.

Gelovigen biedt dit lijden van Jezus veel troost. Omdat Hij schuldig is tot de dood, zal Hij hen van de eeuwige dood en het oordeel bevrijden. Hij is geslagen om hen van slavernij te verlossen. Eenmaal zullen zij alle bespoting die zij nu ondergaan, verwisselen met hemelse heerlijkheid.

15 Preek over Lukas 22:60-62⁷⁶

Ende terstont als hy noch sprak kraeyde de hane. (...)

Niets is meer waar dan dat alle mensen vaak in zonden vallen. De ervaring bevestigt dat. Maar hoewel goddelozen en gelovigen daarin overeenstemmen, is er wel verschil in hun opstaan na hun zondige val. De goddeloze wentelt zich in zonden of sterft in wanhoop, terwijl Gods kind door bekering losbreekt uit de knopen van de zonde. Het berouw dat daarbij hoort, is tot God. Zo is het ook met Petrus. Hij heeft de laatste verloochening nog maar net uitgesproken, of de bekering volgt. Kom, u zag Petrus vallen, zie hem nu in zijn bekering. De tekst valt uiteen in (1) de aanleiding tot zijn bekering, te weten het kraaien van de haan en het omzien van Jezus en (2) de bekering zelf in het indachtig worden door Petrus, gevolgd door twee daden of tekenen van berouw.

De grondtekst leert dat het kraaien van de haan onmiddellijk op het woord van Petrus volgt. Dit kraaien van de haan valt onder Gods bestuur. Dat het hier direct volgt op de verloochening, zal Petrus bewaren voor nog meer zonden en voorkomt dat Petrus eelt op zijn ziel krijgt. Hoe goed is Jezus! Waar Petrus zijn Meester niet kent, kent de Meester wel Petrus. Hoe zien we hier dat God zondaren bekeert. Hij vindt ze als zondaren. God begint in de genade. Dat hier een haan zou kraaien, is overigens in de Talmud bestreden.⁷⁷ Hoe dan ook is een haan in de oudheid in hoog aanzien als boodschapper van tijden en uren.⁷⁸ Hier moet een onwetend schepsel als de haan de alwetende Schepper dienen.

Maar het hanengekraai was op zichzelf niet genoeg om Petrus te bekeren. Markus zegt ons dat de haan zelfs tweemaal moest kraaien. Petrus is hardhorend. Wij horen niet zonder dat de Geest het in ons werkt. Soms hoort men vergeefs duizend preken, totdat er een op Gods tijd komt. Jezus maakt

76. *Kruis triomph*, 275-289.

77. Binnen de stad zouden hanen in die tijd verboden zijn. Dat is volgens H.L. Strack en P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch* I, München 1922, 992-993 echter geen categorisch verbod.

78. Hellenbroek noemt voorbeelden van de Grieken, uit Egypte en bij Mohammed.

dat zichtbaar in Zijn genadig omkeren naar en zien op Petrus. Waarschijnlijk is Jezus hier bij de dienaren. Hij Die hier door Kajafas ter dood wordt veroordeeld, vergeet niet te denken aan wie Hem vergeten. Hij keert Zich tot wie zich van Hem afkeert en kijkt naar wie van Hem wegkeek.

Die blik raakt de ziel van Petrus. Het is een oog van bestraffing zowel als van medelijden. De bekering neemt altijd zijn begin in Gods genadige ogen. Zo gaat het hier Petrus. Waar het spreken van Jezus eerst geen nut deed, denkt hij er nu wel aan. Voor hoorders van nu geldt daarom: blijf lezen in de Bijbel en luister naar Zijn Woord. Petrus kan vervolgens niet langer in deze zondige plaats blijven. Het spijt hem dat hij naar binnen is gegaan. Hij gaat naar buiten en weent daar tranen van berouw. Het is waar dat men ook met droge ogen ongeveinsd tot God kan zuchten. Toch passen bittere tranen ons heel goed. Deze tranen zijn als een vruchtbare regen. Tranen passen ons wanneer we van Christus afgaan. Petrus weent uit verdriet, maar ook in een gebed om vergeving en met een belofte tot verbetering.

Toepassing

Leerden alle hoorders maar treuren zoals Petrus. Hier zien we het begin van het herstel van Petrus. Dat is tot troost van Gods zwakke kinderen. Het is echter ook een waarschuwing om niet te zondigen. Er zijn helaas veel mensen die wel vallen, maar niet opstaan. Ze luisteren niet wanneer de preek voor hen is als het kraaien van de haan die hen waarschuwt tot bekering, ze letten niet op Gods omzien naar hen en worden nooit het Woord van God indachtig. Laat staan dat ze uit de wereld gaan en hun zonden bewenen. Integendeel, hun ziel is zo hard als een rots – zelfs Mozes kan er geen water uit slaan. Als er al tranen zijn, zijn dat maar oppervlakkige tranen om hun eigen verdriet.

Maar de haan kan niet altijd vergeefs kraaien. Eens zal Jezus Zich omkeren in toorn. Wie niet uit de wereld wilde gaan, zal dan uitgeworpen worden in een plaats waar de zonden voor altijd beweend zullen worden. Daarom, onbekeerde, sta toch op uit de slaap van uw ongerechtigheid. Heden, zo gij Zijn stem hoort, verhard uw hart niet. Luister naar uw predikanten als naar een ‘porder’ in de ochtend. Bedenk dat God u altijd ziet. Word Gods Woord indachtig. Zoek met Petrus uit te gaan uit deze wereld en beweene uw zonden, waar u elke dag schuldig bent voor God. Dan zou Jezus terstond Zich genadig naar u omkeren en u in genade aanzien. Uw wenen zou vreugde worden. Ik eindig met het gebed van sommige oudvaders⁷⁹ om ontferming bij Jezus.

79. Ontleend aan strofe 7 van de hymne *Nocturna lux viantibus* van Ambrosius (340-397): ‘Jesu labantes respice, et nos vivendo corrige: si respicis, labes cadunt, fetuque culpa solvitur’, Matthew Britt (red.), *The Hymns of the Breviary and Missal*, New York 1922, 50-51.

16 Preek over Lukas 23:34⁸⁰

Ende Jezus zeide, Vader, vergeeft het haar, want zy en weten niet wat zy doen.

De Zaligmaker is als Gods Zoon door Zijn Vader in de vreederaad verordeneerd en in de tijd gezonden en bekwaam gemaakt tot het vervullen van drie ambten. Christus is Profeet, Priester en Koning voor Zijn uitverkoren erfdeel. In het Oude Testament is dat al voorzeggd. Bij Zijn komst is de waarheid daarvan direct al heerlijk vervuld. Dat blijkt ook bij Zijn kruisiging. Het opschrift op het kruis toont Zijn koninklijke ambt, in Zijn kruiswoord tot de moordenaar is Hij als een Profeet, terwijl Christus in Zijn opofferende kruisgang als Priester naar voren komt. In ons tekstvers toont Hij Zich tevens Priester door Zijn voorbede. Het gaat hier om het eerste kruiswoord. Dat laat zien: (1) De Bidder en (2) De inhoud van Zijn gebed, bestaande uit aanspraak, bede en beweegreden.

Zie Jezus hier afgemat onder ondraaglijke pijn. Verwonder u dat Jezus hier nog kan bidden, omringd door een schare die Zijn bloed wil zien. Hij toont Zich een zachtmoedig Lam onder zoveel wolven. Nog verwonderlijker is dat Hij bidt om vergeving voor Zijn beulen. Hij bidt tot Zijn Vader met meer recht dan wij het Onze Vader bidden. Hij is immers Gods eeuwige Zoon, wat Hij hiermee belijdt. Vooral ook beroept Hij Zich op Gods ontferming. Waar Christus tot verzoening van zondaren aan het kruis is gehangen, bidt Hij hier om verzoening voor Zijn vijanden. Het is niet zo dat Christus Zelf niet kan vergeven. Dat Hij nu bidt om vergeving, drukt de diepte van Zijn vernedering uit. Wat een wonderlijke mensliefde dat de Zaligmaker hier niet klaagt over Zijn eigen lijden, maar Zich bekommert om de zaligheid van Zijn vijanden.

Maar kan Christus wel zo bidden, terwijl Hij weet van Gods wraak in Diens raadbesluit tot verwoesting van Jeruzalem en onbekeerlijke verharding van de Joden? Vergeet enerzijds niet dat een mens, bewogen door mededogen, mag bidden volgens de wet van de liefde. Bedenk daarbij ook dat Jezus Zich daarbij aan Gods welbehagen onderwerpt. Anderzijds bidt Jezus hier als Hogepriester Die op grond van de verzoening die Hij hier aanbrengt, altijd door Zijn Vader wordt gehoord. Dit gebed is dan ook verhoord.

Jezus bidt hier voor mensen die niet weten wat zij doen. Er zijn mensen die dat wel weten. Zo waren er mensen die ervan overtuigd waren dat Hij de Messias was of een groot profeet. Ook waren er die wisten dat Jezus onschuldig was. De meesten zondigden hier tegen de Heilige Geest. Toch

80. *Kruis triomph*, 523-534.

waren er mensen die slechts uit blinde drift handelden, opgestoot door de leiders van het volk. Voor hen en voor de Romeinse soldaten bidt Jezus hier. Want ook al is onwetendheid niet volmaakt te verontschuldigen, toch kan ze het geweten verlichten. Onwetendheid is hier geen reden waarom mensen vergeving waardig zijn, wel waarom ze die nodig hebben. Onwetendheid vormt een aanmoediging voor zielen die heen en weer geslingerd worden. Daarom spoort onwetendheid ons aan onze zonden die wij in onwetendheid gedaan hebben, goed te beseffen. Hebben ze ons al bedroefd gemaakt en zijn we er al mee naar het zoenbloed van Jezus gevluht? Hier offert Hij Zich voor onwetenden. Aan wie Hem de dood bezorgen, bezorgt Hij leven. Het lijden dat zij Hem aandoen, vergeldd Hij met medelijden. Hij sterft hier voor vijanden, opdat zij met God verzoend worden (Rom. 5).

Toepassing

Hellenbroek wijst godzaligen erop dat hier het kruis een preekstoel vormt en Golgotha een gebedshuis. Sta nu stil bij de doodsbare van Jezus om heilzame lessen te ontvangen. Dit gebed van Jezus voor Zijn onwetende vijanden is tot navolging. Helaas missen velen deze zachtmoedigheid. Bid daarom voor uw vijanden, opdat God hun hart verandert. We hebben daarin Stefanus en vele christelijke martelaren tot voorbeeld.⁸¹ U wordt daarin Christus gelijkvormig en doet meer dan de onbekeerde wereld. Denk daarbij het beste van uw vervolgers. Bedenk dat ze niet uit bitterheid, maar uit onwetendheid handelen. Leer in uw zwaarste verdrukking God uw Vader te noemen. U zult dan ondervinden dat verdrukkingen die Naam niet vernietigen, maar bevestigen. Hij behoudt Zijn Vaderhart. Door de dikste wolken schijnt de zon van Zijn genade.

Wat jammer dat velen van Gods kinderen twijfelen aan hun staat zodra God Zich verbergt. U bouwt uw geloof toch niet op gevoelige vertroosting, maar op de onveranderlijkheid van Gods genadeverbond en de blijken daarvan in uw wedergeboorte en kindschap? Blijf Hem daarom in tegenslag uw Vader noemen.

Zoals er bijzondere verplichtingen uit dit voorbeeld volgen, zo liggen er tevens veel vertroosting in. Waar Jezus zo bad voor Zijn vijanden, bidt Hij veelmeer voor u die Zijn vriend in de genade bent geworden. Uw zonden zijn maar zwakheden voor God. De voorspraak van Christus betekent

81. Hellenbroek noemt hier over het gebed voor vijanden Justinus, Gregorius en Jacobus de broeder van de Heere; Justinus, *Dialog met Trypho. Gesprek tussen Christen- en Jodendom* (vert. D. van den Eede), Amsterdam 2019; Gregorius de Grote, *Morals on the Book of Job* III.2, Oxford 1850, XXXV.21 (pag. 675-676); Eusebius, *The Church History. A New Translation with Commentary* (vert. Paul L. Maier), Grand Rapids 1999, 82 en Eusebius, *Eusebius' Kerkgeschiedenis* (vert. Chr. Fahner), Zoetermeer 2000, 135-136.

veel voor u. Christus heeft verzoening voor u gevonden. Dit is natuurlijk geen reden om te gaan zondigen, maar wel een troost. Zo zult u, terwijl Christus voor u bidt, door Zijn macht lieflijk en veilig geleid worden, totdat u na uw dood zult ingaan in het huis van uw Vader. Dan leeft u altijd zonder vijanden voor de troon.

17 Preek over Johannes 19:1-4⁸²

Doe nam Pilatum dan Jezum, ende Geesselde [hem] (...).

Pijn en smaad zijn beide ondraaglijk, vooral wanneer ze uiterst groot zijn. Pijn treft het lichaam, spot de ziel. Het is moeilijk te zeggen wat het meest kwelt. Misschien wel spot, omdat die de hele mens treft en blijvend is. In het leven van Jezus kwamen beide voor. Nadat Pilatus Barabbas tegenover Jezus heeft gesteld, begint de stadhouder hier te buigen voor de menigte. Hij geeft Jezus over aan een pijnlijke geseling en aan spot. Het tekstgedeelte valt in twee delen uiteen: 1. de mishandeling van Jezus (verzen 1-3) en 2. de vernieuwde betuiging van Jezus' onschuld (vers 4). De mishandeling is zowel pijnlijk als vol smaad. Ze begint met de geseling die in opdracht van Pilatus wordt uitgevoerd, wat Beda⁸³ hier ook van zegt. De beulen wisselden elkaar misschien wel af. De geseling vond plaats in het rechthuis, zodat velen getuige konden zijn van Christus' lijdzaamheid.⁸⁴ Op Romeinse wijze is Hij aan een paal gebonden.⁸⁵ Ten onrechte beweren som-

82. *Kruis triumph*, 419-432.

83. Onder verwijzing naar Beda geeft Hellenbroek aan dat de geseling mogelijk door Pilatus zelf is uitgevoerd. Ook J.C. Ryle geeft deze verwijzing, *Expository Thoughts on John III*, reprint, Edinburgh 1999, 302.

84. Hellenbroek verwijst voor de manier waarop de geseling werd uitgevoerd naar Lipsius, die citeert uit Artemidorus, Eusebius en Plautus. Bedoeld is het werk van Justus Lipsius (1547-1606), hoogleraar in achtereenvolgens Jena, Leiden en Leuven, *De cruce libri tres*, Antwerpen: Jan (I) Moretus, 1594. In *ibid.*, II.4, 38 citeert Lipsius inderdaad zonder bronvermelding Artemidorus en Eusebius en Plautus. Het werk van Plautus betreft mogelijk *Bacchides*, in: LCL 60. Dat Lipsius als een gezaghebbende bron werd gezien, blijkt uit Franciscus Burmannus, die op dit punt eveneens Lipsius citeert: *Het lyden van de Heere Jesus Christus kortbondig verhandeld, over het ses- en seven-en-twintigste hoofd-deel van den evangelist Mattheus*, Amsterdam: Engelbertus Solmans, 1701, 117. Mogelijk citeert Hellenbroek Lipsius indirect, via Burmannus. In dat geval dateert de preek van na 1701.

85. Dat Jezus aan een pilaar is vastgebonden en niet op Joodse wijze is gegeseld, wordt volgens Hellenbroek bevestigd door Gregorius Nazianzenus, Paulinus, Prudentius en Hieronymus. Voor de drie laatstgenoemden gebruikt Hellenbroek waarschijnlijk Lipsius als bron, *De cruce libri tres* II.4, 38-39. Aangezien Lipsius op dit punt wel Gregorius van Tours citeert, maar niet Gregorius Nazianzenus, betreft de vermelding van Nazianzenus mogelijk een vergissing. Met Paulinus is waarschijnlijk Paulinus van Nola bedoeld.

migen dat deze paal thans in Rome is te bezichtigen.⁸⁶ ‘Zie daar den groten Zaligmaker met opgetrokke handen, met een gespanne rug, met naakte leden aan een pilaar gebonden.’⁸⁷ Het gaat hier om een geseling zoals slaven die ontvingen, mogelijk met haken en takken in de zweep vervlochten.⁸⁸ Hij confronteert deze praktijk, hier toegepast op een onschuldige, met de vereisten van een eerlijke rechtspraak en spreekt van het uur van duisternis dat is aangebroken.

Nu volgt de bespotting van Jezus. Hem wordt een kroon opgezet, zoals een koning die als sieraad draagt. Hier gaat het uitsluitend om spot. Dan volgt onverwachts een oproep aan gelovigen: ‘O! heerlyk treurspel! Verbeelt u hier, gelovigen, uwen Heiland eens, zoals hy bloedig staat met een doorwonde rug, en nu ook nog door scherpe doorn-prikkels’ verwond.’⁸⁹ Ook van deze kroon wordt ten onrechte door sommigen beweerd dat hij nog steeds te bezichtigen is.⁹⁰ Na de kroning wordt Jezus in een purperen mantel gehuld, wat als een koningskleed geldt.⁹¹ Omdat zij Hem niet erkennen, is het alleen maar spot. Dat geldt ook voor de rietstok die de nietigheid van Jezus’ koninkrijk moet verbeelden. ‘Hoe staat u Zaligmaker, gelovig volk, hier toegerust gelyk een dwaze koning?’⁹² Nu volgt een spottende groet van de soldaten.⁹³ Ze beseffen niet dat hun groet een voorbode is van het eerbetoon dat de volken eenmaal aan Jezus zullen brengen. Dan leidt Pilatus Jezus naar buiten waar het volk wacht, waarbij hij Jezus’ onschuld opnieuw betuigt. De rechter Pilatus velt daarmee zijn eigen vonnis.

86. In de kerk van Sint-Praxedis.

87. *Kruis triomph*, 421.

88. In *Kruis triomph*, 422 verwijst hij hiervoor naar Ulpianus. Ulpianus (ca. 170-223) was een Romeins rechtsgeleerde van wie veel werk is opgenomen in de *Corpus Iuris Civilis* van keizer Justinianus I (482-565). Ook Lipsius, *De cruce libri tres* II.1, 34 en Burmannus, *Het lyden van de Heere Jesus Christus*, 115 citeren Ulpianus.

89. *Kruis triomph*, 423.

90. *Kruis triomph*, 423. Namelijk in Parijs, Leuven en vele andere plaatsen. Hellenbroek citeert de ironische opmerking van Bartholinus (de Deense theoloog en natuurkundige Thomas Bartholin, 1616-1680 of diens jongere broer Erasmus Bartholin, 1625-1698) dat deze vermeende kroonresten samen een hele brandstapel vormen. Zie onder andere Thomas Bartholin, ‘De corona Christi spinea’, sectie 5, in: idem, *De cruce Christi hypomnemata*, Amsterdam: Andreas Frisius 1670, 178.

91. In *Kruis triomph*, 423 verwijst Hellenbroek naar Cicero en Alexander de Grote om dat te onderbouwen. Cicero noemt scepter en purperen mantel als koninklijke attributen; Marcus Tullius Cicero, *Speech on behalf of Publius Sestius* (vert. Robert A. Kaster), Oxford 2006, par. 57, pag. 66. Alexander bedekte de overwonnen koning Darius van Perzië met zijn mantel; Richard Stoneman, *The Greek Alexander Romance*, Londen 1991, 113.

92. *Kruis triomph*, 424.

93. Hellenbroek verwijst naar Plinius de Oudere, *Naturalis historia* 8.1.3, LCL 353, 4-5: ‘regem adorant, genua submitunt’ (zij begroeten de koning, hun knieën buigend). Ook de keizer werd zo begroet.

Toepassing

Het past nu om met ‘een vergrotend oog’ op de zo ernstig mishandelde Zaligmaker te zien. In de eerste plaats geldt dat alle hoorders, en dan vooral voor hen die geloven. Met intense woorden en verschillende verwijzingen naar het Oude Testament⁹⁴ tekent Hellenbroek het tafereel van de bebloede Jezus. Daarbij passeren indringende beelden vol tegenstellingen. De doornenkroon is in Zijn haar verward als een ram of lam in de struiken. In plaats van een kroon van eer draagt Hij deze kroon. Zijn gewaad is hier rood van Zijn bloed, waar het anders vol specerijen is (Ps. 45:9). ‘O! schrikkelyke verwoedheid! O bittere razernye van dezen woedende benden!’

Maar dan volgt direct een aanklacht naar de godzaligen. Terwijl zij wellicht verontwaardigd zijn over de Romeinse soldaten, vellen zij hun eigen vonnis. Want dit gebeurt om hun eigen zonden. Zij verdienden die gesel-slagen, ijzeren staven en doornenkroon. Om hun zondige naaktheid die ze met vijgenbladeren bedekten, wordt de zondeloze naaktheid van Jezus met een smaadkleed bedekt. Omdat zij zich voor hun bekering vaak overdadig kleden, moet Jezus in deze merkwaardige kleding boeten. Zij verwierpen Gods gerechtigheid en stonden op tegen God. Zij worden opgeroepen zich te verwonderen over de liefde van de Vader en de Zoon. De Allerhoogste is hier diep vernederd. Het past de godzaligen om zich om hun zonden te verfoeien. Alleen door zoveel pijn en spot heen kon Gods Zoon hen met God verzoenen.

Voor onbekeerden is dit een ernstig schouwspel. Als Jezus hun Borg niet wordt, staat aan hen ditzelfde te wachten. Zij zullen eenmaal worden geleid voor de rechterstoel van Jezus. Daarna zullen ze eeuwig gezeseld worden, ook in hun geweten. Zij moeten daarom voorzichtiger worden. Hellenbroek doet de oproep: ‘Maak dat Jezus uwe Borg is; o dat is het eenige middel om die toorn te ontvlugten.’

Gelovigen daarentegen moeten Jezus volgen in de geseling van hun vlees. Niet zoals de roomsen dat doen door uiterlijke slagen, maar door een matige en sobere wandel. Bovendien moeten ze bereid zijn vervolgingen te dragen. Vóór alles moeten ze Jezus erkennen als hun Koning, Die een kroon van eer draagt en overal de scepter zwaait. Voor Hem moeten ze knielen en gewillig Zijn smaadheid dragen. Dan zal de gesel van Gods tucht een vaderlijke liefdesroede blijken, zullen ze gekroond worden met goedheid en eenmaal lange witte klederen dragen en hun kroon voor de troon van Jezus neerleggen. Daar eren ze Hem eeuwig.

94. Zo citeert Hellenbroek Psalm 45:9, 110:2 en 129:3, Hooglied 5:10 en 6:11-15, en Jesaja 50:6 en 53:4-5.

18 Preek over Hooglied 6:12⁹⁵

Eer ik het wiste, zette my myne ziele [op] de wagens van myn vrywillig volk.

Een opmerkelijk voorschrift bij de bouw van de tabernakel geldt de opdracht om vrijwillig te geven. Bij de tempelbouw lezen we dat de leiders van het volk zonder opdracht daartoe vrijwillig geven. Gewilligheid is aangenaam voor de Heere. Ook de tekst spreekt over: (1) De snelheid van de zaak: *eer ik het wiste*. (2) De zaak zelf: *zette my myne ziele [op] de wagens van myn vrywillig volk*.

Wie hier spreekt, is niet de bruid, maar de Bruidegom Jezus.⁹⁶ Hij gebruikt een menselijke manier van spreken van het zich bij een gezelschap voegen. Daaruit spreekt onverwachte snelheid en bereidwilligheid. Hij voegt zich bij zijn vrijwillig volk, niet bij iemand met als eigennaam Ammi Nadab. Dat volk is een gemeenschap van mensen met eigen wetten en voorrechten en een eigen spraak en Hoofd. Jezus is hun Koning. Hij noemt hen Mijn volk, omdat ze dat al van eeuwigheid zijn door borgstelling. In de tijd heeft Hij hen gekocht, verlost en geroepen. Het is ook Zijn volk omdat Hij hen helemaal gebruikt voor Zijn dienst. Vanwege de grote gewilligheid ervan gaat het om een vrijwillig volk. Op die manier zijn ook soldaten gewillig.

De gewilligheid van het volk van Jezus is op twee manieren op te merken. In de eerste plaats is dat wanneer iemand voor het eerst overgaat tot de dienst van Jezus. Een uiterlijke belijdenis gaat dan gepaard met een innerlijke bereidheid. Die is het gevolg van een inwendige bekering of wedergeboorte van het hart. Hoe onwillig het hart van een natuurlijk mens ook is, dat verandert door de onweerstaanbare kracht van Gods Geest. Dan worden verstand, oordeel en wil zo vriendelijk overreed, dat een bekeerling zich doorgaans nooit gewilliger voelt dan in zijn eerste bekering. Hij biedt zich daarop geheel vrijwillig aan Jezus aan. In de tweede plaats mag van het volk van Jezus ook na die eerste overgang gewilligheid worden verwacht. Het gaat dan om de opdracht te geloven, waardoor het volk van Jezus voorbijgaat aan bezwaren van het eigen verstand en alle geopenbaarde waarheden gewillig aanvaardt. Tevens komt het vrijwillig uit voor zijn belijdenis, ook in kruis en strijd.⁹⁷ Het betreft niet alleen een genegenheid tot heiligheid,

95. *Hooglied* II, 1843-1866.

96. Hellenbroek verwijst voor een andere uitleg naar Antonius Hulsius (1616-1685), *Môah hanevû'ab id est Nucleus prophetiae*, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1683, 558.

97. Hellenbroek, *Hooglied* II, 1852 citeert de open brief van Tertullianus aan Scapula over christenen die zich ten tijde van vervolgingen vrijwillig bij stadhouder Arrius Antoninus komen melden, Q. Sept. Tertullianus, 'Ad Scapulam', in: Tertullianus, *Opera* II: *Opera montanistica*, red. A. Gerlo e.a. CCSL II, Turnhout 1954, 1127-1132 en daarnaast Eusebius, *Eusebius' Kerkgeschiedenis* 5.1 11 en 35, 205-209 en Augustinus' vermelding van Crispina (overleden in 304), onder andere in Augustinus, *Enarrationes in Psalmos CI-CL*, red. E. Dekkers en J. Fraipont, CCSL XL, Turnhout 1956, bij Psalm 137 (138), 3.

maar ook tot de uitwerking daarvan. Hun dienst is dus niet onder dwang of traag, maar blijmoedig, zonder moe te worden.

Zo vond Jezus Zijn volk dus: in die mate vrijwillig. Nu schrijft Hij hun wagens toe. Het kan zowel een strijdwagen als een wagen voor burgerlijk gebruik betreffen. Het is niet nodig hier te denken aan de wolk waarop Jezus bij Zijn hemelvaart plaatsnam en evenmin aan Gods kinderen als een leger waarbij Christus Zich hier als aanvoerder voegt. Veel natuurlijker lijkt hier het burgerlijke gebruik van een wagen te passen, bijvoorbeeld voor gemak, in geval van haast of om te pronken. Sommigen⁹⁸ denken volgens Hellenbroek hier aan de vier evangelisten met wie Christus de hele wereld doorrijdt of aan gebeden, geloof en liefde van de godzaligen waaraan Christus Zich met vermaak verbindt. Maar het is niet nodig om zulke toepassingen te maken. Het is hier voldoende om te denken aan al die houdingen waarmee Gods kinderen zich gewillig tonen tot Zijn dienst.

Bij die zielenwagens van Zijn kinderen voegt zich de ziel van Jezus. Hij doet dat als Persoon en met bijzondere vaardigheid en gewilligheid. Hij toont daarmee Zijn verlangen naar de ontmoeting en de gemeenschap met Zijn vrijwillig volk. Ook Hij handelt vrijwillig en heeft daar vermaak in. Wanneer de bruid na een voorgaande staat van verval Jezus weer gaat zoeken, toont Hij Zelf Zijn genoegens in haar herstelde gestalte. Dat blijkt uit Zijn snelle en onverwachte komst.

Toepassing

Nu wordt duidelijk wat de belangrijkste bedoeling is van deze op zichzelf wat duistere Godsspraak. Jezus stelt een hoge prijs op de vrijwillige gestalte van Zijn volk. God noemt Zijn kinderen hier bij een siernaam, namelijk een vrijwillig volk. Maar als dit opschrift op iemands wagen ontbreekt, dan heeft Jezus nog nooit daarop plaatsgenomen. Wie onbekeerd is, is ongelukkig. De meesten van hen die uiterlijk de kerk vormen, zijn ten diepste onwillig. Ze zijn zeer gewillig om de zonde te doen en zich uit te gieten in goddeloosheid. Daar is geen zweep of trekband voor nodig. Van vrijwilligheid voor satan krioelt deze tijd, maar voor Jezus en Zijn zaak is er niet dan uiterste onwilligheid. Want waar zie je gewilligheid in de bekering? Waar wordt aangedrongen op de wedergeboorte, blijft men zo hard als een steen. Waar zie je vrijwillige onderwerping in het geloof? In plaats daarvan breken onbezonnen wijsgeren door met hun weelderige verstand. Ze boeten op die manier alleen maar in op de rijkdom van de verborgenheden van het geloof. Daarmee verbannen ze het geloof en zetten ze de rede op de troon.

98. Bij *Hooglied* II, 1856, zonder bronvermelding.

Een heilige gewilligheid zich aan de openbaring te onderwerpen, houden ze voor een klein verstand.

Waar is de vrijwillige belijdenis om Jezus te volgen tot in de dood? Velen zijn gelijkvormig aan de wereld en verslaafd aan haar voordelen en vermaak. Waar is de gehoorzaamheid aan Gods geboden? Die zijn voor hen eerder een last dan een lust. In de godsdienst is zoveel onwillige traagheid en harteloos verzuim. Hun godsdienst is als een geraamte zonder geest. Alles is zo harteloos en lusteloos, zonder innerlijke drang en met zoveel vermoeide onwilligheid. Uit dat alles blijkt geen gewilligheid die past bij het volk van Jezus. Integendeel, het zijn duidelijke kenmerken dat ze vreemden van Hem zijn. Daarmee handelen ze dwaas.

Maar godzaligen moet het tot een eer zijn dat Jezus Zich met Zijn ziel op hun wagen wil zetten. Was u maar altijd zo ruim als het hoort. Maar vaak gedraagt u zich niet genoeg als een vrijwillig volk. Als u terugziet op de ernst en vurige liefde bij uw eerste overgang naar Jezus, moet u dan niet vaak beschaamd zijn om zoveel verkoeling? Bent u niet vaak zo traag in het geloven dat u niet vrijmoedig gebruik durft te maken van de Heere Jezus? Ook wanneer er wel een sterke begeerte is en er geen beschuldiging is van onoprechtheid, durft men vaak de troostrijke beloften niet te geloven. Zo vaak blijft men daar onwillig en onverstandig voor staan met de verzuchting: 'Dat is niet voor mij.' Is er in hun belijdenis niet veel schaamte en onvrijmoedige vrees voor mensen? Wanneer Christus roept om een kruis te dragen, is er vaak onwil om het op te nemen. Wat is er voor godvruchtigen een reden om zich te schamen. Ze behoren hun trage handen en de slappe knieën op te wekken. Want gewillige dienst is dubbele dienst, maar onwillige dienst is geen dienst.

Ook als Gods volk niet altijd volmaakt kan zijn, kan en moet het toch wel een vrijwillig volk zijn. Het moet zijn gewilligheid tonen in het gebruik van middelen om te groeien in kennis, door toe te stemmen in de Goddelijke waarheden en door zijn hart aan de Heere te geven. Hun tong moet Hem vrijmoedig belijden. Hun daden moeten vol overgave zijn. Ze moeten alles doen wat Hij vraagt en hun kruis vrijwillig opnemen. Wat behoort dit alles hen op te wekken, zo vervolgt Hellenbroek. Want wat heeft Jezus Zich niet verbazingwekkend gewillig getoond! Hij stelde Zich tot Zielenborg en koos Zich een erfvolk. Gewillig nam Hij op deze aarde de gestalte van een slaaf aan om het kruis te dragen. Hij had hen vrijwillig lief. Omdat zij niet naar Hem omzagen, kwam Hij om hen aan te zoeken en te ondertrouwen tot hun Zielenbruidegom, Vriend en Liefste. Dat moet hen uitlokken tot wederliefde.

Gods kind mag bedenken dat het zich vrijwillig onder het Koningschap van Christus heeft geschaard. Dan is het ongepast om in opstand te komen

tegen zijn eigen Koning! Hoe kan het zich dan onttrekken aan de Koning Die tevens hun Verlosser is? Hij heeft Zichzelf een volk gereinigd, ijverig om goede werken te doen. Zij moeten daarom hun wagens voor de Heere Jezus bereiden. Dat zijn ze hun Koning verschuldigd, zodat Hij een praalwagen heeft in deze wereld. Het mag temeer dringen dat dit de beste manier is om Jezus in Zijn liefde in de allergelukkigste nabijheid te hebben. Is er groter geluk dan de volbeminnelijke Jezus tot gevoelige ontdekking bij zich te hebben op de wagen van het hart? Zend Hem dan wagens tegemoet! Want hoe snel was Hij bij de bruid.

Waarom is Jezus' verkwikking zo weinig bij godzalige mensen? Dat is omdat ze zich niet vrijwillig genoeg tonen voor Hem! Ze moeten die gestalte opwekken. Dan zal Hij Zich vriendelijk met hen verenigen en hen zielverrukkend vrolijk maken. Uw weg op aarde die vaak een kruisweg is, zal dan maar een speelreisje zijn. Het zal zo snel avond zijn dat u verlangt naar de dag die nooit een avond zal hebben. Ja, wanneer u uw leeftijdsgrens van uw rit met Jezus hier op aarde hebt bereikt, zult u met een sprong overstappen op de wagen der eeuwigheid. Zoals Elia zult u op een vurige wagen voor de troon in de hemel komen in Zijn onmiddellijke nabijheid. Dan is er nooit meer hitte of dorst. God zal alle tranen van uw ogen afwissen.

19 Preek over 1 Thessalonicenzen 5:19⁹⁹

En bluscht den Geest niet uit.

Volgens Gods gebod moest het altaarvuur altijd branden. Dit joodse gebruik is door veel volken overgenomen, onder anderen door de Perzen. Het altaarvuur van Israël is door God Zelf aangestoken. Philo ziet daarin Gods heiligheid benadrukt tegenover onze onheiligheid. Vooral mogen we bij vuur in de Schrift denken aan de Heilige Geest. Hij moet op het altaar van ons hart brandend worden gehouden als vuur van geloof, liefde en ernst. Evenals de omringende teksten vormen de tekstwoorden een spreuk die maar kort is, maar niettemin aanzet tot een grote plicht.

De tekst valt uiteen in twee hoofdzaken: 1. over Wie gesproken wordt: de Geest; 2. onze plicht daarbij: blus Die niet uit. God is een Geest en kan als zodanig niet worden uitgeblust. Het gaat hier om Zijn gaven, de zogeheten geestesgaven. Die kunnen van algemene aard zijn. Dan gaat het om artistieke of profetische gaven, of om een algemeen inzicht in de waarheid. Daarnaast zijn er gaven die alleen begenadigden ontvangen, zoals geloof, hoop en liefde. Het oefenen daarvan is een genadewerk van de Geest. Zoals

99. *Keurstoffen I*, 356-364.

er in het heiligdom altijd vuur moest branden, zo moeten wij de werking van Gods Geest bevorderen. Remonstranten leiden uit deze tekst af dat wij de zaligmakende werking van die Geest kunnen verliezen. Waar Paulus hier voor waarschuwt is niet het algehele verlies van die werking, maar het afzwakken van de kracht ervan. Geloof, hoop en liefde blijven wel altijd, maar wij moeten oppassen de kracht, de vreugde en de zekerheid ervan niet te verminderen.

Hoe kunnen de hoorders de Geest uitblussen? Zij perken de Geest in door haar in anderen niet serieus te nemen, bijvoorbeeld door hun profetische boodschap opzij te schuiven. We kunnen de Geest ook in onszelf uitblussen, doordat we na een tijd van sterke emoties verzuimen werkzaam te blijven met de ontvangen impulsen. Dan doven we zelf het werk en de troost van de Geest. Daarom moeten we oppassen voor een luie, zorgeloze, geheel op deze aarde gerichte levenshouding. We dreigen daarmee het vuur van de Geest onder een dikke laag as te verbergen. De apostel verbiedt dat hier en dat hoeft ons niet te verwonderen. Aan het vuur van de Geest hangt immers de gehele troost van Gods volk.

Toepassing

Het is wenselijk dat dit woord op ieder indruk maakt, zowel op bekeerden als op onbekeerden. Onbekeerden gebruiken de middelen die de Geest ons geeft niet of verkeerd. Zij weerstaan altijd de Geest. Eens zal die Geest dat straffen met een vuur dat zij niet kunnen uitblussen. De vermaning van Paulus geldt ook bekeerden. Zij letten vaak niet genoeg op de signalen van de Geest. Dat komt door ongeloof of verdachtmaking, maar ook door een slordig en gedachteloos omgaan met de genademiddelen. Ook zonden en een aardsgezind en wereldgelijkvormig leven blussen het vuur van de Geest. Hoorders beroven zichzelf daarmee van geestelijke hulp, leiding en troost en van een actief gebedsleven.

Het is gevaarlijk de Geest uit te blussen, want waar Hij Zich terugtrekt, komt Hij niet zomaar terug en krijgen boze geesten een kans. Bovendien volgt op het terugtrekken van Gods Geest vaak Gods oordeel. Het vertrek van Gods Geest kan een opstap zijn naar de zonde tegen de Heilige Geest. Juist bekeerde mensen moeten daarom met respect omgaan met Gods leraren, ook wanneer ze niet van hun smaak zijn. Bovendien moeten ze kleinen in het geloof niet hard behandelen. In hun eigen leven moeten ze op de kleinste bewegingen van de Geest letten en die aanblazen. Gods Geest komt in de omgang met Gods Woord en in een nauw gebedsleven. Waak voor de zonde. Dan zal de Geest geleiden naar volmaaktheid, om eenmaal vol van de Geest zich in God te verheugen.

20 Preek over Psalm 16:11¹⁰⁰

Verzadinge der vreugden is by u aangezichte; Lieflykheden zyn in uwe rechterhand eeuwiglyk.

Het geluk van alles wat redelijk is kan alleen bereikt worden door het on-eindige: de begeerte ernaar is zo sterk dat die alleen door genieting kan worden vervuld. Daarom zoeken heidenen naar het hoogste goed. Maar ze tasten in het donker. Alleen het Evangelie opent de weg naar het hoogste geluk. De oude filosofen, de Koran en de Talmoed zijn daarmee niet vergelijkbaar. Alleen de Bijbel leert de volmaakte vergenoeging. Dat blijkt uit de krachtige uitdrukkingen in de tekst. De tekst valt uiteen in: (1) de gelukzaligheid op zichzelf: verzadiging der vreugde en der lieflijkheden en (2) waar die te vinden is: bij Uw aangezicht, in Uw rechterhand eeuwiglyk.

De grondtekst kan vertaald worden als een verzadiging in vreugde en in lieflijkheden. Hier ziet het op vreugde en lieflijke goederen die in de hemel gevonden worden. Wanneer Grotius ze opvat als aards, toont dat zijn gebruikelijke zwakheid om joden en socinianen gunstig te stemmen.¹⁰¹ Trouwens, wie op Davids leven let, komt daar zo vaak verstoorde rust tegen dat daarin geen sprake kan zijn geweest van verzadiging van vreugde. Het is daarom dwaasheid om aan dat aardse koninkrijk eeuwigheid toe te schrijven. De lijn van de tekst leidt ons naar vreugde na de opstanding en in het eeuwige leven. Nu is het wel waar dat de tekst ook andere betrekkingen kent dan die van de verheerlijkten in de hemel. Maar omdat die betrekkingen wel allemaal uitlopen op de heerlijkheid in de hemel, behandelt Hellenbroek ze in de tekst in hemels perspectief. Wat is dan een groter voorrecht en vreugde dan de nabije genieting van de geheel genoegzame God en de verheerlijkte Middelaar als Hoofd, Bruidegom, Koning en Verlosser van die verheerlijkte kerk. Daar komt nog de sierlijke schoonheid van de hemel bij.

Onder deze vreugden en lieflijkheden moet men ook de vreugde verstaan die er het gevolg van is. Het gaat dan om de rijke en onophoudelijke vreugde in het gemoed in de hemel. Vandaar dat de heerlijkheid zo vaak vergeleken wordt met gebeurtenissen die grote vreugde brengen, zoals het

100. *Keurstoffen* I, 1-13.

101. '*Gaudebo fretus auxilio tuo usque ad vitae finem*', dat is: 'Ik zal mij verheugen in het vertrouwen op Uw hulp tot het einde van mijn leven'; Grotius, *Annotata ad Vetus Testamentum* I, 445-446. Deze zienswijze van Grotius wordt gedeeld door Philip van Limborch (1633-1712), hoogleraar aan het Remonstrants Seminarie in Amsterdam; Késtudis Daugardis, 'The Biblical Hermeneutics of Philip van Limborch (1633-1712) and its Intellectual Challenges', in: Dirk van Miert e.a. (red.), *Scriptural Authority and Biblical Criticism in the Dutch Golden Age. God's Word Questioned*, Oxford 2017, 230-231.

paradijs, een maaltijd of een bruiloft. Die vreugden en lieflijkheden zijn hier in het meervoud vermeld. Dat is om (1) de zaak te benadrukken, (2) het rijke aanbod aan vreugden te tonen en (3) uitdrukking te geven aan een onophoudelijke aaneenschakeling van vreugden. Alsof dat niet genoeg is, wordt daar nog een verzadiging bijgevoegd. Daarvan spreekt men wanneer het lichaam genoeg heeft van eten en drinken. Daaraan is deze spreekwijze voor een uitzonderlijke volheid, overvloed en vergenoegdheid ontleend. In die zin is er verzadiging in de hemel. Niet omdat daar de mogelijkheid om te genieten zou ophouden. Die blijft levendig, terwijl de verzadiging volkomen is.

Dat zal te vinden zijn voor het aangezicht van de Heere. Hoewel God een Geest is, spreekt de Schrift toch over Gods aangezicht. Daarmee wordt (1) een nabije en onmiddellijke tegenwoordigheid bedoeld, (2) Zijn vriendelijkheid en (3) de mogelijkheid om de Heere te kennen. Juist het kennen van de Heere zal stof tot vreugde en verzadiging geven. Daar komt nog bij dat die lieflijkheden en vreugden in Zijn rechterhand zijn. Ook dat is een spreekwijze om iets van God uit te drukken, bijvoorbeeld Zijn macht, eer en gunst. Hier gaat het erom dat die lieflijkheden (1) een geschenk van God zijn, (2) als Gods goedheid, liefde en vriendschap een fontein vormen die eindeloos, onpeilbaar diep en onuitputtelijk is en (3) dat ze vast en onveranderlijk zijn: ze komen immers uit de onveranderlijke trouw en almacht van de Heere. Verder (4) wijst de rechterhand op de hoge eer en heerlijkheid die in de hemel wachten. Bij dit alles komt de eindeloze duur, uitgedrukt met 'eeuwiglijk'. Er kan geen echt geluk zijn zonder eeuwigheid. Geluk dat nog vermengd is met verwachting en bekommering over een einde ervan, verzadigt niet echt. De heerlijkheid in de hemel daarentegen gaat nooit voorbij.

Toepassing

'O zalig geluk, o kostelyke erfenis van des Heeren volk! Wat zyn de uitdrukkingen groot, daar ons de zalige verwagtingen der heerlijkheid onder voorgesteld worden; en evenwel het is maar stamel-taal, maar schemerligt.'¹⁰² Alles wat over die heerlijkheid wordt gezegd of gedacht, blijft ver beneden de grootheid ervan. Wie niet geraakt wordt door deze grote verwachting, is een blinde en ongelukkige wereldling.

We moeten verbaasd zijn dat er niet meer mensen de hemel zoeken in plaats van de vluchtige genietingen van de tijd. De wereld heeft zin in vreugde en bakert zich graag in lieflijkheden, maar wat bieden ze? Ze zijn er alleen voor het eigen aangezicht en in de eigen rechterhand. Het is voor hen een hemel op aarde. De een zoekt het in rijkdom, een ander in aanzien

102. *Keurstoffen* I, 7.

en weer een ander in ijdel gezelschap waar men lacht en schatert dat het klinkt, danst en zich vermaakt dat de lever ervan schudt in komedies of balzalen. Om maar te zwijgen van vreugde die men zoekt in dronkenschap, dobbelen, hoereri en ontucht. Dat is de hemel van de natuurlijke mensen. Men ziet ze zorgeloos naar de hel gaan. Aan de prachtige hemel boven denken ze niet. Wie de wereld rustig aanziet, moet zich wel verbazen over haar dwaasheid en blindheid. Want wat is al die ijdelheid onzinnig. Er is geen verzadiging in. Het beste wat we ervan genieten, is maar voor een ogenblik, zeker niet eeuwig.

Het ergste is dat we er de verzadiging door vreugden en lieflijkheden voor verlaten. We verliezen er de hemel en de geheel genoegzame God door. Wat een dwaze keuze. Nu is het een huppelen en vrolijk zijn tot aan de dood. Maar dan is het met één sprong in de hel. Wat zal dat een verandering zijn. In plaats van vreugde is daar het ergste verdriet. In plaats van lieflijkheden, het ergste aan afgrijzen, ellenden, pijniging en verdoemenis. Daarvan zal er een volstreekte verzadiging zijn, zodat we erdoor worden overstelpt. Dan zal Gods aangezicht in toorn tegen ons zijn. Uit Zijn rechterhand komt dan verderf. Dat alles is voor eeuwig, dus zonder verwachting van of hoop op uitkomst. Dat de geruste wereldling eens wakker wordt uit zijn ijdele droom, voor het te laat is. Nu leeft hij onder het aangezicht van Gods verdraagzaamheid en onder de rechterhand van Zijn 'gunstige aanbieding. Och! dat gy eens de wereld met alle hare nietigheden den rug, en den Hemel het aangezichte toekeerde.¹⁰³

'Maar gelovigen, voor u moet ik nu aan de andere zyde een heel ander gordyn openen. O! komt, ziet uw zalige verwachtinge, kinderen van God, en verdwynt erin.'¹⁰⁴ Wanneer onze verwachting alleen van dit leven was, zou Gods kind wel de ellendigste van alle mensen zijn. Maar dit is hun geluk. Een ander deel is voor hen weggelegd. Het is een deel dat verzadigt. Hellenbroek wenste wel het verlangen en de begeerte ernaar uit te lokken. Daarom toont hij er iets meer van.

(1) De geheel genoegzame God zal Zich daar meedelen in alles wat Hij is. (2) Daar is Jezus in Zijn grootste heerlijkheid. Het betekent al veel om Hem te zien in het geloof, maar wat is het verzadigend om Hem te zien met die eer en heerlijkheid waarmee Hij in de hemel is gekroond. Zo veel eer dat zelfs de hemelingen dat niet kunnen verdragen dan met aanbidding en verwondering. (3) Daar is een hemel te vinden van volmaakte schoonheid. (4) Er is gezelschap dat nergens in afleidt, maar dat meezingt in hallelujagezang. (5) Wie in de hemel is, zal volmaakt verzadigd zijn. Het verstand zal,

103. *Keurstoffen* I, 9.

104. *Keurstoffen* I, 9.

zo veel het oneindige dat toelaat, alles helder verstaan. Het zal God rechtstreeks kennen. De wil die anders aan een gehele wereld nog niet genoeg heeft, zal volmaakt verzadigd zijn. De hartstochten zullen vol van God zijn. De verwondering zal steeds in de hoogste trap uitgelokt en toch verzadigd zijn. De liefde zal door dadelijke vereniging met Jezus overstelpt zijn van genoeg. De blijdschap zal volmaakt zijn. Ook het lichaam zal verzadigd zijn: de ogen door hemelglans, de oren door schallende hallelujahs en de tong in de samenzang met de engelenrei. Wat een onuitsprekelijke dingen!

Laat Gods kind zich dan ook gedragen overeenkomstig de gelukzaligheid waarop het wordt voorbereid. (1) Heb die heerlijkheid veel in het oog. (2) Toon anderen wat straks wacht. Zoals de Romeinen witte klederen droegen wanneer ze dongen naar een overheidsambt, zo moet ook Gods kind witte heiligheid tonen. (3) De wandel moet in de hemel zijn, want:

Gy zyt een hoog, een Hemels zaad,
 En tot een Koningryk geboren:
 Verzaakt dan nooit uw hoogen staat,
 Laat nooit de Wereld u bekoren.

(4) Er moet geen vreugde gezocht worden dan in de Heere. (5) En duurt de vreugde maar kort, wees er niet ontevreden mee. Ze is als een trosje druiven uit Kanaän. (6) We moeten gereed zijn om deze aarde met de hemel te verwisselen. (7) Deze verwachting van vreugde mag tot ondersteuning zijn op de verdere weg. Deze erfenis van vreugde is wel wat strijd waard. Moet u hier sukkelen met armoede of gebrek? De tijd komt dat de tranen van uw ogen worden afgewist. De hemel zal het goedmaken. Wanneer de dood eens komt en u uitgestreden bent in dit strijdperk van moeite en verdriet, wat zal er dan een zalige verruiming zijn voor uw geest. Wat u hier bij een schemerlichtje hebt gekend en geloofd, zal dan verzadiging zijn. 'O! komt Heere Jezus, komt zalige hemel, komt verzadigende vreugde, komt overstelpende lieflijkheden, komt haastelyk.'¹⁰⁵

105. *Keurstoffen* I, 13.

Bijlage II

Bronuitgave *Vragenboekje* 1729 versus 1706

Toelichting en werkwijze

In deze bijlage is de uitgave van het *Vragenboekje* van 1729 opgenomen, vergeleken met de eerste druk uit 1706. Het enig overgebleven exemplaar uit 1729 bevindt zich in de British Library in Londen. Samen met het exemplaar van de eerste druk uit 1706, dat zich in de bibliotheek van de Vrije Universiteit in Amsterdam bevindt, gaat het om de enige nog bekende uitgaven van het *Vragenboekje* die tijdens Hellenbroeks leven zijn verschenen.

De hoofdtekst van deze bijlage bevat de tekst van de uitgave van 1729. De noten laten minutieus zien waar de eerste druk van deze tekst afwijkt. Wanneer het om inhoudelijke verschillen gaat, zijn die in vet weergegeven.

Na Hellenbroeks overlijden is al snel een nieuwe uitgave van zijn *Vragenboekje* verschenen die voorzien is van allerlei uitbreidingen: een hoofdstuk over de raad des vredes, verschillende pastoraal getinte vragen of vragen van dogmatische aard en aanvullende Bijbelplaatsen. Voor het eerst zijn deze toevoegingen te traceren in een uitgave uit 1746.¹ De vragen zijn in deze uitgave genummerd. Deze nummering is gelijk aan die in hedendaagse uitgaven. Voorbeelden van in de uitgave van 1746 toegevoegde vragen zijn vraag 22 in het hoofdstuk over de Schriftuur, de vragen 18 en 33-38 in de paragraaf over Gods eigenschappen, vraag 30 in de paragraaf over de drie Personen, vraag 13 in de paragraaf over de predestinatie (over tekenen der verkiezing), vraag 24 in het hoofdstuk over de schepping, vraag 20 in het hoofdstuk over de voorzienigheid en in het hoofdstuk over het verbond der genade de vragen 3 en 9-13 (over de overgang van de zondaar in dit verbond). In veel gevallen gaat het om vragen aan het slot van het betreffende gedeelte. Vanaf dat moment nemen de uitgaven een hoge vlucht. Meestal zijn ze gebaseerd op deze uitgebreide versie, al blijft ook dan de oorspronkelijke uitgave zijn weg vinden.² Tot in de negentiende eeuw wordt door drukkers teruggegrepen op de oorspronkelijke uitgave van het *Vragenboekje*.³ Terecht vermoedt Bisschop dat de invoegingen afkomstig zijn van Aegidius Francken.⁴ In-

1. Terecht stelt Van der Aa dat omstreeks 1759 een nieuw hoofdstuk, enkele nieuwe vragen en antwoorden en Bijbelteksten bij het boekje zijn gevoegd, *BWN* VIII.1, 479. In werkelijkheid verschijnen de aanvullingen dus al 13 jaar voor 1759. De uitgave van 1746 verschijnt bij Laurens Groenewold te Groningen (16^e druk). Een jaar daarop verschijnt in Rotterdam bij Nicolaas Topijn een vergelijkbare uitgave (10^e druk). Ik hoop in een toekomstige publicatie in te gaan op keuzes van drukkers voor de oorspronkelijke of de aangepaste versie van het *Vragenboekje*.
2. Zo verschijnt in 1745 bij Jakobus Pauwelsen te Middelburg een negende druk die inhoudelijk verwant is aan de oorspronkelijke uitgave.
3. Bijvoorbeeld in de uitgaven van 1803 (46^e druk) en 1816 (49^e druk) bij Nicolaas Cornel Philippus Teunzing te Rotterdam en van 1808 en 1809 bij D. du Mortier en Zoon te Leiden en bij J. Zeehuisen junior te Zwolle (14^e druk, zonder jaartal).
4. Bisschop, 'Hellenbroek', 325.

houdelijk bestaat er namelijk een grote overlap tussen de ingevoegde passages en de catechisatiemethode van Francken.⁵

5. Francken, *Kern der christelyke leere*, 107-109.

VOORBEELD DER GODLYKE WAARHEDEN⁶

VOOR EENVOUDIGEN,⁷

Die zig bereiden tot de BELYDENISSE⁸ DES GELOOFS,

Meest tot byzonder⁹ gebruik opgesteld *DOOR*

A. HELLENBROEK,
Bedienaar des H. Euangeliums
Te Rotterdam.
De Zevende Druk.¹⁰

Gods Berg bestaat eeuwig, hoe zeer de Helhond bast.¹¹

Te Rotterdam
By REINIER van DOESBURG,
Boekverkooper in de Waerheit. 1729.¹²

[2] Uitgegeven volgens Kerkenorder.¹³

[3] VOORBEELD DER GODLYKE WAARHEDEN VOOR EENVOUDIGEN.

I. HOOFDSTUK.

VAN DE KENNISSE GODS.

Vrage: Waar uit weet men dat 'er een God is?

Antw. Uit de Natuur en uit de Schriftuur.

Vrag. Hoe veelderlei is de kennisse Gods uit de Natuur?

6. Inhoudelijk is deze uitgave van 1729 in grote lijnen conform de eerste druk uit 1706, eveneens bij Reinier van Doesburg te Rotterdam, en de negende druk uit 1745 bij Jakobus Pauwelsen te Middelburg. De zevende druk kent geringe inhoudelijke afwijkingen van de eerste druk uit 1706 bij te Reinier van Doesburg te Rotterdam. Het gaat dan vooral om vermelding van Bijbelteksten. Aangenomen mag worden dat Hellenbroek die wijzingen in de zevende druk zelf heeft doorgevoerd.

7. 1706: Voor Eenvoudigen,

8. 1706: Beleydenisse

9. 1706: particulier

10. 1706: Euangeliums.

11. 1706: ontbreekt.

12. 1707: Boekverkooper op de Vismarkt 1706.

13. 1706: Uytgegeven volgens Kerken-ordre.

Antw. Tweederlei,¹⁴ 1. Eene¹⁵ inwendige of ingeschapene kennis. 2. Eene¹⁶ uitwendige of verkregene kennis.

Vrag. Welke is die inwendige of ingeschapene kennis?

Antw. Die allen¹⁷ menschen van natuure in haar herte is aangeboren. Rom. 1:19. Het gene¹⁸ van God kennelyk is, is in haar openbaar.

Vrag. Hoe kan 'er zoo eene ingeschapene kennis zyn/ daar 'er dwazen zyn/ die in haar hert zeggen, daar is geen God, Ps. 14:1?¹⁹

Antw. Dat is meer een wenschen/ als een daadelyk geloove/ dat 'er geen God is. [4]

Vrag. Welke is de uitwendige of verkregene kennis?

Antw. Die men haalt uit de Schepselen²⁰ buiten ons. Ps.²¹ 19:2. De hemelen vertellen Gods eer en het uitspansel verkondigt zyner²² handen werk.

Vrag. Hoe kan men uit de Schepselen besluiten dat 'er een God moet zyn?

Antw. Omdat²³ zy door zich²⁴ zelve niet zyn nog blyven²⁵ kunnen; maar noodzakelyk van God²⁶ moeten geschapen zyn/²⁷ en nog onderhouden worden. Job 12:9.

Wie en weet²⁸ niet uit allen dezen dat de hand des Heeren²⁹ dit doet?

Vrag. Is die kennis uit de natuur genoeg om zalig te worden?

Antw. Neen.

Vrag. Waarom niet?

Antw. Omdat³⁰ men 'er Christus niet uit kennen kan.

Vrag. Is Christus te kennen juist nodig tot zaligheid?

Antw. Ja: Joh. 17:3. Dit is het eeuwige leven, dat zy u kennen, den eenigen waarachtigen God, en Jesus Christus,³¹ dien gy gezonden hebt.

Vrag. Waar uit moet men de Zaligmakende kennis halen?

Antw. Uit de Schriftuur.

14. 1706: Twederley:

15. 1706: Een

16. 1706: Een

17. 1706: alle

18. 1706: geene

19. 1706: **Vraag en antwoord ontbreken.**

20. 1706: 4

21. 1706: Psalm

22. 1706: zijner

23. 1706: Om dat

24. 1706: haar

25. 1706: zijn nog blijven

26. 1706: noodzakelyk van God

27. 1706: zijn/

28. 1706: Wie weet

29. 1706 des Heere

30. 1706: Om dat

31. 1706: Jesum Christum

[5]

II. HOOFDSTUK.

VAN DE SCHRIFTUUR.

Vrage. Wat verstaat gy door de Schriftuur?

Antw. Het beschreven Woord van God.

Vrag. Is 'er altyd³² een beschreven Woord geweest?³³

Antw. Neen: Voor Moses tyden³⁴ was 'er een onbeschreven Woord.

Vrag. Hoe maakte God dan toen zyn³⁵ Woord bekend?

Antw. Door mondelyke³⁶ aanspraak en openbaringen aan de Vaderen.

Vrag. Hoe bewaarden zy dat dan onder malkanderen?

Antw. Door overlevering van de Vaderen tot de kinderen.

Vrag. Waarom kon dat toen³⁷ zo beter geschieden?

Antw. Omdat³⁸ de menschen toen langer leefden/³⁹ en minder in getal waaren.⁴⁰

Vrag. Wie heeft de Schriftuur laten beschryven?⁴¹

Antw. God: Alle de Schrift is van God ingegeven. 2 Tim. 3:16.

Vrag. Door wie heeft hy ze⁴² laten beschryven?

Antw. Het Oude Testament door de Propheten/ het Nieuwe Testament door de Evangelisten⁴³ en Apostelen.

Vrag. Waar door zyn die in dat schryven⁴⁴ gedreven geweest? [6]

Antw. Door den H. Geest: 2 Pet. 1:21. De heilige Menschen⁴⁵ Gods,⁴⁶ van den Heiligen Geest gedreven zynde, hebben ze⁴⁷ gesproken.

Vrag. Hebben die dan in dat schryven⁴⁸ niet kunnen dwalen?

Antw. Neen: de⁴⁹ Heilige Geest heeft haar in alle waarheid geleid. Joh. 16:13.

Vrag. Hoe veel Testamenten zyn 'er⁵⁰ in de Schriftuur?

Antw. Twee: het⁵¹ Oude en het Nieuwe Testament.⁵²

32. 1706: altijd

33. 1706: 5

34. 1706: tijden

35. 1706: doe zijn

36. 1706: mondelinge

37. 1706: doe

38. 1706: Om dat

39. 1706: doe langer leevden/

40. 1706: waren.

41. 1706: beschrijven?

42. 1706: hyze

43. 1706: Evangelisten

44. 1706: zijn die in dat schrijven

45. 1706: menschen

46. 1706: komma ontbreekt.

47. 1706: zijnde, hebbenze

48. 1706: schrijven

49. 1706: Die

50. 1706: zijnder

51. 1706: Het

52. 1706: 6

- Vrag. In wat taal is het Oude Testament beschreven?
Antw. In de Hebreeusche/ en een weinig in de Chaldeeusche taal.
- Vrag. In wat taal is het Nieuwe Testament geschreven?
Antw. In de Grieksche taal.
- Vrag. Is die gansche Schriftuur een Goddelyk⁵³ Boek?
Antw. Ja: omdat⁵⁴ 'er dingen in zyn⁵⁵ die van niemand als van God kunnen wezen.
- Vrag. Wat voor dingen zyn⁵⁶ dat?
Antw. Verborgenheden⁵⁷ en Prophetien.
- Vrag. Zynde Apokryfe⁵⁸ Boeken Gods Woord niet?
Antw. Neen: Omdat 'er dingen in zyn die fabuleus en met Gods Woord strydende zyn/ waarom zy van de Joodsche Kerk ook nooit voor Goddelyke erkend zyn/ aan wien nogtans de woorden Gods waren toebetrouwt. Rom. 3:2.⁵⁹
- Vrag. Is de Schriftuur volmaakt⁶⁰ of onvolmaakt?
Antw. Volmaakt.⁶¹ Ps. 19:8. De Wet des Heeren is volmaakt. [7]
- Vrag. Is 'er dan van de Schriftuur niets verloren/ of niets vervalscht?
Antw. Neen: Zy is nog zoo geheel als zy ooit geweest is.
- Vrag. Moet men niet nog tradities/ of overleveringen van Menschen by de Schriftuur hebben?
Antw. Neen: de Schriftuur alleen is genoeg: Matth. 15:9. Te vergeefs eren⁶² zy my leerende leeringen, die geboden van menschen zyn.⁶³
- Vrag. Is de Schriftuur klaar of duister?⁶⁴
Antw. Klar in de⁶⁵ dingen die ter zaligheid nodig zyn: Ps.⁶⁶ 119:105. Uw woord is⁶⁷ een lampe voor mynen voet, en een ligt op myn⁶⁸ pad.
- Vrag. Nogtans zegt Petrus/ dat 'er in de Brieven van Paulus sommige dingen zyn zwaar om te verstaan: 2 Petr. 3:16.?
Antw. De waarheid van een zaak kan wel klaar geopenbaard zyn/ schoon de zaak in zig zelfs zwaar om te verstaan blyft: gelyk et is met alle verborgenheden.⁶⁹

53. 1706: Goddelijk

54. 1706: om dat

55. 1706: zijn

56. 1706: zijn

57. 1706: Verborgentheden

58. 1706: Zijn de Apocriefe

59. 1706: **Antw. Neen: Om dat 'er dingen in zijn die met Gods Woord strijden.**

60. 1706: volmaakt/

61. 1706: Volmaakt:

62. 1706: eeren

63. 1706: zijn.

64. 1706: duyster?

65. 1706: Klar/ in die

66. 1706: zijn: Psalm

67. 1706: 7

68. 1706: tweemaal 'mijn'

69. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

Vrag. Mag en moet men ook de Schriftuur lezen?

Antw. Ja men: Joh. 5:39. Onderzoekt de schriften, want gy meint in dezelve⁷⁰ het eeuwige leven te hebben, en die zyn⁷¹ 't die van my getuigen.

[8]

III. HOOFDSTUK.

VAN GOD.

I. In 't Gemeen.

Vrage. Wat is God?

Antw. Een volmaakte en oneindige Geest: Joh. 4:24. God is een Geest: en⁷² die hem aanbidden,⁷³ moeten hem aanbidden in Geest en in waarheid.⁷⁴

Vrag. Hoe kan dat zyn/ dewyl hem oogen/ooren/handen/ en andere lichamelyke deelen worden toegeschreven in de Schriftuur?

Antw. Dat moet alles oneigentlyk verstaan worden/ van hoedanigheden in Godt die met het gebruik van de menschelyke deelen eenige overeenkomst hebben.⁷⁵

Vrag. Waar in moet God al gekent worden

Antw. 1. In zyn Wezen. 2. In zyne Namen. 3. In zyne Eigenschappen. 4. In zyne⁷⁶ Persoonen.⁷⁷

Vrag. Mag men God ook een Wezen toeschryven?⁷⁸

Ant. Ja: Dog niet in eenen lichamelyken zin.⁷⁹ Spr. 8:14. Raad, en het Wezen zyn myne.⁸⁰

Vrag. Hoe veel Goden zyn 'er?⁸¹

Antw. Een God: 1 Tim. 2:5. Daar is een God en een Middelaar Gods ende der menschen, de Mensche⁸² Christus Jesus.⁸³

[9] Vrag. Nogtans spreekt God in 't eerste Gebod zelf van andere Goden, Exod. 20:3.?

Antw. Niet die het in der daad zyn; maar die 'er van menschen toe gemaakt en voor gehouden worden: hoewel 'er ook zyn die Goden genaamt worden, nogtans hebben wy maar eenen God. 1 Kor. 8:5/6.⁸⁴

70. 1706: de zelve

71. 1706: zijn

72. 1706: ontbreekt

73. 1706: geen komma

74. 1706: en waarheid.

75. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

76. 1706: viermaal zijn dan wel zijne

77. 1706: personen.

78. 1706: toeschrijven?

79. 1706: Ja. (**Toevoeging ontbreekt**).

80. 1706: zijn mijne.

81. 1706: zijnder?

82. 1706: mesche

83. 1706: 8

84. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

II. Van Gods Namen.

Vrage. Heeft God ook Namen noodig/ gelyk⁸⁵ de menschen?

Antw. Neen: want hy heeft niemand zig gelyk.⁸⁶

Vrage. Waar toe dragen dan de menschen eigentlyk⁸⁷ namen?

Antw. Om haar van anderen/ die haar gelyk zyn/ te⁸⁸ onderscheiden.

Vrage. Wel waarom worden God dan Namen⁸⁹ toegeschreven?

Antw. 1. Om hem van de Afgoden te onderscheiden. 2. Om daar door ook iets van hem⁹⁰ aan ons bekend te maken.

Vrage. Hebben dan alle Namen Gods eenige beduidenis?

Antw. Ja.

Vrage. Welke zyn zyne⁹¹ twee gemeenste Namen?

Antw. De Naam God/ en de naam⁹² Heere.

Vrage. Is de naam God, niet maar een naam⁹³ van een Ampt of Bedieninge?⁹⁴

Antw. Nee:⁹⁵ Maar een naam⁹⁶ van het Wezen Gods zelf:⁹⁷ Hy is van Nature⁹⁸ God/ in tegenstellinge der afgoden/ Gal. 4:8.⁹⁹

[10] Vrage. Nogtans word de naam van God ook aan Engelen en Overheden gegeven?

Antw. Dan word hy buiten zyne¹⁰⁰ eigentlyke beduidenis oneigentlyk¹⁰¹ overgebracht.

Vrage. Welke is Gods allergrootste Naam?¹⁰²

Antw. De naam Jehovah¹⁰³ of HEERE.

Vrage. Kan die wel aan een Schepsel¹⁰⁴ gegeven worden?¹⁰⁵

Antw. Neen: Jes. 42:8. Ik ben Jehova, dat is myn naam, myne eere zal ik aan geen ander geven, nog mynen¹⁰⁶ lof den gesneden Beelden.

Vrage. Is die naam dan zo groot van beduidenis?

85. 1706: gelijk

86. 1706: gelijk.

87. 1706: eigenlijk

88. 1706: gelijk zijn te

89. 1706: namen

90. 1706: zig

91. 1706: tweemaal zijn

92. 1706: De name God/ en de name

93. 1706: tweemaal name

94. 1706: ampt of bedieninge?

95. 1706: Neen:

96. 1707: name

97. 1706: selv:

98. 1706: nature

99. 1706: afgoden Galat. 4:8.

100. 1706: zy buiten haar

101. 1706: zy buiten haar eigentlyke beduidenis oneigentlyk

102. 1706: aldergrootste naam?

103. 1706: Jehova

104. 1706: schepsel

105. 1706: 9

106. 1706: driemaal 'mijn'

Antw. Ja: Hy¹⁰⁷ beteekent het Zelf-zyn/¹⁰⁸ en de Onveranderlykheid¹⁰⁹ van God. Exod. 3:14. Ik zal zyn die ik zyn zal.¹¹⁰

Vrag. Mag men Christus dan wel Jehova noemen?

Antw. Ja: Om dat hy ook waarachtig God is.

III. Van Gods Eigenschappen.

Vrage. Zyn Gods Eigenschappen iets van God onderscheiden?

Antw. Neen: Zy zyn God zelf: Daarom word hy genoemd het Lig/ het Leven/ de Waarheid/ de Liefde/ de Heiligheid zelf: Zweren by zyne Heiligheid, en zweren by zig zelf, is een/ Amos 4:2. vergeleken met Hebr. 6:13.¹¹¹

Vrag. Zyn¹¹² Gods eigenschappen ook ver- [11] scheiden/ en onderscheiden van malkanderen?

Antw. Niet in God: Want in hem is alles maar eene oneindige volmaaktheid: maar alleen naar¹¹³ onze manier van bevattinge/ naar¹¹⁴ de verscheide uitlatinge¹¹⁵ van Gods volmaaktheid ontrent de schepselen.

Vrag. Hoe worden dus¹¹⁶ Gods Eigenschappen dan gemeenlyk¹¹⁷ onderscheiden?¹¹⁸

Antw. In onmededeelbare/ en mededeelbare Eigenschappen.¹¹⁹

Vrag. Welke zyn¹²⁰ de onmededeelbare?

Antw. De Onafhankelykheid/ de Eenvoudigheid/ de Eeuwigheid/ de Overaltegenwoordigheid/ de Onveranderlykheid Gods.¹²¹

Vrag. Waarom noemt gy die onmededeelbaar?

Antw. Om dat 'er geene¹²² de minste gelykheid¹²³ van is in eenig schepsel.

Vrag. Wat is de Onafhankelykheid¹²⁴ Gods?

Antw. Dat hy is van zig zelfs/¹²⁵ en bestaat door zig zelf.¹²⁶

107. 1706: Zy

108. 1706: zelv-zijn

109. 1706: onveranderlykheid

110. 1706: zijn die ik zijn zal.

111. 1706: Zy zijn God zelv: Daarom word hy genoemd het ligt/ het leven/ de waarheid/ de liefde/ de heiligheid zelv: Zweeren by zyn heiligheid, en zweeren by zig zelf is een: Amos 4:2. vergeleken met Hebr. 6: vers 13.

112. 1706: Zijn

113. 1706: na

114. 1706: en na

115. 1706: uitlaatingen

116. 1706: ontbreekt.

117. 1706: eigenschappen dan dus ordinaar

118. 1706: 10.

119. 1706: eigenschappen.

120. 1706: zijn

121. 1706: De onafhangelijkheid/ de eenvoudigheid/ de eeuwigheid/ de over-al-tegenwoordigheid/ de onveranderlykheid Gods

122. 1706: geen

123. 1706: gelykheid

124. 1706: onafhangelijkheid

125. 1706: zelv/

126. 1706: zelv.

Vrag. Wat is de Eenvoudigheid¹²⁷ Gods?

Antw. Dat alles in God een is; zonder samenstelling¹²⁸ van verscheide deelen of zaken.¹²⁹

Vrag. Wat is de Eeuwigheid¹³⁰ Gods?

Antw. 1. Dat hy is zonder eenig begin. 2. Zonder eenig vervolg of onderscheid van tyd.¹³¹ 3. Zonder einde. Ps.¹³² 90:2. Van eeuwigheid tot eeuwigheid zyt¹³³ gy God.

Vrag. Behoort tot Gods Eeuwigheid¹³⁴ ook dat 'er by hem geen vervolg van tyd¹³⁵ is?

Antw. Ja: want een¹³⁶ dag is by den Heere als duizend jaaren, en duizend jaaren als een¹³⁷ dag. 2 Petr. 3:8.

Vrag. Waar is God?

[12] Overal tegenwoordig.¹³⁸ Jer. 23:23/24.¹³⁹ Ben ik een God van naby,¹⁴⁰ spreekt de Heere, en niet van verre? vervulle¹⁴¹ ik niet den Hemel en de aarde, spreekt de Heere?¹⁴²

Vrag. Moet men dat alleen van zyne Werkingen of van zyn¹⁴³ Wezen verstaan?

Antw. Ook van zyn Wezen/ dat van zyne werkingen niet kan worden afgescheiden; dewyl hy werkt door zyn Wezen.¹⁴⁴

Vrag. Waarom word God dan zoo byzonder gezegt in den Hemel te zyn?¹⁴⁵

Antw. Omdat hy daar zyne Heerlykheid¹⁴⁶ meer vertoont als elders.

Vrag. Is God veranderlyk of onveranderlyk?¹⁴⁷

Antw. Onveranderlyk.¹⁴⁸ Maleach.¹⁴⁹ 3:6. Ik de Heere worde niet verandert.

Vrag. Nogtans word aan God berouw toegeschreven!

Antw. Dat berou is in God maar eene verandering in zyn werk; niet in zynen Wil en Wezen zelf.¹⁵⁰

Vrag. Hem word ook verandering in plaats toegeschreven; dat hy nederdaalt/ ergens komt en weer weg gaat?

127. 1706: eenvoudigheid

128. 1706: samen stelling

129. 1706: zaaken.

130. 1706: eeuwigheid

131. 1706: tijd.

132. 1706: Psalm

133. 1706: zijt

134. 1706: eeuwigheid

135. 1706: tijd

136. 1706: Want eene

137. 1706: eene

138. 1706: Over al tegenwoordig:

139. 1706: 23, 24.

140. 1706: na by,

141. 1706: vervul

142. 1706: Heere

143. 1706: tweemaal 'zijn'

144. 1706: Ook van zijn wezen. **Rest van de zin ontbreekt.** 1706: 11

145. 1706: zijn?

146. 1706: Om dat hij daar zijn heerlijkheid

147. 1706: veranderlyk of onveranderlyk?

148. 1706: Onveranderlyk:

149. 1706: Malach

150. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

Antw. Dat is maar een verandering in de meerder of minder vertooning van zyne tegenwoordigheid/ niet in zyne wezendlyke tegenwoordigheid zelve.¹⁵¹

Vrag. Welke zyn de mededeelbare Eigenschappen?¹⁵²

Antw. Die worden gemeenlyk¹⁵³ getelt/ Gods Wetenschap/ Wil en Magt.¹⁵⁴ Men kon 'er ook by doen: zyne Eenheid/ Geestelykheid/ Onsigtbaarheid en Leven.¹⁵⁵

[13] vrag. Waarom worden die mededeelbaar genoemt?

Antw. Omdat¹⁵⁶ 'er eenige verre gelykheid¹⁵⁷ van is in de schepselen; hoewel¹⁵⁸ ze ook/ zoo als zy in God zyn/ oneindig en zoo¹⁵⁹ onmededeelbaar zyn.¹⁶⁰

Vrag. Waar over gaat Gods Wetenschap?¹⁶¹

Antw. Over alle dingen: En zoo¹⁶² is hy Alwetende:¹⁶³ 1 Joh. 3:20. God is meerder dan ons herte, en hy kent alle dingen.

Vrag. Weet God alle toekomstende en gebeurlyke¹⁶⁴ dingen?

Antw. Ja: Ps.¹⁶⁵ 139:2. Gy weet myn zitten en myn opstaan: Gy weet van verre myne¹⁶⁶ gedagten.

Vrag. Voorweet hy die uit kragt van een voorgaande besluit? of door een zoogenaamde middelkennis?¹⁶⁷

Antw. Uit kragt van zyn¹⁶⁸ besluit; en onder eene zekerheid van haare¹⁶⁹ toekomstigheid.

Vrag. Hoe word Gods Wil¹⁷⁰ onderscheiden?¹⁷¹

Antw. In eenen wille van Gods besluit en eene wille des gebods/ of anders eenen¹⁷² verborgen ende geopenbaarden wil.

Vrag. Wat is de wil¹⁷³ van Gods besluit?

Antw. Gods eeuwig voornemen/ naar welk hy zelfs alles doet in den tyd: hy werkt alle dingen naar den raad zyns wils. Eph. 1:11.¹⁷⁴

151. 1706: vraag en antwoord ontbreken.

152. 1706: Welke zijn de mededeelbare eigenschappen?

153. 1706: gemeenlyk

154. 1706: wetenschap/ wil en magt.

155. 1706: doen; zijn eenheid/ geestelykheid/ onsigtbaarheid en leven.

156. 1706: Om dat

157. 1706: gelykheid

158. 1706: schepselen: Hoewel

159. 1706: zo

160. 1706: zijn.

161. 1706: wetenschap?

162. 1706: zo

163. 1706: alwetende:

164. 1706: gebeurlyke

165. 1706: Psalm

166. 1706: driemaal 'mijn'.

167. 1706: middel-kennis?

168. 1706: zijn

169. 1706: haar

170. 1706: wille

171. 1706: 12

172. 1706: driemaal 'een'

173. 1706: wille

174. 1706: Antw. Gods eeuwig voornemen/ na welk hy zelv alles doet in der tijd.

Vrag. Wat is de wil van Gods gebod/ of zyn¹⁷⁵ geopenbaarde wil¹⁷⁶?

Antw. Dien hy ons tot eenen regel voorschryft in zyn woord/ en dien hy van ons wil gedaan hebben: op dat gy meugt beproeven, welke de goede, en de welbehagende, en volmaakte wil van God zy. Rom. 12:2¹⁷⁷

[14] Vrag. Naar¹⁷⁸ welke van die twee moeten wy ons schikken?

Antw. Naar¹⁷⁹ den wille des bevels; want de wille des besluits is ons onbekend: Deut. 29:29. De verborgene dingen zyn voor den Heere onzen God, maar de geopenbaarde zyn¹⁸⁰ voor ons en voor onze kinderen tot in eeuwigheid, om te doen alle de woorden dezer Wet.

Vrag. Wat is Gods Rechtveerdigheid?¹⁸¹

Antw. Die volmaaktheid Gods waar door hy alle zonden haat en straft.

Vrag. Moet God alle zonden noodzakelyk¹⁸² straffen?

Antw. Ja: Rom. 1:32. Dat is het regt Gods,¹⁸³ dat die zulke dingen doet des doods waardig zyn.¹⁸⁴

Vrag. Legt dan God onder dwang?

Antw. Neen: Dat moeten is in God een allergenegenst Willen.¹⁸⁵

Vrag. Kan God van dat regt niet wat afstaan?

Antw. Neen: dan¹⁸⁶ zou hy zich zelf¹⁸⁷ verloochenen: want zyne Rechtvaardigheid¹⁸⁸ is ook God zelf.¹⁸⁹ Exod. 34:6/7.¹⁹⁰ Heere Heere God: die den schuldigen geensints¹⁹¹ onschuldig houdt.

Vrag. Wel immers vergeeft God de schuld en straffe der zonden aan de geloovigen?¹⁹²¹⁹³

Antw. Dan is Gods Regtveerdigheid¹⁹⁴ al in Christus voldaan: die heeft voor haar de straffe gedragen.

Vrag. Hoedanig is Gods magt?

Antw. Eene Almagt.¹⁹⁵ Matth. 19:26. By God zyn alle dingen mogelyk.¹⁹⁶

175. 1706: zijn

176. 1706: tweemaal 'wille'

177. 1706: **Antw. Die hy ons tot een regel voorschrijft in zijn woord/ en die hy van ons wil gedaan hebben.**

178. 1706: Na

179. 1706: Na

180. 1706: tweemaal 'zijn'

181. 1706: regtvaardigheid?

182. 1706: noodzakelijk

183. 1706: Gods,

184. 1706: zijn.

185. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

186. 1706: Dan

187. 1706: zelf

188. 1706: regtvaardigheid

189. 1706: zelf.

190. 1706: 34:6, 7.

191. 1706: geensins

192. 1706: gelovigen?

193. 1706: 13

194. 1706: regtvaardigheid

195. 1706: Een Almagt:

196. 1706: By God zijn alle dingen mogelijk.

Vrag. Kan God dan ook wel sterven/ zondigen/ enz.?¹⁹⁷

[15] Antw. Neen: Dat zou eene¹⁹⁸ onmagt zyn/ en niet eene¹⁹⁹ magt.

IV. Van de Drie²⁰⁰ Persoonen.²⁰¹

Vrage. Hoe veel Persoonen zyn 'er in 't Goddelyke²⁰² Wezen?

Antw. Drie: De²⁰³ Vader/ de Zoon/ en de H. Geest.

Vrag. Mag men het woord Drieëenheid²⁰⁴ wel gebruiken?

Antw. Ja: Het is Schriftuurlyk. 1 Joh. 5:7. Die Drie zyn²⁰⁵ een.

Vrag. Mag men²⁰⁶ ook 't woord Persoon hier gebruiken?

Antw. Ja: dat is hier 't zelve²⁰⁷ met het woord Zelfstandigheid.²⁰⁸ Hebr. 1:3. Het uitgedrukte beeld zyner Zelfstandigheid.²⁰⁹

Vrag. Kan de Heilige Drieëenheid²¹⁰ wel bewezen worden uit de Natuur?²¹¹

Antw. Neen: maar alleen uit de Schriftuur: want het is een Verborgenheid/ wel niet tegen maar nogtans boven de natuur.²¹²

Vrag. Hoe bewyst men de Drieëenheid²¹³ uit de Schriftuur?

Antw. 1. Uit het Oude Testament. 2. Uit het Nieuwe Testament.

Vrag. Hoe uit het Oude Testament?²¹⁴

Antw. 1. Uit texten daar God van zig zelf²¹⁵ in 't meerder getal spreekt: Gen. 1:26: Laat ons menschen maken. 2. Uit texten daar God en Heere en Heere worden onderscheiden. Ps. 45:8. Daar – [16]om heeft u ô²¹⁶ God uwe God gezalft. Ps. 110:1. De Heere heeft gezeit tot mynen²¹⁷ Heere. 3. Uit texten daar de drie Persoonen uitdrukkelyk genoemd²¹⁸ en onderscheiden worden: Ps. 33:6. Door het Woord des Heeren zyn²¹⁹ de Hemelen gemaakt, en door den Geest zyns monds al haar heir.²²⁰

197. 1706: Ec?

198. 1706: een

199. 1706: en geen

200. 1706: dry

201. 1706: Personen.

202. 1706: Personen zijnder in 't Godlijke

203. 1706: Dry: de

204. 1706: Dry-eenheid

205. 1706: dry zijn

206. 1706: Magmen

207. 1706: het zelve

208. 1706: zelfstandigheid

209. 1706: zijner zelfstandigheid.

210. 1706: Dry-eenheid

211. 1706: natuur?

212. 1706: Neen: maar alleen uit de Schriftuur. **Overige deel van het antwoord ontbreekt.**

213. 1706: bewijst men de Dry-eenheid

214. 1706: 14

215. 1706: zelv

216. 1706: o

217. 1706: mijnen

218. 1706: dry Personen uitdrukkelyk genoemd

219. 1706: Heere zijn

220. 1706: zijns monds al haar heyr.

Vrag. Hoe bewyst gy de Drieëenheid²²¹ uit het Nieuwe Testament?

Antw. 1 Joh. 5:7. Drie zyn 'er²²² die getuigen in den Hemel, de Vader, het Woord, en den H. Geest, en deze drie zyn²²³ een. Ook in onzen²²⁴ Doop: Matth. 28:19. Gaat dan heen,²²⁵ leert alle volkeren, dezelve doopende in den name²²⁶ des Vaders, ende des Zoons, ende des H. Geests. Ook toen²²⁷ Christus gedoopt wierd/ Matth. 3. De²²⁸ Zoon wierd gedoopt/ de Vader sprak uit den Hemel/ en de H. Geest quam neder als een Duive.²²⁹

Vrag. Waar in zyn de drie Persoonen²³⁰ een?

Antw. In Wezen.

Vrag. Waar in zyn zy drie?²³¹

Antw. In Persoonen.²³²

Vrag. Zyn zy dan als Persoonen²³³ onderscheiden?

Antw. Ja: door hare²³⁴ Personele eigenschappen/ of maniere²³⁵ van bestaan.

Vrag. Welke is de Personele eigenschap van den²³⁶ Vader?²³⁷

Antw. Dat hy als Vader is van zig zelf.²³⁸

Vrag. Welk is de Personele eigenschap van den²³⁹ Zoon?

Antw. Dat hy Gegeneert is van den²⁴⁰ Vader. Ps. 2:7. Gy zyt myn Zoon, heden hebbe²⁴¹ ik u gegeneert.

[17] Vrag. Welke²⁴² is de Personele eigenschap van den H. Geest.²⁴³

Antw. Dat hy uitgaat van den²⁴⁴ Vader en van den Zoon. Joh. 15:26. De Geest der waarheid, die van den Vader uitgaat.

Vrag. Waarom noemt gy dat personele eigenschappen/ en niet Wezentlyke?²⁴⁵

221. 1706: bewijst gy de Dry-eenheid

222. 1706: **Daar zijn veel texten:** 1 Joh. 5:7. Dry zijnder

223. 1706: dry zijn

224. 1706: onze

225. 1706: Gaat heen

226. 1706: naame

227. 1706: doe

228. 1706: de

229. 1706: duive

230. 1706: zijn die dry Personen

231. 1706: zijn zy dry?

232. 1706: Personen

233. 1706: Personen

234. 1706: haare

235. 1706: manieren

236. 1706: de

237. 1706: 15

238. 1706: zelv.

239. 1706: Personele eigenschap van de

240. 1706: gegeneert is van de

241. 1706: Gy zijt mijn Zoon, heden heb

242. 1706: Welk

243. 1706: Geest?

244. 1706: de

245. 1706: wezentlyke?

Antw. Om dat zy niet aan 't geheele Wezen/ maar elk alleen aan eenen²⁴⁶ Persoon eigen zyn.

Vrag. Wanneer is de Zoon van den Vader gegeneert?²⁴⁷

Antw. Al van eeuwigheid:²⁴⁸ Spreuk. 8:24. Ik was geboren als de afgronden nog niet waren.

Vrag. Hoe staat 'er dan. Psal. 2. Heden hebbe ik u gegeneert?²⁴⁹

Antw. In God is niet als een eeuw en onveranderlyk²⁵⁰ heden.

Vrag. Is dan de Zoon de eige en natuurlyke²⁵¹ Zoon van God?

Antw. Ja: Joh. 1:18. De eeniggeboren²⁵² Zoon, die in de schoot des Vaders is.

Vrag. Is hy dan niet eerst Gods Zoon geworden/ door zyne geboorte uit Maria/ of door zyn²⁵³ Middelaarsamt?²⁵⁴

Antw. Neen: hy was²⁵⁵ al voor af Gods Zoon. Gal. 4:4. Wanneer de volheid des tyds²⁵⁶ gekomen was heeft God zynen²⁵⁷ Zoon gezonden,²⁵⁸ geworden uit eene Vrouwe,²⁵⁹ geworden onder de Wet, enz.²⁶⁰

Vrag. Gaat de H. Geest alleen uit van den Vader?

Antw. Neen:²⁶¹ maar ook van den Zoon:²⁶² Daarom word hy ook genoemt/²⁶³ de Geest van [18] Christus:²⁶⁴ Rom. 8:9. En de Geest des Zoons. Gal.²⁶⁵ 4:6.

Vrag. Is de H. Geest niet maar een kracht of eigenschap Gods?

Antw. Neen: hy is²⁶⁶ een dadelyke²⁶⁷ Persoon: hebbende Verstand en Wille:²⁶⁸ Hy onderzoekt alle dingen: 1 Kor.²⁶⁹ 2:10 en²⁷⁰ 12:11.²⁷¹ Deelende een yder zo als hy wil. Hy is ook verschenen in den Doop van Christus.²⁷² Matth. 3

246. 1706: een

247. 1706: gegeneert?

248. 1706: eeuwigheid:

249. 1706: dan Ps. 2. Heden heb ik u gegeneert?

250. 1706: onveranderlijk

251. 1706: natuurlyke

252. 1706: eenig gebore

253. 1706: tweemaal zijn

254. 1706: Middelaar-ampt?

255. 1706: is

256. 1706: tijds

257. 1706: zijn

258. 1706: 16

259. 1706: vrouw

260. 1706: &c.

261. 1706: Neen/

262. 1706: Zoon:

263. 1706: genoemd/

264. 1706: Christi

265. 1706: Galat.

266. 1706: is ook

267. 1706: ook een daadelyk

268. 1706: verstand en wille

269. 1706: Cor.

270. 1706: en Cap.

271. 1706: 1 Cor. 2 10. en Cap. 12.11.

272. 1706: Christi.

Vrag. Is hy ook een onderscheiden²⁷³ Persoon?

Antw. Ja: hy word uitdrukkelyk²⁷⁴ een ander genoemd: Joh. 14:6. Ik zal den Vader bidden, en hy zal u een Anderen²⁷⁵ Trooster zenden.

Vrag. Waar uit bewyst²⁷⁶ men dat de Zoon en de H. Geest zoo wel God zyn²⁷⁷ als de Vader?

Antw. 1. Uit hare Godlykenamen.²⁷⁸ 2. Uit hare Godlyke eigenschappen. 3. Uit hare Godlyke werken. 4. Uit hare Goddelyke²⁷⁹ eere.

Vrag. Bewys eens dat 'er Godlyke Namen gegeven worden²⁸⁰ aan den Zoon?

Antw. 1. De naam Heere of Jehova/ Jer. 23:6. Heere onze gerechtigheid. 2. De Naam God: 1 Joh. 5:20. Deze is de waaragtige God, en het eeuwige leven.

Vrag. Bewys²⁸¹ eens dat de Naam van God gegeven word aan den H. Geest?

Antw. Hand. 5:3/4.²⁸² Waarom heeft de Satan uw herte vervult, dat gy den H. Geest²⁸³ liegen zoud, gy hebt niet den mensche, maar Gode gelogen.

Vrag. Bewys eens eene Godlyke²⁸⁴ eigenschap van den Zoon?

Ant. De Eeuwigheid: Mich. 5:1. Wiens uitgangen zyn²⁸⁵ van ouds, van de dagen der eeuwigheid.

[19] Vrag. Bewys eens eene Godlyke²⁸⁶ eigenschap van den H. Geest?

Antw. De Overalteenwoordigheid: Ps.²⁸⁷ 139:7. Waar zal ik henen²⁸⁸ gaan voor uwen Geest?

Vrag. Wat voor Godlyke²⁸⁹ werken worden haar toegeschreven?

Antw. De Scheppinge en Onderhoudinge²⁹⁰ van alles: Ps. 33:6. Door het Woord des Heeren²⁹¹ zyn de Hemelen²⁹² gemaakt, en door den Geest zyns²⁹³ monds al haar heir.

Vrag. Wat voor Godlyke²⁹⁴ eere komt haar toe?

273. 1706: onderscheide

274. 1706: Hy word uitdrukkelijk

275. 1706: eenen anderen

276. 1706: bewijst

277. 1706: zijn

278. 1706: naamen

279. 1706: viermaal 'haar Godlijke'

280. 1706: Bewijs eens dat de naam van God gegeven word

281. 1706: Bewijs

282. 1706: 3, 4.

283. 1706: 17

284. 1706: Bewijs eens een Godlijke

285. 1706: De eeuwigheid: Mich 5:1. Wiens uitgangen zijn

286. 1706: Bewijs eens een Godlijke

287. 1706: De over al-tegenwoordigheid: Psalm

288. 1706: heenen

289. 1706: Godlijke

290. 1706: onderhoudinge

291. 1706: Heere

292. 1706: Heere zijn de hemelen

293. 1706: zijns

294. 1706: Godlijke

Antw. In haren naam Gedoopt²⁹⁵ te worden/ in haar te Gelooven/²⁹⁶ en haar aan te bidden: 2 Kor.²⁹⁷ 13:13. De genade des Heren Jesus Christus, de liefde²⁹⁸ Gods, en de gemeenschap des H. Geests, zy met u allen. Amen.

IV. HOOFDSTUK.

VAN GODS BESLUITEN.

Vrage. Zyn Gods besluiten iets onderscheiden van God?

Antw. Neen: zy zyn de besluitende God zelf? Zo als zyn verstand en wil zig uitlaaten tot het bepaalen der dingen buiten hem.²⁹⁹

Vrage. Wanneer heeft God zyne Besluiten genomen?³⁰⁰

Antw. Van Eeuwigheid.³⁰¹ Hand. 15:18/³⁰² Gode zyn alle zyne³⁰³ werken van eeuwigheid bekend.

[20] Vrage. Zyn de³⁰⁴ besluiten dan wel Vrye Besluiten?³⁰⁵

Antw. Ja. Matth. 11:26. Ja Vader, want alzo is geweest het welbehagen voor u.

Vrage. Zyn het ook wyze³⁰⁶ besluiten?

Antw. Ja. Rom. 11:33.³⁰⁷ O! diepte des rykdoms beide der wysheid³⁰⁸ en der kennisse Gods! hoe ondoorzoekelyk zyn zyne³⁰⁹ oordeelen, en onnaspeurlyk zyne³¹⁰ wegen!

Vrage. Zyn zyne³¹¹ besluiten ook veranderlyk?³¹²

Antw. Neen: Onveranderlyk:³¹³ Jes. 46:10. Myn raat zal bestaan, en ik zal al myn³¹⁴ welbehagen doen.

Vrage. Waar over gaan Gods besluiten al?

Antw. Over alle dingen/ Eph.³¹⁵ 1:11. Die alle dingen werkt naar den raad zyns Wils.³¹⁶

295. 1706: haar naam gedoopt

296. 1706: geloven/

297. 1706: Cor.

298. 1706: Heeren Jesu Christi, de liefde

299. 1706: Neen: zy zijn de besluitende God zelf. **Vervolgzin ontbreekt.**

300. 1706: 18

301. 1706: eeuwigheid:

302. 1706: 18.

303. 1706: zijn alle zijne

304. 1706: Zijn die

305. 1706: vrye besluiten?

306. 1706: Zijn het ook wijze

307. 1706: Rom. 11:34.

308. 1706: rijkdom beide der wijsheid

309. 1706: ondoorzoekelijk zijn zijne

310. 1706: onnaspeurlijk zijne

311. 1706: Zijn zijne

312. 1706: veranderlijk?

313. 1706: Neen/ onveranderlijk:

314. 1706: tweemaal 'mijn'

315. 1706: dingen: Ephes.

316. 1706: zijnes willens.

Vrag. Zyn 'er³¹⁷ ook besluiten onder eene voorwaarde die afhangt van des menschen vryen³¹⁸ wil?

Antw. Neen: maar wel onder een voorwaarde die Godt³¹⁹ mee besloten heeft/ en die hy zelfs zekerlyk³²⁰ werkt.

Van de Praedestinatie.

Vrage. Heeft God ook besloten wie 'er zal zalig worden/ en wie niet?

Antw. Ja hy.

Vrag. Hoe noemt men dat besluit?

Antw. Predestinatie of voorverordining. Rom. 8:30.³²¹ Dien hy te voren verordineert heeft,³²² dezen heeft hy ook geroepen.³²³

Vrag. Hoe veel deelen³²⁴ of daden Gods moet men daar in onderscheiden?

[21] Antw. Twee: de Verkiezing en Verwerping.³²⁵ 1 Thess. 5:9. Hy heeft ons niet gestelt³²⁶ tot toorn, maar tot verkryginge³²⁷ der zaligheid.

Vrag. Wanneer is de Verkiezing geschied?

Antw. Van Eeuwigheid. Eph.³²⁸ 1:4. Gelyk³²⁹ hy ons heeft uitverkoren in hem voor de grondlegginge der wereld.

Vrag. Is zy algemeen? zyn³³⁰ alle menschen verkoren?

Antw. Neen: het minste getal.³³¹ Matth. 20:16. Vele zyn³³² geroepen, maar weinige uitverkoren.

Vrag. Gaat zy ook over zekere met namen by God bekende persoonen?

Ant. Ja: Rom. 9:13. Jakob³³³ hebbe ik lief gehad, en Esau hebbe³³⁴ ik gehaat.

Vrag. Wat is de Reden³³⁵ waarom God den eenen³³⁶ verkoren heeft en den anderen niet?

Antw. Alleen Gods vrye en Souvereine welbehagen: Rom. 9:18. Hy ontfermt zich diens hy wil, en hy verhard dien hy wil.

317. 1706: Zijnder

318. 1706: vrije

319. 1706: God

320. 1706: zekerlyk

321. 1706: Romeinen 8:39.

322. 1706: verordineerd heeft

323. 1706: 19

324. 1706: deelen/

325. 1706: verkiezing en verwerping.

326. 1706: gesteld

327. 1706: toorn, maar tot verkryging

328. 1706: eeuwigheid: Ephes.

329. 1706: Gelyk

330. 1706: algemeen: zijn

331. 1706: getal:

332. 1706: zijn

333. 1706: Jacob

334. 1706: tweemaal 'heb'

335. 1706: reden

336. 1706: een

Vrag. Is het dan niet om een voorgezien³³⁷ geloof/ of goede werken?

Antw. Neen: Het is niet des genen die wil, nog des genen³³⁸ die loopt, maar des ontfermenden Gods,³³⁹ Rom. 9:16.

Vrag. Is daar geen hardigheid of onregmatigheid in?

Antw. Neen: want hy had regtvaardiglyk alle menschen kunnen laten verloren gaan.³⁴⁰

Vrag. Is die verkiezing veranderlyk?³⁴¹

Antw. Neen: Onveranderlyk.³⁴² Rom. 9:11. Opdat³⁴³ het voornemen Gods, dat naar de verkiezinge is, vast bleve.³⁴⁴

Vrag. Vloeit daar niet uit dat het dan even [22] veel is hoe men leve?

Antw. Neen: want God heeft de middelen tot het einde met een besloten.³⁴⁵

Vrag. Zo eens een uitverkorene weigerde de middelen te gebruiken; wat dan?

Antw. God geeft die daar hert en lust toe om te willen.³⁴⁶

V. HOOFDSTUK.

VAN DE SCHEPPINGE.

Vrage. Voert God zyne Besluiten³⁴⁷ ook uit?

Antw. Ja hy/ in den tyd; door zyne³⁴⁸ werken,

Vrag. Hoe veelderlei zyn Gods³⁴⁹ werken in den tyd?³⁵⁰

Antw. Tweederlei: zyne³⁵¹ werken in de Natuur/ en zyne³⁵² werken in de Genade.

Vrag. Hoe veelderlei zyn zijne³⁵³ werken in de Natuur?³⁵⁴

Antw. Ook tweederlei: het werk der Scheppinge/ en het werk der Voorzienigheid.³⁵⁵

Vrag. Wat is Scheppen?³⁵⁶

337. 1706: voor-gezien

338. 1706: Tweemaal geen

339. 1706: Gods.

340. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

341. 1706: veranderlyk?

342. 1706: Neen onveranderlyk:

343. 1706: Op dat

344. 1706: 20

345. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

346. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

347. 1706: zijn besluiten

348. 1706: der tyd/ door zijne

349. 1706: zijn Gods

350. 1706: der tyd?

351. 1706: zijn

352. 1706: natuur/ en zijne

353. 1706: zijn zijne

354. 1706: natuur?

355. 1706: voorzienigheid.

356. 1706: scheppen?

Antw. Door eene almachtige³⁵⁷ daad van eenen enkelen³⁵⁸ wil iets voort te brengen:

Openb. 4:11. Door uwen wille zyn ze, en zyn³⁵⁹ ze geschapen.

Vrag. Wie is de Schepper van alles?

Antw. De Drieëenigen³⁶⁰ God. Gen. 1:1. In den beginne schiep God hemel en aarde.

Vrag. Wanneer heeft hy alles geschapen?

Antw. In den beginne.

Vrag. Waar uit is alles geschapen?

Antw. Uit niet: Rom. 4:17. Hy roept de [23] dingen die niet zyn,³⁶¹ als of zy waren.

Vrag. Waar leest men³⁶² de Historie van de Scheppinge?³⁶³

Antw. Gen.³⁶⁴ 1.

Vrag. In hoe veel tyds³⁶⁵ schiep God alles?

Antw. Ten opzigt van de stoffe in een oogenblik/³⁶⁶ en ten opzigt van de verdere schikking/³⁶⁷ in zes dagen.³⁶⁸

Vrag. Zyn³⁶⁹ ook de Engelen geschapen?

Antw. Ja: Ps. 104:4. Hy maakt zyne³⁷⁰ Engelen geesten.

Vrag. Wat zyn³⁷¹ dan Engelen?

Ant. Gediensstige geesten,³⁷² die tot dienst uitgezonden worden, om der gener wille die de Zaligheid beërven³⁷³ zullen. Hebr. 1:14.

Vrag. Wanneer zyn zy³⁷⁴ geschapen?

Antw. Waarschynlyk³⁷⁵ op den eersten dag: want toen de aarde neerzank op hare grondvesten, toen³⁷⁶ zongen de morgensterren al te samen vrolyk,³⁷⁷ en de Kinderen Gods juichten. Job 38:6/7.³⁷⁸

Vrag. Hoe schiep God de Engelen/³⁷⁹ goed of quaad?

Antw. Goed: want God zag al dat hy gemaakt had, en ziet het was zeer goed. Gen. 1:31.

357. 1706: een almachtige

358. 1706: een enkele

359. 1706: tweemaal 'zijn'

360. 1706: Dry-eenige

361. 1706: zijn

362. 1706: leestmen

363. 1706: historie van de Schepping?

364. 1706: Genes.

365. 1706: tijd

366. 1706: ogenblik/

367. 1706: schikkinge/

368. 1706: 21

369. 1706: Zijn

370. 1706: zijne

371. 1706: zijn

372. 1706: Geesten,

373. 1706: zaligheid be-erven

374. 1706: zijn zij

375. 1706: Waarschijnlijk

376. 1706: tweemaal 'doe'

377. 1706: vrolijk,

378. 1706: kinderen Gods juigten. Job 38: v. 6/7.

379. 1706: Engelen

Vrag. Zyn³⁸⁰ zy alle goed gebleven?

Antw. Neen/ daar zyn 'er³⁸¹ een deel afgevallen/ en Duivelen in de Hel³⁸² geworden.

Vrag. Wie waren de eerste menschen?

Antw. Adam en Eva.

Vrag. Waar uit schiep God Adam?

Antw. Uit aarde. Gen. 2.

Vrag. Waar uit Eva?

Antw. Uit een Ribbe van Adams lyf.³⁸³ ook Gen. 2.

[24] Vrag. Uit hoe veel deelen bestaat een mensch?

Antw. Uit twee: uit Ziel en Lichaam.³⁸⁴

Vrag. Wierd dan hare Ziel³⁸⁵ daar uit ook geschapen?

Antw. Neen: die quam onmiddelyk van God/³⁸⁶ die blies 'er eene levende ziel in. Gen. 2.

Vrag. Wat is de ziel?³⁸⁷

Antw. Een onsterffelyke³⁸⁸ Geest: waar door wy leven en reden gebruiken.

Vrag. Wat deed God op den zevenden dag?

Antw. Hy ruste/ en heiligde den zelve. Gen. 2.

Vrag. Was God dan vermoeit³⁸⁹ van scheppen?

Antw. Neen: De Schepper der einden der aarde word nog moede nog mat. Jes. 40:28.

Vrag. Wat is dan te zeggen/ dat hy ruste?

Antw. Dat hy ophield met scheppen.

VI. HOOFDSTUK.

VAN DE VOORZIENIGHEID.

Vrage. Houd dan nu God op van alle werk omtrent de Schepselen?³⁹⁰

Antw. Neen: daar is nog een gedurig werk der Goddelyke³⁹¹ Voorzienigheid: Joh. 5:17.

Myn³⁹² Vader werkt tot nu toe, en ik werke³⁹³ ook.

Vrag. In hoe vele³⁹⁴ daden bestaat Gods Voorzienigheid?

Antw. In drie: in Onderhoudinge/ Medewerkinge/ en Regeringe.³⁹⁵

380. 1706: Zijn

381. 1706: Neen: daar zijnder

382. 1706: duivelen in de hel

383. 1706: lijf:

384. 1706: ziel en lichaam

385. 1706: haar ziel

386. 1706: Die quam onmiddellijk van God:

387. 1706: ziel? 1706: 22

388. 1706: onsterffelijke

389. 1706: vermoeid

390. 1706: schepselen?

391. 1706: Godlijke

392. 1706: Mijn

393. 1706: werk

394. 1706: veel

395. 1706: In dry: in onderhouding/ mede-werking/ en regeering.

Vrag. Wat is de Onderhouding?³⁹⁶

Ant. Die Almagtige³⁹⁷ kragt Gods/³⁹⁸ waar door hy alles doet blyven in zyn Wezen:³⁹⁹

Hebr. [25] 1:3. Die alle dingen draagt door het woord zyner⁴⁰⁰ kragt.

Vrag. Wat is Gods Medewerking?⁴⁰¹

Antw. Die Almagtige kragt Gods/⁴⁰² waar door hy medewerkende⁴⁰³ invloet in alle bewegingen of werkinge⁴⁰⁴ der schepselen. 1 Kor.⁴⁰⁵ 12:6. Het is God die alles in allen werkt.⁴⁰⁶

Vrag. Wat is de Regering⁴⁰⁷ Gods?

Antw. Die Almagtige kragt Gods/⁴⁰⁸ waar door hy alles bestiert tot een zeker bepaalt einde/⁴⁰⁹ Ps. 93:1. De Heere regeert.

Vrag. Waar over gaat de Voorzienigheid Gods al?

Antw. Over alle dingen/⁴¹⁰ Eph. 1:11. Hy werkt alle dingen naar den raad zynes wils.⁴¹¹

Vrag. Ook over kleine dingen?

Antw. Ja: De hairen uw hoofds zyn alle getelt.⁴¹² Matth. 10:30.

Vrag. Is dat niet tot oneer van God zig met zulke kleine dingen te bemoeien?

Antw. Neen: dewyl 't hem geen oneer is die te hebben geschapen; dewyl hy 'er ook geen grooter dingen om behoeft te verzuimen: en hy 'er ook dikwils groote zaken door uitvoerd.⁴¹³

Vrag. Gaat Gods Voorzienigheid ook over dingen die by geval gebeuren?

Antw. Ja: het lot wort in den schoot geworpen, maar 't geheel beleid daar van is⁴¹⁴ van den Heere. Spr.⁴¹⁵ 16:33.

Vrag. Geschied⁴¹⁶ 'er dan ook iets by geval?

Antw. Niet ten opzigte van God/ maar wel ten opzigte⁴¹⁷ van ons.

Vrag. Gaat Gods Voorzienigheid ook ontrent onzen Dood en ons Leven?⁴¹⁸

396. 1706: onderhouding?

397. 1706: almagtige

398. 1706: Gods

399. 1706: blijven in zijn wezen:

400. 1706: zijner

401. 1706: mede-werking?

402. 1706: almagtige kragt Gods

403. 1706: mede-werkende

404. 1706: werkingen

405. 1706: Cor.

406. 1706: 23

407. 1706: regeeringe

408. 1706: almagtige kragt Gods

409. 1706: einde:

410. 1706: dingen:

411. 1706: zijns willens

412. 1706: zijn alle geteld:

413. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

414. 1706: en 't geheele beleid is

415. 1706: Spreuk.

416. 1706: Geschied

417. 1706: tweemaal 'opzigt'

418. 1706: onze dood en leven?

Antw. Ja: de tyd⁴¹⁹ daar van is ook by God [26] bepaald: Job. 14:5. Dewyl zyne dagen bestemd zyn,⁴²⁰ het getal zyner⁴²¹ maanden by u is, en gy zyne⁴²² bepalinge gemaakt hebt, die hy niet overgaan zal.

Vrag. Kan dan een mensch zyn⁴²³ leven niet verlengen of verkorten?

Antw. Niet ten opzigt van God/ maar wel na den mensche.

Vrag. Is dan het gebruik van alle middelen om te leven niet onnut?

Antw. Neen: die heeft God mee besloten als middelen tot dat einde: en hy geeft⁴²⁴ dan ook den mensch den wil om ze te gebruiken.⁴²⁵

Vrag. Gaat Gods Voorzienigheid ook over de allervryste⁴²⁶ dingen?

Antw. Ja: zelfs over de gedagten: Spreuk.⁴²⁷ 21:1. Het herte des Konings is in de hand des Heeren,⁴²⁸ als waterbeken:⁴²⁹ hy neigt het tot al dat hy wil.

Vrag. Neemt dat des menschen vryheid niet weg?

Antw. Neen: die bestiering is geen dwang maar eene gewillige neiging.

Vrag. Gaat Gods Voorzienigheid ook ontrent de Zonde?⁴³⁰

Antw. Ja: hy laatze toe/ bepaalt/ en bestiert ze⁴³¹ tot een zeker einde. Gen. 50:20. Gy lieden wel hebt⁴³² het quade tegen my gedagt, maar God heeft het ten goede gedagt.

Vrag. Werkt God de zonde zelv niet?

Antw. Neen: een heilig God kan geen oorzaak zijn van iets zondigs; hy haat en straft de zonde.

Vrag. Werkt God dan het goede?

Antw. Ja: daar toe zyn wy niet bequaam iet [27] te denken, als uit ons zelve, maar alle onze bequaamheid is uit God. 2 Kor.⁴³³ 3:5.

Vrag. Geeft God daar toe maar eens en vooral kragten/ of moet hy invloeiën tot elke byzondere daad?

Antw. Hy moet invloeiën tot elke byzondere daad/ daar toe opwekkende en mede werkende⁴³⁴ Philip 2:13. Het is God die in u werkt, beide het willen en het werken, naar zyn⁴³⁵ welbehagen.⁴³⁶

419. 1706: tijd

420. 1706: Dewyl zijne dagen bestemt zijn,

421. 1706: zijner

422. 1706: zijne

423. 1706: zijn

424. 1706: en geeft

425. 1706: 24

426. 1706: allervrijste

427. 1706: Spr.

428. 1706: Heere

429. 1706: waterbeeken:

430. 1706: zonde?

431. 1706: bestiert ze

432. 1706: Gylieden wel, gy hebt

433. 1706: Cor.

434. 1706: mede-werkende.

435. 1706: na zijn

436. 1706: 25

VII. HOOFDSTUK.

VAN HET VERBOND DER WERKEN.

Vrage. Heeft God nog een byzonder bestuur ontrent⁴³⁷ den mensch?

Antw. Ja: die regeert God verbonds gewys.⁴³⁸

Vrag. Hoe veelderlei Verbonden zyn 'er?⁴³⁹

Antw. Tweederlei: een Verbond der werken/ en een Verbond⁴⁴⁰ der genade.

Vrag. Wanneer was het Verbond⁴⁴¹ der werken?

Antw. Voor den val.

Vrag. Met wien heeft God dat opgerigt?

Antw. Met Adam/ en in hem/ als het hoofd/ met alle zyne⁴⁴² nakomelingen.

Vrag. Wat eischte God in het verbond der werken?

Antw. Volmaakte gehoorzaamheid aan de wet.

Vrag. Welke⁴⁴³ was die wet?

Antw. De wet der liefde: God lief te heb- [28] ben met alle zyne kragt/ en zyne⁴⁴⁴ naasten als zich zelven.⁴⁴⁵

Vrag. Hoe quam Adam aan kennis van die Wet?⁴⁴⁶

Antw. God had die ingeschreven⁴⁴⁷ in zyn hert.

Vrag. Wat beloofde God in 't Verbond der Werken?⁴⁴⁸

Antw. Het eeuwige leven.⁴⁴⁹

Vrag. Wierd die belofte ook door eenige Sacrament bevestigd?⁴⁵⁰

Antw. Ja: door den Boom des Levens.

Vrag. Wat dreigde God in dat Verbond?

Antw. Den Dood.⁴⁵¹

Vrag: Deed 'er God ook nog een Proef gebod by?

Antw. Ja: van niet te eten van den Boom der kennis des goeds en des quaats. Gen. 2.

437. 1706: met

438. 1706: verbonds-gewijs

439. 1706: verbonden zijnder?

440. 1706: tweemaal 'verbond'

441. 1706: verbond

442. 1706: zijne

443. 1706: Welk

444. 1706: tweemaal 'zijn'

445. 1706: zijn zelve.

446. 1706: wet?

447. 1706: ingeschapen

448. 1706: verbond der werken?

449. 1706: 26

450. 1706: eenig Sacrament bevestigd?

451. 1706: De dood.

VIII. HOOFDSTUK.

VAN HET BEELD GODS.

Vrage. Kon de mensch dat verbond onderhouden?

Antw. Ja: God had den mensch zo geschapen/ dat hy dat konde doen.

Vrag. Hoe schiep dan God den mensch?

Antw. Goed en opregt.

Vrag. Is hy dan niet in een blooten⁴⁵² natuurstaat/ tusschen goed en quaat/ geschapen?

Antw. Neen: maar in eene dadelyke zedelyke regtheid/⁴⁵³ Pred. 7:29. Dit hebbe⁴⁵⁴ ik gevonden, dat God den mensche regt gemaakt heeft, maar zy hebben vele⁴⁵⁵ vonden gezogt.

Vrag. Waar naar⁴⁵⁶ schiep God den mensch?

[29] Antw. Naar zyn Beeld.⁴⁵⁷ Gen. 1

Vrag. Waar in bestond dat Beeld?

Antw. In Kennisse/ Geregtigheid/ en Heiligheid.⁴⁵⁸

Vrag. Niet in de uiterlyke gestalte des lighaams?⁴⁵⁹

Antw. Neen: want God heeft geen lighaam.⁴⁶⁰

Vrag. Niet in de heerschappy over de beesten?⁴⁶¹

Antw. Neen: dit is maar een gevolg van het beeld: en zal in den Hemel niet zyn; daar nogtans Gods beeld op 't allervolmaakst zal wezen.⁴⁶²

Vrag. Bewys⁴⁶³ eens dat het Beeld Gods bestond in kennisse?

Antw. Kol.⁴⁶⁴ 3:10. Ende aangedaan hebt den nieuwen mensche, die vernieuwt word tot Kennisse, naar⁴⁶⁵ het evenbeeld des genen⁴⁶⁶ die hem geschapen heeft.

Vrag. Bewys⁴⁶⁷ eens dat het ook bestond in Geregtigheid/ en Heiligheid?⁴⁶⁸

Antw. Eph.⁴⁶⁹ 4:24. En den Nieuwen Mensche⁴⁷⁰ aandoen, die naar⁴⁷¹ God geschapen is, in ware Gerechtigheid en Heiligheid.⁴⁷²

452. 1706: bloote

453. 1706: daadelyke zeedelyke regtheid.

454. 1706: heb

455. 1706: veele

456. 1706: na

457. 1706: Na zijne beelde.

458. 1706: kennisse/ geregtigheid/ en heiligheid.

459. 1706: ligchaams?

460. 1706: ligchaam.

461. 1706: 27

462. 1706: Neen: dat is maar een gevolg van het beeld. **Rest van de zin ontbreekt.**

463. 1706: Bewijs

464. 1706: Colos.

465. 1706: na

466. 1706: geenen

467. 1706: Bewijs

468. 1706: geregtigheid en heiligheid?

469. 1706: Ephes.

470. 1706: mensche

471. 1706: kennisse, na

472. 1706: waare regtvaardigheid en heiligheid.

Vrag. Was Adam met dat Beeld⁴⁷³ sterfelyk?

Antw. Neen: onsterfelyk: want⁴⁷⁴ de dood is eerst op de zonde gedreigt. Gen. 2:17. Ten dage als gy daar van eet: zult⁴⁷⁵ gy den dood sterven.

[30]

IX HOOFDSTUK.

VAN DE ZONDE.

I. Van Adams val.

Vrage. Heeft de mensch dat Beeld⁴⁷⁶ nog?

Antw. Neen: hy heeft het verloren door de zonde.

Vrag. Wat was de eerste zonde des menschen?⁴⁷⁷

Antw. Het eten van den Boom der Kennisse⁴⁷⁸ des goeds en des quaads.

Vrag. Waar stond die boom?

Antw. In 't Paradys.⁴⁷⁹

Vrag. Wat vrugt groeide daar aan?⁴⁸⁰

Antw. Dat is onbekend.

Vrag. Wie at daar eerst van/ Adam of Eva?

Antw. Eva.

Vrag. Van wie wierd zy verleid?

Antw. Van den Duivel⁴⁸¹ door middel van eene Slange.⁴⁸²

Vrag. Wat maakte die haar wys?⁴⁸³

Antw. Dat zy niet zou sterven/ maar als God zyn/⁴⁸⁴ kennende goed en quaad.

Vrag. Door wie wierd dan Adam verlost?

Antw. Door zyne⁴⁸⁵ Vrouw: die gaf hem/ en hy at.

Vrag. Waar leest men de Historie van den val?

Antw. Gen.⁴⁸⁶ 3.

Vrag. Wat gevolgen had die zonde voor Adam en Eva?

473. 1706: beeld

474. 1706: Neen onsterfelyk: want!

475. 1706: eet zult

476. 1706: beeld

477. 1706: mensche?

478. 1706: eten van den boom der kennisse

479. 1706: Paradijs.

480. 1706: 28

481. 1706: de duivel

482. 1706: een slange.

483. 1706: wijs?

484. 1706: zijn/

485. 1706: zijn

486. 1706: Genes.

Antw. I. Het verliezen van Gods Beeld.⁴⁸⁷ 2. Het gevoelen dat zy naakt waren. 3. Schrik [31] in de conscientie. 4. Uitwerping uit het Paradys. 5. Den dood.⁴⁸⁸

II. Van de Erfzonde.⁴⁸⁹

Vrage. Raakt Adams zonde ons ook?

Antw. Ja: zy word ons toegerekend.

Vrag. Waarom?

Antw. Omdat Adam het hoofd des Verbonds was/ en daar in aangemerkt wierd als representerende alle zyne nakomelingen/⁴⁹⁰ Rom. 5:12. Door eenen⁴⁹¹ mensche is de zonde in de wereld gekomen, en door de zonde de dood,⁴⁹² en de dood is overgegaan tot alle menschen, in welken alle gezondigt⁴⁹³ hebben.

Vrag. Wat voor zonde⁴⁹⁴ hebben wy dan van Adam?⁴⁹⁵

Antw. De Erfzonde. Ps.⁴⁹⁶ 51:7. Ziet in zonden ben ik geboren, en in ongerechtigheid⁴⁹⁷ heeft my myne⁴⁹⁸ moeder ontfangen.

Vrag. Hoe veelderlei zonde is 'er dan?

Antw. Tweederlei: Erfzonde/ en Dadelykezonde.

Vrag. Hoe word de Erfzonde⁴⁹⁹ de onze?

Antw. Door toerekening/ en door Overerving.⁵⁰⁰

Vrag. Wie rekent⁵⁰¹ ons Adams zonde toe?

Antw. God.

Vrag. Wat rekent⁵⁰² hy ons toe?

Antw. De schuld der zonde: Gelyk door de ongehoorzaamheid van dien Eenen Mensche vele tot zondaars gestelt zyn geworden: also zullen ook door de gehoorzaamheid van Eenen veele tot regtvaardigen gestelt worden. Rom. 5:19. [32]⁵⁰³

Vrag. Wat erven wy over?

Antw. De smerte der zonde: Wie zal eenen reinen geven uit den onreinen? niet een. Job 14:4.⁵⁰⁴

Vrag. Van wie?

487. 1706: beeld.

488. 1706: Paradijs. 5. De dood.

489. 1706: Erf-zonde.

490. 1706: representeerende alle zijne nakomelingen.

491. 1706: een

492. 1706: dood;

493. 1706: gezondigt

494. 1706: zonden

495. 1706: 29

496. 1706: Psalm

497. 1706: ongerechtigheid

498. 1706: mijn

499. 1706: Erf-zonde

500. 1706: over-erving.

501. 1706: reekent

502. 1706: reekent

503. 1706: De schuld der zonde. **Rest van het antwoord ontbreekt.**

504. 1706: De smette der zonde. **Rest van het antwoord ontbreekt.**

Antw. Van onze Ouderen.⁵⁰⁵

Vrag. Wat is de schuld der zonde?

Antw. De verbintenis tot straffe om Adams zonde.

Vrag. Wat is de smerte⁵⁰⁶ der zonde?

Antw. De inklevende⁵⁰⁷ verdurvenheid.

Vrag. Hebben alle menschen Erfzonden?⁵⁰⁸

Antw. Ja: uitgezondert Christus: Het gene uit het vleesch geboren is, dat is vleesch.

Joh. 3:6.⁵⁰⁹

Vrag. Waarom had Christus geen Erfzonden?⁵¹⁰

Antw. Om dat hy ontfangen is van den H.⁵¹¹ Geest.

III. Van de Dadelyke Zonde,⁵¹² en de Straffe der zonde.

Vrage. Hebben alle menschen ook Daadelyke⁵¹³ zonden?⁵¹⁴

Antw. Ja: Jak.⁵¹⁵ 3:2. Wy struikelen alle in velen.

Vrag. Waar mee begaan wy die al?

Antw. Met Gedagten/ met Woorden/ en met Werken.⁵¹⁶

Vrag. Leggen dan alle menschen van nature in eene staat van Ellende?⁵¹⁷

Antw. Ja.

Vrag. In hoe veel dingen bestaat des menschen Ellende?⁵¹⁸ [33]

Antw. In drie/ in Zonde/⁵¹⁹ in Onmagt⁵²⁰ daar onder/ en in Straffe.⁵²¹

Vrag. Is dan de mensch ook onder zijn zonde geestelyk⁵²² onmagtig?

Antw. Ja: tot alle geestelyk⁵²³ goed: Rom. 8:7. Het bedenken des vlesches is vyandschap tegen God: want het en⁵²⁴ onderwerpt zig de Wet Gods niet: want het kan ook niet.

505. 1706: Ouders.

506. 1706: smette

507. 1706: inkleevende

508. 1706: Erf-zonde?

509. 1706: Ja: uitgezonderd Christus. **Rest van het antwoord ontbreekt.**

510. 1706: Erf-zonde?

511. 1706: Heiligen

512. 1706: zonde:

513. 1706: daadelyke

514. 1706: 30

515. 1706: Jacob.

516. 1706: Met gedagten/ met woorden/ en met werken.

517. 1706: elende?

518. 1706: elende?

519. 1706: zonde/

520. 1706: onmagt

521. 1706: straffe.

522. 1706: geestelyk

523. 1706: geestelyk

524. 1706: het

Vrag. Heeft de mensch dan geen vryen wil⁵²⁵ of eige natuurkragten⁵²⁶ tot geestelyk⁵²⁷ goed?

Antw. Neen: zo zyn⁵²⁸ wy dood in zonden en misdaden. Eph.⁵²⁹ 2:1.

Vrag. Zyn dan alle geboden/ bedreigingen/ en beloften van God niet te vergeefs?

Antw. Neen: dat zyn middelen waar onder God den mensch/ als een redelyk schepsel/ bewerken wil tot zynen pligt.⁵³⁰

Vrag. Wat is de straffe der zonden?

Antw. De dood: Rom. 6:23: De bezoldinge der zonden is de dood.

Vrag. Hoe veelderlei dood is 'er?

Antw. Driederlei:⁵³¹ een lichamelyke/ geestelyke⁵³² en eeuwige dood.

Vrag. Wat is de lichamelyke dood?

Antw. Een scheidinge van ziel en lichaam.⁵³³

Vrag. Wat is de geestelyke⁵³⁴ dood?

Antw. Een scheidinge van Gods gunst/ en een onmagt in de zonde.

Vrag. Wat is de eeuwige dood?

Antw. Een eeuwige straflyding in de Hel.⁵³⁵

Vrag. Verdienen al⁵³⁶ de zonden die straf?

Antw. Ja: tot de kleinste toe⁵³⁷ Gal. 3:10. Vervloekt is een iegelyk die niet blyft in al het gene⁵³⁸ geschreven is in het boek der Wet,⁵³⁹ om dat te doen. [34]

Vrag. Zyn 'er⁵⁴⁰ dan geen vergeeflyke⁵⁴¹ zonden?

Antw. Wel in Christus/⁵⁴² de zonden in den Heiligen Geest alleen uitgezonderd/ dog geene vergeeflyk in zig zelve.⁵⁴³

Vrag. Is door de zonde het verbond der werken vernietigt?⁵⁴⁴

Antw. Ja: ten opzigt van zyn⁵⁴⁵ magt om iemand te regtvaardigen.

525. 1706: vrije wille

526. 1706: natuur-kragten

527. 1706: geestelijk

528. 1706: zijn

529. 1706: Ephes

530. 1706: **Vraag en antwoord ontbreken**

531. 1706: Dryderlei:

532. 1706: lichamelijke/ geestelijke

533. 1706: ligchaam.

534. 1706: geestelijke

535. 1706: straf-lijding in de hel. 1706: 31

536. 1706: alle

537. 1706: toe.

538. 1706: iegelyk die niet blyft in al het geene

539. 1706: wet

540. 1706: Zijnder

541. 1706: vergeeflijke

542. 1706: Christo/

543. 1706: vergeeflijk in zig selv.

544. 1706: vernietigd?

545. 1706: zijn

X. HOOFDSTUK.

VAN HET VERBOND DER GENADE.

Vrage. Is 'er in deszelfs⁵⁴⁶ plaats weer een ander Verbond⁵⁴⁷ opgerigt?

Antw. Ja: het Verbond der Genade.⁵⁴⁸

Vrag. Wanneer is dat opgerigt?

Antw. Terstond na den val. Gen. 3:15. Ik zal vyantschap zetten tusschen u en tusschen deze vrouwe, en tusschen uwen zaade⁵⁴⁹ en tusschen haar zaad, dat zelve zal u den kop vermorselen, en gy zult het de verzenen vermorselen.

Vrag. Met wie word dat opgerigt?

Antw. Alleen met de Uitverkorenen.

Vrag. Wat eischt God in dat Verbond?⁵⁵⁰

Antw. Het geen hy 'er in eischt/ is met een eene belofte des Verbonds; namentlyk/ het Geloove⁵⁵¹ in Jesus Christus.⁵⁵²

Vrag. Wat belooft hy 'er in?

Antw. Genade hier/ en het eeuwige leven hier namaals. Hand. 16:31. Gelooft in den Heere Jesus Christus,⁵⁵³ en gy zult zalig worden.

Vrag. Is dat Verbond door alle tyden wezentlyk⁵⁵⁴ het zelve? [35]

Antw. Ja.⁵⁵⁵

Vrag. Hebben dan de gelovigen van 't Oude Testament ook aan alle de wezentlyke goederen van 't Genadeverbond⁵⁵⁶ deel gehad?

Antw. Ja: Hebr. 13:8. Jesus Christus is gisteren en heden dezelve, en in der⁵⁵⁷ eeuwigheit.

XI. HOOFDSTUK.

VAN DEN MIDDELAAR DES VERBONDS.

Vrage. Wie is de Middelaar van dit Verbond?

Antw. De Heere Jesus Christus. 1 Tim. 2:5. Daar is een God, daar is ook een Middelaar Gods en der menschen, de mensche Christus Jesus.

Vrag. Is hy een Middelaar alleen van tusschenspraak/⁵⁵⁸ of ook van verzoening?

546. 1706: des zelfs

547. 1706: verbond

548. 1706: verbond der genade.

549. 1706: uw zaad

550. 1706: verbond?

551. 1706: verbonds, namentlyk het gelove

552. 1706: 32

553. 1706: Jesum Christum,

554. 1706: verbond door alle tijden wezentlyk

555. 1706: Ja.

556. 1706: wezentlyke goederen van 't genade verbond

557. 1706: inder

558. 1706: tusschen-spraak/

Antw. Van verzoening;⁵⁵⁹ want zo volgt 'er⁵⁶⁰ in dien zelven⁵⁶¹ text: Die hem zelven gegeven heeft tot een rantsoen voor allen.

Vrag. Is onze Jesus de⁵⁶² regte Middelaar of Messias/ die komen moeste?⁵⁶³

Antw. Ja: dewyl⁵⁶⁴ in hem alles vervuld is/ dat van den⁵⁶⁵ Messias voorzeid was.⁵⁶⁶

Vrag. Is hy op den regten tyd⁵⁶⁷ gekomen?

Antw. Ja: eer de Scepter⁵⁶⁸ van Juda nog was geweken, en de Wetgever⁵⁶⁹ van tusschen zyne⁵⁷⁰ voeten: volgens Gen. 49. Terwyl de tweede⁵⁷¹ Tempel nog stond/1706:⁵⁷² volgens Hagg. 2. En toen de 70 weken ten einde liepen/⁵⁷³ volgens Dan. 9.

Vrag. Waar in moet de Middelaar al gekend worden?

Antw. 1. In zynen Namen. 2. In zyne [36] Ampten. 3. In zyne Naturen. 4. In zyne Staten. 5. In zyne⁵⁷⁴ Weldaden.

I. Van den Name⁵⁷⁵ Jesus.

Vrage. Welke zyn zyne meest byzondere Namen?⁵⁷⁶

Antw. Die zyn twee: Jesus en Christus: de eerste een Hebreusche/ de tweede⁵⁷⁷ een Grieksche naam.

Vrag. Wat is Jesus te zeggen?

Antw. Zaligmaker: Matth. 1:21. Gy zult zynen⁵⁷⁸ name heten Jesus, want hy zal zyn⁵⁷⁹ volk zaligmaken van hare⁵⁸⁰ zonden.

Vrag. Wat is Zaligmaken?⁵⁸¹

Antw. Iemand te verlossen van 't hoogste Quaad/⁵⁸² en te brengen tot het hoogste Goed.⁵⁸³

559. 1706: verzoening:

560. 1706: volgter

561. 1706: die zelve

562. 1706: die

563. 1706: moste?

564. 1706: dewijl

565. 1706: de

566. 1706: 33

567. 1706: regte tijd

568. 1706: Scepter

569. 1706: Wet-gever

570. 1706: zijne

571. 1706: Terwijl de twede

572. 1706: stond;

573. 1706: doe de 70 weken ten einde liepen:

574. 1706: vijfmaal 'zijne'

575. 1706: Naame

576. 1706: naamen

577. 1706: twede

578. 1706: zijn

579. 1706: zijn

580. 1706: haare

581. 1706: zalig maken?

582. 1706: quaad/

583. 1706: goed.

Vrag. Waar door doet hy dat?

Antw. Door verdiensten en dadelyke Toepassing.⁵⁸⁴

Vrag. Heeft Christus de Zaligheid verdient?

Antw. Ja: Hy is ons een oorzaak⁵⁸⁵ der eeuwige zaligheid geworden Hebr. 5:9.⁵⁸⁶

Vrag. Past hyze ook de zyne⁵⁸⁷ met 'er daad toe?

Antw. Ja: Joh. 10:28. Ik geve haar het eeuwige leven.⁵⁸⁸

Vrag. Kan dat verdienen en toepassen niet van malkanderen gescheiden worden?

Antw. Neen allen⁵⁸⁹ daar hy de zaligheid voor verdient:⁵⁹⁰ past hy ze ook zekerlyk⁵⁹¹ toe. Jes. 53:11. Door zyne⁵⁹² kennisse zal myn⁵⁹³ knegt de regtvaardige vele⁵⁹⁴ regtvaardig maken, want hy zal hare⁵⁹⁵ ongeregtigheden dragen.

Vrag. Hangt die toepassing niet af van ons eigen zelve[n]? [37]

Antw. Neen: maar van de kragtadige bewerking der Goddelyke Genade.⁵⁹⁶

II. Van den Name⁵⁹⁷ Christus.

Vrage. Wat is Christus te zeggen?

Antw. Gezalfde.

Vrag. Hoe is die naam in't Hebreeus?

Antw. Messias Joh. 1:42. Wy hebben gevonden den Messias het welk is, overgezet zynde,⁵⁹⁸ de Christus.

Vrag. In hoe veel dingen bestaat zyne Zalvinge?⁵⁹⁹

Antw. In twee: in zyne Verordining⁶⁰⁰ en bequaammaking tot zyn Middelaarampt.⁶⁰¹

Vrag. Wie heeft hem Verordineert⁶⁰² en bequaam gemaakt?

Antw. God de Vader.

Vrag. Wanneer is de Verordining⁶⁰³ geschied?

Antw. Van eeuwigheid Spr.⁶⁰⁴ 8:23. Ik ben van eeuwigheid af gezalfd.

584. 1706: daadelyke toepassing.

585. 1706: oorzaak

586. 1706: geworden. Hebr. 5:9.

587. 1706: zijne

588. 1706: 34

589. 1706: allen/

590. 1706: verdient/ die

591. 1706: zekerlyk

592. 1706: zijne

593. 1706: mijn

594. 1706: veele

595. 1706: haar

596. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

597. 1706: Naame

598. 1706: zijnde

599. 1706: zijn zalving?

600. 1706: verordining

601. 1706: Middelaar-ampt.

602. 1706: verordineert

603. 1706: verordining

604. 1706: eeuwigheid. Spreuk.

Vrag. Naar wat Natuur is hy verordineert?⁶⁰⁵

Antw. En naar zyn Godheid/ en naar zyn⁶⁰⁶ Menschheid.⁶⁰⁷

Vrag. Wanneer is hy bequaam gemaakt?

Antw. In de volheid des tyds.⁶⁰⁸

Vrag. Naar wat voor een Natuur?⁶⁰⁹

Antw. Na zyn Menschelyke:⁶¹⁰ want in de Godlyke Natuur⁶¹¹ kan geen bequaamma-
king vallen⁶¹²

Vrag. Waarom word zyn Verordineren een Zalving⁶¹³ genaamt?

Antw. Om dat onder 't Oude⁶¹⁴ Testament menschen door Zalving⁶¹⁵ tot zekere⁶¹⁶
ampten wierden ingehuldigt en verordineert.⁶¹⁷ [38]

Vrag. Waarom word ook zyn⁶¹⁸ bequaammaking een Zalving⁶¹⁹ genoemd?

Antw. Om dat God by die Zalvingen⁶²⁰ ook wel aan de zodanige bequaamheden in-
storte tot die Ampten.⁶²¹

Vrag. Waar mede is Christus gezalfd of bequaam gemaakt?

Antw. Met den H. Geest: Hand. 10:38. Belangende Jesum van Nazareth, hoe hem
God gezalfd heeft met den H. Geest, en met kragt.

Vrag. Wat voor gaven van dien Geest zyn hem byzonderlyk medegedeelt?⁶²²

Antw. Wysheid/ Magt en Heiligheid.⁶²³

Vrag. Waar in toonde hy zyn Wysheid?⁶²⁴

Antw. In zyn Leeren.⁶²⁵

Vrag. Waar in zyn Magt?⁶²⁶

Antw. In zyn Mirakelen.⁶²⁷ Luk. 24:19. Een Propheet, kragtig in werken en woorden.

Vrag. Waar in bestond zyn Heiligheid?⁶²⁸

Antw. Dat hy geen zonden had.

605. 1706: Na wat natuur is hy verordineerd?

606. 1706: tweemaal 'na zijn'

607. 1706: menscheid.

608. 1706: tijds.

609. 1706: Na wat voor een natuur?

610. 1706: zijn menschelijke:

611. 1706: godlijke natuur

612. 1706: 35

613. 1706: zijn verordineren een zalving

614. 1706: oude

615. 1706: zalving

616. 1706: zeekere

617. 1706: verordineerd.

618. 1706: zijn

619. 1706: zalving

620. 1706: zalvingen

621. 1706: ampten.

622. 1706: zijn hem byzonderlyk mee gedeelt?

623. 1706: Wijsheid/ magt en heiligheid.

624. 1706: zijn wijsheid?

625. 1706: In zijn leeren.

626. 1706: zijn magt?

627. 1706: zijn mirakelen.

628. 1706: zijn heiligheid?

Vrag. Had hy geen Erfzonden?⁶²⁹

Antw. Neen: Luk. 1:35. Dat Heilige,⁶³⁰ dat uit u geboren zal worden.

Vrag. Had hy ook geen Dadelyke⁶³¹ zonden?

Antw. Neen: Joh. 8:46. Wie van u overtuigt my van zonde.

Vrag. Moest⁶³² hy geen zonden hebben?

Antw. Neen: want die zelf⁶³³ een zondaar was kon niet voor andere betalen Hebr. 7:26.

Zodanig een Hoogepriester betaamde ons, heilig⁶³⁴ – ⁶³⁵ onnoozel, onbesmet, afgescheiden van de zondaren. [39]

III. Van zyne⁶³⁶ Ampten.

Vrage. Tot hoe veel Ampten is hy gezalfd?

Antw. Tot drie/⁶³⁷ tot Propheet/ tot Priester/ en tot Koning.

Vrag. Was hy in die Ampten in 't Oude⁶³⁸ Testament ook al afgebeeld?

Antw. Ja: door gezalfde Propheeten/ en⁶³⁹ Priesters/ en Koningen.

Vrag. Waren alle drie⁶⁴⁰ die Ampten in hem noodzakelyk?⁶⁴¹

Antw. Ja.

Vrag. Waarom moest⁶⁴² hy Propheet zyn?

Antw. Om onze onwetendheid⁶⁴³ te verligten.

Vrag. Waarom Priester?

Antw. Om onze schuld te verzoenen.

Vrag. Waarom onze Koning?

Antw. Om ons uit dienstbaarheid te verlossen.

A. Van zyn Prophetische Ampt.⁶⁴⁴

Vrage. Was hy als Propheet ook belooft?

Antw. Ja: Deut. 18:15. Een Propheet, uit het midden uwer broederen, als my, zal u de

Heere uwe God verwekken, dien zult gy hooren.

Vrag. Wat doet hy als Propheet?

Antw. Hy leert ons.

629. 1706: erf-zonden?

630. 1706: heilige,

631. 1706: daadelyke

632. 1706: Most

633. 1706: selv

634. 1706: 36

635. 1706: heilig,

636. 1706: zijne

637. 1706: dry/

638. 1706: oude

639. 1706: Propheten/

640. 1706: dry

641. 1706: noodzakelyk?

642. 1706: most

643. 1706: onweetendheid

644. 1706: Prophetisch-Ampt.

Vrag. Wat leert hy ons?⁶⁴⁵

Antw. Den weg der Zaligheid.⁶⁴⁶

Vrag. Waar door leert hy ons?

Antw. Uitwendig door zyn Woord/⁶⁴⁷ inwendig door zyn⁶⁴⁸ Geest.[40]

Vrag. Wat⁶⁴⁹ Christus al Propheet onder 't Oude⁶⁵⁰ Testament?

Antw. Ja: De Propheeten⁶⁵¹ in die tyd⁶⁵² hebben ook gesproken door den Geest Christi die in haar was, 1 Pet. 1:11.

Vrag. Heeft hy ooit in eigen Persoon geleerd?

Antw. Ja: toen⁶⁵³ hy in den vleesche hier op aarde was.

Vrag. Is hy nu nog Propheet na zyne⁶⁵⁴ Hemelvaart?

Antw. Ja: nu leert hy door Herders en Leeraren/ die hy gegeven heef.⁶⁵⁵ Eph.⁶⁵⁶ 4:11.

Vrag. Houd hy⁶⁵⁷ nu op zelf te leeren?

Antw. Door zyn⁶⁵⁸ Geest heeft hy altyd zelf en alleen geleert/⁶⁵⁹ en zoo doet hy nog.

B. Van zyn Priesterampt.⁶⁶⁰

Vrage. Was hy ook als Priester belooft?

Antw. Ja: Ps. 110:4. Gy zyt Prister in der eeuwigheid na⁶⁶¹ de ordeninge Melchizedeks.

Vrag. Wat wil dat zeggen?

Antw. 1. Dat hy is een alleen Prister. 2. Een eeuwig Priester.⁶⁶²

Vrag. Wat doet hy als Priester?

Antw. Offeren en bidden.

Vrag. Wat heeft hy geoffert?⁶⁶³

Antw. Zig zelven.⁶⁶⁴ Hebr. 9:14. Die door den eeuwigen Geest hem zelven Gode onstraffelyk opgeoffert⁶⁶⁵ heeft.

Vrag. Wanneer is die offerhande⁶⁶⁶ geschied?

645. 1706: 37

646. 1706: zaligheid.

647. 1706: zijn woord/

648. 1706: zijn

649. 1706: Was

650. 1706: oude

651. 1706: Propheten

652. 1706: tijd

653. 1706: doe

654. 1706: zijn

655. 1706: heeft.

656. 1706: Ephes.

657. 1706: hy **dan**

658. 1706: zijn

659. 1706: altijd selv/ en alleen geleerd/

660. 1706: Priester-Ampt.

661. 1706: zijt priester inder eeuwigheid na

662. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

663. 1706: geofferd?

664. 1706: selv:

665. 1706: onstraffelyk opgeofferd

666. 1706: offerande

Antw. In zyn gansche Lyden:⁶⁶⁷ dog⁶⁶⁸ byzonderlyk⁶⁶⁹ aan het kruis. 1 Petr. 2:24. Die zelve onze zonden in zyn⁶⁷⁰ lichaam⁶⁷¹ gedragen heeft op het hout.⁶⁷² [41]

Vrag. Aan wien heeft hy zig zelve geoffert?⁶⁷³

Antw. Aan zyn⁶⁷⁴ Vader.

Vrag. Voor wien heeft hy zig geoffert?⁶⁷⁵

Antw. Voor alle uitverkoren.⁶⁷⁶

Vrag. Is zyn offerhande⁶⁷⁷ een ware offerhande⁶⁷⁸ van verzoeninge geweest?

Antw. Ja: Hebr. 10:14. Want met eene offerhanden⁶⁷⁹ heeft hy in eeuwigheid volmaakt de gene⁶⁸⁰ die geheiligd worden.⁶⁸¹

Vrag. Wat is zyn Voorbedding?⁶⁸²

Antw. Dat hy zyne⁶⁸³ verdiensten gedurig voordraagt aan den Vader/ en daar op eischt de zaligheid van de zyne.⁶⁸⁴ Joh. 17:24. Vader, ik wil dat daar ik ben, ook die gene zyn⁶⁸⁵ zullen, die gy my gegeven hebt.

Vrag. Waar bid hy zoo?⁶⁸⁶

Antw. In den Hemel.⁶⁸⁷ Rom. 8:34. Die ook ter regterhand⁶⁸⁸ Gods is, die ook voor ons bid.

Vrag. Voor wie?

Antw. Alleen voor de uitverkorene.⁶⁸⁹ Joh. 17:9. Ik bidde niet voor de wereld: maar voor de gene⁶⁹⁰ die gy my gegeven hebt.

Vrag. Is 'er meer als een Middelaar van voorbedding?

Antw. Neen: 1 Joh. 2:1. Wy hebben een Voorspraak by den Vader, namentlyk, Jesum Christum, den regtvaardigen, en hy is een verzoeninge voor onze zonden.

667. 1706: zijn gansche lijdën:

668. 1706: 38

669. 1706: byzonderlyk

670. 1706: zijn

671. 1706: ligchaam

672. 1706: houd.

673. 1706: zelv geofferd?

674. 1706: zijn

675. 1706: geofferd?

676. 1706: alle de uitverkorene

677. 1706: zijn offerande

678. 1706: waare offerande

679. 1706: offerande

680. 1706: geene

681. 1706: geheiligd worden

682. 1706: zijn voorbedding?

683. 1706: zijn

684. 1706: zijne.

685. 1706: geen zijn

686. 1706: zo?

687. 1706: hemel:

688. 1706: regter hand

689. 1706: Uitverkorene

690. 1706: geene

Vrag. Zyn⁶⁹¹ dan de Engelen of de Heiligen ook niet onze Voorbidders in den Hemel?
Antw. Neen: want die kennen onze nooden niet;⁶⁹² kunnen onze Gebeden niet hooren;
en⁶⁹³ hebben ook voor ons niet voldaan/ daar zy op zoude⁶⁹⁴ kunnen eischen. [42]

C. Van zyn⁶⁹⁵ Koninglyk Ampt.⁶⁹⁶

Vrage. Was Christus ook als Koning belooft?

Antw. Ja: Ps.⁶⁹⁷ 2:6. Ik dog hebbe myn⁶⁹⁸ Koning gezalft over Zion den Berg myner⁶⁹⁹
heiligheid.

Vrag. Wat doet hy als Koning?

Antw. Zyn volk regeeren en beschermen.

Vrag. Waar door regeert hy haar?

Antw. Door zyn⁷⁰⁰ Woord en Geest.

Vrag. Tegen wie beschermt hy haar?

Vrag. Tegen hare geestelyke en lichameleyke vijanden.⁷⁰¹

Vrag. Is hy een aardsch⁷⁰² Koning?

Antw. Neen een Geestelyk en Hemelsch⁷⁰³ Koning: Joh. 18:36.⁷⁰⁴ Myn Koningryk⁷⁰⁵ is
niet van deze wereld.

Vrag. Was hy ook al Koning onder 't Oude⁷⁰⁶ Testament?

Antw. Ja: toen⁷⁰⁷ heeft hy als Koning zyn⁷⁰⁸ Kerk ook al wetten gegeven/ en beschermt.

Vrag. Voor hoe lang is hy Koning?

Antw. Tot in⁷⁰⁹ eeuwigheid: Luk. 1:33. Ende hy⁷¹⁰ zal over het huis Jacobs Koning zyn
tot in der eeuwigheid, en zyns Konigryks⁷¹¹ en zal geen einde zyn.⁷¹²

691. 1706: Zijn

692. 1706: noden niet;

693. 1706: 39

694. 1706: voldaan/ daar zy op zouden

695. 1706: zijn

696. 1706: Koninglijk-Ampt

697. 1706: Psalm

698. 1706: heb mijn

699. 1706: berg mijner

700. 1706: zijn

701. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

702. 1706: aartsch

703. 1706: Neen/ een geestelijk en hemelsch

704. 1706: Joh. 18:3.

705. 1706: Mijn Koningrijk

706. 1706: oude

707. 1706: doe

708. 1706: zijn

709. 1706: in der

710. 1707: Luc. 1:33. Hy

711. 1706: Koningrijks

712. 1706: driemaal 'zijn'.

IV. Van zyne⁷¹³ Naturen.

Vrage. Hoe veel Naturen⁷¹⁴ heeft Christus?

Antw. Twee Naturen: een Goddelyke en een Menschelyke Natuur.⁷¹⁵ 1 Tim. 3:16.

God is geopenbaart⁷¹⁶ in den vleesche.⁷¹⁷

Vrag. Was dat ook voorzeid; [43]

Antw. Ja: Jes. 9:5. Een kind is ons geboren, een Zoon is ons gegeven; en men noemt zyn naam Wonderlyk, Raad, Sterke God, Vader der eeuwigheid, Vrede Vorst.⁷¹⁸

Vrag. Is hy waaragtig God?

Antw. Ja: 1 Joh. 5:20. Deze is de waaragtige God, en het eeuwige leven.

Vrag. Welke van de drie Persoonen⁷¹⁹ is hy dan na zyn Godheid?

Antw. De tweede Persoon/ de Zoon: Gal. 4:4. Wanneer de volheid des tyds⁷²⁰ gekomen was, heeft God zyn⁷²¹ Zoone gezonden, geworden uit een Vrouw.

Vrag. Is hy ook waaragtig Mensch?

Antw. Ja: 1 Tim. 2:5. De mensche Christus Jesus.

Vrag. Uit hoe veel deelen bestaat zyn Menscheid?⁷²²

Antw. Uit twee: uit Ziel en Lichaam.⁷²³

Vrag. Is zyn Godheid niet in plaats van zyn⁷²⁴ ziel geweest?

Antw. Neen: want hy heeft in zyn Ziel⁷²⁵ geleden: Matth. 26:38. Myne⁷²⁶ ziele is geheel bedroeft tot der dood toe.

Vrag. Waarom moest⁷²⁷ hy God wezen?

Antw. Om de menschelyke⁷²⁸ natuur tot het doordragen van Godts⁷²⁹ oneindige toorn te ondersteunen⁷³⁰ en een oneindige waardigheid aan zyn⁷³¹ verdiensten toe te brengen.

Vrag. Waarom moest hy een Mensch⁷³² wezen?

Antw. Om te kunnen lyden⁷³³ en sterven.

713. 1706: zijne

714. 1706: naturen

715. 1706: Twee naturen: een godlijke/ en een menselijke naturen.

716. 1706: geopenbaard

717. 1706: 40

718. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

719. 1706: dry Personen

720. 1706: tijds

721. 1706: zijn

722. 1706: zijn menscheid?

723. 1706: ziel en ligchaam.

724. 1706: tweemaal 'zijn'

725. 1706: zijn ziel geleden:

726. 1706: Mijn

727. 1706: most

728. 1706: menselijke

729. 1706: Gods

730. 1706: ondersteunen:

731. 1706: zijn

732. 1706: most hij mensch

733. 1706: kunnen lijden

Vrag. Zyn⁷³⁴ die twee naturen in Christus vereenigt?⁷³⁵

Antw. Ja: tot eenigheid des Persoons.

Vrag. Hoe is die vereeniging gescheid?⁷³⁶ [44]

Ant. Door aanneming⁷³⁷ van de menschelyke⁷³⁸ natuur tot de Godlyke⁷³⁹ Persoon:
Phil⁷⁴⁰ 2:7. Hy heeft de gestalte eenes dienstknechts aangenomen.⁷⁴¹

Vrag. Is dan de Godheid niet verandert⁷⁴² in de menschheid?

Antw. Neen: hy bleef⁷⁴³ God.

Vrag. Nogtans staat 'er Joh. 1:14. Het woord is vleesch geworden?

Antw. Alle worden stelt geen wezentlyke verandering/ Gal. 3:13. Christus is een vloek
geworden, zonder nogtans in een vloek te veranderen.⁷⁴⁴

Vrag. Zyn⁷⁴⁵ de twee naturen niet vermengeld tot een?

Antw. Neen: het blyven⁷⁴⁶ twee naturen ook na de vereeniging.

Vrag. Zyn⁷⁴⁷ dan de twee Naturen ook twee Persoonen?

Antw. Neen: maar een Persoon.

Vrag. Zyn 'er geen eigenschappen van de Godheid overgegaan in de Menschheid?

Antw. Neen: ieder Natuur behoud zyn onderscheide eigenschappen.⁷⁴⁸

V. Van zyne⁷⁴⁹ Staten.

Vrage. Hoe veel Staten moet men in Christus onderscheiden?⁷⁵⁰

Antw. Twee: een Staat van Vernedering⁷⁵¹ en een Staat van Verhooging.⁷⁵² Ps.⁷⁵³ 110:7.
Hy zal op den weg uit de beke⁷⁵⁴ drinken, daarom zal hy het hoofd⁷⁵⁵ om hooge heffen.

Vrag. Waren die beide nodig?

Antw. Ja: in den Staat der vernedering [45] moest⁷⁵⁶ hy de zaligheid Verdienen,⁷⁵⁷ in
den Staat der Verhooging most⁷⁵⁸ hy ze Toepassen.⁷⁵⁹

734. 1706: Zijn

735. 1706: vereenigd?

736. 1706: geschied?

737. 1706: aanneeming

738. 1706: menschelijke

739. 1706: Godlijke

740. 1706: Philip.

741. 1706: 41

742. 1706: veranderd

743. 1706: bleev

744. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

745. 1706: Zijn

746. 1706: blijven

747. 1706: Zijn

748. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

749. 1706: zijne

750. 1706: onderscheiden.

751. 1706: de Staat der vernedering

752. 1706: verhoging.

753. 1706: Psalm

754. 1706: beeke

755. 1706: hoofd

756. 1706: most

757. 1706: verdienen;

758. 1706: verhoging most

759. 1706: toe passen.

Vrag. Welke zyn de Trappen van zyn Vernedering⁷⁶⁰

Antw. 1. Zyn nederige Geboorte. 2. Zyn Lyden. 3. Zyn Dood. 4. Zyn Begravenis. 5. Zyn nederdaling ter helle.⁷⁶¹

Vrag. Welke zyn de Trappen van zyn Verhooging?⁷⁶²

Antw. 1. Zyn Opstanding. 2. Zyn Hemelvaart. 3. Zyn Zitting ter regterhand Gods. 4. Zyn Wederkomste ten Oordeel.⁷⁶³

VAN DE TRAPPEN DER VERNEDERING.

A. Zyne Nederige Geboorte.⁷⁶⁴

⁷⁶⁵

Vrage. Uit wie is hy geboren.

Antw. Uit de Maagt⁷⁶⁶ Maria: Jes. 7:14. Ziet een Maagt⁷⁶⁷ zal zwanger worden, en een Zoone⁷⁶⁸ baren, en gy zult zyn⁷⁶⁹ naam Immanuel heten.

Vrag. Van Wie is hy Ontfangen?⁷⁷⁰

Antw. Door de kragt des H.⁷⁷¹ Geests. Luk.⁷⁷² 1:35. De Heilige Geest zal over u komen, en de kragt des Alderhoogsten⁷⁷³ zal u overschaduwen, daarom ook dat Heilige, dat uit u geboren zal worden, zal Gods Zone genaamt⁷⁷⁴ worden.

Vrag. Is hy ook uit haar vleesch en bloed geboren?

Antw. Ja: Geworden uit een Vrouwe, Gal. 4:4.⁷⁷⁵

Vrag. Heeft hy zyn menschelyke substantie/ of vleesch en bloed dan niet mee gebragt uit den Hemel? [46]

Antw. Neen: hy heeft het hier eerst uit Maria aangenomen.⁷⁷⁶

Vrag. Nogtans staat 'er dat die zelve die op gevaren is, eerst is nedergedaalt: Eph. 4:9/10.

760. 1706: zijn de trappen van zijn vernedering?

761. 1706: Zijn nederige geboorte. 2. Zijn lijden. 3. Zijn dood. 4. Zijn begravenis. 5. Zijn nederdaling ter helle.

762. 1706: trappen van zijn verhoging?

763. 1706: 1. Zijn opstanding. 2. Zijn Hemelvaart. 3. Zijn zitting ter regter-hand Gods. 4. Zijn wederkomst ten oordeel. 1706: 42

764. 1706: A Zijn Geboorte.

765. 1706: **Vrage. Waar is hy geboren?**

Antw. Te Bethlehem: Mich. 5:1. Gy Bethlehem Ephrata, uit u zal my voortkomen die een Heerscher zal zijn is Israel.

766. 1706: maagd

767. 1706: maagd

768. 1706: Zone

769. 1706: zijn

770. 1706: Van wien is hy ontfangen?

771. 1706: Heiligen

772. 1706: Luc.

773. 1706: Alderhoogste

774. 1706: Zoone genaamd

775. 1706: Gal. 4.

776. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

Antw. Dezelve Persoon/ dog niet na dezelve natuur: na zyn Menscheid is hy opgeva-
ren; maar na zyn Godheid is hy nedergedaalt; zig openbarende in den vleesche.⁷⁷⁷

Vrag. Waar is hy geboren?

Antw. Te Bethlehem: Micha 5:1. Gy Bethlehem Ephrata, uit u zal my voortkomen die
een Heerscher zal zyn in Israël, de vervulling daar van leest men in de Historie van
zyne Geboorte; Luk. 2.⁷⁷⁸

B. Zyn Lyden.

Vrage. Moest⁷⁷⁹ ook de Christus lyden?⁷⁸⁰

Antw. Ja: dat was voorzegt/⁷⁸¹ Ps. 22. en Jes. 3.⁷⁸²

Vrag. Hoe lang heeft dat lyden⁷⁸³ geduurt?

Antw. Van 't begin zyns⁷⁸⁴ levens tot aan zyn⁷⁸⁵ dood toe.⁷⁸⁶

Vrag. Waar in heeft hy geleden?

Antw. In Ziel en Lichaam.⁷⁸⁷

Vrag. Heeft hy alterstond na zyn⁷⁸⁸ geboorte geleden?

Antw. Ja: de smertelyke Besnydenis⁷⁸⁹ ten agtsten dage.

Vrag. Waarom is Christus besneden?

Antw. Onder anderen/ op dat hy het teeken van Abrahams zaad zou hebben.⁷⁹⁰

Vrag. Is 'er nog meer Lyden gevolgt⁷⁹¹?

Antw. Ja: een arme en veragtzame Opvoeding;⁷⁹² en eindelyk een Leven⁷⁹³ vol haat/ en
[47] smaad en vervolgingen zyner⁷⁹⁴ vyanden.

Vrag. Wanneer is zyn Lyden⁷⁹⁵ meest verzwaard?

Antw. Op het einde zyns⁷⁹⁶ levens; men kan de omstandigheden lezen Matth. 26 en 27.

Vrag. Onder wat Rigter heeft hy toen⁷⁹⁷ geleden?

Antw. Onder Pontius Pilatus.

777. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

778. 1706: **Deze vraag staat aan het begin van de subparagraaf 'Zijn Geboorte', hiervoor bij noot 765.**

779. 1706: Most

780. 1706: lyden?

781. 1706: voorzegt

782. 1706: Jesai. 53.

783. 1706: lijden

784. 1706: zijns

785. 1706: zijn

786. 1706: 43

787. 1706: ziel en ligchaam.

788. 1706: terstont na zijn

789. 1706: smertelijke besnijdenis

790. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

791. 1706: Is 'er nog **meer gevolgt**?

792. 1706: opvoeding:

793. 1706: en eindelyk een leven

794. 1706: zijner

795. 1706: zijn lijden

796. 1706: op het einde zijns levens. **Rest ontbreekt.**

797. 1706: doe

C. Zyne⁷⁹⁸ Dood.

Vrage. Wat dood is hy⁷⁹⁹ gestorven?

Antw. De dood des Kruices: Phil.⁸⁰⁰ 2:8. Hy is gehoorzaam⁸⁰¹ geworden tot de dood, ja de dood des kruices.

Vrag. Was zyn Kruis dood ook voorzegt?

Antw. Ja: Ps. 22:17. Zy hebben myne handen en myne voeten doorgraven.⁸⁰²

Vrag. Had die dood eenige verzwarende omstandigheden?

Antw. Ja: het was. 1. Een Smadelyke. 2. Een Smertelyk 3. Een Vervloekte⁸⁰³ dood.

Vrag. Waarom is hy zo een vervloekte dood gestorven?⁸⁰⁴

Antw. Om ons van den Vloek⁸⁰⁵ te verlossen: Gal. 3:13. Christus heeft ons verlost van den loek⁸⁰⁶ der wet, een vloek geworden zynde voor ons, want daar is geschreven, vervloekt is een iegelyk⁸⁰⁷ die aan het hout hangt.⁸⁰⁸

Vrag. Waar is Christus gekruicigt?

Antw. Op den berg Golgotha/ tusschen twee moordenaren.

Vrag. Was zyn dood ook een noodzakelyk gedeelte van zyn Lyden?

Antw. Ja: dewyl de dood als een Straffe [48] op de zonde gedreigt was; en hy alle Straffe weg moest nemen.⁸⁰⁹

D. Zyne Begrafenis.⁸¹⁰

Vrage. Wie heeft Christus Begraven?⁸¹¹

Antw. Joseph van Arimathea en Nicodemus.

Vrag. Waar?

Antw. In een nieuw graf/ dat in een rotssteen uitgehouwen was.

Vrag. Waarom is hy begraven?

Antw. Om ons te verzekeren/⁸¹² dat hy waarlyk gestorven was.

Vrag. Was ook zyn begrafenis voorzeid?

Antw. Ja: Jes. 53:9. Men heeft zyn graf by de Godloozen gesteld, en hy is by den ryke in zyn dood geweest.⁸¹³

798. 1706: Zijn

799. 1706: hy **dan**

800. 1706: kruices: Philip.

801. 1706: gehoorzaam.

802. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

803. 1706: een smadelijke. 2. een smertelijke. 3 een vervloekte

804. 1706: gestorven?

805. 1706: vloek

806. 1706: vloek

807. 1706: iegelyk

808. 1706: 44

809. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

810. 1706: Zijn Begrafenis.

811. 1706: begraven?

812. 1706: verzeekeren/

813. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

E. Zyn⁸¹⁴ nederdaling ter helle.

Vrage. Wat is die Nederdaling⁸¹⁵ ter helle?

Antw. Dat hy de⁸¹⁶ helsche angsten in zyn⁸¹⁷ ziel geleden heeft.

Vrag. Wanneer heeft hy die geleden?

Antw. Byzonder in den Hof Gethsemane/ en aan het Kruis.⁸¹⁸

Vrag. Wat klaagde hy in Gethsemane?

Antw. Myne⁸¹⁹ ziele is geheel bedroeft tot 'er⁸²⁰ dood toe. Matth. 26:38.

Vrag. Wat aan het kruis.⁸²¹

Antw. Myn God, myn⁸²² God, waarom hebt gy my verlaten? Matth.⁸²³ 27:46.

Vrag. Is hy dan in de Hel zelf niet geweest/⁸²⁴

Antw. Neen: want terwyl⁸²⁵ hy dood was/ [49] was zyn lichaam⁸²⁶ in het graf/ en zyn⁸²⁷ ziel in⁸²⁸ den Hemel/ Luk.⁸²⁹ 23:43. Heden zult gy met my in het Paradys zijn.⁸³⁰

Vrag. Is dan zyn Nederdaling⁸³¹ ter helle al geschied voor zyn⁸³² dood?

Antw. Ja: onder het lyden van zyn lichaam.⁸³³

Vrag. Was dat lyden van zyn ziel ook noodzakelyk?⁸³⁴

Antw. Ja: om dat wy ook in onze ziel gezondigt hadden.

F. Van het Einde zyner Vernederinge: zyne Voldoeninge.⁸³⁵

Vrage. Heeft Christus onder dien staat der Vernederinge⁸³⁶ ook voldaan aan de Goddelyke⁸³⁷ Regtvaardigheid?

Antw. Ja.

Vrag. Waar in bestaat zyne Voldoening?⁸³⁸

814. 1706: Zijn

815. 1706: **zijn** nederdaling

816. 1706: hy

817. 1706: zijn

818. 1706: kruis.

819. 1706: Mijn

820. 1706: der

821. 1706: kruis?

822. 1706: Mijn God, mijn

823. 1706: verlaten Matth.

824. 1706: hel selv niet geweest?

825. 1706: terwyl

826. 1706: zijn ligchaam

827. 1706: zijn

828. 1706: 45

829. 1706: hemel: Luc.

830. 1706: Paradijs zijn.

831. 1706: nederdaling

832. 1706: zijn

833. 1706: lijden van zijn ligchaam.

834. 1706: lijden van zijn ziel ook noodzakelyk?

835. 1706: zijner vernedering.

836. 1706: staat der vernedering

837. 1706: Godlyke

838. 1706: zijn voldoening?

Antw. In twee⁸³⁹ deelen. 1. In het doen van de Wet. 2. In het lyden⁸⁴⁰ van de straf

Vrag. Behoort het doen of gehoorzamen van de Wet mee tot zyne voldoening?⁸⁴¹

Antw. Ja: Rom. 5:19. Door de gehoorzaamheid van eenen zyn 'er vele tot regtvaardigen⁸⁴² gesteld.

Vrag. Behoort het lyden⁸⁴³ van de straf ook tot⁸⁴⁴ voldoening?

Antw. Ja: Jes. 53:5. De straffe die ons den vrede aanbrengt,⁸⁴⁵ was op hem.

Vrag. Was lyden van de straf alleen niet genoeg/ om voor ons te verdienen of te voldoen? [50] Antw. Neen: lyden van straf kon wel bevryden van straf; maar geen regt geven tot het eeuwig leven; dat was alleen beloofd op het doen van de Wet: Doet dat, en gy zult leven.⁸⁴⁶

Vrag. Was 'er een voldoening nootzakelyk?⁸⁴⁷

Antw. Ja: 1. Uit kragt van Gods Regtvaardigheid/⁸⁴⁸ die geen zonde ongestraft en onvoldaan vergeven kon. 2. Uit kragt van zyn Waarheid/⁸⁴⁹ die zig allezins zo verklaart⁸⁵⁰ had.⁸⁵¹

Vrag. Is 'er in die voldoening een absolute verzoening geschied/ of maar alleen een mogelykheid⁸⁵² om zalig te worden verdient?

Antw. Daar is een dadelyke/⁸⁵³ absolute en personele verzoening in geschied. 2 Kor. ⁸⁵⁴ 5:19. God was in Christus, de wereld⁸⁵⁵ met hem zelve verzoenende.

Vrag. Voor wie heeft Christus voldaan?

Antw. Alleen voor de Uitverkorenen.⁸⁵⁶

Vrag. Is hy dan niet gestorven⁸⁵⁷ voor alle menschen?

Antw. Neen: maar alleen voor zyn volk, Matth. 1:21 voor zyne schapen, Joh. 10:11. voor zyne⁸⁵⁸ gemeente, Hand. 20:28.

Vrag. Hoe moet met 't dan verstaan/ als Christus meermaal gezegt word gestorven te zyn⁸⁵⁹ voor de wereld/ en voor alle menschen?⁸⁶⁰

839. 1706: 2

840. 1706: lijden

841. 1706: wet mee tot zijn

842. 1706: zijnder veele tot rechtvaardige

843. 1706: lijden

844. 1706: tot **zijn**

845. 1706: aanbrengt

846. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

847. 1706: noodzakelyk?

848. 1706: regtvaardigheid

849. 1706: zijn waarheid

850. 1706: verklaard

851. 1706: 46

852. 1706: mogelykheid

853. 1706: dadelyke/

854. 1706: Cor.

855. 1706: Christo de wereld

856. 1706: Uitverkorene.

857. 1706: gestorven

858. 1706: driemaal 'zijn'

859. 1706: gezegt word te zijn

860. 1706: wereld/ ende voor alle menschen?

Antw. Daar moet men dan door verstaan/ of alle de Uitverkorenen⁸⁶¹ in de wereld/ of de wereld der Heidenen/ benevens de Joden nu onder 't Nieuwe Testament/ of allerlei⁸⁶² soort van menschen. [51]

VAN DEN STAAT EN DE TRAPPEN DER VERHOOGINGE.⁸⁶³

A. Zyne⁸⁶⁴ Opstanding.

Vrag. Moest⁸⁶⁵ Christus ook uit den dooden opstaan?

Antw. Ja: Ps. 16:10. Gy zult myne⁸⁶⁶ ziele in de helle niet verlaten, gy zult niet toelaten dat uwe Heilige⁸⁶⁷ de verdervinge zie.

Vrag. Wat zekerheid hebben wy dat hy is opgestaan?

Antw. 1. Het getuigenis van Engelen/ en de Wagters/ 2. Veelerlei verschyninge van den Heere Jesus aan de Vrouwen en Discipelen.⁸⁶⁸

Vrag. Leit 'er ook in zyne opstanding Nuttigheid?⁸⁶⁹

Antw. Ja: onze geestelyke en lichamelijke opstanding: en een verzekering⁸⁷⁰ dat hy in alles voldaan heeft: Rom. 4:25. Hy is overgelevert⁸⁷¹ om onze zonden, en opgewekt om onze regtvaardigmaking.

Vrag. Door wiens kragt is hy opgestaan?⁸⁷²

Antw. Door zyns⁸⁷³ Vaders/ en door zyne eige Goddelyke kragt: zynde en door zynen⁸⁷⁴ Vader opgewekt/ en door zig zelf⁸⁷⁵ opgestaan.

Vrag. Op den hoe veelden dag is hy opgewekt?

Antw. Ten derden dage na zyne⁸⁷⁶ dood.

Vrag. Door wien⁸⁷⁷ was dat afgebeeld?

Antw. Door Jonas: die drie dagen en drie nagten was in den buik des Walvischs,⁸⁷⁸ also zou ook de Zone⁸⁷⁹ des menschen drie dagen en drie nagten zyn⁸⁸⁰ in 't herte der aarde, Matt. 12:40.

861. 1706: uitverkorene

862. 1706: alderlei

863. 1706: VAN DE STAAT EN TRAPPEN DER VERHOOGING.

864. 1706: Zijn

865. 1706: Most

866. 1706: mijn

867. 1706: heilige

868. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

869. 1706: 47

870. 1706: geestelijke en lichamelijke opstanding: en een verzeekering

871. 1706: overgeleverd

872. 1706: op gestaan?

873. 1706: zijns

874. Zijn eige Godlijke kragt: Zijnde en door zijn

875. 1706: zelv

876. 1706: zijn

877. 1706: wie

878. 1706: walvisch

879. 1706: Zoone

880. 1706: 3 nagten zijn

[52] Vrag. Op wat dag is hy begraven/ en op wat dag opgestaan?

Antw. Op Vrydag⁸⁸¹ avond begraven/ en op Zondag⁸⁸² smorgens opgestaan.

Vrag. Dat zyn⁸⁸³ immers geen drie geheele dagen en nagten?

Antw. De gedeeltens der dagen moeten voor 't geheel genomen worden.

B. Zyne Hemelvaart.⁸⁸⁴

Vrage. Hoe vele dagen bleef Christus na zyne⁸⁸⁵ opstanding nog op aarde?

Antw. Nog veertig dagen.

Vrag. Waar toe dat?

Antw. 1. Om de zekerheid van zyne Opstanding⁸⁸⁶ zo veel te meer te doen blyken. 2.

Om zyne⁸⁸⁷ Discipulen⁸⁸⁸ nog van eenige dinge nader te onderwyzen.⁸⁸⁹

Vrag. Wat volgde toen⁸⁹⁰ voor een trap van verhooging?⁸⁹¹

Antw. Zyne Hemelvaart.⁸⁹²

Vrag. Was die ook voorzeft?⁸⁹³

Antw. Ja: Ps. 68:19. Gy zyt⁸⁹⁴ opgevaren in de hoogte.

Vrag. Zyn daar ook getuigen van geweest?

Antw. Ja: de Engelen en de Discipulen van den Zaligmaker. Hand. 1.⁸⁹⁵

Vrag. Was die ook noodig?⁸⁹⁶

Antw. Ja: 1. Om als Koning te gaan heerschen. 2. Om als Voorbidder te gaan bidden.

3. Om ook de zyne daar eens tot hem te nemen.⁸⁹⁷

Vrag. Waar van daan is Christus opgevaren? [53]

Antw. Van den Olyfberg buiten Jeruzalem.⁸⁹⁸

Vrag. Waar na toe is Christus opgevaren?

Antw. Na den derden Hemel: Eph. 4:10. Hy is opgevaren boven alle Hemelen.⁸⁹⁹

Vrag. Op wat wyze⁹⁰⁰ is hy opgevaren?

Antw. Waarlyk/ zichtbaarlyk/ en plaatselyk.⁹⁰¹

881. 1706: vrydag

882. 1706: zondag

883. 1706: zijn

884. 1706: zijn Hemelvaart.

885. 1706: veel dagen bleef Christus na zijn

886. 1706: zijn opstanding

887. 1706: 48

888. 1706: blyken. 2. Om zijn discipelen

889. 1706: onderwyzen.

890. 1706: doe

891. 1706: verhoging?

892. 1706: Zijn hemelvaart.

893. 1706: voorzeid?

894. 1706: zyt

895. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

896. 1706: die ook nodig?

897. 1706: zijne daar eens tot hem te neemen.

898. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

899. 1706: hemelen.

900. 1706: wijze

901. 1706: Waarlyk/ zichtbaarlyk/ en plaatselyk.

Vrag. Is dan zyne Menschheid door zyne Hemelvaart⁹⁰² niet overalteenwoordig geworden?

Antw. Neen: Matt. 26:11. De armen hebt gy altyd met u, maar my hebt gy niet altyd.⁹⁰³

C. Zyne Zitting ter regterhand Gods.⁹⁰⁴

Vrag. Was 't ook voorzeid dat Christus aan de Regterhand Gods zou zitten?

Antw. Ja: Ps. 110:1. De Heere heeft gezeid tot Mynen Heere, zit aan myne regterhand.⁹⁰⁵

Vrag. Is dat ook in Jesus vervuld?

Antw. Ja: Stephanus zag hem staande ter Regterhand Gods. Hand. 7:56.⁹⁰⁶

Vrag. Wat is zyne Zitting⁹⁰⁷ aan Gods Regterhand?

Antw. Dat hy verhoogt is tot alle magt⁹⁰⁸ en heerlykheid.⁹⁰⁹ Hebr. 1:3. Hy is gezeten aan de regterhand der Majesteit in de Hemelen.⁹¹⁰

Vrag. Moet men dat dan niet eigentlyk⁹¹¹ verstaan?

Antw. Neen: want Godt⁹¹² die een Geest is/ heeft eigentlyk geen regterhand.⁹¹³ [54]

XII. HOOFDSTUK.

VAN DE ROEPINGE.

Vrage. Waar toe is Christus zoo verhoogt?⁹¹⁴

Antw. Om ons zyne Weldaden⁹¹⁵ toe te passen.

Vrag. Hoe kunnen Christus Weldaden⁹¹⁶ onderscheiden worden?

Antw. Tweesins: 1. Weldaden in dit leven. 2. Weldaden⁹¹⁷ na dit leven.

Vrag. Welke zyn⁹¹⁸ die in dit leven?

Antw. De voorname zyn:⁹¹⁹ de Roeping/ de Regtvaerdigmaking/ en de Heiligmaking.⁹²⁰

902. 1706: zijn menschheid door zijn Hemelvaart

903. 1706: tweemaal 'altijd'

904. 1706: Zijn zittinge ter Regterhand.

905. 1706: mijnen Heere zit aan mijne Regterhand.

906. 1706: **vraag en antwoord ontbreken.**

907. 1706: zijn zitting

908. 1706: 49

909. 1706: heerlijkheid.

910. 1706: Heemelen.

911. 1706: eigentlijk.

912. 1706: God/

913. 1706: eigentlijk geen regter-hand.

914. 1706: zo verhoogd?

915. 1706: zijne weldaden

916. 1706: Christi weldaaden

917. 1706: tweemaal 'weldaden'

918. 1706: zijn

919. 1706: zijn;

920. 1706: roepinge/ de regtvaardigmaking/ en de heiligmaking.

Vrag. Welke zyn⁹²¹ die na dit leven?

Antw. De Opstanding/ het laatste Oordeel/ en het Eeuwige Leven.⁹²²

Vrag. Hoe veelderlei Roeping⁹²³ is 'er?

Antw. Tweederlei: een uitwendige/ en een inwendige Roeping.⁹²⁴

Vrag. Waar door geschied de uitwendige Roeping?

Antw. Door Gods Woord.

Vrag. Waar door geschied de inwendige Roeping?

Antw. Door Gods Geest.

Vrag. Wie word 'er uitwendig geroepen?⁹²⁵

Antw. Allerlei⁹²⁶ soort van menschen: ook wel die niet uitverkoren zyn: Matt. 20:16

Vele zyn⁹²⁷ geroepen, maar weinige uitverkoren.

Vrag. Is dan de uitwendige Roeping Algemeen?⁹²⁸

Antw. Wel onder 't Christendom/ maar niet door de geheele werelt.⁹²⁹ [55]

Vrag. Is zy nogtans nu niet algemeener als onder 't Oude Testament?

Antw. Ja: toen⁹³⁰ ging zy alleen over de Joden; nu ook over de Heidenen.

Vrag. Is 'er geen Zaligmakende Roeping in de Natuur?⁹³¹

Antw. Neen: de Natuur⁹³² weet van Christus niet/ en buiten dien is 'er geene zaligheid.

Vrag. Is de uitwendige Roeping alleen niet genoeg tot bekeering?⁹³³

Antw. Neen: Het is te vergeefs dat Paulus plant, en Apollos nat maakt, het is God die den wasdom geef, 1 Kor.⁹³⁴ 3:7,

Vrag. Wat moet 'er dan nog by komen?

antw. De inwendige Roeping: gelyk⁹³⁵ in Lydia/ Hand. 16:14. Welker herte de Heere heeft geopent,⁹³⁶ dat zy agt nam op het gene van Paulus⁹³⁷ gesproken wierd.

Vrag. Wie worden dan inwendig geroepen?

Antw. Alleen de Uitverkorenen:⁹³⁸ Rom. 8:30. Die hy te voren verordineert⁹³⁹ heeft, deze heeft hy ook geroepen.

Vrag. Wat is de inwendige Roeping?

Antw. Eene kragtdadige verandering van den mensch.

921. 1706: zijn

922. 1706: opstandinge/ het laatste oordeel/ en het eeuwige leven.

923. 1706: Roepinge

924. 1706: Roeping

925. 1706: 50

926. 1706: Alderlei

927. 1706: zijn: Matt. 20:16. Veele zijn

928. 1706: algemeen?

929. 1706: wereld.

930. 1706: doe

931. 1706: natuur?

932. 1706: natuur

933. 1706: bekering?

934. 1706: Cor.

935. 1706: Gelyk

936. 1706: geopend,

937. 1706: geene van Paulo

938. 1706: uitverkorene:

939. 1706: verordineerd

Vrag. Is 'er dan in den mensch iet te veranderen?⁹⁴⁰

Antw. Ja: verstand/ wil/ hertstogten en wandel.

Vrag. Hoe zyn⁹⁴¹ dan die van nature?

Antw. Het verstand is verduisterd/ de wil is verkeerd/ de hertstogten zyn ongeregelt/ de wandel is zondig.⁹⁴²

Vrag. Hoe worden die dan door de inwendige Roeping? [56]

Antw. Het verstand word verligt/⁹⁴³ de wil/ hertstogten en wandel worden geheiligt.⁹⁴⁴

Vrag. Is die inwendige roeping kragtdadig?

Antw. Ja: die heeft eene onwederstanelijke⁹⁴⁵ kragt.

Vrag. Geschied 'er dan meer dan alleen eene uiterlyke⁹⁴⁶ aanrading?

Antw. Ja: eene⁹⁴⁷ inwendige neiging van den wil.

Vrag. Dwingt God dan den mensch?

Antw. Neen: hy maakt hem gewillig.

Vrag. Hoe word die kragtdadigheid van de inwendige roeping in de Schriftuur wel uitgedrukt?

Antw. Het word genoemd een Scheppen:⁹⁴⁸ wy zyn zyn⁹⁴⁹ maaksel, geschapen in Christus Jesus⁹⁵⁰ tot goede werken. Eph. 2:10. Ook wel een Trekken:⁹⁵¹ Niemand kan tot my komen, ten zy de Vader die my gezonden heeft hem trekke. Joh. 6:44.

XII. HOOFDSTUK.

VAN DE KERKE.⁹⁵²

Vrage. Vergadert Christus door die Roeping⁹⁵³ ook een Kerk?⁹⁵⁴

Antw. Ja.

Vrag. Waar is de⁹⁵⁵ Kerk?

Antw. Hier op Aarde/⁹⁵⁶ en in den Hemel.

940. 1706: 51

941. 1706: zijn

942. 1706: Het verstand verduisterd/ de wil verkeerd/ de herstogten ongereegeld/ de wandel zondig.

943. 1706: verstand verligt/

944. 1706: wandel geheiligt.

945. 1706: onwederstanelijke

946. 1706: uiterlijke

947. 1706: een

948. 1706: genoemd een scheppen:

949. 1706: tweemaal 'zijn'

950. 1706: Christo Jesu

951. 1706: trekken:

952. 1706: Kerk

953. 1706: Roeping

954. 1706: 52

955. 1706: die

956. 1706: aarde

Vrag. Hoe word de Kerk op aarde genoemt?

Antw. De Strydende⁹⁵⁷ Kerk; om dat zy hier gedurig te stryden⁹⁵⁸ heeft.

Vrag. Met wie? [57]

Met de wereld/ den⁹⁵⁹ duivel/ en ons vleesch

Vrag. Hoe word de Kerk in den Hemel genoemt?

Antw. De Triumpherende⁹⁶⁰ Kerk om dat zy daar alles overwonnen heeft.

Vrag. Zyn⁹⁶¹ dat dan twee verscheide Kerken?

Antw. Neen: het zyn⁹⁶² maar twee verscheide gedeeltens van eene⁹⁶³ en de zelve Kerk.

Vrag. Is 'er meer als eene Kerk?

Antw. Neen: Eene eenige is myne duive, myne⁹⁶⁴ beminde, Hoogl. 6:9. De Kerk van alle tyden/ en overal/ is eene en dezelve⁹⁶⁵ Kerk.

Vrag. Is 'er altyd⁹⁶⁶ eene Kerk?

Antw. Ja: De poorten der Hellen⁹⁶⁷ zullen dezelve⁹⁶⁸ niet overweldigen. Matt. 16:18.

Vrag. Is zy altyd⁹⁶⁹ even zichtbaar?

Antw. Neen: zy kan uiterlyk⁹⁷⁰ onder vervolgingen wel onzichtbaar zyn.

Vrag. Is zy 'er dan evenwel?

Antw. Ja: gelyk⁹⁷¹ in de tyden van Elia: toen hy meende dat hy alleen was overgebleven, en nogtans waren 'er⁹⁷² wel zeven duizend die hare knien⁹⁷³ voor den Baäl niet gebogen hadden. 1 Kon. 19.

Vrag. Wie is 't Hoofd⁹⁷⁴ van de Kerk?

Antw. Jesus Christus: Eph.⁹⁷⁵ 5:23. Christus is het Hoofd der Gemeinte.⁹⁷⁶

Vrag. Is 't de Paus van Rom en niet?

Antw. Neen: die is de⁹⁷⁷ Antichrist.

Vrag. Waarom?

Antw. Om dat alles in hem vervuld is/ dat van den Antichrist voorzegt⁹⁷⁸ is.

957. 1706: strijdende

958. 1706: strijden

959. 1706: de

960. 1706: triumpherende

961. 1706: Zij

962. 1706: zijn

963. 1706: een

964. 1706: tweemaal 'mijn'

965. 1706: tijden/ en over al/ is een

966. 1706: altijd

967. 1706: Helle

968. 1706: de zelve

969. 1706: altijd

970. 1706: uiterlijk

971. 1706: gelyk

972. 1706: warender

973. 1706: kniën

974. 1706: hoofd

975. 1706: Ephes.

976. 1706: 53

977. 1706: den

978. 1706: voorzegt

Vrag. Wat zyn de Merkteekenen van de ware⁹⁷⁹ Kerk? [58]

Antw. De zuivere prediking⁹⁸⁰ van Gods Woord en de regte bedieninge der Sacramenten.

Vrag. Is de oudheid niet een merkteken⁹⁸¹ van de Kerk?

Antw. Neen: want des Satans Ryk⁹⁸² is ook oud.

Vrag. Is veelheid van menschen niet een merkteeken?⁹⁸³

Antw. Neen: Christus⁹⁸⁴ Kerk is een klein kuddeken. Luk.⁹⁸⁵ 12:32.

Vrag. Is voorspoed naar⁹⁸⁶ de wereld niet een merkteeken?⁹⁸⁷

Antw. Neen: in de wereld zult gy verdrukkinge hebben. Joh. 16:33.

Vrag. Waar in bestaat de Magt⁹⁸⁸ van de Kerk?

Antw. In het gebruik van de Sleutelen des Hemelryks.⁹⁸⁹

Vrag. Hoe vele zyn die?

Antw. Twee: de Prediking des Euangeliums/ en de Christelyke Ban.

XIV. HOOFDSTUK.

VAN DE REGTVAARDIGMAKINGE.⁹⁹⁰

Vrage. Die inwendig geroepen worden/ worden die ook Geregtaerdigt?⁹⁹¹

Antw. Ja: Rom. 8:30. Die hy geroepen heeft,⁹⁹² deze heeft hy ook geregtaerdigt.⁹⁹³

Vrag. Wat is de Regtvaerdigmaking?⁹⁹⁴

Antw. Een vryspreking⁹⁹⁵ van schuld en straf/ en een regtgeving⁹⁹⁶ tot het eeuwige leven.

Vrag. Is 'er onderscheid tusschen de Regtvaerdigmaking⁹⁹⁷ en de Heiligmaking? [59]

Antw. Ja.: 1. De Regtvaerdigmaking geschied buiten den mensch/ de Heiligmaking binnen ons. 2. De Regtvaerdigmaking neemt de schuld weg/ de Heiligmaking de smette van de zonde. 3. De Regtvaedigmaking⁹⁹⁸ geschied volmaaktelyk/⁹⁹⁹ de Heiligmaking hier in dit leven maar ten deele.

979. 1706: merktekenen van de waare

980. 1706: Prediking

981. 1706: merk-teken

982. 1706: Rijk

983. 1706: merk-teken?

984. 1706: Christi

985. 1706: Luc.

986. 1706: na

987. 1706: merk-teken?

988. 1706: magt

989. 1706: sleutelen des Hemelrijks.

990. 1706: Regtvaerdigmaking.

991. 1706: geregtaerdigt? 1706: 54

992. 1706: heeft

993. 1706: geregtaerdigt.

994. 1706: Regtvaerdigmaking?

995. 1706: vryspreking

996. 1706: regt-geving

997. 1706: Regtvaerdigmaking

998. 1706: driemaal 'Regtvaerdigmaking'

999. 1706: volmaaktelyk

Vrag. Word men dan door de Regtvaardigmaking¹⁰⁰⁰ niet inwendig verandert?¹⁰⁰¹

Antw. Neen: dat geschied in de Heiligmaking.

Vrag. Is dan Regtvaardigmaken¹⁰⁰² niet een inwendige regtvaardigheid¹⁰⁰³ instorten?

Antw. Neen: het is maar een vonnissen/ een vryspreken¹⁰⁰⁴ over en ontrent den mensch: gelyk¹⁰⁰⁵ de Rigters in de vierschaar doen.

Vrag. Word het zoo ook gebruikt in de Schriftuur?

Antw. Ja: zo word het tegen verdoemen gestelt: Spr.¹⁰⁰⁶ 17:15. Die den godloozen regtvaardigt, en de regtvaardigen verdoemt is den Heere een gruwel.¹⁰⁰⁷

Vrag. Word het ook in 't stuk van de Regtvaardigmakinge¹⁰⁰⁸ zo gebruikt?

Antw. Ja: Rom. 8:33. God is 't die regtvaardig maakt, wie is 't die verdoemt?

Vrag. Wie is 't dan die ons regtvaardigt of vryspreekt?¹⁰⁰⁹

Antw. God de Vader: die hier den¹⁰¹⁰ Persoon van Rigter vertoont.

Vrag. Hoe komt dan hier de Zoon voor?

Antw. Als Voorspraak en Middelaar; om wiens wil wy geregtvaardigt¹⁰¹¹ worden.

Vrag. Hoe de Heilige Geest?

Antw. Als Verzegelaar:¹⁰¹² die ons kennis geeft [60] en verzegelt¹⁰¹³ van onze Regtvaardigmakinge.¹⁰¹⁴

Vrag. Kan men dan ook van zyne Rechtvaardigmakinge verzekert¹⁰¹⁵ worden?

Antw. Ja: Rom. 8:16. Gods Geest getuigt met onzen geest dat wy kinderen Gods zyn.¹⁰¹⁶

Vrag. Waar van word men geregtvaardigt¹⁰¹⁷

Antw. Van alle zonden/ zonder onderscheid.

Vrag. Om wiens wille word men geregtvaardigt?¹⁰¹⁸

Antw. Alleen om Christus¹⁰¹⁹ wille: Rom. 3:24. Wy worden om niet geregtvaardigt¹⁰²⁰ uit zyne¹⁰²¹ genade, door de verlossinge, die in Christus Jesus¹⁰²² is.

1000. 1706: regtvaardigmaking

1001. 1706: veranderd?

1002. 1706: Regtvaardigmaken

1003. 1706: regtvaardigheid

1004. 1706: vryspreken

1005. 1706: gelyk

1006. 1706: gesteld: Spreuk.

1007. 1706: grouwel

1008. 1706: Regtvaardigmaking

1009. 1706: regtvaardigt of vryspreekt? 1706: 55

1010. 1706: de

1011. 1706: geregtvaardigt

1012. 1706: verzegelaar:

1013. 1706: verzeegelt

1014. 1706: Regtvaardigmaking.

1015. 1706: zijn Regtvaardigmaking verzekerd

1016. 1706: zijn.

1017. 1706: geregtvaardigt?

1018. 1706: geregtvaardigd?

1019. 1706: Christi

1020. 1706: geregtvaardigd

1021. 1706: zijn

1022. 1706: Christo Jesu

Vrag. Worden wy niet geregtvaardigt¹⁰²³ om onze eige Werken?

Antw. Neen: Rom. 3:28. Wy besluiten dan dat de mensch geregtvaardigt¹⁰²⁴ word uit den geloove,¹⁰²⁵ zonder de werken der Wet.

Vrag. Waarom kunnen wy niet om onze eige werken geregtvaardigt¹⁰²⁶ worden?

Antw. Om dat de beste van die onvolmaakt zyn/¹⁰²⁷ en daarom aan Gods gerechtigheid niet voldoen kunnen.

Vrag. Maar als wy door Christus¹⁰²⁸ verdiensten zullen geregtvaardigt¹⁰²⁹ worden/ moeten die dan ook niet de onze worden?

Antw. Gewisselyk ja.¹⁰³⁰

Vrag. Hoe worden die de onze?¹⁰³¹

Antw. Door toerekening en aanneming.¹⁰³²

Vrag. Wie reket¹⁰³³ ons dezelve toe?

Antw. God; door eene¹⁰³⁴ genadige schenking.

Vrag. Waar door nemen wy ze¹⁰³⁵ aan?

Antw. Door het Geloove.¹⁰³⁶

Vrag. Worden wy dan geregtvaardigt¹⁰³⁷ om het Geloove?¹⁰³⁸ [61]

Antw. Neen: de Schriftuur zegt wel uit het geloof/ en door het geloof: maar nooit om het geloof.

Vrag. Hoe komt dan hier het geloove¹⁰³⁹ te pas?

Antw. Als een hand of instrument daar men de verdiensten van Christus¹⁰⁴⁰ door aanneemt.

1023. 1706: geregtvaardigd

1024. 1706: geregtvaardigd

1025. 1706: gelove

1026. 1706: geregtvaardigd

1027. 1706: zijn/

1028. 1706: Christi

1029. 1706: geregtvaardigd

1030. 1706: Gewisselijk Ja.

1031. 1706: 56

1032. 1706: toerekening en aanneeming.

1033. 1706 reeket

1034. 1706: een

1035. 1706: wijze

1036. 1706: gelove.

1037. 1706: geregtvaardigd

1038. 1706: gelove?

1039. 1706: gelove

1040. 1706: verdiensten Christi

XV. HOOFDSTUK.

VAN HET GELOOVE.¹⁰⁴¹

Vrag. Hoe veelerlei Geloove¹⁰⁴² is 'er?

Antw. Vierderlei: een Historisch¹⁰⁴³ geloof/ een Tydgeloof/¹⁰⁴⁴ een geloof der Mirakelen/¹⁰⁴⁵ en een waar Zaligmakend¹⁰⁴⁶ geloof.

Vrag. Wat is een Historisch¹⁰⁴⁷ geloof?

Antw. Eene bloote¹⁰⁴⁸ toestemming aan eene¹⁰⁴⁹ gekende waarheid.

Vrag. Is dat geen goet¹⁰⁵⁰ geloof?

Antw. Ja: 't is noodzakelyk.¹⁰⁵¹ dog niet genoeg. Jak. 2.19. Gy¹⁰⁵² gelooft, dat God een eenig (God)¹⁰⁵³ is, gy doet wel: de duivelen gelooven het ook, en zy sidderen.

Vrag. Wat is het Tydgeloof?¹⁰⁵⁴

Antw. Een toestemmen en belyden¹⁰⁵⁵ van de waarheid voor een tyd/¹⁰⁵⁶ met eenig uiterlyk¹⁰⁵⁷ genoeg: Matt. 13:20/21.¹⁰⁵⁸ Die het woord hoort, en dat terstont met vreugde ontfangt:¹⁰⁵⁹ dog hy heeft geen wortel in zich¹⁰⁶⁰ zelve, maar is voor een tyd:¹⁰⁶¹ en als verdrukkinge of vervolginge komt om des Woords¹⁰⁶² wille, zoo¹⁰⁶³ word hy terstond geërgert.¹⁰⁶⁴

Vrag. Wat is het geloof der Mirakelen?¹⁰⁶⁵

Antw. Die sterke vaststelling¹⁰⁶⁶ by zig zelf/¹⁰⁶⁷ dat 'er door ons/ of aan ons eenig mirakel¹⁰⁶⁸ zal gedaan worden. [62]

1041. 1706: Gelove

1042. 1706: veelderlei geloove

1043. 1706: historisch

1044. 1706: tijd geloof

1045. 1706: miraculen

1046. 1706: zaligmakend

1047. 1706: historisch?

1048. 1706: blote

1049. 1706: een

1050. 1706: goed

1051. 1706: Ja/ 't is noodzakelyk

1052. 1706: Jac. 2:19. Gy

1053. 1706: God

1054. 1706: tijd geloof?

1055. 1706: belijden

1056. 1706: tijd/

1057. 1706: uiterlyk

1058. 1706: 13:20-21.

1059. 1706: 57

1060. 1706: hem

1061. 1706: tijd:

1062. 1706: woords

1063. 1706: zo

1064. 1706: geërgerd.

1065. 1706: miraculen?

1066. 1706: vast-stelling

1067. 1706: zelv/

1068. 1706: miracul

Vrag. Wanneer heeft dat plaats?

Antw. Als het doen van mirakelen¹⁰⁶⁹ plaats heeft.

Vrag. Is dat ook niet Zaligmakend?¹⁰⁷⁰

Antw. Neen: indien ik al het geloove¹⁰⁷¹ hadde, zo dat ik bergen verzette, en ik had de liefde niet, zoo¹⁰⁷² was ik niets, 1 Kor.¹⁰⁷³ 13:2.

Vrag. In hoe veel dingen bestaat het zaligmakend geloof?

Antw. In drie:¹⁰⁷⁴ in kennis/ toestemmen en vertrouwen.

Vrag. Is een blind geloof zonder kennis niet genoeg?

Antw. Neen: dit¹⁰⁷⁵ is het eeuwige leven dat zy u kennen,¹⁰⁷⁶ Joh. 17:3.

Vrag. Wie werkt dat geloof in ons?

Antw. De H. Geest: Gal. 5:22. De vrugt des Geests is Geloove.¹⁰⁷⁷

Vrag. Waar door werkt die het Geloof?

Antw. Door het Woord: Het Geloove¹⁰⁷⁸ is uit het gehoor: en het gehoor door het Woord Gods. Rom. 10:17.

Vrag. Kunnen wy dan uit ons zelf¹⁰⁷⁹ niet gelooven?

Antw. Neen: Eph. 2:8. Uit genade zyt¹⁰⁸⁰ gy zalig geworden door het Geloove:¹⁰⁸¹ en dat niet uit u: het is Gods gave.¹⁰⁸²

XVI. HOOFDSTUK.

VAN DE HEILIGMAKINGE.

Vrage. Die geregtvaardigt¹⁰⁸³ worden/ worden die ook geheiligt?¹⁰⁸⁴

Antw. Ja/ zo gaat het samen: 1 Kor.¹⁰⁸⁵ 1:30. [63] Die ons geworden is wysheid¹⁰⁸⁶ van Gode, en Regtvaardigheid,¹⁰⁸⁷ en Heiligmaking, en Verlossing.¹⁰⁸⁸

Vrag. Wat is de Heiligmaking?

1069. 1706: miraculen

1070. 1706: zaligmakend?

1071. 1706: gelove

1072. 1706: zo

1073. 1706: Cor.

1074. 1706: dry

1075. 1706: Dit

1076. 1706: kennen:

1077. 1706: Gelove.

1078. 1706: Gelove

1079. 1706: zelf

1080. 1706: zyt

1081. 1706: gelove

1082. 1706: 58

1083. 1706: geregtvaardigd

1084. 1706: geheiligt?

1085. 1706: Cor.

1086. 1706: wijsheid

1087. 1706: Rechtvaardigheid,

1088. 1706: verlossing.

Antw. Eene¹⁰⁸⁹ vernieuwing van den geheelen mensch.¹⁰⁹⁰

Vrag. Is zy dan niet maar eene¹⁰⁹¹ verandering van de uiterlyke¹⁰⁹² daden?

Antw. Neen: maar ook van den inwendigen mensch: Rom. 12:2. Word verandert in de vernieuwing uwes gemoeds.¹⁰⁹³

Vrag. Vloeit daar dan ook eene¹⁰⁹⁴ uitwendige verandering uit?

Antw. Ja: in den wandel. 1 Thess.¹⁰⁹⁵ 5:23. De God des vredes zelve heilige u geheel en al, en uw geheel opregte geest, en lichaam,¹⁰⁹⁶ en ziele worde onberispelyk¹⁰⁹⁷ bewaard.

Vrag. Wie werkt die Heiligmaking in ons?

antw. God door zynen¹⁰⁹⁸ Geest.

Vrag. Is de Heiligmaking noodzakelyk?¹⁰⁹⁹

Antw. Ja: Zonder Heiligmaking kan niemand¹¹⁰⁰ God zien, Hebr. 12:14.

Vrag. Is de¹¹⁰¹ Heiligmaking hier in dit leven volkomen?

Antw. Neen: maar ten deele en onvolmaakt. **Phil. 3:13.**¹¹⁰² Niet dat ik alreede volmaakt ben.¹¹⁰³

Vrag. Is zy in alle Geloovigen even¹¹⁰⁴ groot?

Antw. Neen: in den eenen meerder/¹¹⁰⁵ in den anderen¹¹⁰⁶ minder: zy heeft hare verscheide trappen.

Vrag. Is zy ook veranderlyk?¹¹⁰⁷

Antw. Ja: zy is haren aanwasch/ en haar afnemen¹¹⁰⁸ in een en den zelve mensch onderworpen.

Vrag. Kan men ze dan wel weer geheel verliezen? [64]

Antw. Neen: daar de genade¹¹⁰⁹ Gods eens is daar blyft zy.

Vrag. Is 'er dan geen Afval der Heiligen?

1089. 1706: Een

1090. 1706: mensch?

1091. 1706: een

1092. 1706: uiterlijke

1093. 1706: gemoets

1094. 1706: een

1095. 1706: Thes.

1096. 1706: ligchaam,

1097. 1706: worde onberispelyk

1098. 1706: zijn

1099. 1706: noodzakelyk?

1100. 1706: niemand

1101. 1706: die

1102. 1706: 12.

1103. 1706: 59

1104. 1706: Gelovigen even

1105. 1706: een meerder

1106. 1706: ander

1107. 1706: veranderlyk?

1108. 1706: afneemen

1109. 1706: Genade

Antw. Neen: wel vallen/ maar geen vervallen. 1 Petr. 1:5. Die gy in de kracht Gods bewaard¹¹¹⁰ word door het geloove,¹¹¹¹ tot de zaligheid, die bereid is om geopenbaart¹¹¹² te worden.

Van de Goede Werken.¹¹¹³

Vrage. Wat zyn de vrugten van Geloove¹¹¹⁴ en Heiligmaking?

Antw. Goede werken: Jak.¹¹¹⁵ 2:18. Toont my u¹¹¹⁶ geloof uit uwe werken.

Vrag. Wat zyn¹¹¹⁷ goede Werken?

Antw. Die geschieden 1. Uit den Geloove. 2. Naar Gods Wet. 3. Tot Gods Eere.¹¹¹⁸

Vrag. Toon eens dat zy moeten geschieden uit den Geloove?¹¹¹⁹

Antw. Hebr. 11:6. Zonder geloove is 't onmogelyk¹¹²⁰ God te behagen.

Vrag. Bewys¹¹²¹ eens dat zy moeten geschieden naar Gods wet?¹¹²²

Antw. Matth.¹¹²³ 15:9. Tē vergeefs eeren zy my, leerende leeringe die geboden van menschen zyn.¹¹²⁴

Vrag. Bewys¹¹²⁵ eens dat zy moeten geschieden tot Gods Eere?¹¹²⁶

Antw. 1 Kor.¹¹²⁷ 10:31. Het zy dat gy eet, het zy dat gy drinkt, het zy dat gy iets anders doet, doet het al ter eeren Gods.

Vrag. Moet men ook goede werken doen?

Antw. Ja: laat uw ligt schynen¹¹²⁸ voor de menschen, op dat zy uwe goede werken zien mogen, en uwen¹¹²⁹ Vader die in de Hemelen is verheerlyken.¹¹³⁰ Matt. 5:16. [65]

Vrag. Kunnen zulke goede werken den Hemel wel verdienen?

Antw. Neen: Christus alleen heeft die voor ons verdient.

Vrag. Waarom niet?

1110. 1706: bewaart

1111. 1706: gelove,

1112. 1706: geopenbaard

1113. 1706: goede werken.

1114. 1706: Geloof

1115. 1706: Jac.

1116. 1706: uw

1117. 1706: zijn

1118. 1706: 1. uit den gelove. 2. na Gods wet. 3. tot Gods eere.

1119. 1706: gelove.

1120. 1706: gelove is 't onmogelyk

1121. 1706: Bewijs

1122. 1706: wet.

1123. 1706: Matt.

1124. 1706: zijn. 1706: 60

1125. 1706: Bewijs

1126. 1706: eer?

1127. 1706: Cor.

1128. 1706: schijnen

1129. 1706: uw

1130. 1706: verheerlijken.

Antw. Om dat zy onvolmaakt zyn.¹¹³¹ Jes. 64:6. Alle onze gerechtigheid is als een wegwerpelyk¹¹³² kleet.

Vrag. Waar toe moeten wy dan nog goede werken doen?

Vrag. 1. Om¹¹³³ 'er God door te verheerlyken. 2. Om¹¹³⁴ 'er onze Naasten¹¹³⁵ door te stigten. 3. Om¹¹³⁶ er ons van ons Geloof¹¹³⁷ door te verzekeren.¹¹³⁸

XVII. HOOFDSTUK.

VAN DE WET GODS.

Vrage. Hoe veelderlei Wetten gaf God aan Israël?¹¹³⁹

Antw. Driederlei: 1. De Wet der Zeden. 2. De wet der Politie/ of Burgerlyke wet.¹¹⁴⁰ 3.

De wet der Ceremonien.¹¹⁴¹

Vrag. Welke van die drie¹¹⁴² duurt nu nog?¹¹⁴³

Antw. De wet der Zeden;¹¹⁴⁴ die is een Eeuwigdurende¹¹⁴⁵ wet.

Vrag. Wanneer zyn¹¹⁴⁶ de andere dan afgeschapt?

Antw. Met den tyd¹¹⁴⁷ van het Nieuwe Testament.

Vrag. Hoe vele Geboden zyn 'er in de Wet der Zeden?¹¹⁴⁸

Antw. Tien Geboden.¹¹⁴⁹

Vrag. Hoe vele Tafelen?¹¹⁵⁰

Antw. Twee Tafelen.¹¹⁵¹

Vrag. Wat eischt de eerste Tafel?¹¹⁵²

Antw. God lief te hebben boven alles. [66]

Vrag. Wat eischt de tweede Tafel?¹¹⁵³

Antw. Onzen Naasten lief te hebben als ons zelve.

1131. 1706: zij onvolmaakt zijn.

1132. 1706: wegwerpelijk

1133. 1706: om

1134. 1706: verheerlijken. 2. om

1135. 1706: naasten

1136. 1706: om

1137. 1706: geloof

1138. 1706: verzeekeren.

1139. 1706: Israël.

1140. 1706: Dryderlei: 1. de wet der zeden. de wet der politie/ of de burgerlijke

1141. 1706: de wet der ceremonien.

1142. 1706: dry

1143. 1706: 61

1144. 1706: zeden:

1145. 1706: eeuwigdurende

1146. 1706: zijn

1147. 1706: tijd

1148. 1706: Hoe veel geboden zijnder in de wet der zeden?

1149. 1706: Thien geboden.

1150. 1706: Hoe veel tafelen?

1151. 1706: tafelen.

1152. 1706: tafel?

1153. 1706: tafel?

Vrag. Hoe veel geboden zyn 'er in de eerste Tafel?¹¹⁵⁴

Antw. Vier.

Vrag. Hoe veel in de tweede?

Antw. Zes.

Vrag. Waar is die Wet¹¹⁵⁵ gegeven?

Antw. Op den Berg Sinai.¹¹⁵⁶

Vrag. Wanneer?

Antw. Even na den uittocht¹¹⁵⁷ der Kinderen Israëls¹¹⁵⁸ uit Egypten.

Vrag. Is die Wet¹¹⁵⁹ onder 't Nieuwe Testament door Christus¹¹⁶⁰ niet vermeerderd?

Antw. Neen: die is zoo¹¹⁶¹ volmaakt dat 'er niet kan worden toegegaan.

Vrag. Kan men de Wet¹¹⁶² wel volmaaktelyk onderhouden?

Antw. Neen: Wy struikelen alle in velen, Jak.¹¹⁶³ 3:2.

Vrag. Hoe luid die Wet?¹¹⁶⁴

Antw. Ik ben de Heere uwe God/ enz.¹¹⁶⁵

Vrag. Als men zyne¹¹⁶⁶ onmagt in de Wet ziet/ waar moet dat ons toe¹¹⁶⁷ aanzetten?

Antw. Tot Bidden: Ps. 119:4/5.¹¹⁶⁸ Gy hebt geboden dat men uwe¹¹⁶⁹ bevelen zeer bewaren zal: Och! dat myne¹¹⁷⁰ wegen gerigtet¹¹⁷¹ wierden om uwe inzettingen te bewaren.

XVIII. HOOFDSTUK.

VAN HET GEBED.

Vrage. Is het Gebed noodzakelyk?¹¹⁷²

Antw. Ja; het is een middel tot verkryging/¹¹⁷³ [67] dat God geboden heeft: Ps. 50:15.

Roept my aan in den dag der benaauwtheid: ik zal 'er¹¹⁷⁴ u uit helpen.

Vrag. Wien moet men aanbidden?

1154. 1706: tafel?

1155. 1706: wet

1156. 1706: Sinai.

1157. 1706: uit-togt

1158. 1706: kinderen Israëls

1159. 1706: wet

1160. 1706: Christum

1161. 1706: zo

1162. 1706: die wet

1163. 1706: Jac.

1164. 1706: wet?

1165. God Ec. 1706: 62

1166. 1706: zijn

1167. 1706: moet dat toe

1168. 1706: bidden: Ps. 119:4, 5.

1169. 1706: uw

1170. 1706: mijne

1171. 1706: gericht

1172. 1706: noodzakelyk?

1173. 1706: verkryging/

1174. 1706: benaauwtheid: ik zal der

Antw. God alleen: Den Heere uwen God zult gy aanbidden, en hem alleen dienen.
Matt. 4:10.

Vrag. Mag men¹¹⁷⁵ geen Engelen of Heiligen aanbidden?

Antw. Neen: haar komt die eer niet toe/ en zy weten van ons niet.

Vrag. Hoe moet men bidden?

Antw. Onder een heilige gestalte van het hert en zedige¹¹⁷⁶ gebaarden van het Ligchaam.¹¹⁷⁷

Vrag. Waarom moet men bidden?

Antw. Om geestelyken en ligchamelyken nootdruft.¹¹⁷⁸

Vrag. Heeft Christus ons daar een Voorschrift¹¹⁷⁹ van gegeven?

Antw. Ja: in het Gebed des Heeren:¹¹⁸⁰ Matt. 6.¹¹⁸¹

Vrag. Hoe luid dat Gebed?

Antw. Onze Vader die in de Hemelen zyt/ enz.¹¹⁸²

XIX. HOOFDSTUK.

Van de Sacramenten.

Vrage. Wat middelen heeft God verordineert¹¹⁸³ om de Heilgmaking gedurig voort te zetten?

Antw. Het Woord en de Sacramenten.

Vrag. Wat zyn¹¹⁸⁴ Sacramenten?

Antw. Teekenen en Zegelen van Gods genade. Hy heeft het teeken der besnydenis¹¹⁸⁵ ontfangen tot een zegel der regtvaardigheid des geloofs. Rom.¹¹⁸⁶ 4:11. [68]

Vrag. Welke waren de voornamste Sakramenten¹¹⁸⁷ van het Oude Testament?

Antw. De Besnydenis¹¹⁸⁸ en het Pascha

Vrag. Op den hoe veelden dag wierden de kinderen besneden?

Antw. Op den agtsten dag.

Vrag. In wiens tyd is de Besnydenis ingestelt?¹¹⁸⁹

Antw. In Abrahams tyd:¹¹⁹⁰ Gen. 17.

1175. 1706: Magmen

1176. 1706: zeedige

1177. 1706: ligchaam.

1178. 1706: geestelyke en lichamelijke nootdruft.

1179. 1706: daar ons een voorschrift

1180. 1706: Heere

1181. 1706: 63

1182. 1706: zyt Ec.

1183. 1706: verordineerd

1184. 1706: zyn

1185. 1706: besnydenis

1186. 1706: geloofs Rom.

1187. 1706: Sacramenten

1188. 1706: Besnydenis

1189. 1706: tyd is de besnydenis ingestelt?

1190. 1706: tyd:

Vrag. In wiens tyd¹¹⁹¹ is het Pascha ingesteld?

Antw. In Mozes tyd:¹¹⁹² in dien nagt toen Israël¹¹⁹³ uit Egypten trok:¹¹⁹⁴ Exod. 12.

Vrag. Wat at men in 't Pascha?

Antw. Een Lam.

Vrag. Op wien¹¹⁹⁵ zag dat?

Antw. Op Christus: Ons Pascha is voor ons geslagt, namentlyk Christus, 1 Kor.¹¹⁹⁶ 5:7.

Vrag. Hoe lang hebben die Sakramenten¹¹⁹⁷ geduurt?¹¹⁹⁸

Antw. Tot op den tyd¹¹⁹⁹ van 't Nieuwe Testament.¹²⁰⁰

Vrag. Hoe veele Sakramenten zyn 'er¹²⁰¹ onder 't Nieuwe Testament?

Antw. Twee den H. Doop/¹²⁰² en het H. Avondmaal.

Vrag. Wie heeft die ingestelt?¹²⁰³

Antw. Christus.¹²⁰⁴

I. Van den H. Doop.

Vrage. Waar mee Doopt¹²⁰⁵ men?

Antw. Met Water.¹²⁰⁶

Vrag. Moet dat water niet ergens me gemengt¹²⁰⁷ worden?

Antw. Neen: het moet maar enkel en eenvoudig Water zyn.¹²⁰⁸ [69]

Vrag. Wat beteekent dat Water?¹²⁰⁹

Antw. Het bloed en den Geest van Christus.¹²¹⁰

Vrag. Wat doet men met dat Water?¹²¹¹

Antw. Men dompelt 'er in of men besprengt 'er mee.

Vrag. Wat beteekent¹²¹² die indompeling of besprenging met dat Water?¹²¹³

1191. 1706: tijd

1192. 1706: tijd:

1193. 1706: die nagt doe Israel

1194. 1706: trok

1195. 1706: wie

1196. 1706: namentlyk Christus: 1 Cor.

1197. 1706: Sacramenten

1198. 1706: 64

1199. 1706: tijden

1200. 1706: toe.

1201. 1706: Sacramenten zijnder

1202. 1706: Doop:

1203. 1706: ingesteld?

1204. 1706: Christus

1205. 1706: doopt

1206. 1706: water.

1207. 1706: mee gemengd

1208. 1706: water zijn.

1209. 1706: water?

1210. 1706: Christi.

1211. 1706: water?

1212. 1706: beteekent

1213. 1706: water?

Antw. De afwassing der zonde/ door Christus¹²¹⁴ Bloed en Geest.

Vrag. Hoe veele¹²¹⁵ weldaden worden 'er dan in den Doop verzegeld?

Antw. Twee: de Regtvaardigmaking door Christus Bloed/¹²¹⁶ en de¹²¹⁷ Heiligmaking door zynen¹²¹⁸ Geest.

Vrag. Kan het water zelf¹²¹⁹ de zonden afwasschen?

Antw. Neen: Het bloed van Jesus Christus zyns¹²²⁰ Zoons reinigt ons van alle zonden. 1 Joh. 1:7.¹²²¹

Vrag. In wiens naam word men gedoopt?

Antw. In den Name¹²²² des Vaders, en des Zoons en des Heiligen Geests. Matt. 28:19.

Vrag. Mag elk een Doopen in tyd¹²²³ van nood?

Antw. Neen: alleen die gezonde zyn¹²²⁴ om te leeren: Matt. 28:19. Gaat heen leert alle volkeren, dezelve¹²²⁵ doopende.

Vrag. Mag men ook kinderen Doopen?¹²²⁶

Antw. Ja: U komt de belofte toe, en uwen¹²²⁷ kinderen, Hand. 2:49.

Vrag. Is de Doop noodzakelyk?¹²²⁸

Antw. Ja: uit kragt van Christus¹²²⁹ bevel.

Vrag. Hangt 'er de zaligheid absoluut¹²³⁰ van af?

Antw. Neen: God bind nooit zyne¹²³¹ genade aan het Sacrament.

Vrag. Hoe veelmaal¹²³² moet men gedoopt worden? [70]

Antw. Maar eens: gelyk¹²³³ men maar eens geboren word: want de Doop is een Sacrament van geboorte en inlyving¹²³⁴ in de Kerk/ dat maar eens geschieden kan.

1214. 1706: Christi

1215. 1706: veel

1216. 1706: Christi bloed/

1217. 1706: en

1218. 1706: zijn

1219. 1706: zelv

1220. 1706: bloed Jesu Christi zijns

1221. 1706: 65

1222. 1706: naame

1223. 1706: tijden

1224. 1706: gezonden zijn

1225. 1706: de zelve

1226. 1706: doopen?

1227. 1706: uwe

1228. 1706: noodzakelyk?

1229. 1706: Christi

1230. 1706: absoluut

1231. 1706: zijn

1232. 1706: veel maal

1233. 1706: gelyk

1234. 1706: inlyving

II. Van het H. Avondmaal.

Vrage. Waarom gaat men dan dikwils ten Avondmaal?

Antw. Om dat¹²³⁵ dat een Sacrament is van gedurigen opvoeding in het Geloove.¹²³⁶

Vrag. Waarom word dat een Avondmaal of Nagtmaal genaamd?

Antw. Om dat het Christus in den Avond of Nagt heeft in gestelt.¹²³⁷

Vrag. Wanneer heeft hy 't dan in gestelt?

Antw. In den nacht toen¹²³⁸ hy verraden wierd. Mattt. 26.

Vrag. Wat zyn de uiterlyke Teekenen¹²³⁹ in 't Avondmaal?

Antw. Brood en Wyn.¹²⁴⁰

Vrag. Wat voor Brood?¹²⁴¹

Antw. Gemeen en voedsaam Brood.¹²⁴²

Vrag. Mag men geen Ouwels¹²⁴³ in 't Avondmaal gebruiken?

Antw. Neen: die verbeelden niet genoeg de geestelyke¹²⁴⁴ voeding.

Vrag. Wat beteekent het Brood¹²⁴⁵ in 't Avondmaal?

Antw. Christus Ligchaam: 1 Kor. 11:24. Neemt eet, dat is myn Ligchaam, dat voor u gebroken word: doet dat tot myner gedachtenisse.¹²⁴⁶

Vrag. Moet dat Brood¹²⁴⁷ ook juist gebroken worden? [71]

Antw. Ja: om te verbeelden dat Christus¹²⁴⁸ ligchaam voor ons gebroken is.

Vrag. Wat voor Wyn¹²⁴⁹ moet men in 't Avondmaal gebruiken?

Antw. Dat is ook even¹²⁵⁰ veel.

Vrag. Moet die niet met water gemengd worden?

Antw. Neen: daar is nergens bevel van.

Vrag. Wat beteekent de Wyn?¹²⁵¹

Antw. Christus bloet, 1 Kor. 11:25. Deze drinkbeker is het N. Testament in mynen bloede.¹²⁵²

Vrag. Wat beduid het uitgieten van den Wyn?¹²⁵³

Antw. Dat Christus bloet¹²⁵⁴ voor ons vergoten is.

1235. 1706: dat

1236. 1706: gedurige opvoeding in het gelove.

1237. 1706: 66

1238. 1706: de nacht doe

1239. 1706: zijn de uiterlijke tekenen

1240. 1706: wijn.

1241. 1706: brood?

1242. 1706: brood.

1243. 1706: Magmen geen ouwels

1244. 1706: geestelijke

1245. 1706: betekent het brood

1246. 1706: Christi ligchaam. **Tekstverwijzing en tekst ontbreken.**

1247. 1706: brood

1248. 1706: Christi

1249. 1706: wijn

1250. 1706: even

1251. 1706: betekent de wijn?

1252. 1706: Christi bloed. **Tekstverwijzing en tekst ontbreken.**

1253. 1706: wijn?

1254. 1706: Christi bloed

Vrag. Is het brood alleen niet genoeg in 't Avondmaal?

Antw. Neen: Christus zeit ook; Drinkt alle daar uit: Matth. 26:27.¹²⁵⁵

Vrag. Is dat ook te verstaan van alle gemeene Geloovigen?

Antw. Ja: de mensche beproeve zich zelve, en eten also van het brood, en drinke van den drinkbeker. 1 Kor. 11:21.

Vrag. Is Christus ook ligchamelyk¹²⁵⁶ onder de teekenen¹²⁵⁷ des Avondmaals tegenwoordig?

Antw. Neen: zyne menschelyke natuur is alleen in de Hemel. Hand. 3:21. Welken de Hemel moet ontfangen tot de tyden der weder opregtinge aller dingen.¹²⁵⁸

Vrag. Verandert dan brood en wyn niet in zyn¹²⁵⁹ vleesch en bloed?

Antw. Neen: het blyft¹²⁶⁰ brood en wyn/¹²⁶¹ na dat 'er de zegen al over gesproken is.

Vrag. Hoe kan dan Christus zeggen: dit is myn lichaam?¹²⁶² [72]

Antw. Dat is te zeggen: dat beteekent myn¹²⁶³ ligchaam.

Vrag. Spreekt de Schriftuur wel meer zo?

Antw. Ja dikwils. 1 Kor.¹²⁶⁴ 10:4. De Rotssteen was Christus. Dat is te zeggen: hy beteekende¹²⁶⁵ Christus.

Vrag. Kan men Christus daar dan zelf niet eten¹²⁶⁶ nog drinken?

Antw. Niet ligchamelyk/ maar geestelyk.¹²⁶⁷

Vrag. Wat is dat/ Christus Geestelyk¹²⁶⁸ te eten?

Antw. Hem door het Geloove¹²⁶⁹ aan te nemen.

Vrag. Voor wie is het Avondmaal ingestelt?

Antw. Alleen voor Geloovigen.¹²⁷⁰

Vrag. Niet voor Kinderen?¹²⁷¹

Antw. Neen: om dat die zig¹²⁷² zelve niet beproeven kunnen.

Vrag. Waar ontrent moet men zig beproeven?

1255. 1706: Neen: Christus zeit ook; drinkt alle daar uit. **Tekstverwijzing ontbreekt.** 1706: 67

1256. 1706: ligchamelyk

1257. 1706: tekenen

1258. 1706: Neen: zijn menschelijke natuur is alleen in den hemel. **Tekstverwijzing en tekst ontbreken.**

1259. 1706: zijn

1260. 1706: blijft

1261. 1706: wijn/

1262. 1706: ligchaam?

1263. 1706: betekent mijn

1264. 1706: Cor.

1265. 1706: zy betekende

1266. 1706: eeten

1267. 1706: ligchamelyk maar geestelyk.

1268. 1706: geestelyk

1269. 1706: gelove

1270. 1706: Gelovigen.

1271. 1706: kinderen?

1272. 1706: haar

Antw. 1. Of ons onze zonden van herten leet zyn. 2. Of¹²⁷³ wy in Christus geloven. 3. Of wy dat Gelove¹²⁷⁴ uitdrukken in een heiligen wandel.¹²⁷⁵

XX. HOOFDSTUK.

VAN DES MENSCHEN UITERSTEN.

Vrage. Zal de mensch altyd¹²⁷⁶ leven?

Antw. Neen: Het is den menschen¹²⁷⁷ gezet eenmaal te sterven, en daar na het oordeel. Hebr. 9:27.

Vrag. Sterft dan al dat aan den mensch is?

Antw. Neen: de Ziel is Onsterfelyk Matt.¹²⁷⁸ 10:28. Vreest niet die het Lichaam¹²⁷⁹ dooden, [73] en de ziel niet kunnen dooden.

Vrag. Hoe veel Wegen zyn 'er¹²⁸⁰ voor de zielen na de dood?

Antw. Maar twee: Hel of Hemel: Matt. 7:13/14. Wyd is de poorte, en breed is de weg die tot het verderf leid; en vele zyn 'er die door dezelve ingaan: Maar de poorte is eng, en de weg is naauw, die tot het leven leid; en weinigen zyn 'er die den zelve vinden.¹²⁸¹

Vrag. Gaan de Zielen daar aanstonds¹²⁸² heen na de dood?

Antw. Ja: gelyk blykt¹²⁸³ in Lazarus en den Rykeman: De Rykeman¹²⁸⁴ deed aanstonds zyne¹²⁸⁵ ooggen op in de hel, en Lazarus wierd gedragen in Abrahams Schoot, Luk.¹²⁸⁶ 16:22/23.

Vrag. Is 'er geen Vagevuur?

Antw. Neen: Zalig zyn de dooden, die in den Heere sterven van nu aan; Openb. 14:13. De Moordenaar ging zonder vagevuur aanstonds naar den Hemel: Luk. 23:43. Heden zult gy met my in 't Paradys zyn.¹²⁸⁷

I. Van de Opstandinge.

Vrage. Zal 'er een Wederopstanding zijn?¹²⁸⁸

1273. 1706: of

1274. 1706: of wy dat gelove

1275. 1706: 68

1276. 1706: altijd

1277. 1706: mensche

1278. 1706: onsterfelyk. Matth.

1279. 1706: ligchaam

1280. 1706: wegen zijnder

1281. 1706: Maar twee: hel of hemel. **Tekstverwijzing en tekst ontbreken.**

1282. 1706: zielen daar aanstonts

1283. 1706: gelyk blykt

1284. 1706: tweemaal 'Rijkeman'

1285. 1706: aanstonts zijn

1286. 1706: schoot. Luc.

1287. 1706: Neen: Zalig zijn de dooden, die in den Heere sterven van nua aan. Openb. 14:13. **Andere tekstverwijzing en beide teksten ontbreken.**

1288. 1706: wederopstandinge zijn?

Antw. Ja: Beide der regtvaardigen en der onregtvaardigen,¹²⁸⁹ Hand. 24:15.¹²⁹⁰

Vrag. Wanneer?

Antw. Ten jongsten dage.

Vrag. Wie zal ze opwekken?

Antw. God.

Vrag. Zullen ook de Godlozen opstaan?

Antw. Ja: de ure komt in welke alle die in de grave zyn, zyne¹²⁹¹ stemme zullen hooren, en zullen uitgaan, die 't goede gedaan hebben [74] tot de opstandinge des levens, en die het quade gedaan hebben tot de opstandinge der verdoemenisse,¹²⁹² Joh. 5:28/29.

Vrag. Met wat voor ligchaamen zullen de menschen opstaan?

Antw. Met de zelve ligchamen: anders was het geen Opstanding/ maar een nieuwe Schepping. Zo verwachtte Job ook: Ik weet myn Verlosser leeft, en hy zal de laatste over het stof opstaan, en als zy na myne huid dit doorknaagt zullen hebben, zal ik uit myn vleesch God aanschouwen: den welken ik voor my aanschouwen zal, en myne oogen zien zullen: en niet een vremde. Job. 19:25/26/27.¹²⁹³

Vrag. Is dit wel mogelyk?¹²⁹⁴

Antw. Ja: by God zyn alle dingen mogelyk:¹²⁹⁵ het scheen nog veel onmogelyker¹²⁹⁶ de wereld uit niet te scheppen.

Vrag. Zullen die lichamen dan niet verandert¹²⁹⁷ wezen?

Antw. Niet in haar Wezen/¹²⁹⁸ maar alleen in Hoedanigheden.¹²⁹⁹

Vrag. In wat hoedanigheden?

Antw. Dit sterfelyke zal de onsterfelykheid,¹³⁰⁰ en dit verderfelyke zal de onverderfelykheid¹³⁰¹ aandoen: 1 Kor.¹³⁰² 15:53.

II. Van het Laatste Oordeel.

Vrage. Wat zal 'er op de Opstandinge volgen?

Antw. Het laatste Oordeel.

Vrag. Zal 'er een laatste Oordeel wezen?

1289. 1706: onregtvaardigen.

1290. 1706: 69

1291. 1706: zijn, zijne

1292. 1706: verdoemenisse.

1293. 1706: Met de zelve ligchamen. **Rest ontbreekt.**

1294. 1706: mogelyk?

1295. 1706: mogelijk:

1296. 1706: onmogelyker

1297. 1706: veranderd

1298. 1706: wezen/

1299. 1706: hoedanigheden.

1300. 1706: sterfelyke zal de onsterfelykheid

1301. 1706: verderfelyke zal de onverderfelykheid

1302. 1706: Cor.

Antw. Ja: God heeft een dag gesteld,¹³⁰³ op welken hy de wereld regtvaardiglyk¹³⁰⁴ zal¹³⁰⁵ oordelen door eenen¹³⁰⁶ Man, dien hy daar toe geor- [75] dineerd heeft,¹³⁰⁷ Hand. 17:31.

Vrag. Wie zal daar Richter zyn?¹³⁰⁸

Antw. Christus onze Zaligmaker/ die daar zichtbaar in zyne menschlyke¹³⁰⁹ natuur verschynen¹³¹⁰ zal.

Vrag. Waar zal dat Oordeel¹³¹¹ wezen?

Antw. Op de wolke des Hemels:¹³¹² Matt¹³¹³ 26:64. Van nu aan zult gy zien den Zone des menschen, zittende ter regterhand¹³¹⁴ der kragt Gods, en komende op de wolken des hemels.

Vrag. Wanneer?

Antw. Van dien dag en die ure weet niemand, Mark.¹³¹⁵ 13:32.

Vrag. Wie zal daar al geoordeelt¹³¹⁶ worden?

Antw. Alle menschen: Wy moeten alle geopenbaart¹³¹⁷ worden voor den Rigterstoel van Christus,¹³¹⁸ op dat een iegelyk¹³¹⁹ wegdrage naar 't geen hy gedaan heeft, het zy goed, het zy quaad. 2 Kor.¹³²⁰ 5:10.

Vrag. In hoe veel hoopen zullen daar de menschen word afgedeeld?

Antw. In twee hoopen: in Godloozen, en Regtvaardigen.¹³²¹

Vrag. Waar zal Christus die zetten?

Antw. De Godloozen aan zyne¹³²² linker-/ en de Regtvaerdigen aan zyne¹³²³ regterhand.

Vrag. Wat zal hy tot de Godloozen¹³²⁴ zeggen?

Antw. Gaat weg van my gy vervloekten in het eeuwige¹³²⁵ vuur, dat den duivel en zynen¹³²⁶ Engelen bereid is.

1303. 1706: gesteld,

1304. 1706: regtvaardiglyk

1305. 1706: 70

1306. 1706: een

1307. 1706: heeft

1308. 1706: Rigter zijn?

1309. 1706: zijn menschelijke

1310. 1706: verschijnen

1311. 1706: oordeel

1312. 1706: In de wolken des hemels.

1313. 1706: Matt

1314. 1706: Regter-hand

1315. 1706: niemand. Marc.

1316. 1706: geoordeeld

1317. 1706: geopenbaard

1318. 1706: Rigter-stoel Christi

1319. 1706: iegelyk

1320. 1706: Cor.

1321. 1706: Godloze en Regtvaardige.

1322. 1706: Godlozen aan zijn

1323. 1706: Regtvaardige aan zijn

1324. 1706: Godlozen

1325. 1706: **helsche**

1326. 1706: zijne

Vrag. Wat zal hy tot de Regtvaardigen¹³²⁷ zeggen?

Antw. Komt gy gezegenden myns¹³²⁸ Vaders¹³²⁹ en beëerft het Koningryk,¹³³⁰ dat u bereid is van de grondlegginge der wereld. Matt. 25:34/41. [76]

III. Van het Eeuwige Leven.

Vrag. Wat zal 'er¹³³¹ op dat oordeel volgen?

Antw. Het eeuwige Leven/¹³³² of de eeuwige Verdoemenis.¹³³³

Vrag. Waar zal de verdoemenis zyn?¹³³⁴

Antw. In de Hel: de Rykeman hief zyne oogen op in de helle zynde in de pyne. Luk. 16:23.¹³³⁵

Vrag. Hoe lang?

Antw. Eeuwig: Ende deze zullen gaan in de eeuwige pyne. Matt. 25:46.¹³³⁶

Vrag. Zal dan de verdoemenis niet maar eene vernietiging zyn¹³³⁷ van den geheelen mensch/ of met 'er tyd¹³³⁸ eindigen?

Antw. Neen: het zal een straffe zyn¹³³⁹ van gevoelen/ zonder einde Mark.¹³⁴⁰ 9:44. Daar haar worm¹³⁴¹ niet sterft, nog het vuur uitgeblust wort.

Vrag. Waar zal het eeuwige leven zyn?¹³⁴²

Antw. In den Hemel: Uw loon is groot in den Hemel: Luk. 6:23.¹³⁴³

Vrag. Hoe lang?

Antw. Ook eeuwig. De Regtvaardigen gaan in het eeuwige leven. Matth. 2:46.¹³⁴⁴

Vrag. Waar in zal het bestaan?

Antw. In een eeuwige genieten van God/ met volmaaktheid en vreugde. Ps.¹³⁴⁵ 16:11. Verzadinge van vreugde is by uw aangezicht, en lieflykheden¹³⁴⁶ aan uwe Regterhand altoos en eeuwiglyk.¹³⁴⁷

1327. 1706: Regtvaardige

1328. 1706: Gezeegende mijns

1329. 1706: 71

1330. 1706: Koningrijk

1331. 1706: zalder

1332. 1706: leven/

1333. 1706: verdoemenis.

1334. 1706: zijn?

1335. 1706: In de hel. **Tekst en tekstverwijzing ontbreken.**

1336. 1706: Eeuwig. **Tekst en tekstverwijzing ontbreken.**

1337. 1706: een vernietiging zijn

1338. 1706: met er tijd

1339. 1706: zijn

1340. 1706: Marc.

1341. 1706: wurm

1342. 1706: zijn?

1343. 1706: In den Hemel. **Tekst en tekstverwijzing ontbreken.**

1344. 1706: Ook eeuwig. **Tekst en tekstverwijzing ontbreken.**

1345. 1706: Psalm

1346. 1706: lieflykheden

1347. 1706: eeuwiglyk.

ORDRE DER HOOFDSTUKKEN¹³⁴⁸

HOOFDST.		PAG
I.	Van de Kennisse Gods.	3
II.	Van de Schriftuur.	5 ¹³⁴⁹
III.	VAN GOD. ¹³⁵⁰	
	1. In 't Gemeen.	8 ¹³⁵¹
	2. Van Gods Namen. ¹³⁵²	9 ¹³⁵³
	3. Van Gods Eigenschappen.	10 ¹³⁵⁴
	4. Van de Drie Persoonen. ¹³⁵⁵	15 ¹³⁵⁶
IV.	Van Gods besluiten. ¹³⁵⁷	19 ¹³⁵⁸
	Van de Praedestinatie.	20 ¹³⁵⁹
V.	Van de Scheppinge.	22 ¹³⁶⁰
VI.	Van de Voorzienigheid.	24 ¹³⁶¹
VII.	Van het Verbond der Werken.	27 ¹³⁶²
VIII.	Van het Beeld Gods.	28 ¹³⁶³
IX.	VAN DE ZONDE. ¹³⁶⁴	
	1. Van Adams val.	30 ¹³⁶⁵
	2. Van de Erfzonde.	31 ¹³⁶⁶
	3. Van de Dadelyke Zonde, en de Straffe der Zonde. ¹³⁶⁷	32 ¹³⁶⁸

1348. 1706: HOOFD-STUKKEN.

1349. 1706: 4

1350. 1706: *Van God.*

1351. 1706: 7

1352. 1706: Naamen.

1353. 1706: 8

1354. 1706: 9

1355. 1706: dry Personen

1356. 1706: 13

1357. 1706: Besluiten.

1358. 1706: 17

1359. 1706: 18

1360. 1706: 20

1361. 1706: 22

1362. 1706: 25

1363. 1706: 26

1364. 1706: *Van de zonde.*

1365. 1706: 27

1366. 1706: 28

1367. 1706: daadelijke zonde, en de straffe der zonde.

1368. 1706: 29

HOOFDST.		PAG
X.	Van het Verbond der Genade.	34 ¹³⁶⁹
XI.	Van den Middelaar des Verbonds.	35 ¹³⁷⁰
	1. Van den Naame Jesus.	35 ¹³⁷¹
	2. Van den Naame Christus.	36 ¹³⁷²
	3. Van zijne Ampten.	39 ¹³⁷³
	A. Van zijn Prophetisch Ampt. ¹³⁷⁴	39 ¹³⁷⁵
	B. Van zyn Priester Ampt. ¹³⁷⁶	40 ¹³⁷⁷
	C. Van zyn Koninglyk Ampt. ¹³⁷⁸	42 ¹³⁷⁹
	4. Van zyne ¹³⁸⁰ Naturen.	42 ¹³⁸¹
	5. Van zyne ¹³⁸² Staten.	44 ¹³⁸³

Van de Trappen der Vernederinge.

A. Zyne Nedrige ¹³⁸⁴ Geboorte.	45 ¹³⁸⁵
B. Zyn Lyden. ¹³⁸⁶	46 ¹³⁸⁷
C. Zyne ¹³⁸⁸ Dood.	47 ¹³⁸⁹
D. Zyne begravenis. ¹³⁹⁰	48 ¹³⁹¹
E. Zyne Nederdaling ¹³⁹² ter Helle.	48 ¹³⁹³
F. Van het Einde zyner vernederinge. ¹³⁹⁴	49 ¹³⁹⁵

1369.	1706: 31
1370.	1706: 32
1371.	1706: 33
1372.	1706: 34
1373.	1706: 36
1374.	1706: Prophetisch-Ampt.
1375.	1706: 36
1376.	1706: Priester-Ampt.
1377.	1706: 37
1378.	1706: Koninglijk-Ampt.
1379.	1706: 39
1380.	1706: zijne
1381.	1706: 39
1382.	1706: zijne
1383.	1706: 41
1384.	1706: Zijn
1385.	1706: 42
1386.	1706: Zijn
1387.	1706: 42
1388.	1706: Zijn
1389.	1706: 43
1390.	1706: Zijn Begravenis.
1391.	1706: 44
1392.	1706: Zijn nederdaling
1393.	1706: 44
1394.	1706: einde zijner vernedering.
1395.	1706: 45

Van de Trappen der Verbooginge.

A. Zyne ¹³⁹⁶ Opstanding.	51 ¹³⁹⁷
HOOFDST. PAG	
B. Zyne Hemelvaart. ¹³⁹⁸	52 ¹³⁹⁹
C. Zyn Zitting ¹⁴⁰⁰ ter Regterhant.	53 ¹⁴⁰¹
XII. Van de Roepinge.	54 ¹⁴⁰²
XIII. Van de Kerke.	56 ¹⁴⁰³
XIV. Van de Regtvaardigmakinge.	58 ¹⁴⁰⁴
XV. Van het Geloove. ¹⁴⁰⁵	61 ¹⁴⁰⁶
XVI. Van de Heiligmakinge.	62 ¹⁴⁰⁷
Van de Goede ¹⁴⁰⁸ Werken.	64 ¹⁴⁰⁹
XVII. Van de Wet Gods.	65 ¹⁴¹⁰
XVIII. Van het Gebed.	66 ¹⁴¹¹
XIX. Van de Sacramenten.	67 ¹⁴¹²
1. Van den H. Doop.	68. ¹⁴¹³
2. Van het H. Avondmaal.	70 ¹⁴¹⁴
XX. Van des Menschen Uitersten.	72 ¹⁴¹⁵
1. Van de Opstandinge.	73 ¹⁴¹⁶
2. Van het Laatste ¹⁴¹⁷ Oordeel.	74 ¹⁴¹⁸

1396. 1706: Zijn

1397. 1706: 46

1398. 1706: Zijn Hemelvaart.

1399. 1706: 47

1400. 1706: Zijn zittinge ter Regterhand.

1401. 1706: 48

1402. 1706: 49

1403. 1706: 51

1404. 1706: 53

1405. 1706: Gelove

1406. 1706: 56

1407. 1706: 58

1408. 1706: goede

1409. 1706: 59

1410. 1706: 60

1411. 1706: 62

1412. 1706: 63

1413. 1706: 64

1414. 1706: 65

1415. 1706: 68

1416. 1706: 68

1417. 1706: laatste

1418. 1706: 69

3. Van het Eeuwige Leven.

76¹⁴¹⁹

EINDE.¹⁴²⁰

1419. 1706: 71
1420. 1706: EYNDE.

Afkortingen

<i>BLGNP</i>	D. Nauta e.a. (red.), <i>Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme</i> I-VI, Kampen 1978-2006.
<i>BWNA</i> .	J. van der Aa e.a., <i>Biografisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt</i> , Haarlem 1852-1878.
<i>CCSL</i>	Corpus Christianorum Series Latina
<i>DNR</i>	<i>Documentatieblad Nadere Reformatie</i>
<i>ENR</i>	W.J. op 't Hof e.a. (red.), <i>Encyclopedie Nadere Reformatie</i> I-V, Utrecht 2015-2023.
<i>LCL</i>	Loeb Classical Library
<i>PRRD</i>	Richard A. Muller, <i>Post-Reformation Reformed Dogmatics</i> I-IV, Grand Rapids 2003.

Bronnen

Primaire bronnen

Uitgaven van Hellenbroek

Huwelyks-vreugd, op de bruiloft van [...] Jeremias Gbys, en [...] Katharina Verbagen, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1686.

‘Op de wel-gegronde en regt-zinnige uitbreidinge over de dry eerste capittelen van Salomons Hooge-lied’, in: Jacobus Oldenburg, *Schriftmatige verklaringe over de drie eerste capittelen van Salomons Hooge-lied*, Dordrecht: Simon onder de Linde, 1691, 2*4^{r-v}.

‘Op de uytlegging van het tweede deel des send-brieves van Paulus aan de Kolossensen, Uytgegeven door den Heer David Knibbe’, in: David Knibbe, *Den sendbrief des apostels Pauli aan den Colossensen, Schriftmatig verklaard, en tot geestelyk gebruik toegepast*, 2^e druk, Utrecht: Willem (I) van de Water, 1694.

‘Opdragt aan de bloeyende gemeente van Jesus Christus binnen Rotterdam’, in: Daniel le Roy, *Overdenkingen des doods, in haare algemeenheid, oorzake, en gevolgen*, Rotterdam: Nicolaas Topyn, 1722.

De euangelische Jesaia: ofte Des zelfs voorname euangelische prophetien; in haar samenhang [...] vertoond I, Rotterdam, Adriaan van Dyck, 1702.

De euangelische Jesaia: ofte Des zelfs voorname euangelische prophetien, in haar samenhang [...] vertoond II, Rotterdam: Adriaan van Dyck, 1703.

De euangelische Jesaia: ofte Des zelfs voorname euangelische prophetien; in haar samenhang [...] vertoond III, Rotterdam: Adriaan van Dyck, 1707.

De euangelische Jesaia: ofte Des zelfs voorname euangelische prophetien; in haar samenhang [...] vertoond IV, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1710.

Voorbeeld der godlyke waarheden voor eenvoudigen, die zig bereyden tot de beleydenisse des geloofs, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1706.

‘Aan den eigen interest-lievenden lezer’, in: William Guthrie, *Des christens groot interest, ofte Het zalige deel aan Christus, getoetst en aangewesen wie het heeft, en hoe te verkrygen* (vert. Jacobus Koelman), 7^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1707.

Het Hooglied van Salomo verklaart, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1718-1720.

Ordres en gebruiken, welke plaats hebben in de Classis van Schieland, red. Abraham Hellenbroek e.a., Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1727.

Voorbeeld der godlyke waarheden voor eenvoudigen, die zig bereiden tot de belydenisse des geloofs, 7^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1729.

Bybelsche keurstoffen I-II, Amsterdam: Adrianus Douci, 1733-1734.

De kruis triomph van Vorst Messias, ofte Verhandelingen over het lyden, sterven en begraven van [...] Jezus Christus, Amsterdam: Adrianus Douci, 1737.

Nuttige mengelstoffen, en Gods getrouwe waarschouwinge door [...] Jeremia aan gansch Juda, Amsterdam: Adrianus Douci, 1742.

A Sermon by Abraham Hellenbroek, Sometime Minister of the Gospel at Rotterdam,

from Canticles, chap. 2, v. 15, Boston: S. Kneeland en T. Green, 1742.
Specimen of divine truths, fitted for the use of those, of various capacities, who desire to prepare themselves for a due confession of their faith. Translated from the Dutch, for the use of the Reformed Protestant Dutch Church, of the City of New-York, New York: John Holt, 1765.
 Abraham Hellenbroek, *Voorbeeld der goddelijke waarheden voor eenvoudigen*, Leerdam 2008.

Archivalia

Gemeentearchief Amsterdam, kwijscheldingen, archiefnummer 5062, inventarisnummer 90, periode 1716.
 Regionaal Archief Rivierenland, 3153 (Archief van de classis Bommel), nummer 4.

Klassieke oudheid

Aristoteles, *Minor Works: On Colours. On Things Heard. Physiognomics. On Plants. On Marvellous Things Heard. Mechanical Problems. On Indivisible Lines. The Situations and Names of Winds. On Melissus, Xenophanes, Gorgias* (vert. W.S. Hett). LCL 307, Cambridge 2015.
 Cicero, *De ideale redenaar* (vert. en toel. H.W.A. van Rooijen-Dijkman en A.D. Leeman), 9^e druk, Amsterdam 2019.
 Cicero, *Speech on behalf of Publius Sestius* (vert. Robert A. Kaster), Oxford 2006.
 Ovidius, *Metamorphoses II: Books 9-15* (vert. George P. Goold en Frank Justus Miller). LCL 43, Cambridge 2014.
 Plautus, *Amphitryon. The Comedy of Asses. The Pot of Gold. The Two Bacchises. The Captives* (vert. Wolfgang de Melo). LCL 60, Cambridge 2011.
 Plinius de Jongere, *Letters Books 8-10. Panegyricus* (vert. Betty Radice). LCL 59, Cambridge 1969.
 Plinius, *Natural History Books 1-2* (vert. H. Rackham). LCL 330, Cambridge 1938.
 Plinius, *Natural History Books 28-32* (vert. W.H.S. Jones). LCL 418, Cambridge 1963.
 Plinius, *Natural History Books 36-37* (vert. D.E. Eicholz). LCL 419, Cambridge 1962.
 Plinius, *Natural History Books 3-7* (vert. H. Rackham). LCL 352, Cambridge 1942.
 Plinius, *Natural History Books 8-11* (vert. H. Rackham). LCL 353, Cambridge 1940.
 Plutarch, *Life of Antony* (vert. C.B.R. Pelling), Cambridge 1988.
 Plutarchus, *Lives. Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger* (vert. Bernadotte Perrin). LCL 100, Cambridge 1989.
 Quintillianus, *De opleiding tot redenaar* (vert. Piet Gerbrandy), Groningen 2001.
 Seneca de Jongere, *Moral Essays II: De Consolatione ad Marciam. De Vita Beata. De Otio. De Tranquillitate Animi. De Brevitate Vitae. De Consolatione ad Polybium. De Consolatione ad Helviam* (vert. John W. Basore). LCL 254, Cambridge 1932.
 Seneca de Jongere, *Natural Questions Books 1-3* (vert. Thomas H. Corcoran). LCL 450, Cambridge 1971.
 Strabo, *Geography Books 8-9* (vert. Horace Leonard Jones). LCL 196, Cambridge 1927.
 Tacitus, *Histories Books 4-5. Annals Books 1-3* (vert. Clifford H. Moore). LCL 249, Cambridge 1931.

Tacitus, *Historiën* (vert. Vincent Hunink), Amsterdam 2010.

Tacitus, *Annalen* (vert. Vincent Hunink), Amsterdam 2021.

Patres

Augustinus, *Enarrationes in Psalmos CI-CL*, red. E. Dekkers en J. Fraipont. CCSL XL, Turnhout 1956.

Aurelius Augustinus, *Wat betekent de Bijbel? Christelijke scholing in tekstbegrip en presentatie* (inl., vert. en toel. Jan den Boeft en Ineke Sluiter), Amsterdam 1999.

Johannes Chrysostomus, *The Gospel of Matthew*, in: Philip Schaff, *A Select Library of the Nicene and Post-Nicene Fathers of the Christian Church X*, reprint, Grand Rapids 1991.

Eusebius, *Ecclesiastical History Books 1-5* (vert. Kirsopp Lake). LCL 153, Cambridge 1926.

Eusebius, *The Church History. A New Translation with Commentary* (vert. Paul L. Maier), Grand Rapids 1999.

Eusebius, *Eusebius' Kerkgeschiedenis* (vert. Chr. Fahner), Zoetermeer 2000.

Gregorius de Grote, *Morals on the Book of Job III.2: Book XXX-XXXV*, Oxford 1850.

Hieronymus, *Commentariorum in Esaiam libri I-XI*, red. M. Adriaen. CCSL 73, Turnhout 1963.

Justinus, *Dialog met Trypho. Gesprek tussen christen- en jodendom* (vert. Daniël van den Eede), Amsterdam 2019.

Tertullianus, 'Ad Scapulam', in: Tertullianus, *Opera II: Opera montanistica*, red. A. Gerlo e.a. CCSL II, Turnhout 1954.

Tertullianus, *De Oratione* (vert. Dietrich Schleier), Turnhout 2006.

Joodse bronnen

Raymundi Martini, *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*, Leipzig: Friedrich Lankisch, 1687.

Midrasb Rabbab (vert. H. Freedman), 3^e druk, Londen 1983.

'Mikraot Gedolot', mg.alhatorah.org.

'Mishnah Sukkah', www.sefaria.org/Mishnah_Sukkah.

H.L. Strack en P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch I*, München 1922.

Zestiende tot en met achttiende eeuw

'Aanspraak', in: *Orde der feest- en lijdens-texten, welke jaarlijks gepredikt worden voor de Nederduitse hervormde gemeente te Rotterdam*, Rotterdam: Abraham Bothall, 1791.

Thomas Bartholin, *De cruce Christi hypomnemata IV*, Amsterdam: Andreas Frisius, 1670.

Wilhelmus à Brakel, *Logikê latreia, dat is Redelyke godtsdienst*, 18e druk, Rotterdam Hendrik van den Aak (wed.) en zoon, 1767.

Joan de Brune de jonge, *Wetsteen der vernuften, oft Bequaam middel, om van alle voorvallende zaken, aardigblik te leeren spreken I*, Amsterdam: Jacob Lescaille, 1644.

Joan de Brune de jonge, *Iok en ernst: dat is; Allerlei deftige hofredenen, quinkslagen [...] gelijkenissen*, Amsterdam: Jacob Aertsz (I) Colom, 1644.

- Joan de Brune de jonge, *Vragen en bedenkingen op't Vader-onze*, Amsterdam: Jacob Lescaille, 1644.
- Joan de Brune de jonge, *Alle volgeestige werken*, Harlingen: Hero Galama, 1665.
- Franciscus Burmannus jr., *Het lyden van de Heere Jesus Christus kortbondig verhandeld, over het ses- en seven-en-twintigste hoofd-deel van den evangelist Mattheus*, Amsterdam: Engelbertus Solmans, 1701.
- Johannis Buxtorf, *Lexicon Hebraicum et Chaldaicum*, Londen: Jacob Junius en Joseph Bell, 1646.
- Johannes Calvijn, *Opera Quae Supersunt Omnia* 36, red. Guilielmus Baum e.a., Braunschweig 1888.
- Johannes Calvijn, *Institutie of Onderwijzing in de christelijke godsdienst* (vert. C.A. de Niet) I-II, Houten 2009.
- William Camden, *Britannia, sive Florentissimorum regnorum Angliae, Scotiae, Hiberniae, et insularum adiacentium*, Londen: George Bishop en Joannis Norton, 1607.
- Johannes Coccejus, *Lexicon et commentarius sermonis Hebraici et Chaldaici Veteris Testamenti*, Amsterdam: Joannes Someren en Leiden: Abraham Verhoef, 1669.
- Alexander Comrie, *Verhandeling van eenige eigenschappen des zaligmakenden geloofs, zynde een' verklaring en toepassing van verscheide [...] texten des O. en N. Testaments*, 2^e druk, Leiden: Johannes (I) Hasebroek en Amsterdam: Nicolaas Byl, 1744.
- Wilhelmus Eversdijk, 'Aanspraak aan de Ouders en kinderen aanwijzende de nuttigheid van dit werkje', in: *Des Heeren lof, verkondigt uit den mond der kinderen, ofte Vyfentwintig zonderlinge voorbeelden van vroeg bekeerde [...] kinderen*, 4^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1723.
- Franciskus Fabricius, *De redeneerkundige-godtgeleerde verhandelingen, aengaende de order in een heilige redevoering waer te neemen*, Leiden: Abraham (I) Kallewier, 1728.
- Petrus Francius, *Specimen eloquentiae exterioris, ad orationem M.T. Ciceronis Pro A. Licin. Archia accomodatum*, Amsterdam: Henricus Wetstein, 1697.
- Petrus Francius, 'Voorreden', in: Gregorius Nazianzenus, *Van de mededeelzaamheid* (vert. Petrus Francius), Amsterdam: Henricus Wetstein, 1699, 1-74.
- Petrus Francius, 'Besteringen aangaende de uitspraak en gebaarmaking', in: Michel le Faucheur, *Verhandeling van de uitspraak en gebaarmaking van eenen redenaar* (vert. Jacobus van Zanten), Amsterdam: Hendrik Vieroot, 1741, 185-194.
- Petrus Francius, *Posthuma*, Amsterdam: Henricus Wetstein, 1706.
- Aegidius Francken, *Kern der christelyke leere, dat is De waerheden van den hervormden godsdienst eenvoudig ter nedergesteld*, 6^e druk, Dordrecht: Joannes van Braam, 1733.
- Hugo Grotius, *Annotata ad Vetus Testamentum* I-II, Parijs: Sebastien (I) Cramoisy en Gabriel Cramoisy, 1644.
- Abrahamus Heidanus, *De causa Dei. Dat is: De sake Godts, verdedicht tegen den mensche. Ofte, Wederlegginge van de antwoorde van M. Simon Episcopus [...] op de Proeve des remonstrantschen catechismi*, Leiden: Paulus Aertsz. van Ravesteyn, 1645.
- Frederik Hendrik Hellenbroek, 'Voor-berigt aan den lezer', in: Abraham Hellenbroek, *Bijbelsche Keurstoffen* I, Amsterdam: Adrianus Douci, 1733.
- Frederik Hendrik Hellenbroek, 'Aanspraak', in: Abraham Hellenbroek, *De kruis triomph van Vorst Messias, ofte Verhandelingen over het lyden, sterven en begraven van [...] Jezus Christus*, Amsterdam: Adrianus Douci, 1737.

- Frederik Hendrik Hellenbroek, 'Waarde en bescheiden lezer', in: Abraham Hellenbroek, *Nuttige mengelstoffen, en Gods getrouwe waarschouwinge door [...] Jeremia aan gansch Juda*, Amsterdam: Adrianus Douci, 1742, zonder pag.
- Hermanus Hermsen, *De uitnemende kracht van Christus' liefde*, 13^e druk, Amsterdam: Höveker & Zoon, z.j.
- De Hollandsche Mercurius, bebelzende het gedenckweerdigste in christenrijk voorghevallen binnen 't gansche jaar 1650*, Haarlem: Pieter Casteleyn, 1651.
- Antonius Hulsius, *Môah hanevû'ab id est Nucleus prophetiae*, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1683.
- David Knibbe, *Manuductio in oratoriam sacram*, Leiden: Jordaan Luchtmans, 1675.
- David Knibbe, *Den sendbrief des apostels Pauli aan den Colossensen, schriftmatig verklaart I-II*, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1686-1688.
- David Knibbe, 'Kort onderwijs van de preek-order, om een predikatie ordentelijk te hooren, ende te herhaalen', in: idem, *De leere der gereformeerde kerk, volgens de order van den Heydelberggen Katechismus verklaart*, Leiden: Felix Lopez De Haro, 1689.
- David Knibbe, *De brief van Paulus aan die van Ephesen, Schriftmatig verklaart en geestelijk toegepast I*, Leiden: Johannes Verbessel, 1694.
- David Knibbe, *Katechisatie over het Kort Begrijp der christelijke gereformeerde religie*, 19e druk, Leiden: Samuel (I) Luchtmans, 1738.
- Justus Lipsius, *De cruce libri tres*, Antwerpen: Jan (I) Moretus, 1594.
- Maandelyke uittreksels, of Boekzaal der geleerde waerelt 66 (januari)*, Amsterdam: Adriaan Wor en de erven Gerard onder de Linden, 1748.
- Johannes à Marck, *Het merch der christelijke godts-geleertheit*, Rotterdam: Gerardus (I) Borstius, 1705.
- Raymundus Martini, *Pugio fidei adversus Mauros et Judaeos*, Leipzig: Friedrich Lanckischens Erben, 1687.
- Petrus van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid II*, Barneveld 2018.
- Naam-register van al de predicanten, die t'sedert de reformatie in den jare 1578. tot beden geweest, of noch zyn*, Amsterdam: Rudolph Schouten, 1738.
- Jan Nupoort, *Korte en eenvoudige catechizatie, over het Voorbeeld der Godlyke waarheden van [...] Abraham Hellenbroek*, 3^e druk, Utrecht: Gijsbert Tieme van Paddenburg en Godart van den Brink Jansz, en 's-Gravenhage: Jan Abraham Bouvink, 1779.
- Jacobus Oldenburg, *Schriftmatige verklaringe over de drie eerste capittelen van Salomons Hooge-lied*, Dordrecht: Simon onder de Linde, 1691.
- Geesjen Pamans, *Egt verhaal van geestelyke bevindingen*, Zwolle: Simon Clement, 1775.
- Franciscus Ridderus, *Apollos, ofte Zedige verantwoorder voor de leere der gereformeerde kercke I*, Rotterdam: Arnout (I) Leers, 1666.
- Helperus Ritzema, *De uitmuntende heerschappy der zeer overvloedige genade Gods boven de vermeerdere zonde. Aangetoond uit Romeinen V:12-21*, Rotterdam: Jacobus Bosch, 1774.
- Daniel le Roy, *Overdenkingen des doods, in haare algemeenheid, oorzake, en gevolgen*, Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1722.
- John Selden en James Ussher, *De anno civili ceterum Iudaerorum. Macedonum et Asianorum anno solari*, Leiden: Pieter (I) van der Aa, 1683.

- Thomas Sheppard, *De gelijkenis der tien maagden I* (vert. Alexander Comrie), Utrecht z.j.
- Petrus van Staveren, 'Predik-ordre', in: idem, *Keur van uytgeleese Bybel-stoff des Ouden, en Nieuwen Testaments*, Leiden: Frederik Haaring, 1703, 333-358.
- Ter gouden bruilofte van den heere Isaïc Hellenbroek, en mejuffrouw Anna Ruysch, geviert te Amsterdam*, Amsterdam: Adrianus Douci, 1738.
- Text-boekje, waar in alle de texten der H. Schrifture begrepen zyn, dewelke tot gedagtenisse van Christi geboorte [...] jaerlyks worden verklaert, en toegeëigent aen de gemeente Christi binnen Rotterdam*, 5^e druk, Rotterdam: Reinier van Doesburg, 1731.
- Alardus Tiele, *De roem der heiligen na hun dood [...] uitgesproken, en toegepast ter gelegenheid van't zalig afsterven van [...] Abraham Hellenbroek*, Rotterdam: Nicolaas Topijn, 1732.
- Campegius Vitringa, *Verklaring van de evangelische parabolon* (vert. Johannes d'Outrein), Amsterdam: Hendrik Strik, 1715.
- Hermannus Witsius, *Vier boecken van de verscheyden bedeelinge der verbonden Godts met de menschen* (vert. Martinus van Harlingen), Amsterdam: Antoni Schoonenburg, 1736.
- Ludovici Wolzogen, *Orator sacer sive De ratione concionandi*, Utrecht: Johannes Ribbius, 1671.

Secundaire bronnen

- J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray (Johannes Ceporinus) en de wording en vestiging der hervormde gemeente Zalt-bommel, 's-Hertogenbosch* 1873.
- W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*, Ede 1988.
- W.J. van Asselt, 'Scholastiek ten tijde van de hoge orthodoxie', in: W.J. van Asselt e.a., *Inleiding in de gereformeerde scholastiek*, Zoetermeer 1998, 114-141.
- W.J. van Asselt, 'Leydekker (Leydecker, Leidekker), Melchior', in: *BLGNP IV*, 307-310.
- W.J. van Asselt, 'Chiliasm and Reformed Eschatology in the Seventeenth and Eighteenth Centuries', in: A. van Egmond en D. van Keulen (red.), *Christian Hope in Context I*, Zoetermeer 2001, 9-29.
- W.J. van Asselt, 'Christ, Predestination, and Covenant', in: Ulrich Lehner e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford 2016, 213-227.
- Adam Augustyn, 'Timur (Turkic conqueror)', www.britannica.com.
- A. Baars, 'Gereformeerde prediking vandaag', in: J. Hoek (red.), *De preek werkt. Bezinning op christelijke verkondiging*, Heerenveen 2015, 249-270.
- A. Baars, *Om Gods verhevenheid en Zijn nabijheid. De Drie-eenheid bij Calvijn*, Kampen 2004.
- A. Baars, *'De eenvoudige Heidelberger ...!' Een korte geschiedenis van de Catechismuspreek in Nederland*, Apeldoorn 2012.
- A. Baars, 'Classificatie', in: *ENR III*, 242-247.
- Michael Barthorp, *The Jacobite Rebellions 1689-1745*, Londen 1982.
- Herman Bavinck, *Gereformeerde Dogmatiek II*, 7^e druk, Kampen 1998.

- J.R. Beeke, *Personal assurance of faith. English Puritanism and the Dutch 'Nadere Reformatie'. From Westminster to Alexander Comrie (1640-1760)*, dissertatie Westminster Theological Seminary 1988.
- C.R. van den Berg, *Als door vuur. De geschiedenis van de hervormde gemeente te Zwijndrecht*, Zwijndrecht 1992.
- Marinus Beute, *Wie ben ik als ik preek? Bronnen en herbronning van het homiletisch zelfbeeld*, Zoetermeer 2016.
- Paolo Bianchi, 'Huguenots in the Army of Savoy-Piedmont. Protestant Soldiers and Civilians in the Savoyard State in the Seventeenth and Eighteenth Century', in: Matthew Glozier en David Onnekink (red.), *War, Religion and Service. Huguenot Soldiering, 1685-1713*, Londen 2007.
- J.P. de Bie en J. Loosjes, 'Hellenbroek (Hellenbroeck) (Abraham)', in: idem, *Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland III*, 's-Gravenhage z.j., 639-642.
- Katinka Bijlsma-Frankema en Emiel Droogleeveer Fortuijn, 'De kwalitatieve datamatrix als analyse-instrument', *Tijdschrift voor Sociale Wetenschappen* 42 (1997), 448-459.
- J. Todd Billings en I. John Hesselink (red.), *Calvin's Theology and its Reception. Disputes, Developments, and New Possibilities*, Louisville 2012.
- R. Bisschop, *Sions Vorst en volk. Het tweede-Israëlidee als theocratisch concept in de gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750*, Veenendaal 1993.
- R. Bisschop, 'Hellenbroek, Abraham (1658-1731)', in: *ENR I*, 331-337.
- R. Bisschop, "'Een Abram in 't geloof, beproeft, opregt in wandel". Over leven, werken en invloed van ds. Abraham Hellenbroek (1658-1731)', *DNR* 44 (2020), 121-145.
- C. den Boer, 'Bevindelijk preken', in: J. van der Graaf (red.), *Op de hoogte van de heilsfeiten. Aspecten van de prediking*, Kampen z.j., 64-82.
- Rudolf Bohren, *Predigtlehre*, München 1980.
- I. Boot, *De allegorische uitlegging van het Hooglied, voornamelijk in Nederland. Een onderzoek naar de verbouwing tussen Bernard van Clairvaux en de Nadere Reformatie*, Woerden 1971.
- Ard Borsje en Gert van Klinken, 'Een kerkgang in Rolde met Psalm 8:2: U die aan de hemel Uw luister toont', *Kerk en Theologie* 70 (2019), 209-211.
- J.J. Bosma, *Woorden van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800*, Kampen 1997.
- Jelle Bosma, 'Preaching in the Low Countries', in: Larissa Taylor (red.), *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*, Leiden 2001.
- W. Braaksma, *Een zeer gepaste stoffe. Een onderzoek naar de fundering van de boodschap in de avondmaalsprediking van Abraham Hellenbroek (1658-1731) en Bernardus Smytegelt (1665-1739)*, doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1996.
- T. Bienen, 'Abraham Hellenbroeck (1658-1731)', in: T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, Den Haag 1989, 181-201.
- T. Bienen, *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*, 2^e druk, Amsterdam 1981.

- T. Brienens, *De eerste homiletiek in Nederland. Ontstaan, vertaling, inhoud en verwerking van de homiletiek De ratione concionandi van Johannes Hoornbeek*, Kampen 2009.
- Matthew Britt (red.), *The Hymns of the Breviary and Missal*, New York 1922.
- W. van den Broeke, 'Smytegelt en de slavernij. De opstelling van ds. B. Smytegelt in het debat tussen zeventiende-eeuwse, Zeeuwse predikanten over de slavenhandel. De zeventiende-eeuwse discussie: voor- en tegenstanders', *DNR* 39 (2015), 155-159.
- H. Brons, 'De vorming van Hellenbroek als prediker: de invloed van David Knibbe', *DNR* 43 (2019), 98-114.
- A.W. Bronsveld, *De evangelieprediking*, Baarn 1909.
- Enny de Bruijn, *De boeve en het hart. Een boerenfamilie in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2019.
- J.C. de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlandse theoloog in de tijd der verlichting*, Franeker 1973.
- John Bunyan, *The Pilgrim's Progress*, Oxford 2003.
- Elco van Burg, 'Petrus van Mastricht and the External and Internal Call. Cartesian Influence on Reformed Thinking?', in: Adriaan C. Neele, *Petrus van Mastricht (1630-1706). Text, Context and Interpretation*, Göttingen 2020, 55-70.
- W. David Buschart en Kent D. Eilers, *Theology as Retrieval. Receiving the Past, Renewing the Church*, Downers Grove 2015.
- Caron Cioffi, 'Dante', in: Richard Lansing (red.), *The Dante Encyclopaedia*, Londen 2010, 358.
- 'Catalogus dr. C. Steenblok bibliotheek', www.gergemined.nl/catalogus-drcsteenblok-bibliotheek.
- C.J.J. Clements, 'De praktijk van het geloof. Commentaar', in: W.J. van Asselt en E. Dekker (red.), *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius' Disputationes Selectae*, Zoetermeer 1995, 143-157.
- G.H. Cohen Stuart, *Joodse feesten en vasten. Een reis over de zee van de Talmoed naar de wereld van het Nieuwe Testament*, Baarn 2003.
- Keith Condie, 'The Puritans and Emotions', in: Michael P. Jensen (red.), *True Feelings. Perspectives on emotions in Christian life and ministry*, Nottingham 2012, 65-91.
- J.L. van Dalen, 'Rederijkers en Comedianten in de 2e helft der 17e eeuw te Dordrecht', *Oud Holland* 17 (1899), 47-52.
- 'Data voor pasen, hemelvaart en pinksteren', hemel.waarnemen.com/aarde/pasen.html.
- Késtudis Daugardis, 'The Biblical Hermeneutics of Philip van Limborch (1633-1712) and its Intellectual Challenges', in: Dirk van Miert e.a. (red.), *Scriptural Authority and Biblical Criticism in the Dutch Golden Age. Gods Word Questioned*, Oxford 2017, 219-239.
- Gerhard Debus, 'Thesen zur Predigtanalyse', in: Rudolf Bohren en Klaus-Peter Jörns, *Die Predigtanalyse als Weg zur Predigt*, Tübingen 1989, 55-61.
- S.P. Dee, *Het geloofsbegrip van Calvijn*, Kampen 1918.
- A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt*, Assen 1974.
- J. Dirks, *Penningkundig repertorium. Mededeelingen ter aanvulling van de Penninggeschiedenis der Nederlanden III*, Leeuwarden 1891.

- Thomas Dixon, *From Passions to Emotions. The Creation of a Secular Psychological Category*, Cambridge 2003.
- J.R. Douma, *Veni Creator Spiritus. De meditatie en het preekproces*, Kampen 2000.
- J. ab Utrecht Dresselhuis, *De hervormde gemeente te Goes en hare leeraren in 1846. Of Vier gelegenheids leerredenen, door de laatsten voor de eerste in dat jaar uitgesproken. Benevens naamlijkt der hervormde predikanten te Goes sedert het begin der hervorming tot het jaar 1847*, Goes 1847.
- J.J. van Eckeveld, 'Het wezen van het genadeverbond', in: G. Clements, J.J. van Eckeveld en P. Mulder (red.), *Het onwankelbare verbond. Een dogmatische verkenning*, Apeldoorn 2018, 277-327.
- C.M.A. van Ekris, *Dialog, dans en duel. Preken voor tijdgenoten*, Utrecht 2022.
- R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam III: De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking*, Amsterdam 1971.
- R.B. Evenhuis, 'Staveren, Johannes van', in: *BLGNP I*, 357.
- J. Exalto, 'De Hellenbroek-compilatie (1790) van Wouter Robbert Coster', *DNR* 24 (2000), 127-149.
- John Exalto, 'Abraham Hellenbroek', in: George Harinck e.a. (red.), *Het gereformeerde gebeugen. Protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000*, Amsterdam 2009, 77-86.
- Clyde Fant, 'Die Heidelberger Methode der Predigtanalyse: Eine Reaktion', in: Rudolf Bohren en Klaus-Peter Jörns (red.), *Die Predigtanalyse als Weg zur Predigt*, Tübingen 1989, 103.
- J.V. Fesko, *The Theology of the Westminster Standards. Historical Context and Theological Insights*, Wheaton 2014.
- J.V. Fesko, *The Covenant of Redemption. Origins, Development, and Reception*, Göttingen 2017.
- W. Fieret, *Abraham Hellenbroek. Evangeliedienaar in een veelbewogen tijd*, Houten 2009.
- J. van Genderen, *Herman Witsius. Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie*, 's-Gravenhage 1953.
- J. van Genderen en W.H. Velema, *Beknopte gereformeerde dogmatiek*, Kampen 1992.
- Piet Gerbrandy, 'Inleiding', in: Quintillianus, *De opleiding tot redenaar*, Groningen 2001.
- B. Glasius, *Godgeleerd Nederland. Biografisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden II*, 's Hertogenbosch 1853.
- M. Golverdingen, *Avonden met Teellinck. Actuele thema's uit zijn werk*, Houten 1993.
- W. van Gorsel, 'Trinitarische prediking', in: C. den Boer e.a. (red.), *Transponeren. Homiletische handreiking II*, Kampen 1987, 27-38.
- A. Goudriaan, *Reformed Orthodoxy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht en Anthonius Driessen*, Leiden 2006.
- C. Graafland, *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van reformatie en nadere reformatie*, Wageningen 1961.
- C. Graafland, W.J. op 't Hof en F.A. van Lieburg, 'Nadere Reformatie: opnieuw een poging tot begripsbepaling', *DNR* 19 (1995), 105-184.
- C. Graafland, 'Schriftleer en Schriftverstaan in de Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 29-97.

- C.G. Graafland, 'Een geboren Redder, analyse van een Kerstpreek, uitgesproken door prof. dr. C. Graafland op 25 december 1988 in de St. Janskerk te Gouda', in: C.G. Graafland e.a. (red.), *Uitdagend Gereformeerd, reacties op prof. dr. C. Graafland*, Zoetermeer 1993, 17-48.
- C. Graafland, 'Knibbe, David', in: *BLGNP IV*, 256-257.
- C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme V-VI*, Zoetermeer 1996.
- H. de Greef, *Hoe zucht het vee. Een onderzoek naar preken van gereformeerde predikanten in de periode 1713-1719 over de rundveesterfte in relatie tot Gods voorzienigheid*, masterscriptie Vrije Universiteit, Amsterdam 2010.
- G. Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het Vaderland II*, 6^e druk, Baarn 1928.
- J. van der Haar, *Schatkamer van de gereformeerde theologie in Nederland (c. 1600-c. 1800). Bibliografisch onderzoek*, Veenendaal 1987.
- E.O.G. Haitsma Mulier en G.A.C. van der Lem, 'Spanheim jr., Frederik', in: idem (red.), *Repertorium van geschiedsschrijvers in Nederland 1500-1800*, Den Haag 1990, nr. 453.
- M.C. van Hall, *Drie Eeuwen. De kroniek van een Nederlandse familie*, Amsterdam 1961.
- Stephen Hampton, 'Sin, Grace and Free Choice', in: Ulrich Lehner e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford 2016, 228-241.
- C. Harinck, *De zekerheid van de zaligheid*, 2^e druk, Houten 2020.
- P.H. van Harten, *De prediking van Ebenezer en Ralph Erskine. Evangelieverkondiging in het spanningsveld van verkiezing en belofte*, Den Haag 1986.
- J. Hartog, *Geschiedenis van de predikkunde en de evangelieprediking in de protestantsche kerk van Nederland*, Amsterdam 1865.
- A.N. Hendriks, *Verkondig het Woord! Bijdragen over de prediking, de predikant en de boorder*, Bedum 2004.
- H. Hoekstra, *Gereformeerde Homiletiek*, 2^e druk, Amsterdam 1973.
- P. Horden, *Een kleine geschiedenis van het land van Vianen*, Amsterdam 1953.
- P. Horden, *Recht en slecht in het land van Brederode*, 2^e druk, Hei- en Boecop 2004.
- Arnold Hunt, *The Art of Hearing. English Preachers and their Audiences, 1590-1640*, Cambridge 2010.
- F.G. Immink, 'Een bevindelijk gereformeerde traditie. De Gereformeerde Bond en de prediking', in: P.J. Vergunst (red.), *Uw Naam geef eer. Honderd jaar Gereformeerde Bond 1906-2006*, Zoetermeer 2006, 167-181.
- F.G. Immink, *Overtuigd Gereformeerd. Met sympathie voor de traditie*, Heerenveen 2021.
- Charles W. Ingrao, *The Habsburg Monarchy, 1618-1815*, 2^e editie, Cambridge 1994.
- Wim Janse, 'Sacramenten', in: Herman J. Selderhuis (red.), *Calvijn Handboek*, Kampen 2008, 387-398.
- Annelies de Jeu, *'t Spoor der dichters. Netwerken en publicatiemogelijkheden van schrijvende vrouwen in de Republiek (1600-1750)*, Hilversum 2000.
- 'Kalender omzetter', www.genealogieonline.nl/naslag/kalender.
- M.J. Kater, *Liever langer luisteren. Een focus op de communicatie van het Woord in de 21^e eeuw*, Apeldoorn 2017.

- M.J. Kater, *Heden, indien u Zijn stem hoort. Een bijdrage tot een homiletische theologie*, Apeldoorn 2019.
- Wim Klever, *Mannen rond Spinoza (1650-1700). Presentatie van een emanciperende generatie*, Hilversum 1997.
- Els Kloek, 'Smunninx, Helena', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. URL: <https://resources.huuygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Smunninx>.
- F.R.J. Knetsch, 'Een zwakke plek in twee Rotterdamse catechismi uit het begin van de achttiende eeuw', in: A.C. Honders (red.), *Gratias agimus. Opstellen over Danken en Loven aangeboden aan prof. dr. W.F. Dankbaar*, Groningen 1975, 114-118.
- A. Knevel, 'Willem Teellinck en de praktijk van het heilig avondmaal', in W. van 't Spijker e.a. (red.), *Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Goudriaan 1980, 282-300.
- A. van der Knijff, *Bevindelijk preken. Een empirisch-homiletisch onderzoek naar bevinding in de prediking binnen de Gereformeerde Gemeenten*, Apeldoorn 2019.
- F.S. Knipscheer, 'Moine, Etienne le', in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* X, Leiden 1937, 635-636.
- J.A. de Kok, *Een veelbelovend verbondsprediker. Een historisch en homiletisch onderzoek naar de preken van Wilhelmus à Brakel (1635-1711)*, doctoraalscriptie, Universiteit Apeldoorn 2020.
- Bert Koopman, 'Preparatory work. Rejected at the Front Door, Stealthily Admitted through the Back Door', in: Henk van den Belt e.a. (red.), *A Landmark in Turbulent Times. The Meaning and Relevance of the Synod of Dordt (1618-1619)*, Göttingen 2022, 199-210.
- W. Kremer, *Geestelijke leiding in de prediking. Inaugurale rede*, s.l. 1954.
- D. Kroneman, *Verbond en testament bij Johannes Coccejus en Herman Witsius. Een vergelijkend onderzoek*, doctoraalscriptie, Universiteit Utrecht 1987.
- Werner Krusche, *Das Wirken des Heiligen Geistes nach Calvin*, Göttingen 1957.
- K. Kuiper, *Atheens jongensleven*, Haarlem 1922.
- Bert de Leede en Cisca Sterk, *Ontvrouwen. Protestantse prediking in de praktijk*, Zoetermeer 2017.
- F.A. van Lieburg, *Levens van vromen. Gereformeerd piëtisme in de achttiende eeuw*, Kampen 1991.
- F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta*, Rotterdam 1989.
- F.A. van Lieburg, 'Publieke gereformeerde eredienst in een grote Hollandse stadskerk', in: F.A. van Lieburg e.a. (red.), *De Laurens in het midden. Uit de geschiedenis van de Grote Kerk van Rotterdam*, 187-224.
- Charlotte R. Long, *The Twelve Gods of Greece and Rome*, Leiden 1987.
- B. Loonstra, 'De leer van God en Christus in de Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 99-150.
- C.J. Meeuse, *De toekomstverwachting van de Nadere Reformatie in het licht van haar tijd*, Kampen 1990.
- Anne van der Meiden, *Alleen van boren zeggen. Bouwstenen voor een communicatieve theologie*, Baarn 1980.

- G.J. Mentink en A.M. van der Woude, *De demografische ontwikkeling van Rotterdam en Cool in de 17^e en 18^e eeuw*, Rotterdam 1965.
- Dirk van Miert, *Humanism in an Age of Science. The Amsterdam Athenaeum in the Golden Age, 1632-1704*, Leiden 2009.
- W.Th.H. Moehn, *God roept ons tot Zijn dienst. Een homiletisch onderzoek naar de verbouding tussen God en hoorder in Calvijns preken over Handelingen 4:1-6:7*, Kampen 1996.
- A. Moerkerken, *Zin en mening. Een bezinning op de uitleg van de Heilige Schrift*, Houten 2010.
- M. Muis, 'Wilhelmus à Brakels *De waare christen*. Toch geen preken van À Brakel?', *DNR* 41 (2017), 45-67.
- Richard A. Muller, 'Toward the *Pactum Salutis*. Locating the Origins of a Concept', *Mid-America Journal of Theology* 18 (2007), 11-65.
- Richard A. Muller, *Christ and the Decree. Christology and Predestination in Reformed Theology from Calvin to Perkins*, 3e druk, Grand Rapids 2008.
- Richard A. Muller, 'The Covenant of Works and the Stability of Divine Law in Seventeenth Century Reformed Orthodoxy. A Study in the Theology of Herman Witsius and Wilhelmus à Brakel', *Calvin Theological Journal* 29 (1994), 75-100.
- Richard A. Muller, *Calvin and the Reformed Tradition. On the Work of Christ and the Order of Salvation*, Grand Rapids 2012.
- Richard A. Muller, *Grace and Freedom. William Perkins and the Early Modern Reformed Understanding of Free Choice and Divine Grace*, Oxford 2020.
- D. Nauta, 'Spanheim, Fri(e)dericus, filius', in: *BLGNP* II, 411-413.
- Adriaan C. Neele, *Petrus van Maastricht (1630-1706). Reformed Orthodoxy: Method and Piety*, Leiden 2009.
- Adriaan C. Neele, *Before Jonathan Edwards. Sources of New England Theology*, Oxford 2019.
- H. van Nes, 'Vroege edities van de Hebreeuwse Bijbel', *Met Andere Woorden* 35/3-4 (2016), 36-49.
- Olaf van Nimwegen, *De veertigjarige oorlog 1672-1712*, Amsterdam 2020.
- Rosamund Oates, 'Speaking in Hands. Early Modern Preaching and Signed Languages for the Deaf', *Past & Present* 256 (2022), 49-85.
- Hugh Oliphant Old, *The Reading and Preaching of the Scriptures in the Worship of the Christian Church V: Moderatism, Pietism, and Awakening*, Grand Rapids 2004.
- Herman Paul, *Shoppen in advent. Een kleine theorie van secularisatie*, Utrecht 2020.
- Melissa Petruzzello, 'Seven Sleepers of Ephesus', www.britannica.com.
- Christine Pevitt, *The Man who Would be King. The Life of Philippe D'Orléans, Regent of France*, Londen 1997, 156-159.
- S. Post, 'Oefeningen in fictie en non-fictie. Sara Burgerhart en Smytegelt', *Liter* 1 (1998), 51-58.
- R. Reeling Brouwer, *Grondvormen van theologische systematiek*, Vught 2009.
- A. de Reuver, 'Bedelen bij de bron'. *Koblbrugge's geloofsopvatting vergeleken met Reformatie en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1992.
- A. de Reuver, *Verborggen omgang. Sporen van spiritualiteit in Middeleeuwen en Nadere Reformatie*, Zoetermeer 2002.

- A. de Reuver, *Alle dingen zijn gereed. Luther, Calvijn, Teellinck en Koblbrugge over de avondmaalsviering*, Heerenveen 2006.
- A. de Reuver, *Door de liefde van Christus gedrongen. Geloof en belofte in de prediking van Andrew Gray en de gebroeders Erskine*, Houten 2019.
- A. de Reuver, 'Aanbod van genade', in: *ENR III*, Utrecht 2020, 15-20.
- Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700*, Hilversum 1990.
- H. Roodenburg, 'Predikanten op de kansel. Een verkenning van hun "eloquentia corporis"', in: M. Bruggeman e.a. (red.): *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. van Deursen*, Amsterdam 1996, 324-338.
- Herman Roodenburg, *Eloquence of the Body. Perspectives on Gesture in the Dutch Republic*, Zwolle 2004.
- Herman Roodenburg, 'From Embodying the Rules to Embodying Belief. On Eighteenth-Century Pulpit-Delivery in England, Germany and the Netherlands', in: Joris van Eijnatten (red.), *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century*, Leiden 2009.
- Herman Roodenburg, 'The Body in the Reformations', in: Ulinka Rublack (red.), *The Oxford Handbook of the Protestant Reformations*, Oxford 2017, 643-666.
- P.L. Rouwendal, *Predestination and Preaching in Genevan Theology from Calvin to Pictet*, Kampen 2017.
- Pieter Rouwendal, Recensie van W.J. op 't Hof e.a. (red.), *Encyclopedie Nadere Reformatie III: Thema's A-K*, DNR 45 (2021), 172-176.
- Kees de Ruijter, *Horen naar de stem van God. Theologie en methode van de preek*, Zoetermeer 2013.
- J.C. Ryle, *Expository Thoughts on John III*, reprint, Edinburgh 1999.
- A.A. van der Schans, 'Tiele, Alardus', in: *ENR II*, 386-388.
- G.D.J. Schotel, *Kerkelijk Dordrecht II*, Utrecht 1845.
- P.J. Schuffel, 'From Minister to Sacred Orator. Homiletics and Rhetoric in the Seventeenth and Early Eighteenth Century Dutch Republic', in: Arie-Jan Gelderbloom e.a. (red.), *The Low Countries as a Crossroads of Religious Belief*, Leiden 2004, 221-245.
- Deborah K.J. Shuger, *Sacred Rethoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*, New Jersey 1988.
- J. van Sluis, 'Cartesianisme', in: *ENR III*, 221-225.
- I. Sluiter, 'Communication, Eloquence and Entertainment in Augustine's *De doctrina christiana*', in: J. den Boeft en M.L. van Poll-van de Lisdonk (red.), *The Impact of Scripture in Early Christianity*, Leiden 1999, 245-267.
- W. van 't Spijker, 'Het avondmaal bij Calvijn', in: W. van 't Spijker e.a. (red.), *Bij brood en beker. Leer en gebruik van het heilig avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk*, Goudriaan 1980, 178-225.
- W. van 't Spijker, 'Guilelmus Amesius (1576-1633)', in: T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*, Den Haag 1989, 53-86.
- W. van 't Spijker, 'Orthodoxie en Nadere Reformatie', in: T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*, Zoetermeer 1993, 11-27.
- Richard Stoneman, *The Greek Alexander Romance*, Londen 1991.

- Bernard Suzanne, 'Let no one ignorant of geometry enter', 6 januari 2004, faculty.math.illinois.edu/~jelliot2/plato.html.
- Douglas A. Sweeney, *Edwards the Exegete. Biblical Interpretation and Anglo-Protestant Culture on the Edge of the Enlightenment*, Oxford 2016.
- C. Trimp, *Klank en weerklank. Door prediking tot geloofservaring*, 2^e druk, Barneveld 1989.
- C. Trimp, *Woord, water en wijn. Gedachten over prediking, doop en avondmaal*, Kampen 1985.
- C.R. Trueman, 'Scripture and Exegesis in Early Modern Reformed Theology', in: Ulrich Lehner e.a. (red.), *The Oxford Handbook of Early Modern Theology, 1600-1800*, Oxford 2016, 179-194.
- W.C. van Unnik, 'Jesu Verhöhnung vor dem synedrium', in: idem, *Sparsa Collecta. The collected essays of W.C. van Unnik I*, Leiden 1973, 1-5.
- L.J. van Valen, *In God verbonden. Gereformeerde vroomheidsbetrekkingen tussen Schotland en de Nederlanden in de zeventiende eeuw, met name in de periode na de Restauratie (1660-1700)*, Apeldoorn 2019.
- Kevin J. Vanhoozer, 'Triune Discourse. Theological Reflections on the Claim that God Speaks, Part 1', in: Daniel J. Treier en David Lauber (red.), *Trinitarian Theology for the Church. Scripture, Community, Worship*, Downers Grove 2009, 25-50.
- W.H. Velema, 'De plaats van de hoorder in de prediking', *Theologia Reformata* 15 (1972), 172-179.
- W. Verboom, *De catechese van de Reformatie en de Nadere Reformatie*, Amsterdam 1986.
- C.M. Verdegaal, *De Statenbijbel en de rabbijnen. Een onderzoek naar de betekenis van de rabbijnse traditie voor de vertaling van het boek Job*, Tilburg 1998.
- A. Vergunst, *Neemt de wacht des Heeren waar. Korte levensbeschrijving en een keuze uit betgeen hij geschreven en gesproken heeft*, 2^e druk, Houten 1983.
- Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Akad. Van Wetenschappen te Amsterdam, afd. Letterkunde*, Reeks IV, deel 11 (1911), 39-53.
- Joseph Visconti jr., *The Waldensian way to God. Following the Light Trough Eight Centuries of Darkness and Discord*, Maitland 2003.
- W. van Vlastuin, 'Bevindelijke prediking', *Theologia Reformata* 57 (2014), 153-163.
- W. van Vlastuin, *Naar het hart van Jeruzalem. Over de betekenis van de geestelijke gemeenschap met Christus voor de prediking*, Houten 2012.
- John Webster, 'Theologies of Retrieval', in: John Webster e.a. (red.), *Oxford Handbook of Systematic Theology*, Oxford 2010, 583-599.
- 'What Day of the Week', www.dayoftheweek.org.
- Willem Westerbeke, *Toekomstverwachting voor de kerk van Christus. Beschreven door Nederlandse theologen I*, Middelburg 2011.
- Stefanie Wöhrle, *Predigtanalyse. Methodische Ansätze – homiletische Prämissen – didaktische Konsequenzen*, Berlin 2006.
- A. Ypeij en I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk III*, Breda 1824.
- A. Ypeij en I.J. Dermout, *Aanteekeningen op de Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk III*, Breda 1824.

Summary

Abraham Hellenbroek (Amsterdam 1658 – Rotterdam 1731) is regarded as a noteworthy preacher in the classic Dutch Reformed tradition. This study concentrates on what characterised Hellenbroek's preaching, particularly the homiletic and systematic-theological aspects. Both the Heidelberg method of sermon analysis and the teaching material used by his teachers and the catechism method that he developed are used to focus the research. The key research question tackled is: What homiletic and systematic-theological underlying premises are evident from an analysis of Hellenbroek's sermons, partly in the light of his catechism method? This question breaks down into several sub-questions:

- I What characterises Hellenbroek's preaching?
 - a. What does Hellenbroek expect of the hearers of his message?
 - b. What homiletic and systematic-theological aspects come to the fore, and to what extent does his preaching evince a Trinitarian character in them?
- II How does Hellenbroek's homiletic and systematic-theological praxis relate to:
 - a. the homiletical teaching material used by his teachers and
 - b. his catechism method as a practical theology?

Twenty of Hellenbroek's sermons were used as the basis for this research, selected for their representativeness of his oeuvre and the degree of likelihood that the documents really were delivered as a spoken sermon. The second chapter considers the image and expectation that Hellenbroek had of his listeners, especially as regards their mentality and conduct. It looks further afield than the selection of twenty sermons: I have included here other sermons besides in which Hellenbroek specifically addresses his hearers' life situation, in combination with the findings of a prior study of Hellenbroek and his hearers. It is particularly in sermons from his incumbencies in Zwammerdam and Zwiijndrecht that Hellenbroek discusses the actual life situation of his hearers. In Zwammerdam, he was perturbed at the moral standards of the village. Although Hellenbroek habitually made his illustration of sins concrete for the Dutch, he ventured in this period that covenant-breaking was a particular sin of his own hearers, deploring that "piety has been driven out". In Zwiijndrecht, he expressed disappointment at the lack of effect his preaching was having on his hearers. Despite Hellenbroek's efforts, catechism class was not well attended. He accused the parents in his congregation of failing to insist that their children turn

up for it. Hellenbroek contended that the fear of God was conspicuous by its absence in Zwijndrecht. On the occasion of his farewell sermon, he lamented that some of his hearers were probably relieved to see the back of him. For the young people of the congregation, however, he held out hope. In Rotterdam, Hellenbroek's anger at the social situation of his hearers was less pronounced; nevertheless, he identified sins by name while incumbent there, albeit often as national sins rather than local ones. In his Rotterdam years, he continued to pay generous attention to the socially disadvantaged, both in the preaching and the pastoral ministry. His communion preparation sermons, all of which date from his Rotterdam period, indicate that he discerned no signs of spiritual life in a large proportion of his hearers.

The third chapter covers Hellenbroek's own training in homiletics. It traces how Hellenbroek's praxis of preaching relates to what he learned from his teachers, Peter Francius, David Knibbe and Petrus van Staveren. They employed both classical rhetoric and Christian homileticists' adaptation of the art. As the present study is not a history of homiletics, it was decided not to evaluate Hellenbroek's teachers in terms of their contemporaries. There is one exception: the chapter compares van Knibbe with Hoornbeek, given the latter's strong, direct influence on the former. This section of the research concludes that Hellenbroek was substantially indebted to his teachers in both the design and the tone of his sermonising. He does, however, depart from his key teacher, Knibbe, in two ways: (1) he structures the closing applications of his sermons as addresses to two or three distinct groups of hearers, and (2) he offers substantially more by way of application as early in the sermon as the exegesis, even when it is not a Passion sermon.

The fourth chapter uses the Heidelberg method of sermon analysis to ascertain how Hellenbroek handles the Name of God in the sermons studied. The sermons under consideration date from the seventeenth and eighteenth centuries, when there were habitual Trinitarian patterns in the discussion of divine names. The chapter finds that Hellenbroek goes along with this, speaking of God in Trinitarian terms. There is great variation in the degree to which the individual Persons of the Trinity are the subject of his preaching. This variation is seen to depend on the passage chosen by Hellenbroek. Notably, the work of the Holy Spirit is not often treated expressly, other than when the sermon text calls for it. The work of the Spirit is, however, presumed in his preaching. Hellenbroek associates the Spirit with believers' reception of the blessings Christ bestows, including regeneration, faith, justification, and sanctification.

The chapter also employs the Heidelberg method to determine the place of the hearer and the preacher's understanding of himself. As a preacher, Hellenbroek views himself in the sermons analysed for this study not merely as a prophet standing before his audience but also as a pastor shepherding their souls. Given the historical distance at which this sermon material is being studied, our understanding of the hearer is in large measure dependent on internal clues given in the sermons themselves. The study finds that in the analysed prayer day sermons, Hellenbroek had the whole gamut of Rotterdam society among his hearers. The sermons analysed from the late period of his life, on the other hand, give rise to the impression that it was largely the humbler elements of society who listened to him. In Hellenbroek's approach to his hearers, we see the continuation of Trinitarianism in how he speaks of God. To him, the decisive factor in his hearers' salvation is whether the Spirit of God is moving them to new birth. Yet the Spirit's life-creating office is not restricted to the birth of the life of grace but persists through to all aspects of the life of faith. Hellenbroek does not systematise these aspects in their own right, separately from the sermon text; nor do the hallmarks of grace serve as such. When Hellenbroek does speak of hallmarks, he seeks to connect them to the passage he is preaching from. Trinitarianism does, however, give rise to several recurrent emphases in his preaching, such as fluctuations in the life of faith, the sinner's need of humbling himself before God for renewal, and the believer's profound dependence on what a 'full' Christ can furnish him with.

The fifth chapter employs qualitative data analysis to research the connection between the use of theological key terms in Hellenbroek's catechism method and the sermons analysed. The method's strongly cognitive approach is notable; this is lacking in Hellenbroek's sermons, in which he rather sets out to touch and move his hearers. In terms of content, the *Vragenboekje* and Hellenbroek's sermons display a high level of relatedness, although as a preacher, Hellenbroek often selects different emphases. For instance, in his sermons, he draws attention to other qualities of God than he does in his catechism method. This discrepancy is accounted for both by Hellenbroek's choice of sermon texts and by his preaching, which has a character of its own.

Within the movement of the Dutch Further Reformation, Hellenbroek was one of the keynote preachers. There are several ways in which his voice is of present-day significance to preachers and sermon hearers. In some regards, his efforts can inspire imitation. That is not to say that today's clergy should set out to make themselves carbon copies of Hellenbroek; preacher

training and the character of sermon listeners has changed too drastically for that, and it would moreover run contrary to the importance of personal training for the ministry if a preacher were to model himself on Hellenbroek. Nevertheless, Hellenbroek's training and development are capable of being exemplary for today's preachers. There are other ways besides in which indicators for the present time can be derived from the present study. To some extent, what one derives from Hellenbroek will be a personal and subjective choice; in that sense, my concluding remarks do not form part of the study itself. However, because preaching is a present-day practice too, it would be a loss if there were no such derivation made. The authority that Hellenbroek accords the preacher in the spoken passing-on of the Word of God is striking, as is his manner of making the Word practical for the hearer. He is a preacher keen to impress the seriousness of life upon his hearers. His preaching is thoroughly Trinitarian in character.

This book is merely a first step in researching Hellenbroek and his preaching. The modestness of the effort is a consequence not merely of the restrictions necessitated by a circumscribed selection of sermon material but also of the paucity heretofore of research on the influence of contemporary homiletic works upon preaching. That paucity justifies a broader analysis of Hellenbroek's preaching output, so that analytical findings are representative of a more substantial proportion of the source material. This being so, follow-up studies could concentrate on the context of Hellenbroek's preaching, both in his own day and today. Study of Hellenbroek's treatment of extrabiblical sources, such as *Judaica*, the Church Fathers and commentaries, would also be profitable. Those undertaking the latter kind of study would be well advised to compare Hellenbroek's handling of these sources with that of his contemporaries, on the basis of surviving sermons or commentaries. Another worthwhile study would be a depth analysis of the use of rhetorical devices.

As regards contextualising Hellenbroek in his time, it is recommended that the characteristic differences between Voetian and Cocceian preaching style be studied. This could be achieved either from the contemporaneous manuals of homiletics or from a focus upon individual components, such as allegorical exegesis or the treatment of hallmarks of grace. It is likewise advisable to study the extent to which the retrieval method can be harnessed to present in relevant fashion historical source material from the era of Reformed high orthodoxy and the Further Reformation, including surviving sermons, without having to resort to the Heidelberg method. In such a study, it would be prudent to study the way in which man is presented with God and led to Christ in preaching.

Finally, qualitative data analysis could be extended to others of Hellenbroek's sermons or those of his contemporaries, in order to link systematic theology with homiletic meditation. Such an extension could enable more robust conclusions than this study alone would enable. The present study could also be deepened in scope, for which the key methodology would be qualitative data analysis of a more limited number of key terms than were employed in this study.

Dankwoord

Aan het slot van dit boek past een woord van dank.

Prof. A. Baars dank ik voor zijn welwillend oor voor mijn onderzoeksvraag en de steeds persoonlijke gesprekken over predikers en prediking. Toen duidelijk werd dat het onderzoek buiten de promotierechten van prof. Baars liep, was prof. Kater direct bereid om de plaats van promotor in te nemen. Ik dank hem voor de ontmoetingen, waarin hij steeds stuurde op de onderliggende vraagstelling en voor de vele waardevolle opmerkingen bij de concepten. De gesprekken bleken inspirerend, ook door vele onvermoede raakvlakken in belangstelling. Prof. A. de Muynk moedigde mij aan tot de inzet van kwalitatief dataonderzoek als deel van de onderzoeksstrategie, waarvoor ik hem dankbaar ben. Prof. A. Neele van het Puritan Reformed Theological Seminary in Grand Rapids dank ik voor zijn gedegen en adequate suggesties en prof. A. de Reuver voor zijn inhoudelijke opmerkingen bij een van de hoofdstukken.

Het voert te ver om alle namen te noemen van wie mij hebben geholpen bij onderdelen van dit onderzoek. In ieder geval dank ik drs. A. van Kranenburg voor zijn werkvertaling van belangrijke onderdelen van Knibbes *Manuductio*. Prof. P.A. Siebesma ben ik erkentelijk voor zijn deskundige ontsluiting van Hebreeuwse commentaren. Ik dank de toenmalige rector van de Theologische School in Rotterdam, ds. A. Moerkerken, voor zijn onmiddellijke steun bij de start van het onderzoek. Drs. J. Mouthaan hielp mij op weg in historisch preekonderzoek. Drs. C.J.J. Clements heeft mij bijzonder geholpen met haar commentaar op een van de hoofdstukken; uiteraard ben ik zelf verantwoordelijk voor de verwerking ervan. Mevrouw Charlotte Glasbergen-Molenaar MA dank ik voor haar kritische blik op het notenapparaat. Ik dank mevrouw N. van der Mijden-Groenendijk van de bibliotheek van de TUA voor haar hulp, dr. Enny de Bruijn en Jaap Hotting voor hun assistentie bij het doorzoeken van archiefmateriaal en uitgever René Heij voor de goede verstandhouding. De British Library dank ik voor haar toestemming de zevende druk van het *Vragenboekje* voor dit onderzoek te mogen gebruiken en de redactie van *Documentatieblad Nadere Reformatie* om mijn artikel over de vorming van Hellenbroek als prediker uit 2019 als basis van hoofdstuk 3 te mogen gebruiken. Alex Thompson ben ik zeer erkentelijk voor zijn vertaling van de samenvatting. Als laatste, maar niet als minste in deze rij, dank ik drs. Kees de Wildt voor zijn betrokken en zorgvuldige redactie van de eindtekst en verder iedereen die ik vergeet te noemen.

Onderzoek vanuit een pastorie kan gemakkelijk op dood spoor geraken. De kerkenraden van de gereformeerde gemeenten van Vlaardingen en Moerkapelle dank ik voor hun welwillendheid en geduld bij het werken aan dit boek. Het onderwerp is gekozen met het oog op de gemeente, en dat gaf de kerkenraden vrijmoedigheid om het onderzoek te helpen mogelijk te maken. In Vlaardingen kreeg ik de steun om spaarzame vrije momenten te benutten voor het monnikenwerk van preekanalyse en kwalitatief dataonderzoek. De kerkenraad van Moerkapelle stimuleerde mij om zoveel tijd als mij mogelijk was te geven aan de schrijffase waarin het onderzoek inmiddels was beland.

Veel steun heb ik op belangrijke momenten ondervonden van Evert Jan van Asselt en Bert de Hek. Ik dank hen voor hun stimulans en advies in onze gesprekken. Ik dank Bruce Hutchison voor zijn artistieke impressie van het bekende portret van Hellenbroek. In het bijzonder bedank ik Piet den Hertog voor zijn verwerking van Hellenbroeks erfenis. De uitkomst verrast en verwondert me steeds weer.

Mijn ouders en schoonmoeder dank ik voor hun belangstelling voor het onderzoek. Vaak heb ik bij het onderzoek mijn vader voor ogen gehad als hij met een perkamenten band de preekstoel opging. Datzelfde geldt voor zijn opmerking dat van de nagelaten werken uit de achttiende eeuw in ieder geval de *Kruis triomph* nooit vergeten mag worden.

Ten slotte een woord van dank aan ons gezin. In de achterliggende periode zijn Robert en Anke mij voorgegaan in dit pad van wetenschappelijk onderzoek. Dat gaf een inspirerende extra dimensie voor deze studie. Suzanne en Hendrik, bedankt voor jullie belangstelling in en geduld met een studerende vader. Sarina, je weet dat zonder jou dit boek nooit zou zijn afgekomen. Bedankt voor je onvoorwaardelijke steun, ook hierin. Maar belangrijker nog dan de inspiratie en de hulp die jullie boden, is dat jullie er zijn. We zijn door onze Schepper aan elkaar gegeven. De Zon van Zijn gerechtigheid verlichte ons!

Nawoord bij de pdf-versie

In de pdf-versie zijn enkele onjuistheden uit de schriftelijke versie verbeterd.

Curriculum vitae

Henk Brons is geboren op 11 maart 1968 te Barneveld en opgegroeid in Kootwijkerbroek. Hij behaalde zijn vwo-diploma aan het Van Lodenstein College te Amersfoort. Daarna studeerde hij Nederlands Recht in Utrecht. Na zijn studie was hij belangenbehartiger voor het bedrijfsleven. In deeltijd studeerde hij bedrijfskunde in Groningen en theologie in Kampen en eveneens in Groningen. Vanaf 2015 is hij predikant van de gereformeerde gemeenten, eerst te Vlaardingen en thans te Moerkapelle.

Hij is getrouwd met Sarina Brons-van der Wekken. Samen hebben ze drie kinderen ontvangen.

Personenregister

- Aa, A.J. van der 32
Abarbanel 279n
Acquoy, J.G.R. 41n, 404
Amesius, Guilielmus 58, 61, 191
Amyraut, Moise 207
Aristoteles 32, 73, 191, 273n, 274n, 400
Asselt, W.J. van 11n, 43n, 199n, 240n, 275n, 404
Augustinus, Aurelius 57, 58, 67, 315n, 401
Baars, A. 13, 16, 17, 118n, 137n, 182n, 247, 248n, 255, 257, 260, 404
Bartholin, Thomas 313n, 401
Bavinck, Herman 192n, 404
Beda 312
Beeke, J.R. 219, 405
Berg, C.R. van den 41, 49n, 405
Beute, Marinus 18, 264n, 405
Beveren-de Wit, Johanna van 40
Beza, Theodorus 60n
Bie, J.P. de 41n, 405
Bijlsma-Frankema, Katinka 20n, 405
Billerbeck, P. 308n, 401
Bisschop, R. 12n, 26n, 33, 36n, 45, 46-51n, 73, 78n, 80n, 161n, 185n, 200n, 221n, 251n, 270n, 325, 405
Boer, C. den 16n, 405
Bohren, Rudolf 13n, 14, 15, 264n, 405
Boot, I. 24n, 116n, 153n, 155, 254n, 405
Borsje, Ard 182n, 405
Boshuysen, J. van 38
Bosma, J.J. 12n, 29n, 405
Braaksmā, W. 12n, 26n, 76, 111, 236, 238n, 239, 405
Brakel, Wilhelmus à 24n, 115, 191, 192n, 195, 214, 401
Brienen, T. 12, 14n, 18n, 25, 31n, 50n, 51n, 53n, 58n, 59n, 62n, 66, 67n, 68n, 91n, 208, 212, 260, 405, 406
Broeke, W. van den 104n, 406
Brons, H. 73n, 79n, 220n, 406
Bronsveld, A.W. 11n, 406
Bruijn, E. de 34n, 35, 228, 406
Bruïne, J.C. de 248n, 406
Brune de Jonge, Joan de 68n, 282n, 401, 402
Bunyan, John 18, 406
Burg, Elco van 191n, 192n, 406
Buschart, W. David 21n, 406
Buxtorf, Johannes 60n, 253, 278, 304, 402
Calvijn, Johannes 58, 60n, 177n, 179, 182, 202n, 218, 219, 234, 235, 239, 253, 257, 273, 402
Cambden, William 273n
Cartwright, Thomas 60n
Cato 141
Chanina bar Idi 279n
Chrysostomus, Johannes 131, 132, 302, 401
Cicero, Marcus Tullius 23, 54, 55, 68, 70, 122n, 296n, 313n, 400
Clairvaux, Bernardus van 24n, 58, 116n
Clements, C.J.J. 260n, 406
Coccejus, Johannes 32, 43n, 60n, 183, 188n, 200n, 201, 202, 240, 278, 402
Cohen Stuart 275n, 406
Comrie, Alexander 208n, 242n, 402
Condie, Keith 191n, 406
Decker, Jeremias de 142
Dee, S.P. 219n, 257n, 406
Dermout, I.J. 11n, 66n, 412
Descartes, René 31, 32, 176, 190, 227
Deursen, A.Th. van 29, 406
Dijk, K. 13n
Dirks, J. 30n, 406
Dixon, Thomas 191n, 407
Douma, J. 18n, 407
Dresselhuis, J. ab Utrecht 42n, 407
Droogleever Fortuijn, Emiel 20n, 405
Eckeveld, J.J. van 12n, 14n, 256n, 259, 407
Edwards, Jonathan 12
Eilers, Kent D. 21n, 406
Ekris, C.M.A. van 264n, 407
Epicurus 73

- Erasmus, Desiderius 60n, 67
 Evenhuis, R.B. 56n, 407
 Eversdijk, Wilhelmus 32, 241n, 402
 Exalto, J. 11n, 50n, 407
 Fabricius, Franciscus 55n, 402
 Fant, Clyde 13n, 407
 Faucheur, Michel le 55n, 402
 Fesko, J.V. 188n, 199n, 407
 Fieret, A. 12n, 407
 Francius, Petrus 23, 30, 31, 53-55, 67, 69-73, 402
 Francken, Aegidius 185n, 202, 325, 326, 402
 Gataker, Thomas 61
 Genderen, J. van 168n, 213n, 407
 Gerbrandy, Piet 57n, 407
 Ghys, Jeremias 33n, 399
 Glasius, B. 11n, 407
 Golverdingen, M. 235n, 407
 Gomarus, Franciscus 60n
 Goodwin, Thomas 61
 Goudriaan, A. 190n, 191n, 407
 Graafland, C. 14n, 16n, 31n, 55, 137n, 199n, 219n, 407, 408
 Greef, H. de 26n, 102, 107, 408
 Gregorius de Grote 148, 311n, 401
 Groen van Prinsterer, G. 102n, 408
 Grotius, Hugo 98, 163, 253, 254, 278, 279, 320n, 402
 Guthrie, William 48, 220, 224, 225, 399
 Haar, J. van der 93n, 98n, 408
 Hall, Joseph 61
 Hampton, Stephen 191n, 408
 Harinck, C. 219n, 408
 Hartog, J. 12n, 94n, 248n, 408
 Hellenbroek, Barbara Johanna 48
 Hellenbroek, Elisabeth 48
 Hellenbroek, Frederik Hendrik 22, 23n, 24, 30n, 36, 84, 90, 135, 161, 220, 402, 403
 Hellenbroek, Isaïc 30n, 404
 Hendriks, A.N. 16n, 18n, 408
 Hermesen, Hermannus 49, 403
 Hildersham, Arthur 81
 Hoekstra, T. 13n, 59, 62, 408
 Hoeven, Geertruida van der 32
 Hof, W.J. op 't 16n, 397
 Hog, Thomas 48, 161
 Hoornbeeck, Johannes 53-59, 61, 65-68, 76, 80, 260, 406
 Hulsius, Antonius 315n, 403
 Hunt, Arnold 24n, 29n, 42n, 48, 408
 Ibn Ezra 274n, 299n
 Immink, F.G. 18n, 408
 Janse, W. 234, 235n, 239, 408
 Jeu, Annelies de 38, 39, 408
 Justinus 311, 401
 Kater, M.J. 248n, 249n, 266n, 408, 409
 Keckermann, Bartholomeus 57n, 67
 Kimchi 96, 273, 274, 275
 Klever, W.N.A. de 32n, 409
 Klinken, Gert van 182n, 405
 Knetsch, F.R.J. 20n, 409
 Knevel, A. 235n, 409
 Knibbe, David 32, 53-68, 73-81, 116n, 164, 165n, 201, 201, 208, 213, 226, 253, 254, 260, 399, 403
 Knijff, A. van der 16n, 21n, 409
 Knipscheer, F.S. 32n, 409
 Kok, J.A. de 24n, 409
 Koopman, B. 214, 409
 Kremer, W. 16n, 409
 Kroneman, D. 15n, 183, 188n, 202n, 409
 Kuiper, K. 141n, 409
 Lange, E. 18
 Leigh, Edward 60n
 Levi ben Lachma 275n
 Leydekker, Melchior 11, 55
 Lieburg, F.A. van 16n, 29, 49n, 107, 139n, 407, 409
 Lipsius, Justus 276n, 312n, 313n, 403
 Loonstra, B. 202, 409
 Loosjes, Jakob 41n, 405
 Marck, Johannes à 11, 172-177, 184, 188, 190n, 191, 199, 201, 202n, 205n, 207-209, 213, 214, 225, 226, 231, 235, 240, 244, 254n, 256, 403
 Martini, Raymundi 279n, 401, 403
 Martinus, Johannes 61
 Maastricht, Petrus van 191, 192, 195, 202, 252, 403
 Meeuse, C.J. 50n, 240n, 409

- Meiden, Anne van der 264n, 409
 Melanchthon, Philippus 179
 Mentink, G.J. 44n, 410
 Miert, D. van 31n, 54n, 55n, 410
 Moehn, W.H.Th. 13n, 14, 26n, 410
 Moerkerken, A. 53n, 410
 Moine, Etienne le 32, 140n
 Muller, Richard A. 15n, 22, 172, 173,
 176, 177, 183n, 184, 188, 190, 197,
 198, 199n, 202n, 205, 213n, 214, 225,
 239, 240n, 254, 255n, 286n, 397, 410
 Neele, A.C. 12n, 173n, 214, 410
 Nes, H. van 274n, 410
 Nimwegen, Olaf van 102n, 410
 Nupoort, Jan 189, 403
 Old, Hughes Oliphant 12n, 410
 Oldenburg, Jacobus 152, 153n, 403
 Oomius, Simon 61
 Pagnines, Santes 60n
 Pamans, Geesjen 165n, 403
 Paraeus, David 60n
 Paul, Herman 265n, 410
 Perkins, William 57n, 58, 61, 66, 67,
 80n, 197
 Philo 157n, 318
 Plato 73, 88, 269
 Plinius de Jongere 276n, 400
 Plinius de Oudere 274n, 276n, 282n,
 313n, 400
 Plutarchus 122, 141, 296n, 307n, 400
 Post, S. 70n, 410
 Pronk, M. 49n
 Pythagoras 73
 Quintillianus 23, 57, 68, 70, 400
 Raey, Johannes de 30, 31
 Rashi 274n
 Reeling Brouwer, R. 174n, 179, 199,
 240n, 410
 Reynolds, Edwards 61
 Ridderus, Franciscus 61, 210n, 253,
 279n, 280n, 403
 Ritzema, Helperus 165n, 403
 Roodenburg, Herman 23n, 54n, 55n, 70,
 71n, 411
 Rouwendal, P.L. 184n, 207, 257n, 411
 Roy, Daniel le 241n, 243, 403
 Ruijter, C.J. de 16, 17n, 53n, 411
 Ruysch, Anna 30n, 404
 Schalkwijk à Velde, Justus 42
 Schans, A. van der 30n, 411
 Schindler, Valentin 60n
 Schotel, G.D.J. 11, 49n, 411
 Schuffel, P.J. 54, 68n, 411
 Selden, John 140, 306n, 403
 Seneca de Jongere 141, 273n, 274n, 275,
 276, 307, 400
 Senguerdus, Wolferdus 32
 Sheppard, Thomas 208n, 404
 Shuger, Deborah K.J. 80n, 411
 Simonides van Ceos 23n
 Sluiter, I. 57n, 411
 Smunnincx, Helena 38, 409
 Smytegelt, Bernardus 12n, 104
 Spanheim jr., Frederik 32, 60n, 173
 Spijker, W. van 't 50n, 191n, 235n, 411
 Staveren, Petrus van 32, 55, 56, 65-69,
 93, 404
 Strack, H.L. 308n, 401
 Tacitus 274n, 301, 401
 Tertullianus 304n, 315n, 401
 Thales 275n
 Tiele, Alardus 30-51, 54, 73, 86, 88, 89,
 93, 104, 117, 123n, 143, 155n, 157,
 161, 164, 218, 240n, 260, 262, 401
 Trimp, C. 13n, 16n, 164n, 412
 Trueman, C.R. 254n, 412
 Turettini, François 191
 Unnik, C. van 141n, 412
 Valen, L.J. van 48n, 50n, 412
 Vanhoozer, Kevin J. 17n, 412
 Veenhof, C. 13n
 Velema, W.H. 168n, 213n, 407
 Verboom, W. 19n, 39n, 214n, 412
 Verdegaal, C.M. 274n, 412
 Verhagen, Katharina 33n, 399
 Vitringa, Campegius 138, 404
 Vlastuin, W. van 16n, 412
 Voetius, Gisbertus 191, 260
 Volder, Burchardus de 32
 Vollenhove, Johannes 142
 Webster, John 21n, 412
 Westerbeke, Willem 148n, 412

Witsius, Herman 31n, 172, 183, 188, 199, 201, 202n, 213-215, 235, 404	Woude, A.M. van der 144n, 410
Wöhrle, Stefanie 13n, 14, 412	Ypeij, A. 11n, 66n, 412
Wolzogen, Ludovicus 30, 31, 54, 55n, 404	Zeno 73, 88
	Zwaag, K. van der 50n

